ગ્રંથ પરિચય

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનુ સાતમુ પુસ્તક ગુજરાતી વાચક વર્ગ આગળ રજુ કરવામા આવે છે. આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા સર્વત્ર સ્વીકારાઈ છે એટલે એ સંબંધી કાંઈ કહેવાનુ રહેતુ નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનાં પ્રકાશનો પ્રત્યેક વર્ષે અધિકત્તર પ્રશંસા પામતા જાય છે એ જોઈ તેના સંચાલકોને સ્વભાવિકરીતે કૃતકૃત્યતા થાય જ. વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુઓથી આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ આઠ દસ પુસ્તકો રચાવી પ્રસિદ્ધ કરે છે. ચાલતા સૈકામાં ગુજરાતી લેખન વાચન તરફ પ્રજાનો સદ્‌ભાવ વધવાથી બીજાં પણ અનેક પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે. પરંતુ જે પુસ્તક લખનાર અથવા પ્રકાશક તેનું ખર્ચ મેળવી શકે તેવા પુસ્તકો સ્વતંત્રરીતે પ્રસિદ્ધ થાય એજ ઇષ્ટ છે. જે પુસ્તકોના લખનાર અથવા પ્રગટ કરનાર વેપારી દૃષ્ટિથી તે પ્રસિદ્ધ કરી ન શકે અને તેની ઉપયોગિતા હોય તેવા પુસ્તકો ધીરે ધીરે પ્રગટ કરી ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવું એ સોસાઈટીના પ્રકાશનનું એક લક્ષ્યબિંદુ છે. વિવેચક વર્ગ તરફથી જાણવામા આવે છે કે આ પ્રકાશનોનું આંતરિક મૂલ્ય ચઢતું થતું જાય છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના આ પુસ્તકમા લેખકોને લગતી માહિતી હમેશ મુજબ આપેલી છે પરતુ તેનું પ્રમાણ કાંઈક ઓછું છે. છ મહત્વના લેખો ગુજરાતી ભાષાને લગતા જે જુદેજુદે સ્થળે પ્રગટ થએલા હોઈ એકત્ર પ્રાપ્ત નહોતા તે આમા આપેલા છે, જે વડે આ પુસ્તકની મહત્તા વધી છે. તે તેમજ સંપાદક રા હીરાલાલનો પુરો લેખ બંને અમુક દિશા સૂચન કરે છે. અમદાવાદમા થોડાજ સમયમા ભરાવાના સાહિત્ય સમેલનની છાયામા આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે એનો કાંઇક નિર્દેશ એથી થાય છે. વર્ષ દરમિયાન બહાર પડેલા પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી તેમજ સામયિકમા આવેલા ઉચ્ચીકોટિના લેખોની સૂચી દર વખત પેઠે વાચકવર્ગને માર્ગદર્શક થઇ પડશે. આ વસ્તુઓ આજ કરતા અધિક કીમતી ભવિષ્યમા માલમ પડવાની છે એ વાત નિશ્ચિત છે.

આ ગ્રંથમા આપેલા ગુજરાતી ભાષાને લગતા લેખોનું મહત્વ ઓછું આંકવાની જરાપણ ઇચ્છા નથી, છતા પ્રતિવર્ષ જે નવીન આકર્ષક વસ્તુઓ

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળીનું કાર્ય હજી ચાલુ છે.

અર્વાચીન વિદ્યમાન ગ્રંથકારોમાંના ઘણાખરા વિષે બહાર પડેલા ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના ગ્રંથોમાંથી ઉપયુક્ત માહિતી મળી રહે છે.

અર્વાચીન વિદેહી વિષે જરૂરી માહિતી એકઠી કરવામાં આવે છે; અને હવે પછી પ્રાચીન કવિઓ વિષે, ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથી, સંક્ષેપમાં, તેમનું ચરિત્ર આલેખવા તેમ તેમની કૃતિઓ સાલવાર નોંધવા તજવીજ કરવામાં આવશે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના વિષયમાં હજી એટલું બધું કરવાનું બાકી રહે છે, કે, તેના મૂળ ધ્યેયને વળગી રહી, "ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર" તેનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરે, એ જ હાલના સંજોગોમાં, ઈષ્ટ અને જરૂરનું છે.

આ વર્ષે ગુજરાતી ભાષા વિષેના પ્રકીર્ણ લેખો, જે મેળવવામાં અડચણ પડતી અને યુનિવરસિટી તરફથી જે લેખો અભ્યાસ સારૂ ભલામણ થતા તે સંગ્રહીને છાપ્યા છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારની પ્રવૃત્તિમાં શ્રીયુત બચુભાઈ રાવત પ્રથમથી સહાયતા આપતા આવેલા છે; અને 'સન ૧૯૩૫ ની કવિતા'ની પસંદગી આ વર્ષે એમણે જ કરી આપેલી છે; એ સેવાકાર્ય બદલ હું તેમનો બહુ આભારી છું.

સોસાઈટીના ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે લેડી વિદ્યાબ્હેનનો આ પ્રકાશન સાથે નિકટ સંબંધ રહેલો છે; પણ તેના સંપાદનમાં તેઓ જે ઉલટ અને કાળજી દર્શાવે છે, તે, ખરે, સંપાદકને બહુ પ્રોત્સાહક થઈ પડે છે.

અમદાવાદ.
તા. ૫-૧૦-૧૯૩૬ } હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

અનુક્રમણિકા

વિષય પૃષ્ઠ

ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નિયોજિત મુદતબંધી કાર્યક્રમ

વીસેક વર્ષ ઉપર દેખીતો નજીવો પણ પરિણામમાં ગંભીર અને ક્રાંતિવાદી એવો એક બનાવ અમદાવાદમાં બનવા પામ્યો હતો, તેનો આ પ્રસંગે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે.

મહાત્મા ગાંધીએ, દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદમાં પાછા ફર્યા બાદ, આખા દેશમાં ફરી, આખરે અમદાવાદમાં કાયમ નિવાસનો નિર્ધાર કરી, સાબરમતીના તીરે સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. અહિં દેશપરદેશના અનેક જાણીતા અને નામાંકિત સ્ત્રીપુરુષો એમની મુલાકાતે પધારતાં, તેમના દર્શનનો અને પ્રસંગોપાત્ તેમને સાંભળવાનો લાભ મેળવતા એ અમદાવાદનું સુભાગ્ય હતું.

એક પ્રસંગે હિન્દનું ઉમદા નારીરત્ન, કોકીલકંઠી શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવ્યાની ખબર પડતાં, અમદાવાદના શિક્ષિત સમાજે તેમને સાંભળવાનો યોગ સાધવા આનંદભવન થીએટરમાં તેમનું જાહેર વ્યાખ્યાન ગોઠવ્યું હતું.

એક કવિયત્રી તરીકે શ્રીમતી સરોજિની નાયડુનું નામ અંગ્રેજી વાચક આલમમાં જાણીતું હતું અને એક તેજસ્વી અને પ્રતાપી વક્તા તરીકે તેમની કીર્તિ બહોળી પ્રસરેલી હતી; આવા સન્માનિત સન્નારીનું દર્શન કરવા, તેમના માધુર્યભર્યા શબ્દોનું પાન કરવા કયો હિન્દી ઉત્સુક ન હોય!

આખું થીએટર વ્યાખ્યાનનો સમય થતા પહેલા ચીકાર ભરાઇ ગયું હતું અને મહાત્માજી, શ્રીમતી નાયડુ સાથે, વખતસર આવી જતા, સભાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

તે સમયે અંગ્રેજી શિક્ષણની પેઠે ભણેલાઓમાં અંગ્રેજી વક્તૃત્વનો મોહ પ્રબળ અને વિશેષ હતો, વાતચીતમાં તેમ ભાષણમાં, ચાલુ કામકાજમાં તેમ ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં અંગ્રેજીનો ઉપયોગ બહુધા થતો અને સૌ કોઇ તે ભાષામાં પ્રવિણતા મેળવવાને પ્રયાસ કરતું હતું.

સભામાંના હાજર ઘણાખરાની એવી માન્યતા હતી કે શ્રીમતી સરોજિની અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપશે, પણ તેમણે ઉભા થતા, મહાત્માજીને

સંબોધીને પૂછ્યુ, કયી ભાષામા બોલુ, અને તેનો ગાંધીજીએ તુરત જવાબ આપ્યો, કે સધળા સમજી શકે એવી હિન્દી બોલીમા

શ્રોતાવર્ગને એ સાભળીને આઘાત પહોચ્યો, કેમકે તેમનું માનસ જુદી રીતે કેળાયલુ હતુ, અને શ્રીમતી નાયડુને હિન્દીમા બોલવાનો ઝાઝો મહાવરો નહિ તેમ તેમા હિન્દી-ઉર્દુ શબ્દો મિશ્રિત હોવાના કારણે તે વ્યાખ્યાન રસપ્રદ થઈ પડશે નહિ એમ પણ કેટલાકને લાગેલુ, પણ એક સુશીલને શોભે એવી અદબ અને આમન્યાથી તેમણે એક કલાક સુધી વાગ્પ્રવાહ છટાપૂર્વક ચાલુ રાખી, ગુરુની આજ્ઞાને માન આપ્યુ હતુ, જોકે તેમ કરવામા તેમને થોડીક મુશ્કેલી શરૂઆતમા જણાઇ હતી

આ નવા પ્રયોગ સામે અગ્રેજી શોખીનોમાથી એ ચારે સ્થાનિક વર્તમાનપત્રોમા ચર્ચાપત્રો લખી મોકલી પોતાનો વિરોધ અને રોષ વ્યક્ત કર્યો હતો, પણ તે દિવસથી એ અખતરાએ જડ પકડી, એ પ્રથા સર્વમાન્ય થઇ પડી છે એમ કહી શકાય

એ પ્રથાને પુષ્ટિ આપનારો બીજો એવો પ્રસગ ટુક મુદ્દતમા બનવા પામ્યો હતો

સન ૧૯૧૭ મા બીજી ગુજરાતી કેળવણી કોન્ફરન્સ ભરૂચમા મળનારી હતી, તેના પ્રમુખપદે મહાત્માજી ની વરણી થઈ હતી સદરહુ કોન્ફરન્સ ગુજરાત પુરતી હોવા છતા, તેના પ્રમુખનુ ભાષણ, શિરસ્તા મુજબ અગ્રેજીમા લખાતુ પહેલી કૉનફરન્સના પ્રમુખ સર ચીમનલાલે તેમનુ વ્યાખ્યાન અગ્રેજીમાજ આપ્યુ હતુ

પણ મહાત્માજી પ્રચડ ક્રાતિકારી છે ઉપરોક્ત પ્રથા તેમને પસદ ન પડી તેઓ માતૃભાષાના પૂજક અને ભક્ત છે અને એમની દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે જનતાના ઉદ્ધાર અને ઉત્કર્ષ સારૂ માતૃભાષાનો ઉપયોગ અને પ્રચાર જ એક ગમબાણ ઈલાજ છે, એટલે તેમણે પરિષદના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમા લખ્યુ એટલુજ નહિ પણ તેનું કામકાજ સ્વભાષામા ચલાવ્યુ હતુ કોઈ સ્થળે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય ત્યા, ખાસ કારણ સિવાય, ગુજરાતી કે સમસ્ત દેશની સર્વસામાન્ય ભાષા હિન્દીનોજ ઉપયોગ તેઓ કરતા ચાલુ વિચાર પ્રવાહ સામે એ પ્રમાણે કામ લેવામા તેમને ઘણો વિરોધ વેઠવો પડેલો એટલુંજ નહિ પરતુ તે કાર્યમા તેમને પોતાને પણ થોડો શ્રમ પડેલો નહિ એક દૃઢ સકલ્પવાળો પુરુષ નિશ્ચય કરે તો કેટલે અશે સિદ્ધિ મેળવી શકે છે તેનું એ પ્રસગ એક ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાત પૂરૂ પાડે છે

આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદે, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય–તેનાં અમુક અંગો,–બરોબર સમૃદ્ધ થવા ન પામે ત્યાંસુધી, એવી લોકવદંતિ છે કે, પોતે માથે પાઘડી નહિ પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; તે કાળે ઉંમરલાયક પુરુષ પાઘડી ન પહેરે એ એક દૂષણ લેખાતું; એવું મહાન વ્રત મહાત્માજીએ માતૃભાષાના પ્રચાર અર્થે ગ્રહણ કરેલું માલુમ પડે છે. એમણે માતૃભાષાનું મહત્વ અને ગૌરવ વધાર્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ એમના પ્રયાસથી ગુજરાતીએ સમાજજીવનમાં તેનું યથાયોગ્ય સ્થાન પાછું મેળવ્યું છે; અને તેનો બહોળો ઉપયોગ તેમ અભ્યાસ થવા પામ્યો છે.

છેલ્લી યુરોપીય લડાઈ પહેલાંની આપણા દેશની સ્થિતિથી જેઓ પરિચિત છે, તેમને આ પરિવર્તન, ખરેખર, વીસમી સદીની એક નવાઇ જ લાગશે.

એ સાધનવડેજ તેઓ જનસમુદાયને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડી શક્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ નવીન વિચાર પ્રવાહ ગતિમાન કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સુંદર સેવા કરવાની સાથે, તેની ઉપર સજ્જડ છાપ પાડેલી છે; પણ તે આખોય વિષય તદ્દન સ્વતંત્ર વિચારણા માગી લે છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ આપણા દેશમાં સ્થાપિત થતાં અંગ્રેજ હાકેમોએ યુરોપીય જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપી, શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી ભાષાને પસંદ કરી હતી. પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ એવો નહોતો કે શિક્ષણના વાહન તરીકે સ્વભાષાનો ત્યાગ કરી, કેવળ અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરવો; પણ નવા વિચાર પ્રવાહમાં સૌકોઇ ખેંચાઈ અંજાઇ અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ પાછળ ઘેલા બન્યા હતા; અને રાજ્યકર્તાઓને તો તે અનુકૂળ અને રૂચતુંજ હતું. પણ આપણા કેળવાયલા વર્ગ ઉપર તેની ખૂબ ખરાબ અસર થવા પામી હતી; વિદેશી અને અપરિચિત વાહન દ્વારા નવું શિક્ષણ મેળવવા જતાં, તેમને ઘણું સોસવું પડ્યું હતું; અને ઘણાનો માનસિક વિકાસ શ્રમસાધ્ય અને કુંઠિત બન્યો હતો; અને તેમા વધારે શોકજનક એ હતું કે એ નવશિક્ષિતોએ માતૃભાષાનું વાચન અને અભ્યાસ કરવાનું છોડ્યું હતું. આ હાનિ થોડી નહોતી. તેઓ અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યના પૂરા પૂજારી બન્યા હતા; માતૃભાષા તેમને કંગાળ લાગતી, એટલે તે પ્રતિ ધ્યાન જ આપતા નહિ. એ સ્થિતિમા શાળા પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમમાંથી તે હઠે એ સ્પષ્ટ છે. પણ એ શરમજનક પરિસ્થિતિ નિવારવા સ્વર્ગસ્થ રાનડેએ વીસમીસદીના આરંભના વર્ષમાં, ભગીરથ પ્રયત્ન કરી, દેશી ભાષાઓનું વાચન અને અભ્યાસ વધે,

એ ઉદ્દેશથી યુનિવરસિટિની એમ. એ; ની પરીક્ષામાં દેશી ભાષાના વિષયને સ્થાન અપાવવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા; પણ તે ઠરાવ એકરીતે પ્રશંસાપાત્ર હતો, પણ તે વસ્તુતઃ દ્રાવિડી પ્રાણાયામ સમાન હતો.

માતૃભાષાને બદલે શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને પસંદ કરી જેવી ગંભીર ભૂલ કરવામાં આવી હતી તેવી રીતે હાઇસ્કૂલોના નીચલા ધોરણોમાંથી માતૃભાષાનો વિષય દાખલ કરવાને બદલે, છેકછેવટની અને એકજ પરીક્ષા માટે તેને સ્થાન અપાયું એ નિર્ણય ડાહ્યો તેમ વ્યાજબી નહતો. વિદ્યાર્થીઓમાં થોડાકજ એવી મ્હોટી અને ઉંચી ફલંગ મારી શકે; કારણકે પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી તે ઉમેદવારને વચલા વર્ષોમાં એ વિષય શિખવાને ભાગ્યેજ તક સાંપડતી હતી.

આ કઢંગી અને અયુક્ત વ્યવસ્થા હતી એ સૌ સમજતા; પણ સરકારી સ્થાપિત ધોરણો સામે કાંઈ થઇ શકતું નહિ. પણ લડાઈ દરમિયાન કલકત્તા યુનિવરસિટિ કમિશન ઉંચી કેળવણીનો પ્રશ્ન સમગ્રરીતે અવલોકવા નિમાયું હતું, તેનો રીપોર્ટ બ્હાર પડયા પછી માતૃભાષાનું મહત્વ પિછાનવામાં આવી, અગાઉની તેની સ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

મુંબાઈ યુનિવરસિટિએ તે પછી માતૃભાષાના વિષયને બી. એ; ના પાસ વર્ગમાં અને પાછળથી બી. એ; ઓનર્સ કોર્સમાં દાખલ કર્યો અને હાઇસ્કુલોના ચાર ધોરણોમાં તેને સ્થાન આપી, મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તે વિષય લેવા પરવાનગી અપાઇ હતી, પણ કમનસીબીની વાત એ હતી કે તેને કૉલેજના પહેલા અને બીજા વર્ષમા સ્થાન ન હોવાથી, વચ્ચે તુટ પડતી તે આવતા વર્ષથી સુધારવામા આવનારી છે; એટલે હવેથી હાઇસ્કુલના ચોથા ધોરણથી શરૂ કરીને તે એમ. એ; ની પરીક્ષા સુધી એક વિદ્યાર્થી માતૃભાષાનો સલંગ અભ્યાસ કરવા અને તેની પરીક્ષા આપવા શક્તિમાન થશે.

આ બધી હકીકત ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે જેમના હસ્તક કેળવણીનું તંત્ર હતું, તેમને માતૃભાષા માટે કાઇ પડેલું નહોતું અને સાવકાં અપત્ય સરખું તેમનું તે વિષય પ્રત્યેનું વર્તન હતું.

મહાત્માજીએ આ વિષયને હાથ ધર્યા પછી, તેમની હિલચાલના પરિણામે, દેશી-માતૃભાષાનું સાહિત્ય બહોળું વંચાતું થઈ, તેને વિશેષ વેગ મળેલો છે; અને આખુંય વાતાવરણ બદલાયું છે.

એ પ્રવૃત્તિને લઇને માતૃભાષાનો અભ્યાસ વધે, દેશી ભાષાનું સાહિત્ય

ખીલે અને સમૃદ્ધ થવા પામે અને એ સાહિત્ય જગતભરના સાહિત્યમા માનભર્યું સ્થાન મેળવવા શક્તિમાન થાય એમ આપણે જરૂર ઇચ્છીશુ.

અને આપણી એ ઇચ્છા અસ્થાને નથી. આવતે વર્ષે હિન્દી પ્રજાને પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય બક્ષવામા આવનારૂં છે; સ્થાનિક સ્વરાજ્યની બક્ષિસ પછી પચાસે કે વધુ વર્ષે એ હક્કની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તાજેતરમા સિંધને મુંબાઈ ઇલાકામાથી જુદું પાડવામા આવ્યુ છે; અને એવી રીતે, વ્યવસ્થા ખાતર ઇલાકાના ભાષાવાર વિભાગો પાડવામા આવે, જેમકે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્નાટક અને એ વિભાગ મુજબ જુદી જુદી ભાષાવાર યુનિવરસિટિ, જે સારૂ માગણી છે, તે સ્થાપવામા આવે તો આપણે અજાયબ થઇશુ નહિ. અને એવી વિભાગવાર યુનિવરસિટિઓ અસ્તિમા આવે તો કેટલીક મુશ્કેલીઓ યુનિવરસિટિ અભ્યાસક્રમમા નડે છે તે આપોઆપ દૂર થવા પામશે.

પરંતુ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા સારૂ આપણે કેટલીક પૂર્વતૈયારી કરવી પડશે તેમ તે માગણીને મંજુરી શકાય એવી રીતે સર્વસાધન સામગ્રીથી આપણે સજ્જ અને તૈયાર હોવું જોઇશે.

વાસ્તે અત્યારની સ્થિતિ અને સંજોગો પૂરા લક્ષમા લઈ, અને વિચારી, આપણા ભાષા સાહિત્યમા જે ઉણપો અને ખામી માલુમ પડે છે તે દૂર કરવા અને પૂરી પાડવા આપણે કટિબદ્ધ થઈ, તે સારૂ એક નિયોજિત અને મુદતબંધી કાર્યક્રમ યોજવો એ આવશ્યક લાગે છે.

તેને પહોચી વળવા આપણા પ્રાતમા સારા નસીબે, સાહિત્યને જ પ્રધાન સ્થાન આપતી કેટલીક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પ્રવૃત્ત છે, તેમા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્ય સંસદ અગ્રસ્થાન લે છે, તેમજ નવજીવન કાર્યાલય, ગુજરાતી પ્રેસ, વડોદરા રાજ્ય ભાષાંતર ખાતુ, પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, કુમાર કાર્યાલય, ગાંડિવ મંદિર વગેરેની પ્રવૃત્તિ આપણા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને પોષનારી છે, અને તે દરેકના કાર્યની કાઇ ને કાઈ ખૂબી કે વિશિષ્ટતા હોય છે. હમણાજ શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ ગુજરાતી ઇન્સ્ટીટ્યુટ નિકળ્યુ છે, તેનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અને ઐતિહાસિક રીતે અભ્યાસ અને સંશોધન કરવાનો છે.

આ સર્વ સાહિત્ય સંસ્થાઓ એકત્રિત થઈ, સહકાર સાથે અને યોજનાપૂર્વક એકાદ કાર્યક્રમ, મુકરર મુદતમાં, ઉપાડી લે તો ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થવા પામે, તેમાં બળ અને વેગ આવે, સાથે સાથે નવિનતા અને વિવિધતા આવે, તેમજ ગુજરાત યુનિવર્સિટિ નજદિકમાં સ્થપાયલી જોવાને આપણે ઉત્સુક છીએ, તેની સિદ્ધિમાં એ સહકાર જરૂર સહાયક થઈ પડશે

પ્રસ્તુત વિષય ધ્યાનમાં રાખીને આપણે હવે આપણી જે જરૂરિયાતો છે તે વિચારીશું, અને તે જરૂરિયાતો વેળાસર પૂરી પડે તે સારૂં ચોક્કસ કાર્યક્રમ, મુકરર મુદતનો યોજીએ તો તે કાર્યમાં ગતિ આવે, કેટલીક સવડ મળે અને કયા મુશ્કેલી નડે છે તે સમજવામાં આવશે

આપણી ભાષામાં એક સારા અને પ્રમાણભૂત કોશની ઉણપ અદ્યાપિ છે, એ પહેલી નજરે આપણને માલુમ પડશે, તેના વિના આપણું ભાષાસાહિત્ય અપૂર્ણ અને પાંગળુંજ રહેવા પામે, અને ભાષાસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં તેની અગત્ય હમેશા રહેવાની જ.

ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ આપણા દેશમાં બાઇબલનો ઉપદેશ કરવા આવી વસ્યા તેમને તે કાર્ય સારૂ આપણી દેશી ભાષાઓ શિખવાની જરૂર માલુમ પડી, અને તેમાં મદદગાર થઈ પડે એ હેતુથી જે તે પ્રાંતની ભાષાનો કોશ અને વ્યાકરણ પહેલપ્રથમ એ મિશનરીઓએ તૈયાર કરેલા મળી આવશે કહેવાનું તાત્પર્ય કે આપણી ભાષાનો કોશ અને વ્યાકરણનો પાયો ચણવાનો યશ એ ધર્મોપદેશક બંધુઓને પ્રાપ્ત થાય છે

સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અને ખિલવણી સારૂ ફાર્બસ સાહેબે અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની સ્થાપના કરી, તેના પ્રથમ કાર્ય તરીકે એ દુરંદેશીવાળા પુરૂષે ગુજરાતી જુના ગ્રંથોની હાથપ્રતો પ્રાપ્ત કરી, તેની નકલ કરાવવાનું આરંભ્યું હતું, એ ગણીને કે તે ગ્રંથમાંનો શબ્દભંડોળ ગુજરાતી કોશ સંપાદન કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે+ અને એ વિષય પરત્વે નોંધ કરતા કવિ દલપતરામે સન ૧૮૫૧ ના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં, વધુમાં, જણાવ્યું હતું, કે—

"હાથના લખેલા પુસ્તકો શામળભટના આઠ, નરસિંહ મહેતાના આઠ, એક વલ્લભનામ ભટના ગીતોનું તથા બીજા ૭ તે રચનાર કવિઓના નામ વગરના એ રીતે ૨૩ પુસ્તકો એ વરસમાં લખાયા તે નામ વગરના

+ ગુ વ સોસાઈટીનો ઇતિહાસ ભા ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૨૬

પુસ્તકોમા રામાયણ તથા ભાગવતની મારી ગુજરાતી ભાષામા કથાઓ છે. વાર્ષિક રીપોર્ટમા સેક્રેટરી વળી લખે છે કે એવા પુસ્તકોનો સગ્રહ કરવો ઘણો જરૂરનો છે, કેમકે એક તો તે પુસ્તકો લોકોને વાચવા મળે અને તેમાના શબ્દો એકઠા કરીને ગુજરાતી કોશ થઈ શકે કોશને માટે ૬૦૦૦ શબ્દોનો તો સગ્રહ કરેલો છે, અને કોશનુ સપૂર્ણ પુસ્તક કરવાને તો કેટલાક વરસ જોઇએ એવુ પુસ્તક બનાવવાના સાધનોનો સગ્રહ કરવો એ સોસૈટીની ઓછી ફરજ નથી ' ×

ઉપરોક્ત શબ્દ સગ્રહ કરવાનુ કાર્ય સોસાઇટી તરફથી લાબા સમય સુધી ચાલ્યુ હતુ અને સરકારી કેળવણી ખાતાની તે કાર્યમા મદદ અને સહકાર સુદ્ધા હતા પછીથી એ શબ્દોની જોડણીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા તેનો નિર્ણય કરવા, સરકારી ખાતા તરફથી બે અને સોસાઇટી તરફથી બે એમ મળીને ચાર સભ્યોની એક સમિતિ નિમવામા આવી હતી, અને તેણે છેવટે નવી વાચનમાળા માટે જે જોડણી નિયમો તૈયાર થયા તે માન્ય રાખ્યા હતા

ગુજરાતી કોશનુ કામ ધીમે ધીમે ગતિ કરતુ હતુ, પણ તેના સપાદન કાર્ય માટે બરોબર ગોઠવણ થઈ નહોતી એવામા સોસાઇટીનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવાનો પ્રસગ આવી મળતા, તે નિમિત્તે એક શાળોપયોગી કોશ તુરત બહાર પાડવાનો ઠરાવ થયો, તદનુસાર એ કોશ આઠ ભાગમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલો છે

ગુજરાતી કોશના વિષયમા આજસુધીમા, જુદે જુદે હાથે અને ભિન્ન-ભિન્ન સ્થળેથી જે પ્રયત્નો થયેલા છે, તેની સવિસ્તર માહિતી જાણીતા અગ્રેજી ગુજરાતી કોશના સપાદક શ્રીયુત ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસે ગ્રથ અને ગ્રથકાર પુસ્તક ૫ મા સગ્રહેલી છે

પરતુ એ વિષયમા તેમ સાહિત્ય લખાણમા શબ્દોની જોડણીની

× The person employed in taking charge of the library is also at work in copying the old manuscripts which contain the only real Guzarattee in existance and which must eventually prove of the highest value when as I hope we shall be able to cause the compilation of a Dictionary— જુઓ ગુ વ સોસાઈટીનો પહેલા વર્ષનો રીપોર્ટ

બાબતમા તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તતો હતો; અને તેનું પરિણામ એ આવતું કે જે કોઇ મનઃ સ્વપણે, અશુદ્ધ, બેભશ્થુ અને ખોટી જોડણી લખતો, તે આપણા સાહિત્યનો એક મ્હોટો દોષ હતો.

હોપવાચનમાળા તૈયાર કરતી વખતે એ પ્રશ્ન નડેલો; તે સારૂ વિદ્વાનોની એક જોડણી કમિટી પણ નિમવામાં આવી હતી અને સર. ટી.હોપ-કમિટીના અધ્યક્ષે, પોતે એક જોડણીકોશ-લિખિત-યોજ્યો હતો.

સાહિત્ય પરિષદની બેઠક મળવા લાગી ત્યારથી એ પ્રશ્ન સૌને મુંઝવી રહ્યો હતો; પરિષદે તેના સિદ્ધાંતો વિચારી, કેટલાક નિર્ણયો કર્યા હતા.

પણ લખનારાઓને જે મુશ્કેલી પડતી, તેનો ઉકેલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે, મહાત્માજીના આદેશથી, જોડણી કોશ, પાછળથી સાર્થ જોડણી કોશ રચીને આપ્યો છે અને તે કોશ બહુ વ્યવહારૂ અને ઉપયોગી થવા પામ્યો છે.

નજદિકમાં ગુજરાતી લખાણુ શાસ્ત્રશુદ્ધ, એકધારૂં અને ચોક્કસ થવા પામે તો આપણે તેનું માન એ જોડણીકોશના પ્રયોજકોનેજ આપીએ.

આ તો ગુજરાતી લખાણમાં જે અશુદ્ધિ અને અનિયમિતતા જોડણી સંબંધી જોવામાં આવતી તેની સુધારણાનો એક માર્ગ થયો. પરન્તુ એક સારા, સમૃધ્ધ, આધારભૂત અને શુદ્ધ વ્યુત્પત્તિવાળા કોશની ખામી ઉભીજ રહે છે.

સન ૧૯૨૨માં "ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ" એ વિષય ઉપર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી વ્યાખ્યાન આપતાં દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ ગુજરાતી કોશ વિષે નિરાશાજનક ઉદ્ગાર કાઢતા, જણાવ્યું હતું, કે " એ મૂળ (નર્મ) કોશને વધારે કિમતી, વધારે સંપત્તિ-વાળો બનાવવા વિવિધ હાથે અને વિવિધ સ્થળેથી પગલાં લેવાયાં છે. તે પગલાનુ પરિણામ નહિ જેવું આવ્યું છે અને લેવાય છે તેનું પરિણામ તેથી બહેતર આવશે કે કેમ તેની શંકા છે."

પણ છેવટે તેના કારણો વિચારી તપાસી તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે, કે "એ કોશના અંગે એક સ્વતન્ત્ર સંસ્થાજ ઉભી થવી જોઇએ; અને ટોળે કરેલી રકમના ટ્રસ્ટીઓ નીમી તેમની મારફતે સંસ્થાને નિભાવવી જોઇએ. એ સંસ્થાના સભ્યોમાંથી એક યા બેને ઉપરી એટલે એડીટર તરીકે ગોઠવવા જોઇએ, કે જેમના હાથ તળે સઘળું કામ પાકી રીતે થતું આવે.

ટુંકામા મારૂં કહેવું એ છે કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી કે શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભા કે એવી કોઇ મર્યાદિત ભંડોળવાળી સંસ્થા પાસેથી

કોશની આશા રાખવી નકામી છે. "કારણ એ વાત તેમના ગજા ઉપરાન્તની છે. એને માટે તો એક સ્વતંત્ર સંસ્થા, પૈસાની પૂર મદદવાળી, એ કાર્યને લાયક એવા યોગ્યતાવાળા વિદ્વાનોના ઉદર પોષણાર્થના સાધનવાળી, છેક યુવાન નહિ પણ સહેજ ઉમ્મરે પહોંચેલા, ઘડાએલા અને અનુભવી સાક્ષર જેમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા હોય અને જેમનું લક્ષ્ય માત્ર આ એકજ વિષય હોય તેવા લક્ષ્યબિંદુવાળી જોઇએ અને જ્યારે તેવી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવશે ત્યારે જ ગુજરાતી ભાષા સર્વાંગ સંપૂર્ણ કોશ જોવા ભાગ્યશાળી થશે એવું હું ધારું છું."*

ગુજરાતી કોશ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, સોસાઈટી તરફથી હીરકમહોત્સવ નિમિત્ત, માત્ર વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો લક્ષમાં લઈ ને, શાળોપયોગી રચાવવામાં આવ્યો હતો, તેમાં પુનરુક્તિઓ છે; અપૂર્ણતા છે; દોષો છે; પણ નવો કોશ સંપાદન કરવામાં એક ખરડારૂપે તે જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે; વળી કોશ જેવા મ્હોટા કાર્યમાં વિદ્વાનોનો પુરતો સહકાર અને સાથ આવશ્યક છે, એ વિસરવું જોઇએ નહિ.

સોસાઇટીનો ઉપરોક્ત કોશ અજમાયશી હોઈ તેની પ્રતો સોસાઇટીના આજીવન સભ્યો અને રજીસ્ટર લાઇબ્રેરીઓને આપવા પુરતી કઢાવી હતી; અને બીજા એવા સારા કોશના અભાવે, તે કોશની પ્રતો ખરીદવા ચાલુ માગણી થતાં, દી. બા. કેશવલાલભાઈ સોસાઇટીના પ્રમુખ તરીકે નિયત થતા, તે કોશનું નવું સંસ્કરણ એમના તંત્રીપણા હેઠળ કાઢવા નિર્ણય કરવામા આવ્યો; અને તે કોશ બને તેટલો શુદ્ધ, ચોક્કસ, પ્રમાણભૂત અને સંપૂર્ણ થાય એવી વ્યવસ્થા યોજવામાં આવી હતી; અને તે કાર્ય સુકર થઇ પડે એ સારૂ એક ન્હાનું સલાહકાર મંડળ પણ કારોબારી કમિટીની સંમતિથી નિમ્યું હતુ પણ છેવટે તે કામનો સઘળો ભાર દી. બા. કેશવલાલ એકલા ઉપર આવી પડ્યો હતો.

સ્વભાવે ઝીણવટથી કામ કરનારા, જાતેજ બધુ વિચારી તપાસી, વ્યવસ્થિત રીતે મંકળનારા, શુદ્ધતા અને ચોક્કસાઇ સારૂ પૂરો આગ્રહ રાખનારા અને મર્યાદિત સમય તે કાર્ય પાછળ આપી શકે એવી સ્થિતિમાં, તેમ છતાં કોશના નમુના રૂપે ત્રણ અક્ષરો, अ, आ અને प તેમણે અગાઉ

*જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૨૨; જુલાઈ પૃ. ૧૯૯

વેચીને પણ પદ્ધતિસર સંપાદન કરી આપ્યા હતા, અને તેમાંનો ‘ઘ’ અક્ષર છપાયલો છે. તે કાર્ય એમણે એકલે હાથે, બહારના કોઈની મદદ વિના કરેલું છે. દરમિયાન એમની આંખે મોતીઓ ઉતરતાં તે કાર્ય બંધ કરવું પડયું હતું.

સદરહુ કોશના સંપાદન કાર્યમાં તેમણે કેટલાક નિર્ણયો કર્યાં હતા તે જાણવાજેવા છે.

(૧) ભાષામાં પ્રચલિત સર્વ શબ્દોનો સમાવેશ થવા પામે તે સારૂં પ્રાચીન કવિઓ જેમની કૃતિઓમાંના શબ્દો અગાઉ લેવાયલા જણાતા નથી તે, તે કાવ્યો ફરી વાંચીવંચાવી, ઉદાહરણ સહિત નોંધવા.

(૨) પ્રાચીન કવિઓનાં પ્રસિદ્ધ અને મહત્વના કાવ્યોનું નવેસર સંશોધન અને સંપાદનકાર્ય હાથ ધરવું; એ આશયથી કે તે કાવ્યોની શુદ્ધ ટેક્ષ્ટ, નવી અને જુની ઉપલબ્ધ હાથપ્રતોના આધારે, તૈયાર થાય; તેની સાથે જ તેમાંનો શબ્દ ભંડોળ જૂદો તારવવામાં આવે અને તે કાવ્યોમાં જુની ગુજરાતીનાં જે રૂપો સચવાઈ રહ્યાં હોય તે નોંધી લેવાય, જે ગુજરાતી વ્યાકરણ રચવામાં ઉપયોગી થઈ પડે.

(૩) શબ્દોના અર્થ ક્રમાનુસાર, વ્યાખ્યા બાંધી, ઉદાહરણ સહિત આપવા.

(૪) દરેક શબ્દની, બનતા સુધી, વ્યુત્પત્તિ આપવી; તે સારૂં અપભ્રંસ સાહિત્યનું જ્ઞાન આવશ્યક માન્યું હતું.

(૫) જે વ્યાખ્યા અને અર્થ આપવામા આવે તે શુદ્ધ અને ચોક્કસ હોય.

એમની આંખે અડચણ આવી ન હોત અને બહારના વિદ્વાનોનો પૂરો સહકાર મળ્યો હોત તો એમના હસ્તે જ ઉપરોક્ત કોશ આજ સુધીમા અડધા ઉપરાંત તૈયાર થવા પામ્યો હોત; આપણા ભાષા સાહિત્યના એમના જેવા પ્રખર અને તત્ત્વસ્પર્શી વિદ્વાન અને અભ્યાસી બહુ થોડાક જ મળી આવશે.

કવિ પ્રેમાનંદની પેઠે એઓ પણ ગુજરાતીમા જ લખવાનો આગ્રહ ધરાવે છે, અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને ગૌરવવંતુ થાય તે સારૂ અનેકવિધ પ્રયત્નો હમેશ કરતા રહેલા છે.

એ ભાષા પ્રેમથી પ્રેરાઇને ઉત્તરાવસ્થામાં આ ભગીરથ કાર્ય એમણે

આરમ્ભ્યુ હતું; અને આજે એંશી વર્ષની વયે, તે કોશનું કાર્ય ફરી ઉપાડી લેવામા આવે તો, તેના તંત્રીમંડળમા જોડાઈ, યથાશક્ત સહાયતા આપવાને તેઓ ખુશી છે.

ઓક્ષફર્ડ ન્યુ ઇંગ્લિશ ડિક્ષનેરી ત્રણ જમાનાના સતત પરિશ્રમ પછી સન ૧૯૨૮મા, દેશદેશાંતરોના હજારો વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓના સહકાર અને સહાયતા વડે, લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થઈ, મ્હોટા દશ વૉલ્યુમમા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. અંગ્રેજી સ્કોલરશીપનો તે ઉત્કૃષ્ટ નમુનો છે; તેનો ઇતિહાસ પણ એટલો જ રોમાંચક છે.

ભાષા જીવંત હોઈ, દરરોજ તેમા નવાનવા શબ્દોની ભરતી થતી રહેવાની, તે કારણે કોશમા વખતોવખત સુધારા ને ઉમેરા થવાના અને તે ઓક્ષફર્ડ ડિક્ષનેરી સંબંધમા પણ થવા પામ્યુ છે; એટલે કોશની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહે અને તેના નવીન સસ્કરણ થતા રહે એ જરૂરનું છે.

ઉપર જણાવ્યું છે કે આપણી ગુજરાતી ભાષાનો સારો અને વિશ્વસનીય કોશ નથી, અને તે ખામી હવે નભાવી લેવાય એવી નથી. તે વાસ્તે પહેલી તકે વ્યવસ્થા કરવી ઘટે છે, અને તે કાર્ય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, જે પ્રાંતની મ્હોટી અને સર્વદેશી સંસ્થા છે, તેણે અન્ય સાહિત્ય સસ્થાઓની સહાનુભૂતિ અને સહકાર મેળવી ઉપાડી લેવું જોઇએ.

અગાઉ બતાવ્યું છે તેમ મહાત્માજીએ ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસને પુષ્કળ વેગ આપેલો છે અને જોડણી કોશ રચાવીને એ કાર્ય સરળ કરી મૂક્યુ છે, એમના પ્રમુખપદે મળતું સાહિત્ય પરિષદનું બારમુ સમેલન તે કાર્યની સિદ્ધિ સારૂ, યોગ્ય ઠરાવ કરી ઘટતી તજવીજ કરે, તો તે સેવા આપણા સાહિત્યની મ્હોટી ખામી દૂર કરી, તે તેનુ જીવંત સ્મારક થઇ રહેશે.

તામિલ ભાષાનો કોશ મદ્રાસ યુનિવરસિટિ છપાવી રહી છે, નાગરી પ્રચારિણી સભાએ 'હિન્દી શબ્દસાગર' બહાર પાડી હિન્દી જનતાની ઉત્તમ સેવા કરેલી છે; અને મહારાષ્ટ્રમા એક મર્યાદિત મંડળીની જવાબદારી વાળી એક મંડળી થયેલી છે, તેના તરફથી મરાઠી કોશના ત્રણ વૉલ્યુમો પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂક્યા છે. માત્ર ગુજરાત પ્રમાદ સેવે છે; તેની પાસે યોગ્ય લાયકાતવાળા વિદ્વાનો નથી, એમ નથી; કોશની સાધનસામગ્રી નથી, એમ પણ નથી; પૈસાની અછત છે એવુ કારણ આગળ ધરી શકાય એમ

નથી. જે કાંઇ મુસ્કેલી અગર જરૂરનું છે તે ગંગફન છે; વિદ્વાનો અને સાહિત્ય સંસ્થાઓનો સહકાર અને સાથનું; તેના અભાવે એ કાર્ય ખોરંભે પડેલું છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇ તે સારૂં એક સ્વતંત્ર કોશ મંડળીની સૂચના કરે છે તે વ્યવહારૂ અને વાજબી છે. મુંબાઈ યુનિવરસિટિએ એ વિષયને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપેલું છે અને તે કાર્યમાં આપણે તેનો સહકાર જરૂર મેળવી શકીએ; એ કોશના સલાહકાર મંડળમાં યુનિવરસિટિનો એક પ્રતિનિધિ નિમાય તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે. એ કાર્ય સાહિત્ય પરિષદનું એક ધ્યેય હોવું જોઇએ, અને સાહિત્ય સંસદ, શ્રી ફોર્બસ સભા અને ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી તે કાર્યમાં જોડાવાની ના પાડી શકશે નહિ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે સાર્થ જોડણીકોશ યોજીને નવો ચીલો પાડેલો છે અને નવું સ્થપાયલું ગુજરાતી ઇન્સ્ટીટયુટ એ કાર્યમાં સક્રિય ફાળો આપશે એમ આપણે માની લઇશું. તે સિવાય દેશી રાજ્યોમાં વડોદરા રાજ્યની સાહિત્ય સેવા જાણીતી અને ઉંચી કોટિની છે; શ્રી ગોંડળનરેશ ભગવતસિંહજી એક સારો અને સંપૂર્ણ ગુજરાતી કોશ યોજવાનો અભિલાષ ધરાવે છે અને ભાવનગર રાજ્ય, જે સાહિત્યકારોની કદર કરતું આવેલું છે તે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની દોરવણીથી યોગ્ય ફાળો જરૂર આપે.

ગુજરાતી કોશની પ્રવૃત્તિ મ્હોટા પાયા ઉપર ઉપાડવાને, આ પ્રમાણે ભૂમિકા, તૈયાર માલુમ પડશે; ફક્ત તે માટે કોઇએ આગેવાની લેવી જોઇએ; અને તે સારૂં સાહિત્ય પરિષદ સર્વ રીતે યોગ્ય સંસ્થા છે. તે એ કાર્ય શરૂ કરે તો તેને પ્રાંતની જૂદી જૂદી સાહિત્ય અને કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓની મદદ જરૂર મળે, એ વિષે શંકા રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.

તે સારૂ ફંડ એકઠું કરવા સાહિત્ય પરિષદ યોગ્ય લાગે તો જાહેર અપીલ કરે અથવા તો એક લાખ રૂપિયાની મૂડીવાળી, મર્યાદિત જવાબદારીની એક મંડળી કાઢે, જેનો શેર રૂ. દશનો હોય, તે શેરહોલ્ડરને કોશની નકલ તે રકમ પૂરતી વિના મૂલ્યે મળે.

અન્ય પ્રાંતોમા એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયેલી છે, અને તે યોજના ફતેહમંદ નિવડેલી છે; આપણે અહિં તે યોજના અમલમાં મૂકવા મુશ્કેલી નહિ નડે એવું માનવું છે.

તે કોશના સંપાદન કાર્યમા નિષ્ણાતોને રોકવામા આવશે, પણ તેની સાથે એક સલાહકાર સમિતિ નિયોજવામા આવે, તેમા જૂદી જૂદી સાહિત્ય અને કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ નિમવામા આવે; તે એ કાર્યમા ઘણી રીતે મદદગાર થઈ પડશે.

વધુમા જે યોજના ઘડવામા આવે તેમા એક કલમ એવી ઉમેરવામા આવે કે તે કોશનું કામ, મુકરર સમયમા, પૂરૂં કરવા તજવીજ થાય

ગુજરાતી કોશ સારૂ આવી એકાદ યોજના હાથ ધરવામા આવે, જે આપણા ભાષા સાહિત્યની એક ખોટ પૂરી પાડશે અને તે વિષયના નિષ્ણાતોના હસ્તે, એ વિષયમા હિત ધરાવતા, જૂદાજૂદા પ્રતિનિધિઓના બનેલા સલાહકાર મંડળની દેખરેખ નીચે, સંપાદિત થઈ, તે કોશ પ્રમાણભૂત અને સર્વમાન્ય નિવડશે એવી આશા પડે છે.*

કોશની પેઠે ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા અને તેનો અભ્યાસ કરવા વ્યાકરણ ગ્રંથ પણ એટલા જ મહત્વનો છે તેના નિયમો અને સિદ્ધાંત જાણેથી, ભાષા પર મારો કાબુ આવે છે, અને તે વડે લેખન શુદ્ધ થવા પામે છે અને તેમાના દોષ પારખી શકાય છે. વળી ભાષાનો વિકાસ સમજવા તે જ્ઞાન બહુ મદદગાર થઈ પડે છે.

અને ૧૮૬૭ મા સોસાઇટીની સૂચનાથી રેવરંડ જેમ્સ વૉન ટેલરે એક મ્હોટું, ગુજરાતી વ્યાકરણ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની મદદ લઇને, રચ્યુ હતું, અને લાંબા સમય સુધી એજ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વંચાતું પણ પછીથી ગુજરાતીનો અભ્યાસ વધતા અને શાળા પાઠશાળામા એ વિષયને સ્થાન અપાતા એક શાસ્ત્રશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણની ખોટ નડવા લાગી અને તે મુશ્કેલી દૂર કરવા એ વિષયના નિષ્ણાત, એક સમર્થ વૈયાકરણી ર. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદીએ બૃહદ્ વ્યાકરણ લખ્યુ, તે હાલમા યુનિવરસિટિના અભ્યાસક્રમમા નિયત થાય છે.

પરંતુ એ બંને-ટેલર અને કમળાશંકરના-વ્યાકરણોનો સામાન્ય દોષ એ માલુમ પડે છે કે તેની રચના અને વ્યવસ્થા, જાણે કે ગુજરાતી સંસ્કૃત

* બીજા કોશો, જેવા કે પારિભાષિક કોશ, પૌરાણિક કથા કોશ, પર્યાય શબ્દ કોશ, રૂઢિપ્રયોગ કોશ, ભૌગોલિક કોશ વગેરેની માગણી છે જ, પણ એ પ્રશ્ન અન્ય કોઈ પ્રસંગે ચર્ચીશું.

માથી સીધી જ ઉતરી આવી હોય એ પ્રમાણે કરેલી છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી પ્રાકૃત સંસ્કૃતમાથી આવ્યુ અથવા તો સંસ્કૃતની સાથે સાથે લોક ભાષા તરીકે તેનો ઉપયોગ થતો એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નમા આપણે નહિ ઉતરીએ, પણ પ્રાકૃતમાથી અપભ્રંશ ઉદ્‌ભવ્યુ અને એ અપભ્રંશમાથી આપણી દેશી ભાષાઓ, હિન્દી, ગુજરાતીનો ઉદ્‌ભવ થયો, તેથી પ્રાકૃતનું અને અપભ્રંશનુ જ્ઞાન તેની રચના અને બધારણ સમજવામા વિશેષ મદદગાર થઈ પડશે, ગુજરાતીમા જે પ્રયોગો ઉતરી આવ્યા છે, તેના રૂપોના ફેરફાર થયા છે, અને શબ્દોમા વિકાર અને ઉત્ક્રાંતિ થતા પામી છે, એ બધુ જાણવા સમજવાને અપભ્રંશનુ જ્ઞાન એક માત્ર કુચી છે એમના સંસ્કૃતના જ્ઞાન વડે તે કેમ બને નહિ ઉકલશે

તે વ્યાકરણો રચાયે ઘણો સમય થયલો છે અને તે પછી ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય સારીરીતે ખીલ્યુ છે, અને બીજી પ્રાંતીય ભાષા સાથેનો પરિચય વધતા ગુજરાતી લખાણમા તેની અસર સુદ્ધા થતા પામી છે

એક સમર્થ લેખક, કદાચ વ્યાકરણ દોષ કરે, પણ તે એમ રૂઢ શબ્દ પ્રયોગ તરીકે, માન્ય થશે અને પ્રચારમા આવશે

નવજીવન સાપ્તાહિકની શરૂઆત કરી તે સમયે મહાત્માજીના લખાણમા વ્યાકરણ દોષો આવતા તે સામે કેટલેક સ્થળેથી ટીકા થયલી, પણ આપણે કવિ દયારામના શબ્દોમા કહીશુ કે, "શુ જાણે વૈયાકરણી, વસ્તુના રસને શુ જાણે વૈયાકરણી," તેમ મહાત્માજીના સંદેશાએ જનતા પર જે પ્રબળ છાપ પાડેલી છે અને તેની અસરથી તેમના જીવન પ્રાણવંત અને પ્રગતિમાન થતા પામ્યા છે, તેનો એમને (વૈયાકરણી) ક્યાથી ખ્યાલ આવે? જે સર્વ લખાણનુ લક્ષ્યબિંદુ હોય અથવા હોવુ જોઇએ

ભાષા સાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ સાથે તેના વ્યાકરણમા નવા નવા પ્રયોગ થવાના અને ફેરફાર ઉદ્‌ભવવાના અને જીવત સાહિત્યનુ એ તો ચિહ્ન છે અને તે ઇષ્ટ છે, વાસ્તે વ્યાકરણ ગ્રંથોની વખતોવખત તપાસ થઈ તેમા યોગ્ય સુધારાવધારા કરવામા આવે તે થોડુ અગત્યનુ નથી

સન ૧૮૩૬ મા દાદોબા પાંડુરંગે, સુરતના પાચ દદામાના એક, મરાઠીમા પહેલ વહેલુ વ્યાકરણ રચ્યુ હતુ અને ચાલુ વર્ષમાં તેની શતાબ્દી ઉજવવાની ગોઠવણ પણ થયેલી છે તે ઉત્સવ ઉજવનાર મંડળીનો

આશય પણ મરાઠી વ્યાકરણનો ઐતિહાસિક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિચાર કરી, તેને શુદ્ધ કરવાનો છે અને તે કાર્ય જરૂરનું માલમ પડશે.

આ બધી હકીકત લક્ષમા લેતા, સૌ કોઈ એ વિષે સંમત થશે કે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, નવેસર, ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ અને તેના કારણો વિચારી તપાસી, લખાવવા વેળાસર વ્યવસ્થા થવી ઘટે છે, અને ઉપરોક્ત ગુજરાતી કોશનું સંપાદક મંડળ અસ્તિમા આવે, એ કાર્ય હાથ ધરે, તો તેમા ઘણી સુગમતા થવા પામે; એટલું જ નહિ પણ તે શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક ધોરણસર રચવામા ઝાઝી મુશ્કેલી પડશે નહિ.

દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇએ "ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ"મા ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓમા ગુજરાતી કોશની પેઠે ગુજરાતના ઇતિહાસનો પણ નિર્દેશ કર્યો હતો.

છેલ્લા ત્રીસ પાત્રીસ વર્ષોમાં આપણા પ્રાંતના તેમ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પડેલો છે; અને તે વિષે ઉપયુક્ત માહિતી આપતા કેટલાક પુસ્તકો રચાયલા છે, એ ક્ષેત્રમા સોસાઈટીનો ફાળો મ્હોટો અને મહત્વનો છે, સામાન્ય વાચકને આપણા દેશનો ઇતિહાસ જાણવાને સોસાઇટીએ બને તેટલી માહિતી પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, તે ઇતિહાસ, ગુજરાતી પ્રજાજીવનની દૃષ્ટિએ, લખાવવા હજી વાર છે; તે સારૂ પ્રથમ સાધન સામગ્રી એકઠી કરવાની જરૂર છે. તેનુ બરોબર સંશોધન અને અભ્યાસ થયા પછી, તે ઉપરથી એક નવીન અને સ્વતંત્ર ઇતિહાસ રચાવવાનુ બની શકશે.

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તુટક અને અસબદ્ધ મળે છે તે પ્રશ્ન કાંઈક ગુચવણભર્યો અને કઠિન હતો, તેમા સિંધમા મ્હોંજેદેરો અને પંજાબમાં હરપ્પામા થયેલા ખોદકામ અને શોધખોળના પરિણામે હિન્દના ઇતિહાસનો આખોય દૃષ્ટિકોણ ફેરવાઇ ગયો છે અને નવા નવા મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થયા છે, કેમકે તે સંસ્કૃતિના ચિહ્નો–અવશેષો, લિંબડી, અમરેલી વગેરે જૂદે જૂદે સ્થળેથી મળ્યાના સમાચાર વર્તમાનપત્રદ્વારા જાણવામા આવ્યા છે તે તેનો વિસ્તાર બતાવે છે, પણ તેની સીમા ક્યા સુધી પહોંચી હતી તે વિષે આપણે હજી અજ્ઞાત છીએ

વળી નર્મદાખીણ શોધખોળ મંડળ જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે તે પણ એ વિષય ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડે એમ સભવે છે.

ગુજરાતી પ્રજા પંચરંગી જાતિઓની બનેલી છે, તેમા ભાટીઆ, લુહાણા, ખોજા, મેમણ, પારસી, મુસ્લિમ, જૈન, બ્રાહ્મણ, નાગર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એ જાતિઓનો ઇતિહાસ જાણ્યાથી તેનો વૃત્તાંત એક અદ્‌ભુત રોમાંચક કથા જેવો માલુમ પડશે. એ જાતિઓ કયાથી આવી, શા કારણે દેશ છોડયો, ગુજરાતમા કેવી રીતે દૃઢ થઇ, પ્રાંતના વિકાસ અને વિસ્તારમાં તેમણે શી સહાયતા આપેલી છે, દેશની આબાદી અને સમૃદ્ધિ મેળવવામાં દરેકે કેવો અને કેટલો હિસ્સો આપેલો છે અને એક બીજી જાતિઓ માહોમાંહે ભળી જઈ ને ગુજરાતી પ્રજા તરીકે એક થવા પામી અને તેની પરસ્પર શી અસર થઇ, એ આખો પ્રશ્ન સમગ્રપણે વિચારવા જેવો છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસની ખાત્રી લાયક ઐતિહાસિક હકીકત સાપડે છે તે સમયથી, બહારની વિદેશી જાતિઓએ, ગુજરાત ઉપર, એક પછી એક આક્રમણ કરી પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. શક, હૂણ અને ગુર્જરોનો વૃત્તાંત તેની સાબિતીરૂપ છે. પછીથી એ જાતિઓ હિન્દુધર્મમા ભળી ગઇ હતી એ ઓછું આશ્ચર્યજનક નથી. જૈનોનાં આગમ ગ્રંથો વલ્લભીપુરમા લિપિબદ્ધ થયા હતા, અને જૈનધર્મ અને સંસ્કૃતિએ ગુજરાતના ઘડતરમા મ્હોટો ફાળો આપેલો છે, એ વિસરવું જોઈએ નહિ. મુસ્લિમ અને મોગલ સત્તા લાંબા સમય સુધી ગુજરાતમા ટકી હતી અને પ્રજા જીવનપર, રાજકર્તા તરીકે તેમણે તેમજ ઇસ્લામ ધર્મે પ્રબળ અસર કરેલી છે, તેના અનેક ચિન્હો મળી આવશે.

મરાઠાઓનો અમલ ઓછો વખત રહ્યો ન હતો; તોપણ તેની છાપ ગુજરાતી જીવનમા જોવામા આવશે અને અનેક મહારાષ્ટ્રી કુટુંબો ગુજરાતમા સ્થાયી વસ્યા છે, એ પણ સામાજિક દૃષ્ટિને એક વિચારણીય મુદ્દો રજુ કરે છે.

અંગ્રેજી અમલે તો આપણી પ્રજામા જે ચેતન આપ્યુ છે તે કાંઈક અજબ છે. ગુજરાતી પ્રજાજીવન એથી ખૂબ રંગાયું છે અને તે ક્રાંતિકારી નિવડે તો આપણે અજાયબ થઇશું નહિ.

ગુજરાતી પ્રજા અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિ, ઉપરની વિગતો વિચારતાં, વિધવિધ તત્ત્વોથી મિશ્રિત-composite છે; રંગ તેમ ધર્મ, વિચાર અને સંસ્કૃતિમાં ભિન્ન માલુમ પડશે, પણ સરવાળે એક ગુજરાતી પ્રજા તરીકે તે મગરૂરી લેતી જણાશે.

વધુમા ગુજરાતીઓની સાહસિકતા, વાણિજ્ય પ્રેમ, કાર્યદક્ષતા, વ્યવહારિક ડહાપણ અને વિનય એ સર્વ એ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે.

આજ સુધીમાં લખાયલા ઇતિહાસમાં રાજકીય બનાવોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું છે, પણ બે હજાર વર્ષના લાબા ગાળામા પ્રજાજીવન કેવી રીતે આગળ વધતું રહ્યું, વિકાસ પામ્યું, તેમાં કયારે કયારે ભરતી ઓટ આવ્યા, અને તેના શાં પરિણામો નિપજ્યાં, એ પદ્ધતિસર તપાસવું જોઈએ, તેમ ભારતવર્ષના એક અંગ તરીકે ગુજરાત પ્રાંતે કોઈ વિશિષ્ટ સેવા કરેલી છે કે કેમ અને તે કેવા પ્રકારની તેની વિગતો પણ આપણે મેળવવી તપાસવી જોઈએ.

જે મુદ્દાઓ અત્રે ઉપસ્થિત કર્યા છે તે નવા નથી; તેનો આશય માત્ર એ છે કે તે પ્રતિ બહુ થોડું જ ધ્યાન અપાયું છે; પણ દુઃખની બીના એ છે કે જે થોડાઘણા તેનો અભ્યાસ કરવા આતુર છે, તેમને તે માટે જરૂરી સાધનો મેળવવામાં ખૂબ મુશ્કેલીઓ નડે છે.

સન ૧૯૨૧ માં "ગુજરાત પુરાતત્ત્વ" ની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે એવી આશા પડેલી કે ઇતિહાસના અભ્યાસીને જે અડચણ પડતી તે એથી દૂર થશે, એટલુંજ નહિ પણ આપણા પ્રાન્તનો એક સવિસ્તર અને વિશ્વસનીય ઇતિહાસ લખાવવાનો તેના તરફથી પ્રબંધ થશે.

પરંતુ દેશમા જાગેલી રાજકીય પ્રવૃત્તિના અંગે તે દ્વાર અકાળે બંધ પડયું હતું.

એક તરફથી નવાં નવા ખોદકામ અને શોધખોળના પ્રયત્નો ચાલુ છે તેમ બીજી તરફથી જુના ઐતિહાસિક લખાણો, જેમકે પેશ્વાનુ દફતર, ગાયકવાડ સરકારનુ દફતર, અંગ્રેજી રેસિડેન્સિનુ દફતર, પોર્ટુગીઝ અને ડચ વૃત્તાંત વગેરે સાધનસામગ્રી વધુને વધુ પ્રમાણમા પ્રકાશમા આવતી જાય છે, અને ચેરણુબેરણુ જોઈતુ ઐતિહાસિક સાહિત્ય પુષ્કળ છે.

પર પ્રાંતોમા ઐતિહાસિક સંશોધનનું કાર્ય વેગભર થઈ રહ્યું છે; જૂદી જૂદી યુનિવરસિટિઓએ પણ તે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધેલી છે. પુનામા ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટયુટની સાથે ભારત ઇતિહાસ સંશોધન મંડળનું કાર્ય પણ પ્રગતિમાન માલુમ પડશે.

એ રચવે ઇતિહાસના અભ્યાસ અને લેખનકાર્ય માટે પુષ્કળ સામગ્રી સંગ્રહેલી ઉપલબ્ધ છે

ગુજરાત પુરાતત્ત્વમા મ્હોટો પુસ્તક ભંડાર છે, પણ તે અધુરો છે. જ્યા સુધી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સારૂં એક કેન્દ્રિત રચવે, ઉપલબ્ધ સર્વ સાધન સામગ્રી સંગ્રહવામા નહિ આવે, અને તેના સંશોધન અને અભ્યાસ માટે, પુરતી ગોઠવણી નહિ થાય, ત્યા સુધી ગુજરાતના એક સારા ઇતિહાસની આશા રાખવી નિરર્થક છે.

તે માટે પ્રથમ એક ઇતિહાસ મંડળ, ઇતિહાસપ્રેમીઓનું સ્થાપવામા આવે એ અગત્યનું છે, તે ઐતિહાસિક વસ્તુઓ અને સાધનો એકત્ર કરવા, સંગ્રહવા પ્રયાસ કરે, તે પછી જ ગુજરાતનો સાચો અને વાસ્તવિક ઇતિહાસ, પ્રજાજીવન વિકાસની દૃષ્ટિએ, આલેખવાનું બની શકશે

આપણે ઇચ્છીશુ કે સાહિત્ય પરિષદ તે દિશામા યોગ્ય અને વ્યવહારૂ પગલા લેશે, સાથે સાથે એવી વિનંતિ પણ આપણે કરીશુ કે ચોક્કસ મુદતમા એ યોજના અમલમા મૂકાઈ, "ઇતિહાસ સશોધન મંદિર" મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કરે, તે માત્ર એક અભિલાષ રહેવા ન પામે

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રશ્ન ગુજરાતના ઇતિહાસ જેવો મુશ્કેલ નથી, પણ તે સારૂં કેટલુક પ્રારંભિક કાર્ય—spado work—થવુ જોઈએ છીએ, તો એ વિષયને યથાયોગ્ય ન્યાય આપી શકાય, તેમ તેમાના પ્રવર્તક બળો બરોબર સમજવામા આવે

ગુજરાતી સાહિત્ય સામાન્યત બે વિભાગમા વહેચાયલુ છે, (૧) પ્રાચીનયુગ-કવિ દયારામ સુધી (૨) અર્વાચીનયુગ-દલપતરામથી શરૂ કરીને

પરતુ આપણુ પ્રાચીન સાહિત્ય બધુ છપાયલુ નથી, ઘણું હજી અપ્રસિદ્ધ, ભડારોમા અને ખાનગી સગ્રહોમા, અંધારામા પડેલુ છે

પ્રાચીન કવિઓ વિષે આપણને જે માહિતી મળેલી છે, તે પૂરી નથી, તેમની કેટલીક કૃતિઓ વિષે પુરતી ખાત્રી મળતી નથી, અને કેટલાકનો નામોલ્લેખ સાપડે છે

આપણા પ્રાતમા અરાઢશે એસીમા રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના આદોલનો ફરી વળતા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રકાશમા આણવાના પ્રયાસ થયા હતા, તે પ્રવૃત્તિને લઈને આપણને બૃહત્કાવ્ય દોહનના આઠ ભાગો, પ્રાચીન

કાવ્યમાળાના પ્રાંત્રીસ ગ્રંથો અને પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકના ત્રીસથી વધુ અંકો મળેલા છે. સદરહુ પુસ્તકો બહાર પડયા પછી તે કાવ્યોની વધુ અને સારી પ્રતો પ્રાપ્ત થયલી છે તેમ બીજી અનેક નવી હાથ લાગી છે.

પણ તે સઘળાની એકત્રિત માહિતી મેળવવાની મુશ્કેલી પડે છે.

પ્રાચીન સાહિત્યની હસ્તલિખિત પ્રતોના પાંચ સમ્રહો જાણીતા છેઃ—

(૧) શ્રી. ફાર્બસ સભા હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ. (૨) કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ, ગુ. વ. સોસાઈટી હસ્તક, (૩) વડોદરા રાજ્ય સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી પુસ્તક સંગ્રહ; (૪) "ગુજરાતી" પ્રેસ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ (૫) ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરી પુસ્તક સંગ્રહ—નડિઆદ.

સ્વર્ગસ્થ શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી પાસેનો સંગ્રહ હાલમાં કોની પાસે છે તે જાણવામા નથી.

તે સિવાય વેરણછેરણ, અણનોધાયલી અને અંધારામા રહેલી હાથ પ્રતોની સંખ્યા બહુ મ્હોટી માલુમ પડશે.

જૈન પ્રાચીન સાહિત્ય સંબંધમા મ્હોટી સવડ એ છે કે તે જુદા જુદા ભંડારોમા સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત સંગ્રહાયલું છે, તેમ તેની યાદી, જરૂર પડે મળી શકે છે; અને શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદે "જૈન કવિઓ" એ નામે બે ગ્રંથો, એ સાહિત્યની લંબાણ સમાલોચના સહિત, બહાર પાડયા પછી, તે સંબંધી બહુ થોડું જાણવાનું બાકી રહે છે.

તે ધોરણે જૈનેતર પ્રાચીન સાહિત્યની તપાસ અને નોંધ થાય એ આવશ્યક છે.

કવીશ્વર દલપતરામ અને શ્રી ફાર્બસ સભાના સગ્રહની યાદીઓ છપાયલી છે, એવી યાદીઓ સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીની, ગુજરાતી પ્રેસની, ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરીની અને શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી સગ્રહની થવી જોઇએ.

એ યાદીઓ ઉપરથી કેટલુક પ્રાસ્તાવિક કાર્ય થઈ શકે; જૂના જૂના કવિઓની કૃતિઓની સાલવાર અને સમગ્રપણે નોંધ કરી શકાય; તેમ તેના પુનઃ પ્રકાશન કે નવા પ્રકાશન સારૂ યોજના ઘડવાનું સરલ થાય.

એવી માહિતી, જે તે સ્થળેથી એકત્ર કર્યા વિના પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પૂરો કે પૂરતો ખ્યાલ નજ આવે; એટલુંજ નહિ પણ તે વિષે

જે કાંઇ અભિપ્રાય કે નિર્ણય દર્શાવવામા આવે તે દોષયુક્ત અથવા ખોટા નિવડે.

એ સંબંધમાં વિશેષ કાંઇ કહેવાનું નથી; માત્ર એ વિષયમા રસ લેતા યોગ્ય લાયકાતવાળા અભ્યાસીને, જેવા કે શ્રી. ગમલાલ મોદી, શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા–ને યોગ્ય પારિતોષિક આપી, રોકવામા આવે, પણ તે કાર્યમા વિલબ થવો ન જોઈએ; કારણ કે અજ્ઞાનતાને લઈને આપણી એ સંપત્તિનો, પ્રતિદિન ધીમે ધીમે, નાશ થતો જાય છે. તે પાછી મેળવવાનુ અશક્ય થઈ પડશે અને તેનું મૂલ્ય રૂપિયા, આના, પાઈમા આંકવાનુ નથી.

આપણા પ્રાંતની પ્રધાન સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનુ એ કર્તવ્ય છે કે તે સારૂ તે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચવામા બીજા પ્રકારની અડચણ નડે છે, અને તે તેના સાધનોની, નોંધ અને વૃત્તાંતોની.

વર્તમાન સાહિત્ય દિવસે દિવસે વિકસતું અને ખીલતું જાય છે, તેમા નવીનતા અને વિવિધતા આવી, તે સમૃદ્ધ થયુ છે, પણ આપણા સાહિત્યકારો અને તેમની સાહિત્ય કૃતિઓ વિષે બહુ થોડી હકીકત મળી આવે છે; અને જે કાંઈ ઉપલબ્ધ છે તે સંગ્રહિત કે સંકલિત કરેલી મળતી નથી, તેથી તે દિશામા પ્રયાસ કરવો જોઈએ; અને તે એ પુરુષોના સ્વતંત્ર, વિવેચનાત્મક અને માહિતીપૂર્ણ જીવનચરિત્રો રચાયે વધુ સવડભર્યું થઈ પડશે

ગુજરાતી સાહિત્યમા ચરિત્ર વિભાગ સત્વહીન અને અપૂર્ણ છે; પ્રજાના ઘડતરમા એ સાહિત્ય ઘણુ ઉપયોગી નિવડે; અંગ્રેજી સાહિત્યનો એ વિભાગ એટલો સત્વશાળી અને સમૃદ્ધ છે કે તે ઈર્ષા ઉપજાવે, ગુજરાતી સાહિત્યની એ ખામી જરૂર આપણે દૂર કરવી જોઇએ, અને તે ચરિત્ર ગ્રંથો સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામા બહુ મદદગાર નિવડશે.

જાણીતી ઈંગ્રેજી સાક્ષરમાળા (English men of letters) ના ધોરણે કવીશ્વર દલપતરામથી શરૂ કરી સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈના કાળ સુધીના વિદેહી સાક્ષરોના પ્રમાણભૂત ચરિત્રો તેના અધિકારી પુરુષોને લખવાનું સોંપવામા આવે એ અત્યારના સંજોગોમા હિતાવહ છે; અને તે

સાધન સાહિત્ય પ્રાપ્ત થતાં અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચાવવાનું કાર્ય અઘરૂં થઇ પડશે નહિ.

પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય અમલમાં આવતાં, એવો એક ભય ઉભો કરવામાં આવ્યો છે કે એકબીજા પ્રાંતો વચ્ચે કેટલીક ખોટી હરિફાઇ થવા પામશે; આપણે એ ભીતિ પ્રતિ ઝાઝું લક્ષ આપીશું નહિ; તે ભય અસ્થાને માનીશું; પણ આપણું જે પ્રજાકીય ઐક્ય છે; જે પરસ્પરનો પરિચય અને સંબંધ છે, તેને દઢતર કરવા, ગાઢ બંધનોથી જોડવા, તેના એક માત્ર ઇલાજ તરીકે, તે પ્રાંતના ભાષા સાહિત્યથી વાકેફ રહીએ, એ મહત્વનું છે. તે પરસ્પર જોડનારી સાંકળ નિવડશે; અને એથી બીજો લાભ એ થશે કે આપણું ભાષા સાહિત્ય તે દ્વારા સમૃદ્ધ થશે.

આપણા સાહિત્યમાં નવી નવી, સ્વતંત્ર અને મૌલિક કૃતિઓ રચાય, તેથી આપણે જરૂર અભિમાન ધરીએ; પણ બીજી રીતે ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓના તરજુમા આપણે આપણા સાહિત્યમા પ્રાપ્ત કરીએ, એ ઓછું ઉપયોગી કાર્ય નથી.

તે સંબંધમાં છુટાછવાયા અને વ્યક્તિગત પ્રયાસ કરવામા આવે તેનાં કરતા સાહિત્ય પરિષદ એક સમિતિ નીમે, તે, એ પ્રશ્નનો જુદી જુદી દષ્ટિએ વિચાર કરી, એક યાદી તૈયાર કરે એ વધુ પસંદ કરવા જેવું છે.

હંસ માસિક દ્વારા હાલમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં છપાતા લેખોનો પરિચય કરાવવા પ્રયત્ન ચાલુ છે, તે આવકારપાત્ર છે; પણ જે તે ભાષાના સર્વોશ્રેષ્ઠ લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓનો સ્વભાષામા તરજુમો વાચવાનો લાભ મળે એ ધોરણુ જ ઇષ્ટ છે.

લિપિ સુધારણાનો પ્રશ્ન અત્યારે ચર્ચાઇ રહ્યો છે તેનો વ્યવહાર ઉકેલ આવતા, એ લિપિમા પરપ્રાન્તિય સાહિત્ય, વાચવાનો મહાવરો પડે, સુગમતા થશે અને તે મ્હોટો લાભ છે.

તથાપિ સાહિત્યના એક વિભાગ તરીકે ભાષાતર સાહિત્યનું મૂલ્ય છે અને તેની જરૂર ઉભી રહેવાની જ.

પ્રસ્તુત લેખનો એક જ આશય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમા જે ઉણપો જણાય છે તે દૂર કરવા અને તેની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા, સાહિત્ય-

પરિષદ તે વિષે પુખ્ત વિચાર કરી, યોગ્ય નિર્ણયપર આવે, એટલુંજ નહિ પણ જે કાર્યક્રમ યોજે તે મુકરર સમયમાં પૂરો થવા પામે.

કર્મવીર પુરુષ તરીકે જેમની ખ્યાતિ બંધાયલી છે, જેમને માત્ર કાર્ય પસંદ છે; અને કાર્યમાંજ અચળ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, એઓ આ સંમેલનની બીજી બેઠક મળતા સુધી તેના સુકાની રહેશે.

એ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ પાસેથી, સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે, એટલી આશા આપણે રાખીશું કે ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ, દોષો અને જરૂરિયાતો સંબંધમાં સાહિત્ય સંમેલન જે તે નિર્ણય ઉપર આવી તે અમલમા મૂકાય અને મુકરર વખતમા પૂરો થાય એવો એકાદ કાર્યક્રમ નિયોજશે.*

---

* સાહિત્ય સંમેલન—અમદાવાદ—માં રજુ કરેલો નિબંધ.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૫)

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સને ૧૯૩૫)

ઈતિહાસ

પુસ્તકનું નામ	લેખક વા પ્રકાશક	કિંમત
અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખા-દર્શન-ખંડ ૧	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧—૦—૦
ઇતિહાસ દર્શન-ખંડ ૨ જો પુસ્તક ૧ લું	"ધૂમકેતુ"	૦—૮—૦
ઈરાન	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૦—૧૨—૦
ખંભાતનો ઇતિહાસ	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	૪—૦—૦
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો	ગિરજાશંકર વલ્લભરાયજી આચાર્ય	૪—૦—૦
ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધનો ગુજરાતી અનુવાદ	હીરાલાલ રંગીલદાસ કાપડીઆ	૧—૦—૦
તવારીખની તેજછાયા પુ. ૨	અનુ. વેણીલાલ બુચ	૦—૮—૦
,, ,, પુ. ૩	,, ,,	૦—૮—૦
,, ,, પુ. ૪	,, ,,	૦—૮—૦
,, ,, પુ. ૫	,, ,,	૦—૮—૦
તાજચોથી	મગનલાલ ગજ્જર	૦—૪—૦
તેજપાલનો વિજય	લાલચંદ ભ. ગાંધી	૦—૮—૦
પ્રબન્ધચિંતામણિનું ગુજરાતી ભાષાન્તર	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૧—૦—૦
પ્રાચીન ભારતવર્ષ–ભા. ૧ લો	ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ	૫—૦—૦
પ્રાચીન પૂર્વ	દલપતરામ ઇચ્છારામ પાઠક	૦—૧૨—૦
બહુચરાજી	સમર્થદાન શિવદાનજી મહિયા	...
બ્રાહ્મણવાડા	મુનિશ્રી જયન્તવિજયજી	૦—૪—૦
ભરતખંડનો ઇતિહાસ–સાર	લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ	૦—૧૩—૦
ભરતખંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	મનઃસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી	૦—૧૨—૦
મહારાજાધિરાજ	કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	૦—૪—૦

મિરાતે અહમદી (વૉ. ૨–ખંડ–૩)	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૧—૦–૦
રાજપરંગ–ભાગ ૨ જો	નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે	૦–૧૨–૦
સરખેજનું રેખાદર્શન	દેવદત્ત ઇચ્છાશંકર ત્રિપાઠી	૦—૪–૦
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ–ઉત્તરાર્ધ	છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૧—૦–૦
હિંદની સફરે નિકળેલા વહાણવટીઓ	દેવેન્દ્ર. ર. મજમુદાર	૦–૧૨–૦
હિંદનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ	મનઃસુખલાલ મોહનલાલ	૧–૧૨–૦

રાજકારણ

ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસ	પ્ર. કૉંગ્રેસ	૨—૦–૦
રશિયાનો નવયુગ	'યજુર્વેદી'	૦–૧૪–૦
સરળ રાજ્યશાસ્ત્ર	ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર માર્કન્ડ મ્હેતા	૧—૬–૬
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	નરહરિ દ્વારકાદાસ પરિખ	૦—૬–૦
સ્વરાજ્ય અને સંરક્ષણ	'યજુર્વેદી'	૦—૮–૦

જીવનચરિત્ર

અલ-કુખરા	અનુ-રહમતુલ્લાહ "અમિન"	૦—૬—૦
આશ્રમના આત્મા (મણિલાલ કાકા)	જયંતિલાલ ન. ધ્યાની	૦—૧—૬
એડૉલ્ફ હીટલર	લક્ષ્મીદાસ દાણી	૦—૮—૦
કવીશ્વર દલપતરામ-ભા.રજો પૂર્વાર્ધ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૩—૮—૦
કાગાવા	ચુનીલાલ પુરષોત્તમ બારોટ	૦—૩—૦
શ્રીમન્નાથ પ્રભુઃ જીવનમાલા-૧	કરણસિંહ લાલસિંહ ઠાકોર	૦—૨—૬
યુગાવતાર ગાંધી	રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક	૦—૮—૦
વિજયાનંદસૂરિ	સુશિલ	...
છત્રપતિ શિવાજી ચરિત્ર	વામન સીતારામ મુકાદમ	૫—૮—૦
નિત્યપ્રસાદ (નિત્યાનંદજીનું જીવનચરિત્ર)	મોતીલાલ જે. મ્હેતા	...
મહાકવિ શોભનમુનિ અને તેમની કૃતિ	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી	૦—૩—૦
મહારાણાશ્રી દૌલતસિંહજીનું જીવનચરિત્ર	કેશવલાલ બી. શાહ	...
સત્યાગ્રહી ગૅરીસન	ચુનીલાલ પુરુષોત્તમ બારોટ	૧—૦—૦
સયાજીરાવ ગાયકવાડ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	...
સ્મરણમંજરી	રતુભાઈ દેસાઈ	૦—૫—૦
શ્રીમદ્‌ની જીવનયાત્રા	ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ	૦—૮—૦
શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિ	માવજી દામજી શાહ	૦—૨—૦

કવિતા

અર્ઘ્ય	"સ્નેહરશ્મિ"	૨—૦-૦
આલબેલ	કરસનદાસ માણેકલાલ	૧—૮-૦
ઇન્દ્રધનુ	સુંદરજી ગો. બેટાઇ	...
કવિતા સંગ્રહ	હીરાંબાઈ અ. તાતા	...
કાદંબરી-પૂર્વભાગ	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ,	૪—૦-૦
કાવ્યકલગી	મનુ હ. દવે	૧—૦-૦
કાવ્યકુંજ પુષ્પ-૭-૮	પ્રઃ-મુસ્લીમ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ-રાંદેર	૦—૮-૦
કેટલાંક કાવ્યો ભાગ-૩ જો	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૦-૦
શ્રીકૃષ્ણમંજરી	ઇન્દુમતિ દેસાઇજી	૧—૮-૦
કૃષ્ણપ્રેરિત કાગવાણી	કવિ દુલા ભાયા કાગ	૧—૪-૦
ખંડિત મૂર્તિઓ	ઇન્દુલાલ ગાંધી	૧—૦-૦
ગંગાલહરી	"વિયોગી"	૦—૪-૦
ગોરમાનાં ગીતો	ઇશ્વરલાલ વિમાવાળા	૦—૧-૦
ચમકારા	જહાંગીરમાણેક દેસાઈ.એમ.એ;	૧—૦-૦
નવી ગરબાવળી	ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	૦—૩-૦
નવાં ગીતો-ભા. ૨ જો	" "	૦—૮-૦
નિહારીકા	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૧—૦-૦
પારસી સતીઓ	પ્ર. શ્રી સાહિત્ય મંદિર	૦—૬-૦
ભોળાનાથ કાવ્ય	વૈષ્ણવ રેવાભાઈ કાળીદાસ	૧—૦-૦
મંગળસૂત્ર	શ્રી. પાદરાકર	૨—૦-૦
મ્હારાં સૉનેટ	બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	૧—૦-૦
યુગવન્દના	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨—૦-૦
રાસકટોરી	મોહનલાલ મુ. ધામી	૧—૦-૦
રાસપુંજ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ પટેલ	૦-૧૦-૦
રાસ-અંજલિ	બટુભાઇ લા. ઉમરવાડીઆ	૦—૮-૦
રાસનલિની	કેશવ હ. શેઠ	૧—૦-૦
રુકિમની હરણ	શાહ ફૂલચંદ ઝવેરદાસ ·	૦—૨-૦
રૂપસુન્દર કથા	ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	૦—૮-૦
વિવાહ સંગીત	ભાઈશંકર કુબેરજી શુકલ	૦—૪-૦
સેણી અને વીજાનંદ	ઉછરંગરાય કે. ઓઝા	૦—૪-૦
સુબોધ વચનમાળા	હીરાંબાઈ અ. તાતા	...
હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ	શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ	૦-૧૨-૦
શ્રીમદ ભાગવત સ્કંધ ૧-૨	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧—૦-૦

નવલકથા

અથડાતાં હૈયાં	ઐયુબખાન ખલીલ	૩—૮—૦
અદ્ભુત સ્વપ્નો	મનુભાઈ જોધાણી	૧—૦—૦
આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર	ભોગીન્દ્રરાવ ર. દીવેટીઆ	૩—૦—૦
આરતી	સુરેશ ગાંધી	૩—૦—૦
એકાદશી	સરોજિની એન. મ્હેતા	૦—૧૦—૦
અંતરની વાતો	"સોપાન"	૦—૬—૦
આંસુનું જીવન	યશવન્ત મ. દેસાઈ	૧—૮—૦
ઉરદાહ	બાબુરાવ જોશી	૧—૮—૦
કમનસીબનું કિસ્મત	જગિપત કૃ. પંડ્યા	૦—૫—૦
કથાવલિ-ભા. ૨જો	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	૧—૪—૦
કરણઘેલો	નંદશંકર તુળજાશંકર મ્હેતા	૬—૦—૦
કાયદાનું અજ્ઞાન-વાર્તા	રમણિકલાલ કૃષ્ણલાલ શાસ્ત્રી	૦—૧—૦
કાશીનાથ	રમણલાલ પીતાંબરદાસ સોની	૨—૦—૦
કુમુદિની	અનુ. કીસનસિંહ હ. ચાવડા	૩—૦—૦
કીર્તિદા	ઇન્દુલાલ ગાંધી	૨—૦—૦
કુંજ-કિશોરી	સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાં. મ્હેતા	૩—૦—૦
કોરી કિતાબ	ગુણવંત આચાર્ય	૧—૦—૦
ગૃહલક્ષ્મી	પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૦—૧૨—૦
ગામડીઆ નરદેવ	અમૃતલાલ સુંદરજી	૧—૬—૦
ગ્રામલક્ષ્મી ભા. ૩જો	રમણલાલ વ. દેસાઇ	૩—૦—૦
ગુજરાત કાઠીઆવાડની વાર્તા ભા. ૧	પ્ર. ગુ. વ. સોસાઇટી	૦—૮—૦
ગુન્હેગાર ?	રમણિકલાલ જયચંદ દલાલ	૧—૮—૦
ગુજરાતણ ટાઇપીસ્ટ	ગંગાબ્હેન પટેલ	૧—૪—૦
ગોવાલણી અને બીજી વાતો	"મલયાનિલ"	૨—૦—૦
જાલિમોની જમાત	" બીરાદર "	૧—૦—૦
જીવનસંગીત	હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઇ	૨—૦—૦
તરંગીણિ	રમણિકલાલ કીશનલાલ	૦—૧૦—૦
તરતાં ફુલ	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	૧—૦—૦
તોફાની તરૂણ	શ્રી " બીરાદર "	૧—૮—૦
ત્રિલોચન	ફૂલભાઇ કોઠારી	૧—૮—૦

દીપમાળા	ચીમનલાલ મૂળજીભાઇ લુહાર	૧—૪—૦
દેવદાસ	ભોગીલાલ ગાંધી	૦—૧૪—૦
નવલિકાઓ	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૨—૦—૦
પલકારા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧—૮—૦
પંકજ	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઇ	૨—૮—૦
પાતાળપ્રવેશ	મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૦—૧૦—૦
પૂર્વજોના પાપે	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૧—૪—૦
પ્રલય મૂર્તિ	" બાજીગર "	૨—૦—૦
પ્રતિબિંબ	ચંદુલાલ ત્રિવેદી	૦—૬—૦
પ્યાર કે ફરજ	ત્રીણી પેમાસ્તઃ	૩—૦—૦
ભડકા	રમણીકલાલ જ. દલાલ	૨—૦—૦
ભાગ્યવિધાતા	' જયભિખ્ખુ '	૧—૮—૦
ભારેલો અગ્નિ	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨—૦—૦
ભૈરવી	કિસનસિંહ ચાવડા	૨—૮—૦
માલિકા	અમ્બુ-કુ-વશી	૧—૮—૦
મેના અને ચંબલનું યુદ્ધ	તરલિકા તર્જની	૨—૦—૦
યાદવેન્દ્ર યાને દૈવી ન્યાય	રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ	૨—૦—૦
યામા	માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી	૩—૮—૦
યુગાંતર	શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૧—૦—૦
રાજીનામું	નટવર મ. પટેલ	૦—૬—૦
રાણકદેવી	કાલિપ્રસાદ દેસાઈ	૦—૧૨—૦
વસમા વનબાલ	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	૧—૮—૦
વાર્તા સંગ્રહ	શ્રી રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ	૦—૧૨—૦
વીસમી સદીની વસન્તસેના	નારાયણ વિમનજી ઠક્કર	૩—૮—૦
વીરાંગના—નીલાદેવી	રેવાશંકર જાદવજી વ્યાસ	૦—૪—૦
શિવાજીની બા	"જ્યોતિ"	૦—૧૦—૦
શૈવલિની	મનરૂપગીરી જીવણગીરીજી	૧—૮—૦
સાસુજી	ધનસુખલાલ હ. મ્હેતા	૧—૮—૦
સાસુની શિખામણ	પ્ર. સ્ત્રી સાહિત્યમંદિર-સુરત	૦—૧—૦
સુનીતા આફ	યજ્ઞેશ હ. શુકલ	૦—૧૨—૦
સોરઠરાણી	ગોકુલદાસ દ્વા. રાયચુરા	૧—૮—૦
સોલંકી યુગની કીર્તિ કથાઓ	અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી	૨—૦—૦
સૌરભ	પુરુષોત્તમ ચૌહાણ	૦—૮—૦
સંધ્યાના રંગ	બાબુરાવ જોષી	૧—૮—૦
સંસાર	શંકરપ્રસાદ એસ. નાણાવટી	૧—૮—૦
સ્વર્ગની પરીઓ	મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૧—૦—૦
હૃદય ઝરણાં	રમણલાલ વાડીલાલ શાહ	૧—૦—૦

સામાન્ય નીતિજ્ઞાન

આદર્શ નાગરિક	સવિતાલક્ષ્મી કાનજીભાઈ	૦—૪—૦
આત્મસંદેશ	મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી	૦—૪—૦
આસ્તિકવાદ	કનૈયાલાલ કોઠારી	૨—૦—૦
આત્મબોધ	... ...	...
કુટુંબભાવના	ચંદુલાલ કેશવલાલ અમિન	...
કુમારપાળ રાજાના રાસનું રહસ્ય	પ્ર. જૈનધર્મ પ્રચારક સભા—ભાવનગર	૧—૦—૦
કૈલાસપતિ	શ્રી. હંસદેવ અવધૂત	૧—૮—૦
ગાંધી વિચારદોહન	કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	૦—૮—૦
ત્યારે કરીશું શું ?	નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	૧—૦—૦
દુનિયાની બાલ્યાવસ્થા (બીજી આવૃત્તિ)	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	...
દુનિયાના ધર્મો તથા મ્હારા ધર્મવિચાર	રંગનાથ શંભુનાથ ધારેખાન	૨—૦—૦
ધર્મ અને સમાજ પુસ્તક ૨જું	સ્વ. સર રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ	૧—૦—૦
નવયુગનો જૈન	મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ	૧—૦—૦
ભારતધર્મ અને અંધારા રંગ—મહેલનો રાજા	નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૧—૮—૦
ભાવોર્મિ	"ભાવિક" એમ. એ;	૧—૦—૦
ભીષણ હત્યાકાંડ	"પાગલ"	૦—૫—૦
માનસનાં મોતી	વલ્લભજી ભાણજી	૦—૮—૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ?	નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઇ પટેલ	૦—૮—૦
વક્તા બનો	મુનિ વિદ્યાવિજયજી	૦—૬—૦
વિદાય વેળાએ	કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	૦—૮—૦
સભાસંચાલન	કીકુભાઇ રતનજી દેસાઈ	૦—૬—૦
સહાયવૃત્તિ	નરહરિ દ્વારકાદાસ પરિખ	૧—૪—૦
સામાન્ય નીતિદર્શન	જગજીવન ઈશ્વરભાઇ	૦—૪—૦
સાચી ઓળખાણ	હરભાઈ	૦—૬—૦
સુભાષિત પદ્યરત્નાકર	વિશાલવિજયજી	૧—૪—૦
હિન્દના હિતનો ઉદ્દેશ	રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆ	૧—૦—૦
હિરણ્ય ગર્ભ હિન્દુ	ઠક્કુર નારાયણ વીસનજી	૪—૦—૦
હૃદયતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ	અનુ. સેવાનંદ	૧—૦—૦

પ્રવાસ

કાળાપાણીને પેલેપાર [બ્રહ્મદેશના પ્રવાસપત્રો]	રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક	૦—૬—૦
પ્રવાસ વિનોદ	અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી	૧—૦—૦

કેળવણી

કારીગરીનું શિક્ષણ ભા. ૧	ગિજુભાઇ	૦-૧૦-૦
કારીગરીનું શિક્ષણ ભા. ૨	ગિજુભાઇ	૦-૧૦-૦
માબાપોના પ્રશ્નો	ગિજુભાઇ	૦—૮—૦
વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા-શ્રેણી ૪થી	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૨—૦—૦
શિક્ષક હો તો	ગિજુભાઈ	૦-૧૦-૦

વિજ્ઞાન

ઉધઇનું જીવન	અ. કીશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	૦-૧૦-૦
ગૃહવિજ્ઞાન	રેવાશંકર ઓઘડજી સોમપુરા	૦—૮—૦
ચામડા પકવવાનો ઉદ્યોગ	અબુસાલેહ નિઝામી	૧—૮—૦
પરણ્યા પછી—ભાગ ૧ લો	ભાનુ. પ્ર. દવે	૦—૮—૦

હુન્નરઉદ્યોગ

ગાલીચા	શ્રી. મણિગૌરી બિહારીલાલ કાંટાવાળા તથા બીહારીલાલ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	૧-૪-૦

સાહિત્ય

અમી	જયેન્દ્રરાય ભ. દૂરકાળ	૧—૮—૦
આપણાં સાક્ષરરત્નો—ભા. ૨ જો	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૧૨—૦
ગુજરાતીસાહિત્યસભાનીકાર્યવાહી	પ્ર.—ગુ. સા. સભા—અમદાવાદ	૦—૧૨—૦
ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૉનેટ	સુંદરજી ગો. બેટાઈ	૦—૪—૦
ગુરુદક્ષિણા	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
જૂની ગુજરાતી ભાષા	ચતુરભાઈ પુરષોત્તમદાસ પટેલ	૧—૧૨—૦
બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા	પ્રઃ—ફાર્બસ ગુજરાતી સભા	૦—૬—૦
નવમી અને દસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ	પ્રઃ—જયંતિલાલ મો. મ્હેતા	૩—૦—૦
નૃત્યકળા	હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ	...
મુસલમાનો અને ગુર્જર સાહિત્ય	પ્રઃ—મુસ્લિમ ગુજરાત સાહિત્ય મંડળ—રાંદેર	૦—૧૨—૦
રેખાચિત્રો—ભા. ૨	લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી	૧—૦—૦
વેરાનમાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧—૦—૦
સંક્ષિપ્ત સમિક્ષા	હીરાલાલ એમ. દેસાઈ	૦—૮—૦
સાહિત્ય રત્ન—ભા. ૩ જો	ઈશ્વરલાલ પ્રાણલાલ	૦—૧૨—૦

ધર્મ

આર્હત જીવનજ્યોતિ–કીરણાવલી ૧–૨	હીરાલાલ રસિકદાસ	૦—૬—૦
આત્માના પ્રવાસી	ઘનશ્યામદાસ ગુરૂસ્વરૂપાનંદ	...
ગીતામીમાંસા	હીરાલાલ જાદવજી	૩—૦—૦
ગીતા સુભાષિતમ	મેરિ નાનાજી પાટીલ	૦—૧૨—૦
ગુરૂલીલામૃત	રંગ અવધૂત	૧—૮—૦
જીવનવેદ	મણિલાલ છોટાલાલ	૧—૮—૦
તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધાનુવાદમાલા	સુન્દરલાલ મણિલાલ વકીલ	૨—૦—૦
શ્રીમદ્‌ભાગવત–દશમસ્કંધ	રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૭—૦—૦
ધર્મશતક	માવજી દામજી શાહ	...
ધર્મમંથન	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	૦—૧૨—૦
પાતંજલયોગદર્શન	રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૨—૪—૦
પ્રસ્થાનભેદ	પ્રહ્લાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી	૦—૧૨—૦
ફિલસુફીની નજરે મનુષ્યની જીંદગીની તપાસ	હીરાબાઈ આ. તાતા	૧—૦—૦
યોગનાં આસનો	અનુઃ–રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૧—૦—૦
રાયપસેણીયસુત્ત	અનુ–બેચરદાસ જીવરાજ	૦—૧૦—૦
વૈરાગ્ય શતક	રામજી મોનજી ભટ્ટ	૧—૦—૦
હઠયોગ	રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆ	૧—૪—૦

નાટક

આગગાડી	ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મ્હેતા	૧—૪—૦
કમનસીબ કુમારિકા	મહાસુખભાઈ ચુનીલાલ	૦—૫—૦
કુન્દમાલા	ભવાનીશંકર બાબરશંકર વ્યાસ	૧—૦—૦
ગોપિકા	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
ચાલો ભજવીએ-ભા. ૫ મો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦—૮—૦
છેલ્લો પાવાપતિ	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	૦—૫—૦
જણિની	" દીવ્યાનંદ "	૦-૧૨-૦
નવયુગની નાટિકાઓ	કુમુદકાન્ત	૧—૦—૦
પલટાતાં તેજ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૦—૬—૦
બળવાખોર	શાન્તિલાલ મો. શાહ	૧—૦—૦
બાળ સિતારો	દીનશાહ નસરવાનજી દસ્તુર	૧—૪—૦
બિલીપત્ર	રમણિકલાલ કીશનલાલ	૦—૨—૦
ભટનું ભોપાળું	સંપાદકઃ-મંજુલાલ ર. મજમુંદાર	૦—૮—૦
મેવાડ પ્રતિષ્ઠા અથવા મહારાણા રાજસિંહ	મૂળશંકર માણિકયલાલ યાજ્ઞિક	૨—૦—૦
મંડૂક કુંડ	બચુભાઈ શુકલ	૦—૪—૦
રાજ્યથી	રમણીકલાલ કીશનલાલ	૦—૬—૦
લક્ષાધિપતિ હોઉં તો	ખટાઉ વલ્લભજી જોષિ	૧—૪—૦
લોપામુદ્રા-વિભાગ ૪ થો	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧—૮—૦
વંઠેલાં અને બીજી નાટિકાઓ	ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી	૧—૦—૦
સંજીવન	સનાતન જન્મશંકર બુચ	૦-૧૦-૦
સોવીએટ નવજુવાની	બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	૧—૪—૦

રેફરન્સ

ખેડુત પંચાંગ	પ્રઃ-ખેતીવાડી ખાતું-વડોદરા-રાજ્ય	૦—૨—૦
ગુ૦ વ૦ સોસાઈટીની લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોની યાદી-ભા. ૧	પ્રઃ-ગુ૦ વ૦ સોસાઈટી	૨—૦—૦
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર-પુસ્તક ૬	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧—૦—૦
ભૌગોલિક કોષ	ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	૦-૧૨-૦
મહેન્દ્ર જૈન પંચાગ.	મુનિવિકાશ વિજય	૦—૨—૦
વહાણુની પરિભાષા	હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	૦—૮—૦
"સંદેશ" ડીરેક્ટરી	મંજુલાલ સાકરલાલ દેસાઈ	૫—૦—૦

બાલસાહિત્ય

બાલવિનોદ ગ્રંથમાળા

ઉદરદેશ	સં:-નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૦—૩—૦
ઉંધણશી	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
કલાવતી	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
ગુંદરીયો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
પંડિતજી	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
ભગો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
ભુરીયો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
મરઘાભાઈ	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
મણિયો	'મસ્તફકીર'	૦—૩—૦
મોતીયો	સં. નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૦—૩—૦
રતનીયો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
રણધીર	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
લાલિયો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
સદ્ગુર	સુમતિ નાગરદાસ પટેલ	૦—૩—૦
હેમલતા	સં. નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૦—૩—૦

સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા

અષ્ટાવક્ર	સુમનલાલ અ. દેસાઈ	૦—૬—૦
દમયંતી	શાંતરાય મજમુંદાર	૦—૮—૦
બુદ્ધભગવાનની વાર્તા	દીક્ષિત નરસિંહમૂર્તિ	૦—૬—૦
બેહુલા	મંજુલાલ ર. મજમુંદાર	૦—૮—૦
મોદેરા	મણિલાલ મૂળચંદ મીસ્ત્રી	૦—૬—૦
વિમળશાહ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૬—૦
સિદ્ધપુર	ચિમનલાલ મગનલાલ	૦—૬—૦

કિશોર ચરિત્રમાળા

અબ્રાહમ લિંકન	રસુલભાઈ ન વહોરા	૦—૩—૦
એન્ડ્રુ કાર્નેગી	,, ,,	૦—૩—૦
કાઉન્ટ લીઓ ટોલ્સ્ટોય	,, ,,	૦—૩—૦
ગેરીબાલ્ડી	,, ,,	૦—૩—૦
જેમ્સ ગાર્ફીલ્ડ	,, ,,	૦—૩—૦
જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન	,, ,,	૦—૩—૦
ટોમસ આલ્વા એડિસન	,, ,,	૦—૩—૦
બુકર ટી વૉશિંગ્ટન	,, ,,	૦—૩—૦
બેન્જામિન ફ્રેન્કલીન	,, ,,	૦—૩—૦
વિલ્યમ ટેલ	,, ,,	૦—૩—૦
હેનરી ફૉસેટ	,, ,,	૦—૨—૯
હેનરી ફૉર્ડ	,, ,,	૦—૩—૦

અશોક બાલપુસ્તકમાળા

કુતૂહલ	પદ્મકાન્ત ૨ શાહ	૦—૨—૦
કેશુડા	ઊર્મિયારા કર મુગટરામ જોશિ	૦—૨—૦
ચીનીવાતો	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૩—૦
ત્રણ તપેલા	પદ્મકાન્ત ૨. શાહ	૦—૩—૦
રંભાનુ રસોઈ ઘર	સુમતિ નાગરદાસ પટેલ	૦—૩—૦
રૂપીના બાગમા	કપિલા ઠાકોર	૦—૩—૦
શા માટે?	ગિજુભાઈ	૦—૩—૦

ગુર્જર બાલગ્રંથાવલિ

અંતરના અજવાળા	જેઠાલાલ છ. ચૌધરી	૦—૫—૦
કીર્તિમંદિર	કેશવલાલ ભ. શાહ	૦—૬—૦
કુતગની કહાણી	રમણલાલ ના શાહ	૦—૩—૦
ગરવી ગુજરાત	રસિકલાલ જ. જોષી	૦—૩—૦
જગતના જંગલમાથી	પ્રિયવદન ગીરધરલાલ	૦—૩—૦
જંગલમા રખડતા	,, ,,	૦—૩—૦
બાલચિત્રમાળા	સં:-રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૬—૦
ભોળીયારાજા	,, ,,	૦—૨—૦
જ્ઞાનગંગા	સં-રમણલાલ ના શાહ	૦—૩—૦

ગાંડીવ કુમારમાળા

ગોરીલાનો પ્રેમ	દીનુભાઈ જોષિ	૦—૮—૦
ફૂળકથા	રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ	૦—૩—૦
મુરબ્બાનો ચોર	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
વાદરાની સિતાર	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
હોશિયાર સારસ અને બીજી વાર્તાઓ	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાળસાહિત્યમાળા

આપણે પોતે	શ્રી તારાબ્હેન	૦—૧-૬
એમ કે એમ ?	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
ઓતરાતી દીવાલો-૧	રા. કાકા સાહેબ	૦—૧-૬
" " -૨	" "	૦—૧-૬
કમળાબેનના પાઠો	શ્રી. કમળાબ્હેન	૦—૧-૬
કહેવતસંગ્રહ	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
કાવ્યસંગ્રહ	સં:-ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
કાળા હાથ, કાળી દાઢી	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
કુદરતમાં	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
ખજાવાડ	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
ગિરિશિખરો	શ્રી. તારાબ્હેન	૦—૧-૬
ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર	શ્રી. ગિજુભાઈ અને શ્રી તારા બ્હેન	૦—૧-૬
છાણા થાપી આવ્યા	શ્રી. તારાબ્હેન	૦—૧-૬
છેલ્લો પાઠ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
છેટાં રેજો, માબાપ!	શ્રી. રામભાઈ પાઠક	૦—૧-૬
જોડકણા	સં:-ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
દુહા અને સોરઠા	સં. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
ધોબીડો ધુવે છે	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
પીરૂ અને—	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
પૂછું ?	શ્રી ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
બાળ નાટકો-ભા. ૨જો	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
બાળકોના લેખો	સં. શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
બાળકોનો બીરબલ-ભા. ૨	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
બુદ્ધચરિત્ર	શ્રી ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
મામાની જાળ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
મગેશનો પોપટ	શ્રી. તારાબેન	૦—૧-૬
મારી ગાય	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
મોતિયો	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
રમત જોડકણા	સં:-શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
રામજીભાઈ પડી ગયા !	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
શેરજનીથી	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
વરત સંગ્રહ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬

વાડામાં	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
વિનોદ ટૂચકા	સં:–શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
વ્યાકરણપોથી	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
શિવાજી મહારાજ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
સવારથી માંડીને	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
સાજા રહીએ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
હરિશ્ચંદ્ર	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
સંપાદકનું કથન	શ્રી. ગિજુભાઈ તથા શ્રી. તારાબેન	૦—૧—૬

સંગીત

ઉત્તર હિન્દુસ્થાની સંગીતની સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક સમાલોચના	અનુઃ–સુંદરલાલ હી. ગાંધી	૦–૧૦–૦
સંગીત દીપિકા	મનહરરામ હરિહરરામ મ્હેતા	૦–૧૦–૦
સંગીત કીર્તન પદ્ધતિ અને નિત્ય કીર્તન	ચંપકલાલ છબીલદાસ નાયક	૨—૪–૦

વૈદક તથા વ્યાયામ

આંખ અને ચશ્મા	ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ	૦–૧૦–૦
ઋતુધર્મ	માધવપ્રસાદ નારાયણશંકર	૦—૫–૦
ચાલો રમીએ	નર્મદાશંકર મહાશંકર ત્રિવેદી	૧—૦–૦
પરણ્યા પછી	ભાનુ. પ્ર. દવે	૧—૪–૦
મેદાની રમતો ભાગ ૧ લો	દયાળજી મુગરા	૦—૨–૬

ગણિત

ખગોલ ગણિત–ભાગ ૨	હરિહર ભટ્ટ	૦—૮–૦
ગણિત શિક્ષક	ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ	૧—૦–૦
દેશીનામું અને વ્યાજ	મગનલાલ ડી. શાહ	૦—૬–૦
નવીન અંકગણિત	નૃસિંહરાય ભૂપતરાય બુચ	૧—૦–૦
વિદ્યાર્થી ગણિત	ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ	૦—૮–૦
સરળ બાળગણિત	હરિલાલ ડુંગરશી દોશી	૦—૮–૦

ખેતીવાડી

કપાસ–ભાગ ૧લો	માર્તંડ શિવભદ્ર પંડ્યા	૧—૦–૦
ફુળનો બગીચો	મગનલાલ ગજ્જર	૦—૪–૦
ખેડુત પાઠમાળા	ઇશ્વરલાલ ક. જોષી	૦—૨–૬
ગુજરાતની વનસ્પતિઓ	બાપાલાલ ગડબડદાસ વૈદ્ય	૦—૪–૦
ગુજરાતની વનસ્પતિ	સુરેશ દીક્ષિત	૧—૦–૦
બાગ બગીચા	કાન્તા પટવા અને માર્તંડ પંડ્યા	૧—૮–૦

અર્થશાસ્ત્ર

આર્થિક અનર્થોનો એક ઉપાય "સહકાર"	રતિલાલ ત્રિવેદી	૦–૧૦–૦
આર્થિક ભૂગોળ	અઃ-ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ	૧—૪–૦
કચ્છનું વેપારતંત્ર	ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	૧—૦–૦
સુવર્ણની માયા	કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	૦—૧–૦
હિંદુની આર્થિક પરિસ્થિતિ	ભીખાલાલ ભાઇચંદ કપાસી	૧—૮–૦

સ્મારકગ્રંથો

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિ સ્મારક ગ્રંથ	પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ અને હીરાલાલ ત્રિ પારેખ	૧—૦—૦
જૈનધર્મ પ્રકાશ	પ્ર. જૈનધર્મ પ્રસારક સભા —ભાવનગર	૨—૦—૦
દશાલાડ પત્રિકા રજતમહોત્સવ ખાસ અંક	હસમુખલાલ મણિલાલ કાજી અને શ્રી કાન્તિલાલ ભગવાનદાસ રાદેરીઆ	૨—૦—૦ ૨—૦—૦
પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કુલ રજતમહોત્સવ સ્મારકગ્રંથ	પ્ર પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કુલ રજતમહોત્સવ સમિતિ	૧—૮—૦
ભગવદ્ગૌરવ સુવર્ણ ગ્રંથ	પ્ર સુવર્ણ મહોત્સવ સમિતિ	૫—૦—૦
શરદ (વાર્ષિક)	યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા	૧—૦—૦

શાળોપયોગી

આપણા દેશની ઐતિહાસિક વાતો	ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ	૦—૧૩—૦
ગુજરાતના ઈતિહાસના સહેલા પાઠ	અંકડ અને કાનુગા	૦—૪—૦
ચાલો ગણિયે ભા. ૧લો-૨જો	નર્મદાશંકર મ ત્રિવેદી	૦—૩—૦
નવયુગ વાચનમાળા પુ ૧લું	વ્યાસ અને દેસાઈ	૦—૪—૬
નવી બાળપોથી	હરિલાલ નારણદાસ ગામી	૦—૧—૬
નવયુગ ભૂગોળમાળા	જનાર્દન રામચંદ્ર જોગશેકર	૦—૪—૦
મુંબઈ ઈલાકો	પ્રિતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ	૦—૮—૦
સાહિત્ય દર્શન	અમૃતલાલ નૃ શાહ	૧—૨—૦
સાબરકાંઠા એજન્સીની સામાન્ય ભૂગોળ	ભાઈચંદ પુંજાલાલ શાહ	૦—૫—૦
સાહિત્ય પ્રકાશિની	શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	૧—૦—૦

પ્રકીર્ણ

શ્રી મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એસોસીના વ્યાખ્યાનો તથા ભાષણો ભા ૧લો	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ પ્ર જ્યોતિ કાર્યાલય	૨—૦—૦
,, ,, ભા ૨જો	,, ,,	૨—૦—૦

સન ૧૯૩૫માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચી

ભાષા—વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
કાઠિયાવાડી બોલીની કેટલીક વિશિષ્ટતા	રા. શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
કેટલાક નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	રા. ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમ પટેલ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
ગુજરાત પહેલ કરશે	શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	ગુજરાત	ડિસેમ્બર
ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય	રા. મંજુલાલ ર. મજમુદાર	સાહિત્યકાર	સપ્ટેમ્બર
ન. એ. નું આંકારાન્ત અંગ	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	આષાઢ
પરમ્પરિત ઝુલણા	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	કૌમુદી	નવેમ્બર
ભાષાની પ્રયોગશાળા	રા. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
મહાપ્રાણના (aspirato) પરાગમન વિશે	પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા	ઊર્મિ	ભાદ્રપદ
વિજ્ઞાનની પરિભાષા	રા. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	ફાગણ
શબ્દ ચર્ચા અને વાક્ય ચર્ચા	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
શબ્દ ચર્ચા	પંડિત બેચરદાસ	પ્રસ્થાન	આસો
શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની નિયમાવલિ	રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	માનસી	કાર્તિક
સિદ્ધ હેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ

સાહિત્ય

વિષય	કર્તા	ક્યા માસિકમાં	ક્યા મહિનામાં
આપણા નાટ્યકારો અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો	પ્રો. રમણલાલ યાજ્ઞિક	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ	રા. ચીમનલાલ શાહ	પ્રસ્થાન	ફાગણ
કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર અને તેમની બલસાહિત્ય સેવા	રા. રમણલાલ પી. સોની	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
કવિતાના પ્રદેશમાં આક્રમણ	રા. ભાનુશંકર બાબરશંકર વ્યાસ	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
કબીરની પ્રેમસાધના	રા. કિસનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	નવેમ્બર
કલાપીના કેટલાક કાવ્યોનો અભ્યાસ	શ્રી ઉમિયાશંકર મહેતા	ઊર્મિ	કાર્તિ-માર્ગ
કવિ બોટાદકર	શ્રી " સુરેન્દ્ર પંડ્યા "	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન	શ્રી. ઉમાશંકર જોષિ	પ્રસ્થાન	પોષ
કબીરનો વસન્તોત્સવ	શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન	પ્રસ્થાન	આષાઢ
કવિમાનસ–એક અભ્યાસ	શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી	વસન્ત	શ્રાવણ
કવિતામા વાસ્તવિકતા અને આદર્શ	શ્રી. ચંપકલાલ વ્યાસ	"	"
કાવ્યની વ્યાખ્યામા ગુણ અને અલંકાર	રા. રતિલાલ જાની	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
કાન્ત કવિની પુણ્ય સ્મૃતિ	ક્ષિતિમોહન સેન	"	નવેમ્બર
કાવ્ય એટલે મહાનંદ શબ્દાયમાન ભાવના	દામોદર ભટ્ટ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
કાવ્ય સૃષ્ટિના નેપથ્યમા	શ્રી " હીનુ "	પ્રસ્થાન	જેઠ
કુન્દમાળા અને ઉત્તર રામચરિત્ર વચ્ચેનું સામ્ય	રા. હસમુખ સાંકલિયા	"	મહા
ગાંધીજી અને સાહિત્ય	રા. મનઃસુખરામ ઝવેરી	કૌમુદી	નવેમ્બર
ગુજરાતી સાહિત્યમા નવલિકાનો વિકાસ	શ્રી " ધુમકેતુ "	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ (નરસિંહરાવ)	શ્રી. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	"	"
ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસમા સંસ્કૃત જ્ઞાનની આવશ્યકતા	રા. નર્મદાશંકર ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઑક્ટોબર

ગુજરાતી નાટક સાહિત્યનું રેખાદર્શન	પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યનો એક પ્રશ્ન	રા. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
ગુજરાતમા અર્ધનારીશ્વરની ઉપાસના	રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદાર	,,	જેઠ-ભાદ્ર
ગુજરાતની નવી કવિતા	રા. રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા	,,	ભાદ્રપદ
ગુજરાતી સાહિત્યમા આંતરરાષ્ટ્રિય ભાવના	શ્રી. હંસાબ્હેન છવરાજ મ્હેતા	ગુજરાત	નવેમ્બર
ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ (મણિશંકર ભટ્ટ અને રામનારાયણ પાઠક)	રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	,,	સપ્ટેમ્બર
ગુજરાતી અને બંગાળી રંગભૂમિ	રા. પુરુષોત્તમ ચૌહાણ	નવચેતન	જુલાઈ
ગેય, અગેય અને સુગેય	ગ. " સાહિત્યપ્રિય "	ઊર્મિ	કાર્ત-માર્ગ
ચક્રવાક મિથુન	રા. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા	,,	,,
ચિત્રકળા, ૨ વાસ્તાવિકતા	રા. પ્રહ્લાદ પારેખ	,,	ફાગણ
ટાગોર વિષે બે નોંધ	રા. રતિલાલ મ્હેતા	,	,,
ટૂંકી વાર્તા વિષે કાંઈક	રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
દેવી સરસ્વતી	રા. સારાભાઈ નવાબ	કૌમુદી	નવેમ્બર
ધ્વન્યાલોક	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	ફાગણ
નવકથા	રા. રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	સાહિત્યકાર	જુન
નર્મદનું કાવ્યમંદિર	રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
નૂતન કાવ્યમિમાંસા	રા. રમણલાલ યાજ્ઞિક	ઊર્મિ	કાર્ત-માર્ગ
પત્રમાળા	ગ. ભાનુશંકર બાબરશંકર વ્યાસ	ગુજરાત	ઑક્ટોબર
પાશ્ચાત્ય વાર્તાકારોનું શૈલી સૌન્દર્ય	મી. ફીરોજશાહ મહેતા	નવચેતન	એપ્રિલ
પ્રતિકાવ્ય	રા. કાલિદાસ સેવત	ઊર્મિ	કાર્તિ-માર્ગ
ફારસી વાઙ્મયના વિકાસની રૂપરેખા	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
બંગાળી સાહિત્યમાં રંગદર્શી હીલચાલ	રા. અશોક હર્ષ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ-સપ્ટે
બે નિબંધિકાઓ	રા. દામોદર ભટ્ટ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
બોધક કાવ્યના પ્રતિરૂપ	રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	,,	કાર્તિ-માર્ગ

ભારતીય સાહિત્યનું સંગઠન	ગ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	ગુજરાત	નવેમ્બર
મુંબાઈ મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન	રા. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ	"	ડીસેમ્બર
મેઘદૂતની ઝલક	રા. પંડીત સૂર્યનારાયણ	પ્રસ્થાન	આષાઢ
રવીન્દ્ર સંગીત અને દિનેન્દ્રનાથ ટાગોર	રા. પિનાકિન ત્રિવેદી	"	પોષ
રાસ સંબંધી ઐતિહાસીક ઉલ્લેખ	રા. મધુસૂદન ચીમનલાલ મોદી	"	મહા
રાજશેખર	રા. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	"	ચૈત્ર
રાષ્ટ્રિય રંગભૂમિ	ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક	સાહિત્યકાર	માર્ચ-મે
લોકભોગ્ય કાવ્યોનું ક્ષેત્ર	રા. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	કાર્તિ-માર્ગ
વસન્તોત્સવમાં અસંભવદોષ	રા. ગૌરીશંકર ઝાલા	કૌમુદી	નવેમ્બર
વડોદરા રાજ્યની પ્રાચીન સ્ત્રી કવિઓ	રા. અમૃતલાલ ગાંધી	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
વાર્તાનો હેતુ અને વિષય	રા. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
વ્યોમ વિહારિણી	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	મહા
શહાજહાં અને કિંગલિયર	રા. શામજી લવજી	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
સર્જતી કવિતા	રા. " સુરેન્દ્ર પંડ્યા "	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ-જુન
સરસ્વતીચંદ્રનું રાજકારણ	પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર	કૌમુદી	મે
સમયમૂર્તિ નર્મદ	" " "	સાહિત્યકાર	માર્ચ
સરમદ શહીદ અને તેની કવિતા	રા " ઉર્મિલ "	"	જુન
સાહિત્ય અને કળાની વિવેચના	રા. અરવિન્દ ઘોષ	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
"સારરી" ની વધુ તત્ત્વમીમાસા	રા. દામોદર કેશવજી	નવચેતન	જાન્યુઆરી
સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓનો ફાળો	કુ. ફ્લોરા ગોહિલ	સાહિત્યકાર	માર્ચ
હિન્દીભાષાનો ઈતિહાસ	રા. શામળજી લ. દવે	વસન્ત	જ્યેષ્ઠ
શ્રી. લીલાવતી મુનશીની સાહિત્યસેવા	રા. શાન્તિલાલ તોલાટ	ગુણસુંદરી	નવેમ્બર
શ્રુતબોધ ઉપર જૈન ટીકા	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી	સાહિત્ય	ઑગસ્ટ
૨૪ મું હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન	રા. રામચંદ્ર દામોદરદાસ શુક્લ	નવચેતન	જુલાઈ

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આસો માસ	શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	કૌમુદી	ઑક્ટોબર
ગંગાની અષ્ટપદી	શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	ઊર્મિ	આસો
નવીન કવિતા ને બે બોલ	શ્રી. રંજીતલાલ પંડ્યા	આદિત્ય	મે
પ્રાચીન જૈન પુસ્તકો	શ્રી. શાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય	પુસ્તકાલય	જુન
મારવાડી લોકગીતો	શ્રી. રમણિકલાલ મહેતા	ઊર્મિ	આસો

સમાલોચના

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
"અમે બધાં" સાહિત્યાનુરાગી અમે બધાં	મુનીશ્રી ન્યાયમૂર્તિ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
ન્યાયાસનના ચુકાદા	શ્રી. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
આશારામ દલીચંદ શાહ અને તેમનો સમય	શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી	શારદા	સપ્ટેમ્બર
ઓઝા અભિનંદન ગ્રંથ	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી	પુસ્તકાલય	ડીસેમ્બર
ઈતિહાસની મિજબાની	શ્રી. રામલાલ મોદી	માનસી	કાર્તિક

લેખ	લેખક	માસિક	માસ
કવિતા સમૃદ્ધિ	શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લુહાર	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
કેટલાક વિવેચનો	શ્રી. "સુરેન્દ્ર પંડ્યા"	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઑક્ટો-ડીસેમ્બર
" "	શ્રી. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
" "	... ...	પ્રસ્થાન	ફાગણ
કેટલાક વિવેચનો અને આપણા સાક્ષરરત્નો	શ્રી. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	માનસી	શ્રાવણ
કેટલાક વિવેચનો	શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	માનસી	કાર્તિક
ખગોળ ગણિત	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
" "	શ્રી. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	પ્રસ્થાન	પોષ
ખોવાયલા તાગ	... ...	પ્રસ્થાન	અષાઢ
ગંગોત્રીનું દર્શન	શ્રી. "બાદરાયણ"	કૌમુદી	જુલાઈ
ગંગોત્રી	... ...	પ્રસ્થાન	ફાગણ
"ગુજરાત નવસો વર્ષ પહેલાં" સમાલોચના	શ્રી યશવન્ત પ્રાણશંકર શુકલ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
'ગોપીકા'ની ગોરસી	શ્રી. અનન્તરાય મ. રાવળ	કૌમુદી	"
ઘરગથ્થુ વૈદક અને દિનચર્યા	શ્રી. એન. કે. બી.	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
ચોત્રીસનું ગ્રન્થસ્થ વાઙ્મય	શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે	કૌમુદી	"
જલિની	પ્રિન્સીપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	વસન્ત	માઘ ૧૯૯૧
જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	માર્ચ
જુનું ગુજરાતી સાહિત્ય	શ્રી. બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ	માનસી	કાર્તિક
તેત્રીસનું ગ્રન્થસ્થ વાઙ્મય	શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	કૌમુદી	માર્ચ
નંદશંકરની નવલકથા	શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	માનસી	શ્રાવણ
પાટણની પ્રભુતા-એક સ્વાધ્યાય	સ્વ. શ્રી. વાડીલાલ મો. શાહ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ-માર્ચ
પૂર્ણયોગની બારાક્ષરી	શ્રી વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	માનસી	કાર્તિક
પ્રસ્થાનભેદ	શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
પ્રબંધચિંતામણિ	[illegible]		

પ્રાચીન ભારતવર્ષ	શ્રી. દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યના બે બહુમૂલ્ય પ્રકાશનો	શ્રી. ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
બે નવાં પ્રકાશનો	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	”	”
બ્રહ્મમીમાંસા જ્યોતિ	શ્રી. પ્રહ્લાદજી દિવાનજી	વસન્ત	ભાદ્રપદ
મનોરમ મંદિર	શ્રી. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	માનસી	શ્રાવણ
મ્હારાં સૉનેટ	શ્રી. "ત્ર્યંબક"	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઑક્ટો–ડીસેમ્બર
રંગરેખાના સર્જક–સોમાલાલ શાહ	શ્રી. પુરષોત્તમ ચૌહાણ	નવચેતન	જુલાઈ
વાર્તા સમીક્ષા	શ્રી. ભોગીન્દ્ર ભટ્ટ	ઊર્મિ	વૈશાખ
વાલ્મિકીનું આર્યદર્શન	પ્રિન્સીપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	ફાગણ
વિજ્ઞાન યોગ	શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
સગાળશાની કથા	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	માનસી	શ્રાવણ
સુન્દર ચિત્રમાળા	શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મ્હેતા	”	”
સૉવિયટ નવજુવાની	શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
સોમાલાલની કળા	શ્રી. "જનમેજય"	ઊર્મિ	જેઠ
સ્નેહરશ્મીની નવલીકાઓ	શ્રી. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	”	”
સ્મરણયાત્રા	શ્રી. ન. મ. આઠવલે	પ્રસ્થાન	પોષ
સ્નેહમુદ્રા	શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી	નવચેતન	ડીસેમ્બર
હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિમાં ઇસ્લામનો ફાળો	પ્રિન્સીપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	ચૈત્ર
હિન્દમાં બ્રિટિશ અમલ–ઉદય અને પૂર્ણાહુતિ	પ્રો. કેશવરામ હીંમતરામ કામદાર	”	માઘ
શ્રી કૃષ્ણલીલા કાવ્ય	શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	કૌમુદી	જુલાઈ

નાટક

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અભિશાપની છાયા	શ્રી શશિનંદન મ્હેતા	ઊર્મિ	પોષ
અદલ ઈન્સાફ	શ્રી રમણ ન વકીલ	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
એતો મારી માતા	શ્રી નાગરદાસ પંડ્યા	પ્રસ્થાન	આસો
ઉત્તમ કળાકારો	શ્રી ગોવિન્દભાઈ અમીન	કૌમુદી	મે
ઈન્દ્રનો ન્યાય	શ્રી શંકરજતી ગોસાઈ	કુમાર	પોષ
કંટાળેલી	શ્રી ચીનુભાઈ પટવા	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
કારમી કસોટી	શ્રી ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મ્હેતા	ઊર્મિ	ચૈત્ર
કૌમારી પૂજા	શ્રી ભવાનીશંકર બી વ્યાસ	કૌમુદી	નવેમ્બર
ગ્રામોદ્ધાર	શ્રી માર્તંડ પંડ્યા	સાહિત્ય	ડીસેમ્બર
છોકરાનું ભવિષ્ય	શ્રી ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મ્હેતા	કૌમુદી	નવેમ્બર
જાહીરબાઈ	શ્રી મગનલાલ ત્રિવેદી	શારદા	એપ્રિલ
નરસૈયો ભક્ત હરિનો	શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
નરસિંહ મહેતાની હુંડી	શ્રી નવનીતરાય વકીલ	"	એપ્રિલ
નવલાઓના અંતરની એક નાટિકા	શ્રી. ઈન્દુલાલ ગાંધી	નવચેતન	ઑક્ટોબર
નાટ્યપ્રયોગ	શ્રી સાકરલાલ શુકલ	ગુ શાળાપત્ર	ફેબ્રુઆરી
નીલાંજના	શ્રી પ્રહ્લાદ પાઠક	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
નીલા	શ્રી લલિતમોહન ગાંધી	નવચેતન	નવેમ્બર
પડતા પથીકો	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	કૌમુદી	એપ્રિલ
બારણે ટકોરો	શ્રી ઉમાશંકર જોશી	માનસી	શ્રાવણ
ભવ્ય ત્યાગ	શ્રી સૂર્યકાન્ત મજમુદાર	સાહિત્ય	સપ્ટેમ્બર

મનવાચ્છિત	અનુ. "વિ"	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ
મેઘલી રાતે	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	નવચેતન	ઑક્ટોબર
લોકશત્રુ	... ...	ઊર્મિ	જેઠ
વાર્તા	શ્રી ગોવિંદભાઈ અમીન	માનસી	કાર્તિક
શાપમોચન	... ...	ઊર્મિ	શ્રાવણ
સત્યભામા રોશ દર્શિકા—એક પ્રવેશ. બળદને હરણ ધાવે છે.	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	માનસી	"
સળીયા પાછળ	શ્રી પુરષોત્તમ ત્રિકમદાસ	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
સુવર્ણ ઘંટનો રક્ષક	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	નવચેતન	માર્ચ
સિલ્વર મૂનનો સ્વયંવર	શ્રી નટવરલાલ બુચ	ઊર્મિ	વૈશાખ
સ્નેહ તરસ્યા	શ્રી હરિપ્રાણ વ્યાસ	પ્રસ્થાન	આષાઢ
હાસ્ય ચૂડામણિ પ્રહસન વત્સરાજકૃત	શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	કૌમુદી	મે
હૈયાભાર	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	કૌમુદી	નવેમ્બર
હુલ્લડખોર જીવતાં મૂએલા	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	ગુજરાત	નવેમ્બર
હંસી	શ્રી બાપુરાવ વૈદ્ય	સાહિત્ય	એપ્રિલ

નિબંધ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
જીવતી પ્રતિક્રિયા	શ્રી દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
ટીપ્પણ	શ્રી ભગવત રામચંદ્ર ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી–માર્ચ
નિદ્રા	શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ–સપ્ટે
પ્રસ્તાવત્રયી	શ્રી નટવરલાલ બુચ	ઊર્મિ	જેઠ
વણિક અને વણિકવૃત્તિ	શ્રી ભગવન રામચંદ્ર	શારદા	ફેબ્રુઆરી
વીર જીવન	શ્રી દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	પ્રસ્થાન	જેઠ
સૌન્દર્યની ઉપાસના	શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી

ઈતિહાસ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
એક ઐતિહાસિક સમસ્યા	શ્રી. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ	શારદા	ઓકટોબર
એક ખોવાયલી નગરી (તક્ષશિલા)	શ્રી. પ્રતાપરાય મ્હેતા	ગુ. શાળાપત્ર	જાન્યુઆરી
ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પંચગૌડ છે	શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝા	પ્રસ્થાન	જેઠ
કર્ણદેવ સોલંકીના જીવન ઉપર કેટલોક પ્રકાશ	શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટો–ડીસે
કર્ણદેવ સોલંકી	શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી

કાઠિયાવાડી બંદરોના ઈતિહાસ	શ્રી. પ્રાણજીવન જોષિ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓક્ટોબર–ડીસે
ગુજરાતનો ભીમદેવ સોલંકી	શ્રી. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ–સપ્ટેમ્બર
ગુજરાતમા ઐતિહાસિક સંશોધન	શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓક્ટો–ડીસે
ગુજરાત, જુનું અને નવું	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક ભંડોળ	શ્રી. "કોકીલ"	નવચેતન	જુલાઈ
ચીની યાત્રાળુ હુએનત્સંગ	શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	ગુજરાત	ડીસેમ્બર
જાડેજા શ્રી જાલમસિંહજી અને વાઘેર યુદ્ધવર્ણન	રાજકવિ માવદાનજી	શારદા	નવેમ્બર
દેવડાનો ઘેરો	શ્રી. શંકરપ્રસાદ દેસાઈ	શારદા	જુલાઈ
ધ્રુવરાજ બીજાનું દાનપત્ર	શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	પ્રસ્થાન	ફાગણ
નર્મદા તટની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ	શ્રી. ભાસ્કર વોરા	કૌમુદી	જુન
પાટણના સાળવી	શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	પ્રસ્થાન	જેઠ
બૃહત્તર ભારત ઉપર એક ઉડતી નજર	શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
રાઠોડ રાજવંશનો મૂળ ઈતિહાસ	શ્રી. ઠાકુર જગદિશસિંહ	શારદા	ઓક્ટોબર
લિચ્છવિવંશનું ઈતિવૃત્ત	શ્રી. "ઉર્મિલ"	કૌમુદી	ઓક્ટોબર
વળાના તામ્રપત્રો	શ્રી. એ. એસ. ગદ્રે અને વેણીલાલ બક્ષી	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓક્ટોબર
વૈદિક સરસ્વતી–ખોવાયલી નદી!	શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી	ઉર્મિ	વૈશાખ
વહેલાળ ગામનો ઈતિહાસ	શ્રી. ડાહ્યાભાઈ ઈશ્વરભાઈ અમીન	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
સતી પ્રથાનો થોડો ઈતિહાસ	શ્રી. દુર્ગાશંકર કેશવરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	જુલાઈ
હજુદ લશ્કરખાતે	શ્રી. ચિંતામણી જોષી	સાહિત્યકાર	ડીસેમ્બર
હીરવિજયસૂરી અને અકબર	મુનીશ્રી વિદ્યાવિજયજી	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ–જુન

ચરિત્ર

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અરવિંદ	...	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
અમૃત કેશવ નાયક	શ્રી. "કોકિલ"	નવચેતન	ઓક્ટોબર
આર્યે રસ્તે	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
કચ્છનો ક્રોમવેલ ફતેહમહમદ	શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપત	શારદા	જુલાઈ
કેશવલાલ ધ્રુવ	શ્રી. કોકિલ	નવચેતન	મે
ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે	શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	ફાગણ
ગાંધીજી સાથે ચાર માસ	શ્રી. છગનલાલ જોશી	શારદા	એપ્રિલ
જીવન સંભારણા	શ્રી. શારદા સુમન્ત મ્હેતા	શારદા	જાન્યુઆરી
નવલરામ લક્ષ્મીરામ	પ્રો. શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે	કૌમુદી	એપ્રિલ
પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામ	શ્રી. ચંદુલાલ ભટ્ટ	ઊર્મિ	ફાગણ
ફિરદૌસી	દી બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
ફારસી કવિ સમ્રાટ ફિર્દોસી	શ્રી. નરીમાન ગોરવાળા	ઊર્મિ	પોશ
ફિરદુસી	શ્રી. શંકરપ્રસાદ દેસાઈ	પ્રસ્થાન	માગશર
બંકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	શ્રી. ભગવાનલાલ ગી. ભટ્ટ	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ડૉ. ભિસે	... ...	કુમાર	શ્રાવણ
ભીમરાવ આંબેડકર	... ...	કુમાર	કાર્તિક
ભિક્ષુ અખંડાનંદ	... ...	કુમાર	અષાઢ
ભિક્ષુ અખંડાનંદ	શ્રી. ત્રંબકલાલ શુક્લ	શારદા	મે
મીસીસ માર્ગરેટ સેંગર	... ...	ગુણસુંદરી	ડીસેમ્બર
રણજિતરામ	શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ	કૌમુદી	ઓગસ્ટ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રી. મગનલાલ પ્ર. દેસાઈ	પ્રસ્થાન	માગશર
વીર આસો ભીલ	... ...	ગુ. શાળાપત્ર	ઑગસ્ટ
સંસ્કારમૂર્તિ વિદ્યાબ્હેન	... ...	ગુણસુંદરી	જુન
સ્વર્ગસ્થ પાઠકજી	શ્રી જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
સ્મરણમાળા	શ્રી દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	કુમાર	શ્રાવણ

વિજ્ઞાન

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અર્થશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા	શ્રી નરહરિ દ્વારકાદાસ પરિખ	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
આધુનિક શરાફી	શ્રી ચંદ્રપ્રસાદ દીવાનજી	પ્રસ્થાન	જેઠ
આધુનિક વિજ્ઞાન	શ્રી મૂળજીભાઈ હી. ચોકસી	વસન્ત	વૈશાખ
અંધકારમાં પ્રકાશ	શ્રી. "ભાઉ"	કુમાર	પોષ
આદિત્ય	શ્રી. અશોક હર્ષ	"	ચૈત્ર
એરોપ્લેનના પ્રવાસે	શ્રી. મનુભાઈ પટેલ	"	શ્રાવણ
ઐરાવત	શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	નવચેતન	ઑક્ટોબર
કાઠિયાવાડની કોરી	શ્રી. ચંદ્રપ્રસાદ હ દિવાનજી	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
ગ્રીનલાન્ડ	શ્રી. દ્વારકાનાથ ગુપ્ત	કુમાર	વૈશાખ
ચાંદીના તેજી અને આપણો રૂપિયો	શ્રી. ચંદ્રપ્રસાદ દીવાનજી	પ્રસ્થાન	અષાઢ
જલમાનુસ	શ્રી. "વનચર"	કુમાર	પોષ
જૈન જ્યોતિર્ગણિત	શ્રી. હરિહર ભટ્ટ	પ્રસ્થાન	અષાઢ

તરવું એ આપકળા	શ્રી. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	કુમાર	આષાઢ
દૈનિક જીવનચિત્રો કેમ જોશો ?	શ્રી. હીરાજશાહ મ્હેતા	નવચેતન	ઓક્ટોબર
ધુળ	શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યા	”	”
ટેલિવિઝન	શ્રી. ભુપેન્દ્રનાથ ઘોષ	પ્રસ્થાન	આષાઢ
પ્રાશ્ચાત્ય સંગીત	શ્રી. રમણિકલાલ ત્રિવેદી	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
પૃથ્વીની જીવનકથા	શ્રી. સતીશચંદ્ર દેસાઈ	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
મધરાતના મહાજન	શ્રી. "વનેચર"	કુમાર	કાર્તિક
મુદ્રણકળાના શ્રીગણેશ	... ...	”	ચૈત્ર
રેડીયો અથવા વાયરમેલ	શ્રી. ચંદુલાલ સી. શાહ	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
રીઝર્વબેન્ક	શ્રી. ચંદ્રપ્રસાદ દિવાનજી	પ્રસ્થાન	ફાગણ
રેડીયો બ્રોડકાસ્ટિંગ	શ્રી. દ્વારકાનાથ ગુપ્તે	નવચેતન	ડીસેમ્બર
વજ્રેશ્વરીના ઉના પાણીના કુંડ	શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત	કુમાર	મહા
વનવગડાના વાસી	શ્રી. "વનેચર"	કુમાર	ફાગણ
વ્યાજમિમાંસા	શ્રી. કીશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
સરકારી જામીનગીરીની ઉથલપાથલ	શ્રી. ચંદ્રપ્રસાદ હ. દિવાનજી	”	પોષ
સોનાપુર	શ્રી. કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	”	આષાઢ
હિન્દુપંચાગમાં ઋતુ અને વર્ષનો આરંભ	શ્રી. મોહનલાલ રણછોડદાસ પંચોળી	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ
હિમ	શ્રી યશવન્ત શુ. નાયક	પ્રસ્થાન	મહા
હિન્દીઓની આર્થિક સ્થિતિ	શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	નવચેતન	ઓક્ટોબર

કેળવણી

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અખાડો	શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્ય	કુમાર	મહા-ફાગણ
કેળવણીનું ધ્યેય	શ્રી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પારેખ	પ્રસ્થાન	પોષ
ગુજરાત અને કેળવણી	પ્રિ. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	વસન્ત	ચૈત્ર
દુર્બોધ્ય બાળક અને તેની કેળવણી	શ્રી. રમણલાલ પી. સોની	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ-જુન
પ્રાથમિક કેળવણી અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ	શ્રી. વ્રજચંદ મ્હેતા	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
બાળકોનું ગૃહશિક્ષણ	શ્રી ભિખુશ દિવાનજી	ગુણસુંદરી	"
શિક્ષણ સંબંધી	શ્રી. વિનોદિની રમણભાઈ નીલકંઠ	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ-જુન
શિક્ષક અને સાહિત્ય	શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી	વસન્ત	અષાઢ-પોષ

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
એક પ્રવચન	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	પ્રસ્થાન	પોશ
ગીતા વિષે સામાન્ય વિચાર	શ્રી. કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	પ્રસ્થાન	પોશ
ચિત્તશાસ્ત્રીના દૃષ્ટિબિન્દુએ આધ્યાત્મમાર્ગ વિષે કાંઇક	શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઇ-સપ્ટેમ્બર

✓તંત્ર સંપ્રદાયનું ઉત્પત્તિસ્થાન	શ્રી. નગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરી	પ્રસ્થાન	મહા
દિક્કાળ	શ્રી. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
અરબના મુલકમાં	શ્રી. નાનુભાઈ મહેતા	માનસી	શ્રાવણ
મધ્યયુગનો ભક્તિપ્રવાહ	શ્રી. મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–માર્ચ
મનોમય સૃષ્ટિનો સ્વામી	શ્રી. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	માનસી	કાર્તિક
વિશ્વની ઉત્પત્તિ	શ્રી. મનુભાઈ વૈદ્ય	વસન્ત	માઘ
વૈષ્ણવભક્તિ વિષે બોપદેવના વિચારો	શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	કૌમુદી	એપ્રિલ
સમગ્રતા અને વિકાસ	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
શ્રીકૃષ્ણઃ શરણંમમ્	આચાર્ય આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	વસંત	જાન્યુઆરી
૧૧ થી ૧૬ મા શતકની વૈષ્ણવ ભક્તિનું પૃથક્કરણ	શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર

વૈદક

કબજીઆત	શ્રી. ન્હાનાલાલ જોશી	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
જામનગરનું સૂર્યગ્રહ	શ્રી. છોટાલાલ કામદાર	”	ઑક્ટોબર
નવા જન્મેલા બાળકના શરીરના વજનમા થતો વધઘટ	ડૉ. ત્રિભુવનદાસ પેમાસ્તર	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
શિતળા ટાકવાની પદ્ધતિ	શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉય	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
સાત્વિક ખોરાક	શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરી

પ્રવાસ તથા ભૂગોળ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અમેરિકાની નોંધપોથીમાંથી	શ્રી. છોટાલાલ હિ. કામદાર	કૌમુદી	માર્ચ
એબિસીનીયા	શ્રી. શ્યામલાલ	કૌમુદી	નવેમ્બર
ઉત્તર ગુજરાતના ઐતિહાસિક અવશેષો	શ્રી. શાન્તિલાલ સંઘવી	કુમાર	શ્રાવણ
ઈટાલી અને એબીસીનીયા	શ્રી. ગુલાબદાસ બ્રોકર	પ્રસ્થાન	આસો
જર્મનીના યુવક ગૃહોમા	શ્રી. હીરાલાલ ગોદીવાળા	કુમાર	શ્રાવણ
જુનીનાઘેરમા	શ્રી. શંકરપ્રસાદ દેસાઈ	શારદા	ડીસેમ્બર
દીવબંદર	શ્રી. છેલશંકર શુકલ	"	ઑક્ટોબર
પિપીંગ	શ્રી. વિનોદિની નીલકંઠ	પ્રસ્થાન	મહા
માર્કોપોલો	શ્રી. વેણીલાલ બુચ	કુમાર	ચૈત્ર
લંડન મેલર્બોર્નની હવાઈ સરત	શ્રી. " વિમાની "	નવચેતન	ફેબ્રુઆરી
વલંદાઓના દેશમાં	શ્રી. હીરાલાલ ગોદીવાળા	કુમાર	પોષ
સાહિત્યની નજરે	શ્રી. " ખ "	"	"

પ્રકીર્ણ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અમર વિભૂતિઓ	શ્રી. અવતીન્દ્રરાય પાઠક	ઊર્મિ	ફાગણ
અહિંસા એક સામુદાયિક બળ	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	ગુજરાત	ઓકટોબર
અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદના વિકાસનો ઇતિહાસ	મીસીસ કઝીન્સ	ગુણસુંદરી	ફેબ્રુઆરી
અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદ—ભાષણ	મીસીસ રુસ્તમજી ફરીદુનજી	"	
અર્ધી સદીની નારી જાગૃતિ	શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુકલ	"	જુલાઈ
અવિભક્ત કુટુંબ	શ્રી. ઉમેદભાઈ પટેલ	સાહિત્યકાર	જુન
ઓખામંડળની કળા	શ્રી. વિદ્યુકુમાર દેસાઈ	સાહિત્ય	ડીસેમ્બર
ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતનું સ્વરૂપ	શ્રી. વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે	પ્રસ્થાન	આસો
કાઠિયાવાડની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ	શ્રી. "અભ્યાસી"	નવચેતન	માર્ચ
કેટલાક જુના સ્મરણો	લેડી વિદ્યાબ્હેન રમણભાઈ નીલકંઠ	ગુણસુંદરી	જુન
કૌમુદી જીવનલીલાના મુખ્ય લીલા ચિન્હ	... ...	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ગાંધીજીની જવાબદારી	શ્રી. ગગનવિહારી લ. મ્હેતા	પ્રસ્થાન	આષાઢ
ગાયનની રચના તથા પ્રકાર	શ્રી. મનહરરામ મ્હેતા	શારદા	મે
છેલ્લા વીસ વર્ષમાં વિદ્યાર્થી આલમ	શ્રી. હેમન્તકુમાર ગુણભાઈ નીલકંઠ	પ્રસ્થાન	પોષ
જૈન પ્રચારક સભાના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે વ્યાખ્યાન	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	ફાગણ
તીર્થયાત્રા	શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ

દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં સમારંભમાં આપેલું વ્યાખ્યાન	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	ફાગણ
નૃત્ય ત્રિમૂર્તિ	શ્રી. કિસનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	જુલાઈ
જ્ઞાન અને ગ્રામોન્નતિમાં પુસ્તકાલયનું સ્થાન	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	પુસ્તકાલય	મે
પુસ્તકાલય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ— સિદ્ધપુર મહાલ	શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	,,	માર્ચ
બ્હેનોની જાગૃતિ	શ્રી. દિલખુશ દિવાનજી	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
બ્હેનોને બે બોલ	શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દિવેટિયા	,,	ડીસેમ્બર
બંગાળી સાહિત્ય પરિષદ	શ્રી. વ્રજમોહન વર્મા	નવચેતન	ફેબ્રુઆરી
બાલસેવાનો એક પ્રદેશ	શ્રી. પ્રતાપરાય મહેતા	પુસ્તકાલય	સપ્ટેમ્બર
મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન	શ્રી. નર્મદાશંકર દ્વિવેદી	ગુણસુંદરી	નવેમ્બર
વૈરાગ્ય વૈભવનો વારસો	શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	કુમાર	આસો
સંતતિ નિયમન એક અગત્યનો રાષ્ટ્ર પ્રશ્ન	ડૉ. અમૃતલાલ હ. પટેલ	ગુણસુંદરી	એપ્રિલ
સંસ્કૃતિ પોષક નરેશ શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડ	શ્રી. ગોવિંદભાઈ દેસાઈ	સાહિત્યકાર	ડીસેમ્બર
સંગીતમાં ભાવનું સ્થાન	શ્રી. વિનુકુમાર દેસાઈ	સાહિત્ય	,,
સાહિત્ય સંસદ સંમેલન	... ...	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
સુમનાનાં લગ્ન	શ્રી. છોટાલાલ હિ. કામદાર	પ્રસ્થાન	જેઠ
સ્વદેશી સાહસનો સુંદર નમુનો	શ્રી. તારાચંદ અડાલજા	નવચેતન	ઑક્ટોબર
શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ અને બાલસાહિત્ય	શ્રી. રમણલાલ ગો. શાહ	સાહિત્યકાર	ડીસેમ્બર

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય વિષયક

પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ

(૧) ગુજરાતી ભાષા—કવિ નર્મદાશંકર
નર્મકોશમાંથી ઉધ્ધૃત

(૨) „ „ —રેવ. જોસફ વૉન ટેલર
ટેલર વ્યાકરણમાંથી ઉધ્ધૃત

(૩) „ „ —ડૉ. ગ્રીઅરસનનો ઉપોદ્ઘાત (અનુવાદ)
ગુજરાતી શાળાપત્રમાંથી ઉધ્ધૃત

(૪) ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ—સર રમણભાઈ નીલકંઠ
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના રીપોર્ટમાંથી ઉધ્ધૃત

(૫) પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ-
શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

(૬) બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ-
દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

ગુજરાતી ભાષા

મુખમુદ્રાના સમ્બન્ધમાં ગુજરાતી ભાષા વિષે નિબન્ધ રચી અહીં જો સાથે મૂક્યો હોય તો આ કોશને વિશેષ શોભા મળે પણ પુરતાં સાહિત્ય ન મળવાથી તથા મળ્યાં છે તેટલાં ઉપર પુરતો વિચાર કરવાને સમો અનુકૂળ ન હોવાથી તે નિબન્ધ મારી ઇચ્છા છતે પણ લખી શકાતો નથી. તો પણ અવે પછી મારા ને બીજાઓના શોધને સહાય થઈ પડે તેવું થોડુંએક નોંધી રાખું છઉં:—

ગુજરાતી ભાષા એટલે ગુજરાતના લોકની ભાષા. કાળેકાળે ગુજરાતમાં નવાં નવાં રાજ્યો થયાં ને લય પામ્યાં. રાજ્યની સીમામાં વધઘટ થવાથી ગુજરાતી કેવાતા લોકની સઙ્ખ્યામાં પણ વધઘટ થયાં કીધી. વળી અનેક ધર્મના લોક અનેક પ્રકારની બોલીયો બોલ્યા છે.—'બાર ગાઉએ બોલી ફરે' એવી કેવત પણ છે; તો, ગુજરાતી ભાષા તે કેટલા પ્રદેશના કીઆ ધર્મને માનનારા લોકની સમજવી? જોઇએઃ—એકાદા મોટા પ્રદેશમાં જૂદાં જૂદાં ઠેકાણાંના ને જૂદા જૂદા વર્ગના લોક પોતાના સામાન્ય વ્યવહારને અર્થે ઘણું કરીને એક સરખી રીતે બોલે છે ને એ સામાન્ય ભાષા તે, તેટલા પ્રદેશના નામ ઉપરથી ઓળખાય છે. વળી પ્રદેશનાં નામ લોક ઉપરથી પડે છે પણ પાછા લોક, પ્રદેશના નામથી ઓળખાય છે, એવો પરસ્પર સમ્બન્ધ છે–તેટલા માટે, ગુજરાત એ નામ મૂળે અમુક બોલી બોલનારા લોકના ઉપરથી પડવું જોઈયે. એ લોક કોણ હતા ને કેવી બોલી બોલતા? અમણાં આપણે બોલિયે છૈયે તેવી કે જૂદી રીતની તે જાણવું પ્રથમ અવશ્ય છે.

ગુજરાત એ શબ્દ સંસ્કૃત પુસ્તકોમા ગુર્જ્જરદેશ લખાયો છે. ગુર્જ્જરનો દેશ એમ અર્થ છે તો ગુર્જ્જરલોક* તે કોણ એમ પૃચ્છા

* ગુર્જરાષ્ટ્ર (ગુર્જરો શોભા પામ્યા જ્યાં તે) અથવા ગુર્જરત્રા (ગુર્જરોએ રક્ષણ કરેલી એવી તે) એ શબ્દો કોઈ કોઈ મણ્ડળમાં સાંભળવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ પ્રમાણે ગુર્જ્જર કેવાતા લોકોની પૃથ્વિ તે ગુજરાત છે. ગૂર્ ધાતુ, ભક્ષણ–ઉદ્યમ; હિંસા–ગતિ એ અર્થને વિષે પ્રવર્ત્તે છે ને એમાથી ઉદ્યમ–હિંસાના અર્થ ગુજરાતના લોકને લાગુ પાડતાં હિંસા કરનારા અને ખેતી વણજવેપાર એ ઉદ્યમ કરનારા લોક તે

નિકળે. એ વિષે અદ્યાપિ આપણને ખરેખરી જાણ થઈ નથી. પૂર્વ વૃતાન્ત જેટલું જાણવામાં આવ્યું છે તેટલા ઉપરથી કેવાઈ શકે છે કે એ શબ્દ પચ્ચાસરનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી પ્રસિદ્ધ પડ્યો છે ને એ રાજ્યના લોકની ભાષા તે ગુજરાતી ભાષા કેવાય.

એ ભાષા કેવી હતી તે જોવાને કોઈ ગ્રન્થ અજી હાથ લાગ્યો નથી, પણ સાડીત્રણસો વર્ષ પછી ગુજરાતના સર્વોપરિ ઉત્કર્ષકાળમાં ભાષાનું જે સ્વરૂપ હતું તેની ઝાખી ગુજરાતનાજ ને તેજ કાળના પણ્ડિત હેમચન્દ્રે અપભ્રંશભાષાના વ્યાકરણમા કરાવી છે.+ તે કાળના વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાંજ

ગુર્જર એમ અર્થ કડાય, અને એ અર્થ ગુજરાતની પેલી વસ્તી ભીલ કોળીની કેવાય છે તેને તથા ગુજરાતના લોકના જે ઉદ્યમ તેને લાગુ પડે છે–વળી ફળદ્રુપ દેશ તથા પશ્ચિમે સમુદ્ર છે એ જોતાં ગુજરાતના લોક ખેતી વેપારનાજ ઉદ્યમ પરમ્પરાથી કરતા આવ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એક શાસ્ત્રીએ ગૄ ધાતુ ઉપરથી 'ગીર્યતે તદ્ ગુઃ, ગુરઃ જરતિયસ્મિન્' એમ વ્યુત્પત્તિ કરીને જે દેશને વિષે ઉચ્ચારણ છિન્નભિન્નરૂપે સ્યાં હોય તે એમ અર્થ કર્યો અને એક શ્લોક ભણ્યો–' **गुर्जराणां मुखं भ्रष्टं, शिवोपि शवतां गतः; तुलसी तलसी जाता, मुकुन्दोपि मकन्दताम्.** ' 'ગુજરાતીઓનું મુખ ભ્રષ્ટ છે કે શિવને શવ, તુલસી ને તળસી, મુકુન્દને મકન્દ, કે છે.' એ શ્લોક ગુજરાતીઓનું હાસ્ય કરવાને કોઈયે જોડ્યો હોય એમ જણાય છે તોપણ તેમાં કયલુ તે કેવળ અસત્ય નથી. વિન્ધ્યાચળની ઉત્તરે વાસ કરનારા પાંચદેશના બ્રાહ્મણો તે ગૌડ ને દક્ષિણે વાસ કરનારા પાચ દેશના બ્રાહ્મણ તે દ્રાવિડ કેવાય છે ને એ પાચ દ્રાવિડમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોની ગણના થઈ છે અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણો યજુર્વેદી છે એવું **वर्णव्यूह** નામના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે. **ગુર્જર** શબ્દ વિષે કેટલુક **નર્મગદ્યમાં ગુજરાતીઓની** સ્થિતિ વિષેના નિબન્ધમાં છે.

+ સંવત ૧૧૬૮ મા–એ જાંખીની અળપઝળપ શાસ્ત્રિ વ્રજલાલના "ગુજરાતી ભાષાના નિબન્ધમાં" છે.

હેમચન્દ્રે પોતાના ગુર્જરદેશનીજ ભાષાને અપભ્રંશ નથી કઈ પણ તે કાળના બીજા પણ કેટલાક દેશની લોકભાષાને અપભ્રંશ એવું નામ આપ્યુ છે. તે કેછે કે સંસ્કૃતના અતિભ્રષ્ટ રૂપાન્તર થઈ જે ભાષા બોલાય છે તે અપભ્રંશ ભાષા; અને એ બે પ્રકારની છે–એકનો સમ્બન્ધ વિશેષે

પુસ્તક લખતા એટલે લોકભાષા ઝાઝી કેળવાયલી નજ હોય તોપણ રાજ્યના ઉત્કર્ષનો અંશ તેમા પણ આવેલો હોવો જોઈએ ને તે ભાટ પ્રાકૃત સાથે ને બીજીનો વિશેષે શૌરસેની સાથે છે. અમણાની ભાષાઓ પણ પ્રાકૃત કેવાય છે. પ્રાકૃત એ શબ્દ લોકમા તો સરળ અર્થમાં વપરાય છે કે શુદ્ધ-સંસ્કૃત નહિ તે પ્રાકૃત-પોતે જે બોલે છે તે પ્રાકૃત છે એમ તેઓ સમજે છે. વળી જૂદાજૂદા પ્રદેશના લોકે જૂદેજૂદે કાળે જૂદું જૂદું પ્રાકૃત ભણેલું તે સમ્બન્ધી કાળકાળના પણ્ડિતોએ કેટલુંએક લખ્યું છે. માટે, પ્રાકૃત વિષે થોડુંક લખાણ કરછઉં.—

—" એક અંગ્રેજી પુસ્તકમા લખ્યુ છે કે " હિન્દુસ્થાનમાં ઇ. સનના આરમ્ભમાં પ્રદેશ પ્રદેશમાં જૂદીજૂદી ભાષા બોલાતી અને તે ભાષાઓ કાળાન્તરે બદલાઈ આજની પ્રાકૃતભાષાઓ થઈ છે "—" પછી સંસ્કૃત નાટકોમાં લખાયલી પ્રાકૃતભાષા બોલાતી "—" અને એ, જેમ પોતાથી અગાડીની પ્રાકૃતના શબ્દ અપભ્રંશ થઈને ઘડાઈ હતી તેમ અમણાની હિન્દી મરેઠી સઉ સંસ્કૃત નાટકોમા ભણાયલી પ્રાકૃતભાષામાંથી નિપજી છે." એક બીજાં અંગ્રેજી પુસ્તકમા લખ્યું છે કે " જે કાળે સંસ્કૃતવિદ્યાનો ઉત્કર્ષ હતો તે કાળમા લોક જે ભાષા બોલતા તે પ્રાકૃત કેવાતી; એ ભાષા સંસ્કૃતશબ્દના અપભ્રંશ બોલાયાથી થઈ છે."— " મગધદેશની (બંગાળાની પાસે બાર નામનો પ્રાન્ત છે તેનો દક્ષિણ પ્રદેશ) તે માગધી અને દિલ્હી આગરાના પ્રદેશની તે શૌરસેની કેવાતી " —પંજાબી, હિન્દી, બંગાળી, સિન્ધી, મરેઠી, ગુજરાતી એ સઉ શૌરશેની-માંથી નિકળી છે." દેશી ગ્રન્થકારમાનો એક જણ કે છે કે " પશ્ચિમ -સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમા રેનારા આભિરાદિ લોકની ભાષા તે અપભ્રંશ."

જયી આર્યજનોના સમ્બન્ધથી પ્રદેશપ્રદેશની પ્રજા પોતપોતાના શબ્દો ટાળતી ગઈ ને સંસ્કૃત શબ્દોને અપભ્રંશ કરી કરી પોતાના ઉચ્ચારણમા લેતી ગઈ; અને જયી લોક પણ વ્યવહારકાર્ય સરળ કરવાને પોતાના સંસ્કૃતને ભ્રષ્ટ ઉચ્ચારણે બોલતા થયા. એ મિશ્રણપ્રકારે પ્રદેશપ્રદેશની પ્રાકૃતભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. વિશેષે મૂળ પ્રકૃતિ-સંસ્કૃત ઉપરથી થઈ માટે પ્રાકૃત કેવાઈ. મૂળના વારતવ્ય લોકની જે ભાષા તેને પ્રાકૃત શબ્દ લાગે નહિ-તે લોકની ભાષાના કેટલાક શબ્દપ્રયોગ પ્રથમની પ્રાકૃતમા આવેલા ખરા.

ચારણાદિ માગણોએ લખેના નામાઓમા દેખાય છે અપભ્રંશભાષા*

એ પ્રાકૃતભાષાઓમાથી ચારને બોલી વપરાતી જાણી વરરુચિએ તેના નિયમવિધે વ્યાકરણ રચી દેખાડ્યુ છે કે તે ચારે વર્ણકરીને એકસરખે નિયમેજ થઇ છે. બીજી ત્રણ કરતા વિશેષે બોલી વપરાયની પ્રાકૃત જે મહારાષ્ટ્રી અથવા પ્રાકૃત (વિશેષ અર્થમા) કેવાતી તેને માટે ૪૨૪) નિયમ છે ને તે બીજી ત્રણને માટે પણ છે પણ શૌરસેનીને ૩૨), માગધીને ૧૭) અને પૈશાચિકીને ૧૪) નિયમો પોતપોતાના વિશેષ છે. એ પ્રાકૃતશબ્દના સ્વરૂપ જોવાને શાકુન્તલ-વિક્રમોર્વશી નાટકમાના થોડાક શબ્દ આ છે-અજ્જા [આર્યા-આર્યજનો], અત્તિ [અસ્તિ-છે], અદ્ધ [અર્ધ], અદ્ધવધ [અર્ધપથ-અધવચ], આણ [આના], ઈસાણીયે દિસાએ [ઐશાન્યાદિશા-ઈશાન દિશાએ], કુસુમાઈ [કુસુમાનિ-કુસુમ (અનેકવચને)], કેણાપિ [કેનાપિ-કોઈ એક, કોઇપણ], ગદી [ગતિ], ગમિસ્સે [ગમિષ્યે-હુ જઇશ], ગાઈસ્સ [ગાસ્યામિ-હુ ગાઈશ], ગાયતિ [ગાયતિ-ગાય છે], ચિત્તલેખા [ચિત્રલેખા-ચિત્રલેહા], ચુમ્બિઆઈ [ચુમ્બિતાનિ-ચુમ્બન કરેલુ એવા], જસ્સ [યસ્ય-જેનુ], ણકિંપિ [નકિમપિ-કઇ પણ નહિ], તવો [તપ-તપ], તહત્તિ [તથેતિ-તે પ્રમાણે] દયમાણા [દયમાન-દામણો, દયામણો], દલે [તલે-તળે], દાવ [તાવત્-તેમ, તે પ્રમાણે], દુદિઆ [દ્વિતીયા-બીજી], પક્ખવાદી [પક્ષપાતી], પરિત્તાઅધ [પરિત્રાયધ્વ-પરિત્રાણ-રક્ષણ કરો], પિઅ [પ્રિય], પ્પઓ [પ્રયોગ], ભમરેહિ [ભ્રમરૈ-ભમરાઓએ], રદુ [ઋતુ-ઋતુ, રત], સગ્ગસ્સ [સ્વર્ગસ્ય-સ્વર્ગનુ], સરિસ [સદૃશ-સરીખુ, સરખુ, યોગ્ય, ઘટતુ], સહી [સખી-સહી], સુઉમાર [સુકુમાર], સુણાદુ [શૃણોતુ-સાભળો, સુણ], હાઇસ્સદિ [હાસ્યને-હસે છે], ઇ૦

એ પ્રાકૃત દેશકાળ પરત્વે પોતાનું રૂપ પાલટતા પાલટતા અગિયારસેં વર્ષે નવા રૂપમા અપભ્રંશ એવે નામે ઓળખાઈ પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ એ બેનુ સ્વરૂપ જોતા જણાય છે કે પ્રાકૃતમાના કેટલાક શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપેજ વપરાતા થઇને, કેટલાક નિજરૂપેજ રહીને, કેટલાએક ભ્રષ્ટ રૂપાન્તરોમા ઉતરીને ને કેટલાએક સંસ્કૃત તથા દેશી શબ્દ નવા વધીને અપભ્રંશ-ભાષા થઈ હોય એમ જણાય છે અત્યારની પ્રાકૃત ભાષાઓ અપભ્રંશમાથી ઉત્પન્ન થઇ છે દક્ષણી ને ગુજરાતી એ બે, મુખ્ય પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રી અને એની અપભ્રંશ એ ઉપરથી અને હિન્દી, મુખ્ય પ્રાકૃત તથા શૌરસેની અને એના અપભ્રંશ એ ઉપરથી ઘડાઈ છે

* વલ્લભીપુરના રાજ્યમા બૌદ્ધ જૈન લોક હતા, ગુજરાતમા ને

અથવા સવતરીકા બારમા ગુજરાતના લોક જે ભાષા બોલતા તે એકવડી કઠ્ઠણ કાઠીની ને તે પ્રમાણેજ લાગ્ગી, કઇ એક ચડ્ડાયની તથા ઠેકાટૈયા-વાળી પણ વળી કહીંકહીં નમળી તથા સરળ, વર્ણે સામળી અને કુળમર્જાદ સાચવતા સ્વતંત્ર વર્ત્તનારી એવી, **ભિલ્લરાજકુંઅરી સરિખી સોહઈ**

" ચન્દન સરિખા સીયલા, જઇસી નમણી કેનિ,
પરદુષ્ખે જે દુષ્કિયા, સહિ તે સજ્જન મેલિ "

" પડિવજ્જઇ દ્દૂર ભલા, પડિવન્ન પાલતિ,
મેઘ મરતઇ તે મર્ગઇ, જીવતઇ જીવતિ "

" ઢોલ્લા મઈ તુહું વારિયા, ગા કુરુ દીહ માણુ,
નિદ્દએ ગમિહિ રત્તડી, દડવડ હોહિ વિહાણુ "

" કોરડુસુમો કૃપણધન, એ તીણિ એક સભાવ,
તો રસ મૃગ્ગઇ આપણો, જો ગલ દીજ્જઇ પાવ "

" અહોતરસુ બુદ્ધડી, રાવણુતણઇ કપાતિ,
એક્ક બુદ્ધિ ન સાપડી, લકા ભજ્જણકાલિ "

" મોર ભણઇ અમ્હ પીછડા, મઈ મેલ્હીઆ વણેઇ,
હુ અજિ અગાસો તિહવિણુ, તે સિરિ રાય વહેઇ "+

સિદ્ધરાજના કાળમા ગુર્જરદેશની લોકભાષા જે **અપભ્રંશ**મા ગણાતી તેણે પછવાડેથી નવુ રૂપ ધારણ કરવા માડ્યુ ને તે મુસલમાની રાજ્યમા ગુજરાતીભાષાના એ નામે ઓળખાઈ તેરમાથી તે સોળમા શૈકાના અન્ત લગીના ગાળામા ગુજરાતી લોકની સ્થિતિ ઠરેલી નોતી અમદાવાદ ને

સમ્બન્ધી પ્રદેશોમા જૈનની ભોળી વસ્તી હતી અને બૌદ્ધ જૈન ઉપાધ્યાઓની બોધભાષા ઘણુ કરીને સર્વત્ર સરખીજ હતી વળી ગુજરાતના રાજ્યને દિલ્હી કનોજના ને બીજા રાજ્યો સાથે સમ્બન્ધ હતો એ મન્ધા ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતની અપભ્રશમા માગધી તથા શૌરસેનીનો લેશ હશેજ વળી ગુજરાતના મૂળ વાસ્તવ્ય લોકના ને ગુજરાતી રીતભાત વસ્તુના કેટલાક **દેશી** સ્વાતા શબ્દો પણ હશેજ માગધી શૌરસેની દેશ્ય એ શબ્દોની નિશાનીઓ (વર્ત્તમાન ગુજરાતીમા) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શોધાશે ત્યારે સ્પષ્ટ જણાશે

\+ ' ગુ ભા નિબન્ધ "માથી

સુરત વસ્યાં પણ પાટણ ને ચાંપાનેર ખસ્યાં અને જુનાગડ ભખજ્યું. નિરાશ્રિત થયેલા બ્રાહ્મણ તથા જૈન ઉપાધ્યા પોતાની નિરૃત્તિમાં પોતપોતાના પ્રદેશના લોકને કંઈ કંઈ કથી લખી રિઝવતા. મુસલમાની રાજના ઉત્કર્ષકાળમા ગુજરાતી ભાષા પ્રમત્તિન અદૂમની, હાવકી, લાડકી, કુમળી ને વર્ણે બૂરી લીસી તેઊ મારની જેવી **ગુરુઅણકુંયરી રૂડઅલી સોહી હરિગુણ ગાતી પ્રભાત સમે.**

"પાડલીપુરનગર નિંહા નંદનઉ શત્રુ ચંદ્રગુપ્ત રાજા તેહનઉ પ્રધાન ચાણિક્ય
પ્રતિબિંબ થકઉ રાજ્ય ભોગવઈ; પરં ભંડારિ દ્રવ્ય નહીં તેહ ભણી,
દેવતા આરાધી પાસા પામી સ્વર્ણથાલ ભરી જુવટઇ બઇઠ્ઠ;
જે કે, મઝનઈ જીપઇ તેથાલ સોનૈયએ ભરિઉં લિઉ અનઈ તુમ્હે હારઉ
તુ એક દીનાર દિઉ. એમ દેવનાદત્ત પામે કરી જીપવા લાગઉ કિવા હરઈ
કોઇ દેવનાદત્ત પામે હૂં તે જીપઈપણિ માનવજન્મ હારવિઉ દોહિલઉ પામઈ."[1]
"ઢમઢમ વાજઈ ઢોલ અસંખ, બોલઇ મંગળ વાજઈ સંખ;
રેણુ સરણાઈ વાજઈ તૂર, મિલિયા સુભટ ગહગહિયા સૂર.
ઘોડા સરસા ઘોડા ભિડઈ, પાયક પાયક સરિસો ભિડઈ;
રથસેતી રથ જુડઈ અપાર, હથિયારે લાગિં હથિયાર.
ઉડિયા લોહુ જાઈ એક કોસ, ગુંઝઈ ગઉતિ પૂરઈ રોસ;
કાયર ત્રાસઈ સુગ ધમઈ, રિણ દેખી તે સાહમાં હસઈ.
ખાંડા ઝલકઈ વીજલી જસા, સુહડાનણા મન તવ ઉધસા;
તેઊ તુરિ ન માહયા રહઈ, પરદળ દેખી તે ગહગહઈ.
રુધિર પૂરિં રથ તાણ્યા જાઈ, સિર તૂટઈ ધડ ધસમસ ધાઈ;
દોઈ પહર હુયો મંગ્રામ, પાપ બુદ્ધિ રાય હાર્યો તામ."[2]
" કૃષ્ણરૂપે ગોકુલિ અવતરીયો, ગોવર્ધનપર્વત કરિ ધરીયો,
વરીયુ ગોપી ગોવ્યંદો.
સરવરૂપિ હરિ રંગિ રાચિ, વૃંદાવન ગોપીમધ્ય નાચિ,
માચિ મોહિ બ્રહ્મચારી."

---

૧. માગધી ગાથાબન્ધ ને ગુજરાતી વ્યાખ્યા એવું "પુષ્પમાળ પ્રકરણ" ઉપાધ્યાય મેરુ સુન્દર ગ્ચેલુ તેમાથી ઉપલું ગદ્ય લીધું છે—(પ્રતનું વરસ સંવત ૧૫૭૯).

૨. "ગજસિંહ રાજાનો રાસ" એમાથી લીધું છે-(પ્રત ૧૫૫૬ ની).

"દુહવ્યો બોલિ આત્મા, સુણિ પરમાત્મા તાત;
તૂઝ સમીપ છંડાવીયું, માહરુ શુ અપરાધ.
ઘરસુખ કાંઈ વીસારીયું, ભૂલવ્યો કાયાવનમાહિ;
કેતલું કાલ વિડંબીયૂ, શત્રુ કામાદિક હાથિ.
એણિ વનિ લોભની દવ બલિ, વિલસિ પારધી કાલ;
માયા મુકી હરણિલી, માંડીયૂ કર્મની જાલ.
જાલ પડયુ હૌઉ આકલુ, મોહીયુ જીવ અચેત;
પાછલી આગિલી સુધિ નહીં, નહીં એહનિ આપણું ચેત."
"પરબ્રહ્મ પદ્મનાભ, પરશોતમ પિદિ નહી એ;
અવિગત ગોવિંદ ચંદ, સાર કરુ શ્રીપતિ ધણીએ.
ચત્રભજ સામલવર્ણ, સારંગધર સોહામણો એ;
અનિ રૂઅડલો વૈકુંઠનાથ, દુહીત હરણ દામોદર એ.
નિરંજન નિરાકારિ, નિકલંક પુરુષ આરાહીઈ એ;
ગાઈઈ દ્વારિકેરાયુ, સામલવર્ણ સોહામણો એ.
સદા વૈષ્ણવ મનિ ઉછાહ, આનંદ અંગિ ઉલટિ એ;
ભલિઆયિક પરબ્રહ્મરાય, પીંડારા માહિ પરવરયુ એ."[3]

અનેક જૂગ વીત્યારે, પંથે ચાલતાં રે; તોયે અંતર રહ્યા રે લગાર—
પ્રભુજી છે પાસે રે, હરી નથી વેગળા રે; આડડોને પડયો છે આકાર—અનેક.
દીનકર રૂંધ્યો રે, જેમ કાંઈ વાદળે રે; થયુ અજવાળુ મટયો અંધકાર—
વાદળુંને મટયું રે, લાગ્યું જેમ દીસવા રે; ભાનુ કાંઈ દેખાયો તેવાર—અનેક.
લોકડીવાની લાજ રે, બાઈ મેં તો નાણીયો રે; મહેલી કાંઈ કુળતણી વળી લાજ—
જાદવાને માથે રે, છેડો લઈ નાખીયો રે; તારે પ્રભુવર પામી છો આજ—અનેક.
નાવને સ્વરૂપે રે, બાઈ એનું નામ છે રે, માલમી છે વળી સરજનહાર—
નરસઈઆનો સ્વામી રે, જે કોઈ અનુભવે રે; તે તારી ઉતારે ભવપાર—અનેક.[4]

---

3. "ઘણાએક નાના પ્રકરણોનો સંગ્રહ એવો એક વૈષ્ણવ ગ્રંથ છે તેમાંથી ઉપલા બણ કકડા લીધા છે-કોઈ કોઈ પ્રકરણમાં 'પદ્મનાભ' એમ લખ્યુ છે તે ઉપરથી તે નામવાળો કોઈ તેનો કર્ત્તા હશે-વિષયને ભાષા જોતા તે ગ્રન્થ ૧૫-૧૬ સૈકામા રચાયો હોય એમ લાગે છે-(પ્રત ૧૭૧૫ ની માથી).

૪. નરસૈં મેતાની કવીતા તેનાજ કાળની ભાષામા મળવી દુર્લભ છે.

સત્તરમા સૈકામા ભાષા, ભક્તિ તથા ચરિત્રકથનમા કેળવાઈ પણ તે પોતાનું સમગ્રસૌન્દર્ય તેજ સૈકામા દેખડાવી શકી નહિ એ સૌન્દર્યનો (વિષ્ણુદાસ, ભાલણ, વસતો, નાકર, આધારભટ ઇત્યાદિ સહુના રંગનો) ઘણોખરો ભાસ પ્રેમાનંદે અઢારમા સૈકામા પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો એ સૈકામા સમયસુન્દર, ઉદયરત્ન ઇ૦ જૈનોએ રંગથી રાસ લખ્યા પણ તેમા ૧૫-૧૬મા સૈકાની નિશાનીઓ થોડી ઘણી જોવામા આવે છે એ જૈન ભાષા, ઉત્સાહમા આવેલા વાણિયા બ્રાહ્મણની ભાષાના તેજમા અંજાઈ ભાનસાર રત્નાએ ખેડામા પોતાના મણ્ડળમા થોડાએક લલિત ગીત ગાયા એ અઢારમા સૈકામા ભાષાએ નવા વિષયો કથવાનો સમર્થ આરમ્ભ કર્યો—અખો શામળ-વલ્લભ એઓએ પોતપોતાના વિષય ગાયા પ્રેમાનંદે વર્તમાનભાષા ભૂતરંગને અનુકૂળ કરી અખાએ વર્તમાન રંગ હસી કાઢ્યા ને એક બ્રહ્મનો બોધ કર્યો શામળે ભૂતને દૃષ્ટાન્તે ઉદ્યમ સાહસ વર્ણ્યાં "જીવે તેને જોખ" કહ્યું અને વલ્લભે બહુચરાને ગાઈ મુગલાઈના ઉત્કર્ષકાળમા ભાષા, એકવડી પણ ભગવ પણ કહી ડુમણી ને કહીં કઠણ એવી કાચીની, ધીંગરણી કંક તેજસ્વી એની, ઉજમાળી ને હોંસિલી, **શકે વિપ્રતનયા મગ્ન રસમા, કથા કહેતી સોહંત.**

"જાદવ સ્ત્રી તાળી દઈ હસે, ધન ગામ જ્યહાં આ નર વસે,
કીધા હશે તપ વ્રત અપાર, તે સ્ત્રી પામી આ ભરથાર
કો કેહે ઇંદ્રને કો કહે કામ, એને રૂપે હારે કેશવ રામ,
બાઈ પતીવ્રતાના મોહાશે મન, મધુવચન બોલે સ્ત્રીજન
કોઈ કહે હાઉ આ ચો વીકરાળ દેખાડે રોતા રેહેશે બાળ'
"આવ્યા વર્ષાઋતના દીન, ગાજી વરસે છે પરજન્ય,
વીજળી થાએ આભમા પૂરી બોલે કોકીલા શબ્દ મધુરી
મહા તાપસના મન ડોલે, દાદુર મોર પપઈઆ બોલે,
માળતળે ગ્નાગર ગાજે, ઓખા અંગે નવસપ્તસાજે'
"અનિરૂધ બાંધ્યો પ્રેમને પાશે, મોહ્યોમોહ્યો ચંદનને વાસે
મોહ્યોમોહ્યો સ્નેહને બંધે, મોહ્યોમોહ્યો હાર ગળુબંધે
મોહ્યોમોહ્યો હસ્તકમળે, મોહ્યોમોહ્યો ઉરગગચ્છે,
મોહ્યોમોહ્યો અનકાનટે, મોહ્યોમોહ્યો કેસરી કટે"
"કડાજુડ કટક જે થયા, ઉઘાડા આઉધ કરમા ગ્રહ્યા,
ખખડે ખેડા ને ફરે તરવાર, કો કાઢે શર ભાથા બાહાર

તોમર ત્રીસુળ ધરચાં ગુમળ, ગાજા રાગ ધરી કરહળ:
છપંન કોડ જાદવ ગડગડચા, દાનવ ઉપર તુટી પડચા."
"એવું જાણી મારા નાથજી, કરો દાસીની સંભાળ રે;
હો વીહંગમ વેવીસાળીઆ, મૂને મૂકી નળ ભૂપાળ રે.
હો વજ્રાવતી મારી માવડી, મારું ઢાંક ઉઘાડું ગાત્ર રે;
હો ભીમક મારા તાતજી, શોધી મનાવો જામાત્ર રે.
હો નષરાદ દેશના રાજીઆ, અણુચિંતું દીઓ દરસંન રે;
રૂપ ભુપને જાઉં ભામણે હો, સલુણા સ્વામીન રે;
"હતું વઈકુંઠ ગોકળ ગામરે, હવે નેસડો કરી થયું નામરે,
જસોદા કેમ બાહાર નીસરસેરે, વંઝા કહી લોક પાછાં ફરશેરે;
અમો માણુસમાથી ટાળ્યા રે, દીકરો થઈ કાળજ બાળ્યારે.
અમો ભુલ્યા આશા આણી રે, પારકી થાપણ નવ જાણીરે
વાયસ થઈ વાછળ કીધુ રે, કરી કોએલે બચકું લીધું રે;
વીપ્ર પ્રભુ પરમેશ્વર રે, માહારૂં ફરી વસાવો ઘર રે."
"કોમળ શીતળ નીર્મળ સુખકર દુખ હર હરીનું નામ
પ્રેમાનંદ પવીન થાવા, ગાઓ રાજીવલોચનરામ.
એ મરણ પગલા હેઠ છે, ફરે સાચાણો કાળ;
હીંડતા ફરતા કારજ કરતાં, ભજો શ્રીગોપાળ."
"ગુરૂ થૈ બેઠો હોસે કરી, કંઠે પાણ શકે કયમ તરી;
જયમ નાર નાનડી હવું પ્રસુત, વળતી વાધે નૈ અદભુત.
શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા તેમ મુલગેથો ગયો."
"જાંહા સુધી છે પંડીત ગ્યાન, અખંડાનંદનું નોહે વીગ્યાન
તેહેનું પાત્ર થાવા કારણ્ય, મહામુનીએ કહ્યુ પંચીકરણ.
ત્રીતીયેં સાખ્ય કપીલે કહ્યુ એહ, ભણે ગુણે તે થાય વીદેહ
જીવનમુક્તિ તે એહેનું નામ, જેણે જાણ્યુ કેવલ પદ ધામ.
"પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જયમ બગ્ગા:
પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ જયમ કગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જયમ રાકા;
પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જયમ ટાકા,
છે પંડિતમા પ્રાક્રમ ઘણા, પંડિત સાકું શિર મોર છે;
શામળ કેહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે."

"અરે કસ્તૂરી અંબીકા, કોડે દાગે કંજ,
મકૂલ જનગ તેનો હશે, માધવ દેખે દ્રષ્ટ
જે દેશ માધવ ગયો, તે દેશનો વાઓ વાએ,
આડે હૈડે મુજ અંગમા, મકૂલ જનમારો થાય "
"રમઝમ કરતી રાજવી, ઝમઝમ વાગે ઝેર,
ઘમઘમ વાગે ઘુઘરા, મદનતણી સમશેર
હસતી રમતી હેતથી, કરતી વિવિધ વિલાસ,
ચાલી ચતુરા ચમકતી, પોપટ કેરી પામ "
"ગંગોદક નીરમળ જળ, સદા પવિત્ર સાર;
તેહેવું કુંભ હાથ માહરે, તો પડ પાસા પોબાર
સૌહ મૂછ મોરંગ મણી, કરગીવન મતિનાર,
જીવ ગએ પર કર ચઢે, પડ પાસા પોબાર "
"તોતળા મુખનન, તોતોતો કહે મા,
અર્ભક માગે અન્ન, નિજ માતા મન સેમા
નહિ સવ્ય અપસવ્ય, કહ્યા કાંઈ જાણું મા;
કળી કહાવા કન્ય, મન મિથ્યા આણું મા
કુળજ કુપાત્ર કુલીન, કર્મ અકર્મ ભરયો મા,
મૂરખમા અણુમીન, રમ રડવા વિચરયો મા
પ્રાક્રમ પન્ન પ્રચંડ, પ્રબળ ન પણ પ્રીછુ મા,
પૂરણ પ્રગટ અખંડ, અનુથકો ઇચ્છુ મા

ઓગણીસમા સૈકામા પ્રદેશપ્રદેશની ગીતકવિતાની ભાષા, ટીકા ભાષાને પાઠના રૈગમા થયના ગ્રન્થોની પ્રતભાષા એ જોવામા આવે છે આખ્યાનવાણી વસાવડના કાળીદાસે, વેદાંત વિષયની પ્રીતમ તથા ધીરાએ, શૃંગારભક્તિની દયારામે ને વિરાગની સ્વામીનારાયણસાધુઓએ દેખાડી છે એ સૈકાની ભાષા, એકવડી કાઠીની પણ જરા હસાવલી ભરેલીકુમળી ઘઉંવર્ણું કરતા કંઈક વધારે ઉજળી ને થોડાક નાજુક ઘરેણાથી સજેલી જેવી—**ગાતી પરબ્રહ્મ શ્યામને, કન્યા નાગરી શોભે.**

"જોતા કડડડ થભ ફાટો કારમોરે, પ્રભુ પ્રગટીયા નરહરીરૂપ,
રાજાદૈત્યસું જગાડ્યુ જુદ્ધ દાનવેરે—
પ્રભુ ભ્રગુટી મોટીક બીહામણી રે, દીસે નયણામા પાવકની
જવાળ, ૨૦

નારીકાનો તે ગોર ઘણું ગાજતો રે, તેણે ડોલવા લાગ્યા છે
દીગપાળ, ગ૦"

"આસાડે અમૃતિનજી, વરસ્યા વરસાદ,
હરિહરિ સઘરે થઈ રહ્યું, થાવરજંગમ જાન.
સાભળ શુદ્ધ ચિત્તે કરી.
ચિત્ત ચાતક રંગે રટે, બોલે મન મોર,
જ્યાંત્યાં ચેતન પ્રહના, ઉગના અંકોર—સાભળ૦
સુખમાગર સહેજે ઉનટયો, સરિતા શુભસાર,
પ્રહ્મ નિરંતર જળ ભર્યા, કોઈ પામે ન પાર—સા૦"

"ખાનડદાર મનસુખાજી, ખાડાની ધારે ચહડવુ છે,
હિંમત હથિયાર બાંધી રે, સત્ય લડાઈએ લડવુ છે—
એક ઉમરાવ ને બાર પટાવત, એક એક નીચે ત્રીસ ત્રીસ;
એક ધણીને એક ધણીયાણી રે, એમ વિગતે સાતસેં ને વીસ
સો સરદારે ગઢ ઘેર્યો રે, તેને છતી પાર પડવુ છે"

"પ્રગટ પુરૂષોત્તમ દેહ, રાજે ગઢપુરમા શ્રીહરી જો,
જેને નિગમ નેતિ ગાએ, નીજ ઈચ્છાએ દેહ ધરી જો,
અક્ષરપતી અવિનાશ, આવ્યા કરુણા કરી અતિ જો,
કીધો ગઢપુર નિવાસ, વર્ણું વૈશ્ય નૈષ્ઠિક જતી જો"

"ફાગણ કેસુ ફુલ્યા, હું કરમાણી રે રસીયાજી,
આ વનમાળી પિયુ સીંચ્યુ ન પૂરૂં પાણી હો, રંગરસીયાજી૦
વસતરતુ તો સહુને વાહાલી લાગે રે-રસીયાજી
આ તમ પાખે મુને બાણ રૂદેમા વાગે હો, રંગરસીયાજી"

"પ્રીતડીની રીત અતી અટપટી, ઓધવજી છે પ્રીતડીની રીત
અતિ અટપટી,
ચાવાનો ઉપાય પણ જાનાનો જડે નહીં, વજ રહેણે જટી તે જટી'

"નંદનાથ સાથે લાગ્યુ છે લગન જો, ઘેલી કીધી મને ગોના
ળીએ જો—
એની કટાક્ષે મારયુ છે મારૂં કાળજુ જો, કામણગારા રસિક
રત્નમે લોચન જો"

"શ્રી વલ્લભવિઠ્ઠલ શ્રીજી સ્વામી, સામળીયા વાહાના,

સઘળું સમજો છો અંતરજામી નંદલાલા રે—
ભય તો લાગે છે મુજને ભારી સા૦; અંત કાળે શી વલે
મારી—નં૦
સેવાસમરણ ભાવે ના કીધું, સા૦; રંક સાધુને દુઃખ દીધું. નં૦

"પૂર્વે અવંતી નગ્રનો રાજા ચંદ્રસૈન્ય તેને પુત્રી ચંદ્રમુખી નામે તેને પિતાયે કહ્યું તારો સ્વયંવર કરીયે. ના પિતા હું તો દેવાંશીવર ઇચ્છું છું. રાજા કેહે આપણ મનુષ્યને ઘેર દેવ વરવા કેમ આવે એ મનોર્થ તે મિથ્યા ધરવો. કન્યા કેહે એટલો પોણ જેણે કનકપુરી જોઈ હોએ તેને હું વરૂં. રાજા કેહે તેની ભાલ કેમ જણાશે. કન્યા કેહે પુરમાં પાટ ફેરવો. ત્યારે રાજાએ પડો વજડાવ્યો. જેણે કનકપુરી જોઈ હોએ તે રાજાની પુત્રી પર્ણવા આવજો. એવે તે નગ્રમાં દુર્બલ બ્રાહ્મણ એકાકી રેહેતો, શક્તિદેવ નામે. તેની ટોળ કરીને લોકે સીખવ્યું, તું જઈને કેહેની જે કનકપુરી મેં જોઈ છે, તને રાજપુત્રિ મળસે, આ દરિદ્રતાનું દુઃખ જશે. એમ ભંભેરાયો બ્રહ્મણ રાજ્ય સભામાં ગયો. કહ્યું મેં કનકપૂરિ જોઈ છે. રાજાએ પુત્રિને મેહેલે મોકલ્યો. તેણે ચક લાખી નીસાની પુછવા માડી ત્યારે બ્રહ્મણ કેહે કનકપુરી તે કનકની છે, કનકના મંદિર છે. હસી કન્યા કેહે કીયે માર્ગ થઈ ગયાતા. માહાવનમાં જતાં દીઠી. કન્યાયે લબાડ કહી કાહાડી મેહેલ્યો."

"લલિત કેહેતાં મનોહર એહેવી લવિંગની લતા જે વેલ તેનું જે શેવવું, તે લતાનાં નિકુંજ ગૃહને આચ્છાદી રેહે છે તેનો કોમળ કેહેતાં અતિ મધુર વાસ છે તે મલયાચલના મંદસુગંધ સુશિતલ વાયુ વેહે છે ને તે વન કેહેવું છે જે ભ્રમરના સમૂહ તે ગુંજારવ કરે છે ને તે મધ્યે કોકીલા સ્વર કરે છે તે બહુએક સ્વર થાય છે તેણે કરી કુંજકટીર જે લતાગૃહ શ્રી કૃષ્ણ રાધાનું વિલાસ સ્થાન તેને વિષે શ્રીમદન ગોપાલ વિલાશ કરે છે."

"એક મનોહરા નામા ગોપીજન છે, તેહેને મંદિર કોઈ એક સ્રીને ત્યાં રાત્ય રમીનેં પ્રભુ પધારયા તે અન્ય સ્રી સંબંધનાં ચિન્હ જોઈને તે સ્રી કહે છે જે હે નાથ પર જે બીજી ત્હેંની પલકા જે સજ્જ્યા ત્યાંહાં પોહોડવાના અલિક કેં. જૂઠા સૌંહ જે સમ તે કયંહાં ખાઓ છો એટલે શું કરવા ખાઓછો જો નાં માનો તો દરપણ લેઈનેં જુઓં કેં ત્હમારા પલ કેં૦ આંખ્યોનાં પોપચાં તે પીક જે તાંબોળનો રંગ ત્હેમાં પગ્યા કેં૦ પચીરલાં છે નીક કેં. સારી પેંઠય તેથી મે જાણ્યું તો ખરૂં! ત્યારેં! તમેં જૂઠું શીદ બોલોછો પ્રાતઃકાલમાં તો કાંઈ સાચું બોલો."

સંસ્કારકાળનું પ્રભાત સંવત ૧૮૮૦ પછી થવા માડ્યુ–૧૮૮૪મા 'ઈસપનીતિ,' ૧૮૮૬મા વિદ્યાના ઉદ્દેશ લાભને સંતોષ અને ૧૮૮૯મા 'બાળમિત્ર' (પ્રથમ ભાગ) એ પુસ્તકો નિકળ્યા.

એ પ્રમાણે ગુજરાતીભાષાનો ઉદ્ભવ તથા સ્થિતિ છે.—(સંસ્કૃત) ' પ્રાકૃત–અપભ્રંશ–અપભ્રંશગુજરાતી–ગુજરાતી, એ પ્રમાણે ક્રમ છે. એ સ્થિતિક્રમ અને વર્તમાનસ્થિતિ એ જોતા જણાય છે, કે ભાષા અંગ્રકાલિયે એકવડી હતી ને છે, કોમળ હતી ને છે, થોડા વિષયમા ને વિશેષે કવિતામા રમતી તે આજ વધારે ને વિશેષે ગદ્યમા ઘુમે છે. ભાષા, અર્થ-ઘટ ને ઘાટીલી–સુન્દર થતી આવી છે ને થાય છે. ભાષા પોતાના પ્રાકૃત કોમળપણાં વડે કોઈ પણ મોટા અર્થને યથાસ્થિત સુન્દર દર્શાવવાને સત્વરે વળી શકે તેવી છે પણ કેળવણીની અજ્ઞતામા તે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ-સ્વરૂપ દર્શાવી શકતી નથી *

* દ્રવિડ પણ્ડિતના વિશ્વગુણાદર્શ નામના ગ્રન્થમા ગુજરાતીભાષાને અમૃત જેવી મીઠી કહી છે. મને સાભરે છે કે ખમ્ભાતવિષે એક ગવર્મેણ્ટરેકાર્ડમા મે વાચ્યુ છે કે ખમ્ભાતના કોઈ કલ્યાણરાય નામના લાડ-વાણિયાના કાળમા 'ગુજરાતીભાષા સુન્દર કેવાતી' (એણે ખમ્ભાતના પારસીઓના વધીગયલા જોરને તોડ્યુ હતુ) જયદેવકવિયે અષ્ટપદીમા ગુર્જરીરાગને પણ માન સાથે ગણનામા લીધો છે. 'સોરઠ મીઠી ગગણી' એમ કચ્છનીઓ ગાય છે. ગરબી ગરબાની વાણી ગુજરાતનીજ છે ને વખણાય છે. હવે બીજે પક્ષે ગુજરાતી તે ગુંશાંની, ગુજરાતીનુ ગાણું તે રોણુજ, સઘળી પ્રાકૃતનો કુઓ તે ગુજરાતી, ગુજરાતી તે પોચી– બાયલી ને હિન્દી તે મરદાની, ગુજરાતીમા તે વળી કવિતા શી ?–એના તો રાસડાજ –કવિતા તે ભાષાની, 'અખે તબેકા એક રૂપૈયા, અડે કડે આણા બાર; ઈકિડુન તિકડુન આણે આઠ ને શુ સુ –ચાર' એમ પણ કેતી કહીંકહીં છે. એ નિન્દાવાક્યો ગુજરાતી ઉચ્ચારણ અતિ કુમળુ છે તે ઉપરથી બોલાયાં છે. હિન્દી મરેઠી ગુજરાતી ભાષા એક માની જણેલી બેનો છે. –શબ્દ મળતા આવે છે, સંસ્કૃત વર્ણના ઉચ્ચાર ત્રણેમાં સમાન છે. પણ સર્વનામ–વિભક્તિ પ્રત્યય–ક્રિયાપદના પ્રત્યય એ ત્રણ પરત્વે ને કોઈ કોઈ જૂદા ઉચ્ચારણને લીધે તે છેરેની સગી મનાય છે બીજી બધી વાત પડતી મુકી ક્રિયાપદના પ્રત્યય જોઈએ તોજ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ગુજરાતી પ્રત્યય અતિશય કુમળો છે. પૂર્વે કહ્યુ છેકે સંસ્કૃત ધાતુ અથના

ભાષા, હિન્દી મરેઠી કરતા ગાઢ વધારે લલિત છે ને તેથી તે ભાવ-
-સૌન્દર્યમા વધારે આગળ પડે છે, પણ ભેગ ભેગ અર્થ ભગાવી કહિએ
સૌન્દર્ય દેખાડે તે વળી ભાવ ભરીયુ બન્ને સૌન્દર્યના સમ્મિશ્રણે એક
નવુજ ઉત્તમ સૌન્દર્ય પ્રગટે-એવી થવાને તેને કેળવણી મળવી જોઈએ
શબ્દભણ્ડોળ વધારવાને અને અનેક વિષય સેવથી લખાતા થાય તેને માટે
સારા સારા ગ્રન્થકારો થવા જોઈએ એઓ પોતાના કાર્યને માટે સગ-
ળતાથી નવા શબ્દો જોડશે, પ ભાષાના + યોગ્યજ્યાએ તે સ્વીકારશે અને

નસ્કૃતનામ એ ઉપરથી આપણા પ્રાકૃતધાતુ થયા છે તે ગમગણ કરતા
જણાય છે 'કરણમ્' એ ઉપરથી 'કરના,' 'કરણે,' 'કરવુ-વુ' એમ
પ્રાકૃતરૂપ થયા છે, આ, એ, ઉં, એ ભેદ પરત્વે હિન્દુસ્થાની, મરેઠી,
ગુજરાતી લોક જેવા હતા ને છે તે વિષે ને એ ત્રણ ભાષામાથી કઈ એનો
પરસ્પર સમ્બન્ધ વિશેષ છે (ગુજરાતીને હિંદુસ્થાની સાથે વિશેષ સમ્બન્ધ
છે એમ મનાય છે પણ દક્ષણી સાથે વિશેષ છે એમ મને કેટલીક વાતે
જણાય છે) એ વિષે અને દક્ષણી ગુજરાતી આર્ય ને હિન્દુસ્તાની આર્ય
ક્યારે ને કીએ કાળે જૂદા પડ્યો એ વિષે મન માન્યા શોધ સાધન હોય
તો થઈ શકે તેમ છે ક નુ બન્ને પ્રકારનું ઉચ્ચારણ હિંદી મરેઠી ગુજરા-
તીમા સરખુજ છે, જેમ દક્ષણીમા च ज झ એ ઉચ્ચારણ છે તેવુ
હિન્દીમા નથી પણ આપણા ચરોતરમા च તેને કઈક મળતો આવે છે
જૂની ગુજરાતીમા પષ્ઠીનો પ્રત્યય કહીંકહીં ચા-ચી લખાયા છે
એ-ઓ ના બેવડા ઉચ્ચારણ ભાગ જાણ્યા પ્રમાણે દક્ષણીમા નથી 'રેવુ,'
'રાહાણે,' 'રહના,' એ ત્રણ રૂપ જોતા હ નું ટુકુ થઈ જતુ ઉચ્ચારણ
જેમ ગુજરાતી દક્ષણીમા થાય છે તેમ હિન્દીમા થતુ નથી-દક્ષણી કરતા
ગુજરાતીમા વિશેષ ટુકુ થાય છે ને એ ઉપરથી ને પાછળ આપેલા
દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતી ઉચ્ચારણનું વલણ શબ્દને
સઙ્કોચવા ભણી છે ને સઙ્કોચ થયેથીજ પસરેલું કોમળ અઙ્ગ, ઘટ
તથા બળિષ્ઠ બનશે અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ આપણામા જેવુ વિલક્ષણ છે
તેવુ બીજી ભાષામા નથી

+અર્થજ્ઞાન વધે તેમ તેને ક્ષેમ રાખવાને યોગ્ય પાત્ર જોઈએ માટે
ભાષામા શબ્દનું ભરણું તો કરવુજ પણ પરભાષાના લેવા કે ન લેવા ?
સંસ્કૃતમા કેટલાએક પરભાષાના શબ્દો છેજ (ને મે એક ઠેકાણે વાચ્યુ

રૂઢી રીતે યોગ્ય વપરાતા કરશે. નવા નવા ગ્રન્થોવડે ભણેલા વધારવો ને કોશ-વ્યાકરણોવડે ભાષાને શુદ્ધ રાખ્યા કરવી એજ પ્રકાર ભાષાની કેળવણીનો છે.×

પૂર્વ વર્ણનમાં પ્રદેશપ્રદેશની ને જાત જાતની ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કઈ છે પણ વર્ત્તમાન ભાષા વિષે તેમ સામાનીકરણ કરવાનું નથી. વર્ત્તમાન--ભાષા તો આગગાડી વડે ને છાપખાનાવડે ગુજરાતના ગુજરાતી બોલનારા સકળજનની ખરેખરી થઈ છે–સુરતની, અમદાવાદની, કાઠિઆવાડની એમ અમણ્યા કેવાય છે તે ચાલનેદાડે નહિં કેવાય. સુરતની ભાષા કદે કંઈક હિંગણી નાજુક ને કુમળી છે, અમદાવાદની કંઈક ઊંચી ને કઠણ છે, કાઠિયાવાડની જાડી છે ને શબ્દેશબ્દે ભાર સાથે છૂટી બોલાય છે* પણ એ ત્રણનું મિશ્રણ થવા માડ્યું છે ને રૂડું થશે. સમ્પ્રસારણ ઉચ્ચારણ પરત્વે પ્રદેશપ્રદેશમા ભેદ છે તે ટળી જશે. ચરોતરના

છે કે મૂર્દ્ધાસ્થાની વર્ણોથી આરમ્ભાતા શબ્દો મૂળ વાસ્તવ્ય લોકના છે) અને ગુજરાતીમા કેટલાક ફારસી આરબી એવા તો રૂઢ થઈ રહ્યા છે કે તે કદાપિ ટાળ્યા ટળવાના નથી. જૂનામાથી શોધી, પરભાષામાથી લઈ, નવા જોડી પણ યોગ્ય જાણીને યોગ્ય રીતે શબ્દ વાપરી ભણેલ વધારવું.

×દેવનગરી લિપિમા પુસ્તક લખાઈ છપાતાં થાય તો ભાષાની ક્ષેત્ર-સીમા વધે ને વિશેષ ઉત્પન્ન થાય. હાલમા કોઈના દ્રવ્યની સહાયતાથી ગ્રન્થ રચાય છે તેથી સારા ગ્રન્થો થતા નથી ને ભાષાની કેળવણીને રચાઈ ઉત્તેજન મળતું નથી.

*વળી સન્ધિપ્રદેશની ભાષામા સમ્બન્ધીપ્રદેશની ભાષાનો પાશ બેઠો હોય છે. બગવાડામા મરેઠીનો, દાહોદમા માળવીનો, સામળાજી તરફ મેવાડીનો અને પશ્ચિમે કચ્છી સિન્ધીનો પાશ છે (સાઈ–કું એ શિન્ધી છે). એ પરભાષાનો પાશ કેટલો કેટલો છે તે નક્કી કરવાનો છે. મેવાડીશબ્દ આ રીતના છે–કેતા (કેટલા), **તીહાં** (તા), કહે છે (કે છે). **તીણારા–તીણાકા** નામ (તેઓના નામ), **તીણમાંહે** (તેમા), **જણીથી** (જેનાથી), **જણીમાંહિ** (જેનીમા), **ચારદસાકું ચાલી ઓર** (બીજા), **તાકો** (તેનો),**સદાકી રાણી** (સદાની રાણી).**હુવા** (થયા). કુણકુણ (કાણકાણ), **થ્રહ્માશે મરીચિ** (બ્રહ્માનો મરીચી), **તીન** (ત્રણ), **ઇકગુણો દાન દસગુણો પુન ખાતો** (ખાતુ), **હોસી** (થાશે).

દન્તતાલુસ્થાની ચનું ઉચ્ચારણ તે તરફના ગ્રન્થકારો પણ વાપરતા નથી, પ્રદેશ પ્રદેશના ઈ–એ ના ભેદ રૂપાન્તરો છે તેમા પણ કેટલુંક નક્કી થતું જાય છે–બહુજણ લાખવું બોલે છે પણ એ શબ્દ પુસ્તકોમાં વપરાતો બન્ધ થયો છે. લેખનશુદ્ધિ વ્યુત્પત્તિ એ વિષયોમાં પણ સુધારો થતો જાય છે.×

હિન્દુસ્થાનમા વર્તમાન કાળમા પ્રદેશપ્રદેશની જેટલી પ્રાકૃત ભાષાઓ+

×સંસ્કૃત ષ–સને બદલે આપણામા છ વપરાતો એવા થોડાક શબ્દ છે, કોળી ઘેંશ સને ઠેકાણે છ સર્વત્ર બોલે છે, પારસીઓમા વપરાતા કેટલાક શબ્દ **ઓી** (આપી), **માથ** (માત), **વેક** (વેગ), **પેવસ** (પ્રવેશ), **સોજવું** (શુચિ), **બૂક** (કવલ) ઈ૦ સંસ્કૃતના અપભ્રંશ છે ને તે આપણામા અતિભ્રષ્ટ રૂપાન્તરો છે તેવા નહિ પણ મૂળની પાસેના છે. કેટલાક પારસીશબ્દ આપણા જૂના પુસ્તકોમાં છે તેજ છે પણ ઉચ્ચારણ ફેર છે. હોરાઓ મિલવું, આવો વગેરે બોલે છે તે જૂના ગ્રન્થોમાં છે. સુરતના વડનગરાઓમાં ફૂર, મોગ, પાગ, જાસક, ઈ૦ વપરાય છે તે ખોટા નથી. કાઠિયાવાડના નાગરો ખ્રોડવુ, ધ્રાવું એમ રકાર ભળેલું ઉચ્ચારણ કરે છે તેવા રૂપો જૂના પુસ્તકોમા છે એ દાખલાઓથી પણ જણાય છે કે મૂળને મળતા રૂપાન્તર રાખવાની વાત છોડી દઈ વર્તમાન વ્યવહારનાનેજ લખવામા લેના.

+કોઈ કાળે છપ્પન દેશની છપ્પનભાષા આ પ્રમાણે ગણાઈ છે–અઙ્ગ, વઙ્ગ, કલિઙ્ગ, કામ્બોજ, કાશ્મીર, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર, માગધ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર, નેપાલ, કેરલ, ચોળ, પાન્ચાળ, ગૌડ, બંગાળ, સિંહલ, વડપ, દ્રવિડ, કર્નાટક, મરહટ, પાનાટ, પાડચ, પુલિન્દ, આન્ધ્ર, કનોજ, યાવન, જલાન્ધ, શલભ, સિન્ધુ, આવન્તી, કુરુજાઙ્ગલ, દાશાર્ણ, ભોજકોટ, ગાન્ધાર, વિદર્ભ, બર્બિઠક, ગર્જ્જર, બર્બ્બર, કૈકેય, કોશલ, કુન્તલ, શૂરસેન, ટઙ્કણ, કોકણ, મત્સ્ય, મદ્ર, સૈંધવ, પારાશર્ય, ગુર્જર, ખચર, ભૂચક, કંતુક, પ્રાગ્જ્યોતિષ, કરાહટ. વળી દશ ભાષા પણ ગણાઈ છે–પન્જાબી, હિન્દી, મૈથિલી, ગૌડે અથવા બઙ્ગાળી, ગુજરાતી, ઊર્ય, મરેઠી, તૈલઙ્ગી, કર્નાટકી અને તેમુલ. જ્હોન બીમ્સે લખ્યુ છે કે શૌરસેનીમાથી ૧૧ ભાષાઓ થઈ છે–હિન્દી, બઙ્ગાળી; પન્જાબી, સિન્ધી, મરેઠી, ગુજરાની, નેપાલી, ઊર્ય, આસામી, કાશ્મિરી અને ડોગ્ર (મૈથિલી, ભોજપુરી, કોશલી, બ્રીજ, કનોજી, રજપુતા, બુન્દેલખણ્ડી એ સૌ હિન્દીની ઉપ-

છે ને તેમા જેની જણુતી મરકૃત છે, તેમા ગુજરાતી ભાષા સ્થિતિ પરત્વે કેવુ દર્શન દે છે તે જાણિયે–એ ભાષા બોલનારા લોકની સખ્યા માદ લાખ કેવાય છે ને એ રીતે ક્રમ માડતા તે નીચે ઉતરે છે—(હિન્દીના બોલનાર ૪) કરોડ, બંગાળીના ૩) કરોડ, પંજાબીના ૧) કરોડ ને મરેઠીના ૧) કરોડ છે), કેળવણી પ્રમાણે ક્રમ આપીએ તો મારા જાણ્યા પ્રમાણે તે માત્ર પંજાબીથી ઉપર આવે, પણ પશ્ચિમહિન્દુસ્થાનના ઘણું કરીને સઘળા દેશી વેપારીઓની અને હિંદુસ્થાન દેશના દેશી વેપારીઓમાના શ્રેષ્ઠ વેપારીઓની ભાષા દાખલ તે પેલી પ્રતીની શોભે છે એ શોભા, ભાષા કેળવાયાથી અને છે તેથી વધારે જ્યાના બોલવામા આવતી થયેલી ઘણી ઘણી સતેજ થશે એમ બોલવામા કંઇજ બાધ નથી.

માટે હવે, ભૂત સ્થિતિનોજ અથવા ઉત્તમ ભાવીસ્થિતિનોજ વિચાર કરયા કરવાનું પ્રયોજન નથી ભૂત ભાવી ઉપર અતિશય મોહ ગખતા જે વર્ત્તમાન મચવાય નહિ તો તે મોહ કેવળ જડપણુ છે અથવા ઘેનાપણુ છે. ભૂત ઉપરથી વિવેક જાણી ભાવીની આશાએ હોસીના થઈ એ બે વડે આપણે આપણી શક્તિ વધારીશુ તો ભાષાનુ બળ પણ વધશે ને સૌંદર્ય પણ વધશે દ્રવ્યને ઉદ્દેશી નહિ પણ માનને અથવા આનન્દને અથવા વસ્તુનેજ અથવા પરોપકારનેજ ઉદ્દેશી જ્યારે કેટલાક જણ હોસ આગ્રહથી પોતાની વિદ્યા વધારશે ને ગ્રન્થો રચશે ત્યારે ભાષા સહજ સુધરશે પણ ગુજરાતમા વિદ્યા વધે ને ગુજરાતી વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરસાઈ કરે એ તો વિસ્મય જેવુ થાય તોપણ, સમૂહના આગ્રહઉત્સાહે વેલુ મોડુ પણ શુ નથી બનતુ ?, અને રૌમપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યુ છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધિક મરકાર પામતી

ભાષાઓ છે) હિન્દી બંગાળી પંજાબી મરેઠી બોલનારાની સંખ્યા આપી છે તે એક 'કાલેણ્ડર'માથી ઉતારી લેઈને બીજ્મ આ પ્રમાણે સંખ્યા આપે છે–હિન્દી બોલનારા હિન્દુને સમજનારા મુસલમાન મળીને ૬,૦૭,૬૨, ૭૭૯ છે, બંગાળી બોલનારા હિન્દુ અને બીજી ભાષા બોલનારા પણ થોડુઘણુ બંગાળી સમજે તેવા મળીને ૨,૦૫, ૮૩, ૬૩૫ છે, પંજાબી બોલનારા એક કરોડ સાઠ લાખ છે, મરેઠી બોલનારા એક કરોડને ગુજ-રાતી બોલનારા ૬૦ લાખ છે હિંદુસ્થાનમા ઉરદુભાષા બોલનારા ૩ કરોડથી વધારે છે એમ મે એક ઠેકાણે વાચ્યુ હતુ

આવી છે; વળી આપણી ઉચ્ચસ્થિતિનો સૂર્યોદય થયે આપણે તેના સુમઙ્ગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રહી કામ કરીએઉંએ—આપણું શુભચિન્તન નિત્ય આજ હોવું—

કે હિન્દુસ્થાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અઙ્ગપ્રદેશોનો પૃથક્ પૃથક્ ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે તો તેના એક અઙ્ગપ્રદેશ—ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ, અને એ ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરઙ્ગ વિરાજો!*

પોષ–ઉત્તરાયનસઙ્ક્રમણ, સં० ૧૯૨૯ — નર્મદાશઙ્કર લાલશઙ્કર.
તા. ૧૨મી જાનેવારી સને ૧૮૭૩.

---

* નર્મકોશમાંથી.

ઉપગ્રંથ*

પ્રભુએ માણસને ઉત્પન્ન કરીને તેને બુદ્ધિદાન આપ્યું. આ બુદ્ધિ વડે માણસ બોલે છે ખરું, પણ પોતાની બુદ્ધિથી માણસે ભાષા શોધી કાહાડી હોય, એના કાંઈ પ્રમાણ દેખતા નથી: પણ જેમ બુદ્ધિ, તેમ ભાષા પણ, દેવદત્ત છે એવું માનવું યોગ્ય દેખાય છે. સૃષ્ટિસમયે માણસની ભાષા એકજ હતી. જ્યાંલગ પ્રજા બહુ વધેલી ન હતી, અને સહુ લોક પાસે પાસે વસેલા હશે, ત્યાં લગ તેમની ભાષા એકજ રહી, એ માનવાને કાંઈ પણ અટકાવ નથી. અતિ પ્રાચીન ઈતિહાસના લેખ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે, કે મહાપ્રલયની પૂર્વે અનેક વિદ્યાકળાના શોધક અને શિક્ષક પ્રગટ થયા હતાઃ કૃષિવિદ્યા, પશુપાળનો ધંધો, તંબુઓ કરવાની કળા, લોહડું ત્રાંબું ઘડવાની કારીગીરી, ગાયનમાં વગાડવાના વાજીંત્ર કરવાની યુક્તિ, નગરો બાંધવાની રીતિ, ઈ૰, શોધી કાહાડી હતી. પણ અક્ષરજ્ઞાન (લખવા વાચવાની કળા) તેઓમાં તે કાળે પ્રગટ્યું હતું કે નહિ એ કહેલું નથી. મહાપ્રલય (ખ્રી પૂ ૨૩૪૮ કે ૩૧૫૫+) થયા પછી, કેટલાએક વર્ષ સુધી માનવજનતના બધા લોક પાસેને પાસે વસ્યા હતા. તેઓમાં પ્રલય પૂર્વેની વિદ્યાકળાનું વત્તું ઓછું કંઈ જ્ઞાન રહ્યું હોય; પણ એ જ્ઞાન કેટલું અને કેવું હતું એ કહેલું નથી, અને એનો શોધ અજી લાગ્યો નહિ. પણ એટલું તો દેખાય છે, કે શિલ્પવિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, કૃષિવિદ્યા, અને કદાચ ધાતુ ઘડવાનું જ્ઞાન, એવું કાંઈ રહ્યું. એવું જણાય છે કે તે કાળે માનવોનું રહેઠાણ ઇરાન દેશમાં કાસ્પિયન સમુદ્રની પાસે હશે, અને ત્યાંથી ફ્રાત નદીના કાંઠા સુધી કોઈ પ્રાંતોમાં હતું માનવ જાતનું મૂળ સ્થાન તે છે એવું કહેવાય .

---

* ટેલરકૃત વ્યાકરણમાંથી

\+ કાળ ગણન કરનાર બે વિદ્વાનોના નામ તરતા છે: એકનું નામ અશર, અને બીજાનું હેલ્સ. એઓ ભિન્ન ભિન્ન ધોરણથી ગણે છે. એ ધોરણનું વર્ણન હું અહિં કરતો નથી, પણ પરિણામ એ છે કે અશર ના ગણ્યા પ્રમાણે, જલપ્રલય ખ્રી. પૂ. ૨૩૪૮ મે વર્ષે, અને હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, ૩૧૫૫ મે વર્ષે થયો.

તદ્દિં, ભાષા બદલાઈ, અને પછી લોક વેરાયા. વેરાવાનું વર્ષ, અશરના ગણ્યા પ્રમાણે, ખ્રીસ્તાવતારની પૂર્વે આશરે ૨૨૩૩મે વર્ષે, અને, હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, આશરે ૨૫૫૪મે વર્ષે હોય એવું દેખાય છે. ત્યારે લોકની કેટલીએક પૃથક પૃથક ટોળી મૂળ સ્વસ્થાન મૂકીને દૂર દૂર દેશોમાં પોતપોતાને વાસ્તે નવાં નવાં વતન કરવા નીકળી.

માનવોમાં જે પેહેલું રાજ્ય બંધાયું તે અસ્સુરીનું કહેવાય છે. તેનો આરંભ, હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, ખ્રી૰ પૂ૰ ૨૫૫૪મે વર્ષે, અથવા તેની પાસે કોઈ સમયે હતો. તેથી થોડાંજ વર્ષ પછી આફ્રિકાખંડના મિસર દેશમાં, મિસ્રી (ઈજીપ્ત) ના વિખ્યાત રાજ્યનો આરંભ થયો.

આ બે રાજ્યોની ભાષાઓમાં કંઈ ફેર હતો ખરો, તોપણ તેઓ એકજ વર્ગમાં આવે એવી હતી. ભાષાનો આ વર્ગ શેમીય કહેવાય છે,* એટલે શેમવંશીઓની ભાષા; પણ હામવંશીના ઘણા ખરા એજ વર્ગની કોઈ ભાષા બોલતા. આ વર્ગમાં ખાલદી, સુરીઆની, હેબ્રી, ફેનીકી, ઈથિઓપી, અરબી, ઈ૰, આશિઆની અને ઉત્તર આફ્રિકાની ભાષા છે. મહા પુરાતન કાળે આ લોકોમાં, મોટાં વિસ્તારેલાં રાજ્ય ચલાવવાની બુદ્ધિ, અક્ષરજ્ઞાન, કવિતા, ઉત્તમ ઈતિહાસ, ન્યાય, ઈત્યાદિના ગ્રંથો લખવાનો સ્થિર અભ્યાસ હતો; વળી શિલ્પવિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, નાવિકવિદ્યા, ઈત્યાદિ હતી; તેમના વેપારિયો કોઈ સ્થળમાર્ગે, અને કોઇ (વિશેષે કરીને ફેનીકિયો) જળમાર્ગે થઈને, દૂર દૂર દેશોમાં સ્વદેશી ઉપજ લેઈ જતા, અને ત્યાંથી વળતાં પરદેશી દ્રવ્ય પોતાને ઘેર લાવતા. એવા બધા વિષયો વિષે, કેટલાએક સૈકા સુધી, શેમીય ભાષા બોલનારી પ્રજાએ બીજી બધી પ્રજા કરતા ઉત્તમ બુદ્ધિ અને અધિક પરાક્રમ દેખાડ્યાં; પછીથી આવનારાના આગેવાન જેવા થઈને તેમને શીખવનારા હતા એવું દેખાય છે.

એમની એવી ચડતી કળાના દિવસમાં આર્ય ભાષા બોલનારી પ્રજાની અવસ્થા બહુજ ભિન્ન હતી. આર્ય કહેવાયલી ભાષાઓમાં, મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત, જંદ, ગ્રીક, લાટીન, ગોથીક, ઈત્યાદિ ભરતખંડની અને

* સૂક્ષ્મ રીતે જોતા, મિસરની ભાષા શેમીયભાષાઓમાં ગણાય નહિ, કેમકે કોઈ બીજી ભાષાની અનેક રૂઢિ તેમાં છે, તોપણ તેનું મૂળ શેમીયની સાથે મળતું દેખાય છે. શેમીય લોકોની સાથે મિસ્રીઓનો સંબંધ આરંભથી અંત સુધી બહુ હતો.

યુરોપની ભાષાઓ છે યુરોપના લોક યાફતવંશી છે. ઇગિનમાં જંદ ભાષા બોલનારામાં માદી કે માદાઈ લોક પણ યાફતવંશી હતા વળી અટકળથી ધારિયેછિયે, કે ભરતખંડના આર્યો પણ એજ વંશના હશે, માટે એમની ભાષાઓના વર્ગને યાફતી કરીને કહેવાને કોઈ ઇચ્છે છે

આર્યપ્રજા મૂળ સ્વસ્થાનથી બહુ છેટે અને બહુ વેરાતા દેશોમાં જઈ વસી. જાણે કે આ લોકે આખી પૃથ્વીને વસાવવાનું કામ પોતાને માથે રાખ્યાની પેઠે કરયુ; વળી બધી પૃથ્વીમાં જે સહુથી સારા દેશો છે, તેઓ પણ એમના ભાગમાં આવ્યા. જન્મસ્થળ મૂક્યા પછી એક હજાર વર્ષની માહે તેમના પગ યુરોપમાં ઠેરે ઠેર, અને આશીયામાં ફ્રાતતીગ્રીમના દુઆબથી, તે સિંધુ નદમાં મળનાર પંચનદના કાંઠા સુધી (કદાચ યમુના ગંગાતટ સુધી પણ) સ્થિર જેવા થયેલા દેખાય છે પણ આવા વિસ્તારેલા વતનમાં જઈ વસવાનું વસમુ કામ પાર પાડતા, તેમને, પહેલા, મોટા ભયંકર વનોમાં પેસવું પડ્યું વનપશુને મારી અને વનસ્પતિને કાહાડી, પોતાને કાજે વસ્તીનું સ્થળ અને ખેતરની ભૂમિ સિદ્ધ કરવાનું કામ પાર પાડતા, તેઓએ એવી આગ્રહતા દેખાડી, કે જાણે આ લોક, આગળ જતા સાક્ષાત વિવિધ જસ મેળવનારા થશે એવા દેખાયા. પણ, તેમનું કામ અજી અરણ્યમાં હતું તેટલામાં તેઓ ગણનાસી થઈ વિદ્યાકળાદિક કેળવણી વિષે, પુરાતન લોકનું શુ કહિયે, પણ પોતાના શેમવંશી અને હામવંશી ભાઈઓ કરતાં હીણા થયા.

ઇગિનદેશસ્થ આર્યો* માનવના મૂળસ્થાનની પાસે વસેના હતા, માટે બાબલનની કે અસ્સુરીઆની પ્રજાની સાથે, પેહલાથી પૂર્વ સભ્ય-પણાના ભાગીયા, અને પછી તેના વારસદાર અને ધણી થયા આશરે ખ્રી૦ પૂ૦ ૫૫૯ મે વર્ષે તેમનું રાજ્ય પ્રબળ થવા માડ્યુ તેઓમાં વિદ્યાકળાનો અભ્યાસ અને અક્ષરજ્ઞાન હતુ, એતો હેબ્રી અને ગ્રીકના ગ્રંથો ઉપરથી જાણિયે છિયે પણ તેમની આર્યભાષામાં લખેલા ઈતિહાસના, કે

* ઇરાન, પહેલા ઈલામી કહેવાતા તેઓ શેમવંશીમાં ગણાય છે, પણ તેઓ માદી, કે મેદી લોકોની સાથે સગાઈનો નિકટ સંબંધ રાખતા, માટે કાળાંતરે તેઓ એક જેવા થયા; ઈલામીમાં રાજબળ બહુ વેહલું પ્રગટ્યુ સહુથી જુના ઈતિહાસમાં, આશરે ખ્રી પૂ, ૨૦૦૦) વર્ષને સમયે, તેમનુ નામ ગાજે છે પણ પછી તેઓ અસ્સુરીના હસ્તગત થયા હતા.

કાવ્યના, કે વિદ્યાબોધના કોઈ ગ્રંથ, આજ સુધી એવા નહિ રહ્યા કે જેના ઉપર આપણે સાક્ષાત દેખાડી શકિયે કે તેમનો મનોયત્નનો પગફેર કે વિવેકનો દીપક કેવો હતો;–જંદ ભાષામાં જે લખેલું હતું તેમાથી બહુજ થોડું હાથ આવ્યું છે, અને એના પણ અર્થનો બંધ બેસાડવો કંઈ સુલભ કામ નથી.

પોતાના સ્વસ્થાને જઈ પોંહચતી વેળા, યુરોપના આર્યોમા અક્ષરજ્ઞાન ન હતું, પણ આ જ્ઞાન તેમને શેમીય ભાષા બોલનારાની પાસેથી પ્રાપ્ત થયુ. હામવંશી, ફેનીકી જાતિનો કાદમસ નામે એક પુરુષ, ગ્રીસમાં આવી રહેલો પ્રવાસી, અથવા ફેનીકીઓની ગમથી ઠરાવેલો અધિકારી, એણે ગ્રીક આર્યોને (ખ્રી૦ પૂ૦ ૧૪૯૩–૧૫૦૦) અક્ષરદાન આપ્યું એવું લખેલું છે. ગ્રીક અને લાટીન ભાષાના ઉચ્ચારના અગત્ય પ્રમાણે આ અક્ષરોમાં કંઈ વધઘટ થઈ. યુરોપમાં આજ સુધી ચાલનારા બધા અક્ષર તેજ મૂળથી આવ્યા છે. ગ્રીકોમાં પેહલા કેવા ગ્રંથ રચાયા, એ આપણે કહી શકતા નથી, પણ લખવા વાચવાનો અભ્યાસ ચાલ્યો એનો કંઈ સંશય નથી, કેમકે ખ્રી૦ પૂ૦ ૮૫૦ થી તે ૯૦૦ સુધી (કોઈ કહે છે તેથી પહેલા) હોમર નામે કરી મહા વિખ્યાત કવિએ, અત્યુત્કૃષ્ટ કાવ્યના એવા ગ્રંથ રચ્યા, કે આજ સુધી તે કવિઓના પ્રથમ વર્ગમાં ગણાય છે. ગ્રીકોમાં કવિતાનો અભ્યાસ પૂર્વે નહિ હોત તો તેનાથી એવું થાત નહિ.

ત્યાર પછી, ગ્રીક લોકમાં ઘણા ગ્રંથકર્ત્તા થયા. કાવ્યનો ખરો અભ્યાસ થયો, તેમજ ગદ્યમા સારા સારા અને મહા ઉપયોગના ગ્રંથો રસિકરીતિએ લખવાનો મનોયત્ન બહુ થયો. તત્વજ્ઞાન, તર્કવિદ્યા, વાગ્મિત્વ (મનોરંજક ભાષણ), ખરો ઈતિહાસ, ભૂગોળ ખગોળનો શોધ, અને ગણિત, એ બધા વિષે તેઓએ પોતાના મનોયત્નમાં એવો પરાક્રમ અને વિવેકની કૌશલ્યતા દેખાડ્યા, કે તેમના રચેલા ગ્રંથો, પેહલાં રોમાઓને, અને પછી યુરોપની બધી પ્રજાને, જોઈ શીખવા સારૂ દૃષ્ટાંતરૂપ થયા;–આજ સુધી તેમનાં પુસ્તકો વિદ્વાનોના હાથેથી બહુ ફેરવેલા છે. એટલુંજ નહિ, પણ આખા અમેરીકામાં, અને આ કાળમાં જ્યા જ્યા યુરોપના લોકની કળા, અને વિદ્યાશોધ, અને જ્ઞાન, ચાલે છે, ત્યાં ત્યા, અતિ પુરાતન દેખી ભાષાના ગ્રંથોનો શોધ, અને પછી થયલા ગ્રીક અને લાટીનમાં લખનારાનો

નમુનો, બળ કરે છે. આ લેખોનાં ભાષાંતરો યુરોપની બધી ભાષાઓમાં થયાં છે; અને તેથી, પ્રભુના આશીર્વાદની સાથે, લોકના વિવેકની શુદ્ધતા, અને જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, ચાલુ રહીને વધતી જાય છે.

ગ્રીકોમાં સભ્યપણાનો સૂર્યોદય થયો, આશરે તેજ વેળાએ, ભરતખંડમા, વિશેષે કરીને સરસ્વતી નદીને કાંઠે, આવી વસેલા આર્ય લોક રાજ્ય બંધનના સુધારામાં આવવા લાગ્યા. ખ્રી૦ પૂ૦ ૧૪૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ઋગ્વેદનાં સૂકતો રચનારા ઋષિયો પોતાનો વિવેક દેખાડવા લાગ્યા. તે વેળા ભરત-ખંડી કવિયોમા અક્ષરજ્ઞાન ન હતું એવું ધાર્યામા આવે છે. સૂકતો રચવાની બુદ્ધિની સાથે સ્મરણબળ તેઓમા બહુ પ્રગટયું. વેદ મોહડે કેહેતા, અને તેમના શિષ્યો પાઠે કરતા; માટે વેદ શ્રુતિ કહેવાએ છે. આ પુરાતન અભ્યાસની અસર અજી બ્રાહ્મણોમા દેખાય છે,—પાઠે કરવાની શક્તિ બીજા કોઈ લોકમા તેમના જેવી નથી. વેદોમાં અક્ષરનું, લેખણનું, કે લખવા વાચવાની કોઈ સામગ્રીનું નામ મળતુ નથી; એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે, કે તેમના રચનારામા અક્ષરજ્ઞાન નહતુ. પણ એ જ્ઞાન કહિંથી થયું એ પણ જણાતું નથી. પુરાતન અક્ષરોના આકાર ઉપર વિચાર કરીને જોતાં, નિશ્ચય જેવું થાય છે કે આશીયાની પશ્ચિમ બાજૂએ, શેમીય ભાષા બોલનારા લોકમાં જે અક્ષર ચાલતા, અથવા યાવની કે ગ્રીક લોકોમા જે લખાતા, તે ઉપ-રથી પુરાતન હિંદુને અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ. જો તેણી ગમથી અક્ષરજ્ઞાન આવ્યુ, તો તેની સાથે બીજી કોઈ કળા, કદાચ જ્યોતિષાદિકનું જ્ઞાન, તેજ દિશાથી હિંદુસ્તાનમા આવ્યુ હોય. પણ પુરાતન હિંદુઓએ ઈતિહાસ લખવા ઉપર મન રાખ્યું નહિ દેખાય છેઃ એટલુ તો ખરૂં, કે કોઈ પુરાતન ઈતિહાસનો ગ્રંથ અજી કોઈ ને હાથ આવ્યો નહિ. પણ જો અહિંના આર્યાઓએ ઐતિ-હાસિકજ્ઞાન ઉપર પોતાનો ભાવ દેખાડયો નહિ, તો પણ, અક્ષરજ્ઞાન તેમને પ્રાપ્ત થયા પછી, લખવાનો અભ્યાસ કરવામા તેઓએ પોતાની રૂચિ બહુજ દેખાડી. મહાભારત, રામાયણઆદિક મહા મોટા મોટા ગ્રંથો, સ્મૃતિઆદિક નીતિનો સંગ્રહ, પુરાણોની અત્યંત કથા, એવા એવા ઘણા શ્રમની સાથે સાધેલા પુસ્તકો તેઓમા બહુજ પ્રગટ થયા. શિલ્પ, ધનુર, જ્યોતિષ, વૈદ્ય, સંગીત, ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર તેઓમા ઘણા રચાયા. એવી બધી વાતોમા ભરતખંડી આર્યોની બુદ્ધિ ગમે તેવી મોટી હતી તે માનિયે, તો પણ પશ્ચિમ આશિયા અને યુરોપના વિદ્વાનોની સાથે તેમને સરખાવાય નહિ. પણ પોતાનું

આર્યપણું તેઓએ એક બીજી વાતમા ઉત્કૃષ્ટ રીતિએ દેખાડ્યું, એટલે ભાષા વિષેના શોધમાં, અને વિવેકયુક્ત વ્યાકરણ રચવામાં.

એવું કારણ શોધનાં એવું ભાસે છે, કે વૈદિક, એટલે સરસ્વતી તટના ઋષિઓની, ભાષા બહુ વેહલી વિકાસ પામવા લાગી. એ જોઈને તેને કંઈ અટકાવવાને અર્થે, વળી વેદનો ખરો અર્થ જણાવવાને અર્થે, વિવેકી પુરૂષો ભાષા વિષે કોઈ ટીકા, કે વાર્ત્તિક, લખવા લાગ્યા. એમ ભાષા વિષે વિચાર કરવાનો અભ્યાસ, અને એ વિચાર સ્પષ્ટ કરી લખવાની કળા, હિંદુઓમાં પ્રફુલ્લિત થયા પછી, વ્યાકરણ રચનારામાં પાણિનિ નામે વીર થયો. તેણે અષ્ટાધ્યાયી કરીને એક મહા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. તેના ઉપર પછી કેટલાએક ટીકા લખનારા થયા. આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર ધંધુકાનો ગુજરાતી વાણિયો હેમચંદ્ર થયો; તેણે હૈમવ્યાકરણ કર્યું.

વેદ ભાષાનો વિકાર કેવો વેહલો અને કેટલો ઘણો થવા લાગ્યો, તે તો એ ઉપરથી દેખાય છે, કે જ્યારે શાક્ય મુનિ-બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રથમ બોધક-પ્રગટ થયો (ખ્રી૦ પૂ૦ ૫૪૩), ત્યારે લોકોના ઉપદેશને વાસ્તે માગધીઆદિક પ્રાકૃત ભાષાઓમા લોકોને ધર્મબોધ કરવો પડ્યો. વળી, સાંપ્રતકાળે, બંગાળાથી તે સિંધ સુધી, અને દક્ષિણથી તે કાશ્મીર સુધી, કેવી ભિન્ન ભિન્ન રૂપની ખરી, તો પણ એક મૂળ સ્પષ્ટ રીતિયે દેખાડનારી ભાષાઓ ચાલે છે, તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકિયે છિયે.

પણ અહિં તો પૂછવું ઘટે, કે શું, આવા વહેલા અને વિભિન્ન વિકારનાં કોઈ કારણ દેખાય છે ? એ પ્રશ્નને બે પ્રકારના ઉત્તર સુઝે છે.

એક તો એવું, કે જ્યારે આર્યો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે મૂળ દેશની વિદ્યાનું થોડુંજ જ્ઞાન લાવ્યા, કદાચ અલ્પ સ્મરણ કરતાં કંઈ અધિક તેમની પાસે નહિ હોય. આ દેશ મોટો અને વિશાળ જોઈને તેઓ એક બીજાથી વેગળા. વિભેગના કારણથી તેમના બધાની ભાષા, વેદ રચાયા તેથી પહેલાં પણ, કંઈ ફરવા લાગી હશે. જેઓ સરસ્વતીને કાંઠે પેહલા વસ્યા, તેઓ પોતાના બીજા ભાઈઓ કરતાં વહેલા સુધરેલા અને કંઈ વિશેષ વિવેકી હશે. તેઓએ પોતાની ચાલતી ભાષામાં વેદ રચ્યો. હવે, બધી ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે કાળાંતરે ફરે; વિભેગ થયલા ભાઈઓમાં, કોઈ વેગા થોડાજ કાળમાં, અને

કોઈ વેળા અધિક કાળમા, ભાષા વિષે એવો ફેર પડે, કે જાણે સમૂળ ભિન્ન ભાષા બોલનારા લોક જેવા તેઓ દેખાય. એકજ જાતના લોક, કોઈ ગ્રામવાસી, કોઈ વનવાસી, કોઈ ખેડુત, કોઈ વેપારી, કોઈ પાહડી, કોઈ સમુદ્રકાંઠે રેહનારા, કોઈ જુની રીતિ રાખનારા, કોઈ નવી ચાલનું ગ્રહણ કરનારા, એવા થાય; તેઓની બહારની અવસ્થા ઉપરથી, તેમના વિવિધ ઉદ્યોગ ઉપરથી, તેમના ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ ઉપરથી, ઘણા આશ્ચર્યકારક ફેરફાર કાળાંતરે પડે છે. હવે, જો આ દેશમા પેઠેલા આર્યલોક, બધાય એક સમયે અને એકજ ટોળીના જેવા થઈને આવ્યા હોય, તો ઉપરના સાધારણ કારણથી, તેઓ હિંદુસ્થાન જેવા વિસ્તારેલા અને પ્રાંત પ્રાંતમા વિભિન્ન પ્રકૃતિ દેખાડનાર દેશમાં, થોડીજ વાર પછી એક બીજાથી પૃથક પૃથક જેવા સેહેજે બની જાએ. આ એક ઉત્તર.

પણ એની સાથે એક બીજું ઉત્તર કોઈ મેળવે છે, એટલે કે, આ દેશમાં પેસતા પહેલા, ભાષા વિષે કોઈ વિકાર હિંદુઓના પૂર્વજોમા હશે. તેઓ બધા એકજ સમયે અને એક ટોળીના જેવા થઈને દેશમા પેઠા નહિ હોય, પણ દેશની બાહાર હતા એટલામાજ તેઓ એક બીજાથી પૃથક પડીને, ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે, અને અનેક સમયોમા, અહિં આવી પોહચ્યા હશે. હવે, આપણે ઈતિહાસ રહિત છતા, ખચિત કહી નથી શકતા કે એવુંજ બન્યું, પણ જે ભિન્નતા ચાલતી પ્રાકૃતોમા દેખાય છે તે ઉપર વિચાર કરતા, આ અનુમાન ખરૂ હોય એવું દેખાય છે. તો પણ, અહિં સંભારવુ પડે છે, કે આ દેશમા પેસતા પેહેલાના વેળાણમા જે વિકાર થઈ શક્યો, તે પેઠા પછીના વેળાણમા પણ થઈ શકે. ફરી સંભારવુ, કે વેદાદિક ગ્રંથ રચનારાએ જે રચ્યુ તેજ આપણી પાસે છે; તે કાળની સાધારણ ભાષાના કોઈ શબ્દ કે કોઈ રૂપ વેદમા લીધા વિના રહ્યા હોય તો તેઓ પ્રાકૃતમા ચાલે ખરા, પણ તેમનું મૂળ પુરાતન ગ્રંથમા મળે નહિ.

વેદાદિક ગ્રંથના અર્થના ખુલાસાને અર્થે, અને ભાષાની રક્ષા કરવાને અર્થે, સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણો લખાયા એટલુંજ નહિ, પણ, બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવ થવા લાગ્યો, ત્યાર પછી, પ્રાકૃત ભાષાના પણ વ્યાકરણો થયા. એમાનાં કેટલાએકને લખ્યાને આશરે બે હજાર વર્ષ થયા

હશે એવું અનુમાન થાય છે ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસ જાણનારને તેમનો અભ્યાસ અગત્યનો છે, કેમકે તેમના ઘણાખરા નિયમ ગુજરાતીમાં આવે છે પેહલાથી તેમના નિયમ ગુજરાતીને નહિ મળતા જેવા દેખાય એટલે જો માગધીઆદિક પ્રાકૃતો રૂપથી જોવા લાગિયે તો, કેમકે માગધીના વિભાગથી ગુજરાતી થઈ નથી પણ ટૂંકું જોતાં મળશે હિમચંદ્ર ગુજરાતનો વાણિયો હતો, તેણે પોતાના વ્યાકરણના આઠમા ભાગમાં અપભ્રંશ કરીને જે ભાષાનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં ગુજરાતીના મૂળને વત્તા મળતા નિયમો જણાવામાં આવે છે આ અપભ્રંશ કહેલી ભાષામાં કેટલાએક લખેલા ગ્રંથો જૈન લોકના હાથમાં છે જુના પુસ્તકભંડારોમાં સંતાડી રાખેલા ગ્રંથો પ્રગટ થાય તો આશા છે કે ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ કાંઈ જાણવામાં આવશે

મને ભાસે છે કે પંજાબની વાડીથી અને સરસ્વતિના કાંઠા આગળથી સંસ્કૃત ભાષા જુદી જુદી દિશાએ ફેલાતી ગઈ આર્યોની એક ટોળી સિંધુ નદીને કાંઠે કાંઠે થઈ સિંધ સુધી આવી, અને ત્યાં ઈરાની ગામથી બીજા આર્યોની સાથે કંઈ મળી ગઈ હશે, —એક બીજી ટોળી ગંગાતટે જઈ બંગાળા સુધી અને ત્યાંથી ઉડિયા સુધી ગઈ દેખાય છે — એક ત્રીજી ટોળી વિંધ્યાચળ પર્વતની પાર જઈને મરાઠાની પૂર્વજ થઈ — એક ચોથી ટોળી અરવલ્લી પહાડોની કોરે કોરે થઈને મારવાડ ગુજરાત કચ્છ, અને કાઠિયાવાડમાં આવી વસી એ પ્રાંતોની ભાષા એક બીજાની સાથે મળતી જેવી છે અને ગુજરાતીનું શુદ્ધ જ્ઞાન પામવા ઈચ્છનારાને આ ત્રણ એટલે ગુજરાતી કચ્છી, અને મારવાડી વિષે કંઈ જ્ઞાન જોઈયે એમને હિમચંદ્રની અપભ્રંશ કહેવાયલી ભાષાની સાથે મેળવી જોયાથી, ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસનો ખરો ખુલાસો જડે એવું દેખાય છે

કોઈ દેશી વિદ્વાનો એ શોધમાં ખરે ભાવે વળગે તો સારૂં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ એના કામમાં પોતાનો હેતુ કુશળ રીતિએ ચલાવ્યો છે મારી આશા છે કે હજી તેમનાથી ભાષાના સુધારાને અર્થે ઘણા ગ્રંથ થશે તેમનો રચેલો નિબંધરૂપી ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ આ શોધનો આરંભ જેવો થયો છે એ વિષે આ વ્યાકરણમાં મારે કંઈ વધારે કહેવાનું હતું પણ આ શાસ્ત્રીનો નિબંધ બહાર પડ્યો છે, માટે કહેવાને અગત્ય નથી એ ત્રણ પરચુરણ વાતો કહી ગ્રંથ પૂર્ણ કરિયે

સંસ્કૃતની સહુ દિકરીઓ, કુળવંતી કન્યાની પેઠે, એકેક, પોતાના ઘરની રીતિ પાળતાં, પોતાની માતાનું સ્મરણ કરતી રહીઓ; તેમના બધાના ઘરમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ કરનારને માન મળતું આવ્યું. વળી, સંસ્કૃત, ધનવંતી અને માયાળુ માતાની પેઠે, દિકરીઓમાં જે કંઈ ન્યૂનતા હોય તે પૂરી કરતી આવી છે. માટે એવું બન્યું છે, કે વિકાર પામેલા અપભ્રંશ શબ્દની સાથે, મૂળભાષાના ઘણા શબ્દ વિકાર વિના પહેલાંથીજ ચાલતા આવ્યા છે; એટલુંજ નહિ, પણ સંસ્કૃતના અખૂટ ભંડારમાંથી ખપ પ્રમાણે બીજા ઘણા શબ્દો લેવામા આવે છે.

ગુજરાતીમાં પરભાષાનો ભેળ છે. બધી ભાષામાં કંઈ કંઈ તો ભેળ હોય છે, એટલે, એવા શબ્દો, રૂપે, અને રૂઢિઓ, કે જે પરભાષાથી આવેલાં છે. ભેળના કારણ અનેક છે,–ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના લોકોનો સહવાસ, તેમની વચ્ચે વ્યાપાર,એકના ઉપર બીજાનો રાજઅધિકાર,એક બીજાની પાસેથી વિદ્યા કળા અને ધર્મનો બોધ, એવા એક કે અનેક કારણથી બધી ભાષામાં કંઈ કંઈનો વિકાર થાય છે. એવો ભેળ કોઈ વેળા ગુણ, કોઈ વેળા અવગુણ કરે છે. સ્વભાષાના અને પરભાષાના શબ્દોમાં એટલો ફેર હોય છે, કે જે સ્વભાષાના છે તેઓ જથાવાળાના હોય છે; તેમના અર્થના વિવિધ વિસ્તારે, અને તેમનું ખરૂં ધોરણ, વેહલું અને શેહલું જાણવામાં આવે છે. પણ પરભાષાના શબ્દો, દેશમા સગા રહિત પરદેશી જેવા, જથા રહિત રહે છે. તેઓ એકલા રહિ પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે, અને, ઘણું કરીને, કોઈ કાળ પછી પડી જાય છે. સ્વભાષાના શબ્દો વધારે વાર ટકે છે.

(૧) ધાર્યામાં આવે છે કે આર્યપ્રજા આ દેશમાં આવી તેથી પેહલાં કોઈ અનાર્ય લોકો આવ્યા હતા. દ્રાવિડમાં અનાર્ય ભાષા–કાનડી, તેલિંગી, તામલ, મલિઆલં, તુલુ અને સીલોનમાં સિંગલી, ચાલે છે. એ વર્ગની ભાષા મૂળદેશી કહેવાય છે. તેની કોઈ ભેળ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પ્રાકૃતોમા હોય એટલુંજ નહિ, સસ્કૃતમા પણ હોય, એવુ કોઈ લોક ધારે છે. પણ એનો પુરો શોધ હજી થયો નથી. ઈતિહાસ રહિત, અને જુના કોઈ પણ લેખકની કહેલી વાત રહિત, અટકળ ઉપરજ વાત રહે છે. મને તો દ્રાવિડીનો કંઈ ભેળ ગુજરાતીમા નિશ્ચય જણાતો નથી. જે દ્રાવિડી નહતી એવી કોઈ અનાર્ય ભાષા પુરાતનકાળે ભરતખંડમા ચાલતી કે નહિ, એ ઠરાવવાને કોઈએ હજી હાથ લીધુ નથી.

(૨) આશરે બે હજાર વર્ષ થયાં, શાક, કે શાકી, લોક આ દેશમાં આવ્યા હતા, અને તેઓએ કોઈ સત્તા ચલાવી હતી એવું દેખાય છે. તેમને મારી હઠાડ્યાથી વિક્રમ રાજાની કીર્તિ બહુ થઈ, અને તેમના મારવાના વર્ષથી વિક્રમ શક ચાલે છે. હવે, આ લોક ઘણા કે થોડા, તેમના આ દેશમાં રહ્યાનો કાળ લાંબો કે ટુંકો, એ નિશ્ચય જણાતું નથી. તેમને માર્યાથી દેશમાં શક ચાલ્યો, એ ઉપર અટકળ બાંધીયે, તો દેખાય કે તેમનું બળ કંઈ થોડું નહિ હોશે. તેમની ભાષા આર્ય કે અનાર્ય હતી એ પણ કહેવાતું નથી. તેમની ભાષાની અસર પ્રાકૃત ભાષામાં કંઈ રહી હોય; પણ નિશ્ચયથી કહેવાતું નથી.

(૩) આલેકસાંદર, માસિદનના રાજાએ આ દેશમાં ચડાઈ કીધી (ખ્રી૦ પૂ૦ ૩૨૭), તે વર્ષથી કેટલાએક સૈકા સુધી ગ્રીક લોકોની આવજા હતી, અને કદાચ, કોઈ વેળા સત્તા પણ ચાલી હશે. પણ ગ્રીક ભાષા અનાર્ય નથી, અને આ લોકોના કોઈ જથાએ આ દેશમાં રહિને, અને હિંદુમાં ભળી જઈને, પોતાની ભાષાની કંઈ અસર થાય એવું કર્યું, એ નથી જણાતું.

(૪) મુસલમાન આ દેશમાં આવ્યા અને પોતાની સત્તા ચલાવી તેથી પ્રાકૃત ભાષા ઉપર જે પરિણામ લાગ્યો, તે બધાને પ્રત્યક્ષ છે—અહિં સંશય ભરેલી અટકળ ચલાવવી નથી પડતી.

ગુજરાતીમા ફારસી અરબીની અસર અનેક દ્વારે થઈ. મુસલમાનના રાજ્યથી, અને અધિકારીઓની સાથે દીલ્લીની ગમથી આવેલા મુસલમાન સીપાઈઓથી; પછી દેશમા જે મુસલમાન થયા તેથી; વળી વોરા-આદિક વેપારી તથા રૈયતથી. એવાં એવાં દ્વારોથી ફારશી અને અરબી શબ્દો ગુજરાતીમા ઘણા આવ્યા. એમની સાથે પારસી લોક ગણાય; કેમકે, જો તેઓ ધર્મ વિષે મુસલમાનોના વિરોધી છે, તો પણ તેમની મૂળભાષા ફારસી હતી, માટે તેઓમાં જે ભાષા ચાલી તેની વળગણ મુસલમાનોની ભાષાની સાથે રહી. આ બેજથી ભાષામાં કોઈ શબ્દ વધ્યા ખરા, પણ મનના ઊંડા વિચારોની, અને વિવેકના વિવિધ વિસ્તાર કહી જણાવવાની નવી સામગ્રી આવી નહિ. એનું કારણ એ છે, કે આ દેશમાં આવેલા મુસલમાન હિંદુ કર્તા વિદ્વાન ન હતા, અને ઊંડા વિચાર ચલાવવાના અભ્યાસમાં

હિંદુ કર્તાં કાંઈ પોહચેલા ન હતા. ભિન્ન શબ્દોની સાથે, વિવેકના અને વિદ્યાના ભિન્ન વિચાર તેઓએ ચલાવ્યા હોત, તો ભાષામાં ગુણ કર્યો હોત.

૫) યુરોપના લોક આફ્રિકાને દક્ષિણ છેડે થઈને હિંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, તે દિવસથી બધી દેશી ભાષાઓમાં તેમની કંઈ કંઈ અસર લાગી. ગુજરાતીમાં પોર્તુગીજના કેટલાએક શબ્દ ચાલે છે,—જેમકે-પાદરી, ગારદી, મેજ, તળેલા, ચાવી, પગાર, પોમ=રોટલી.

વિવિધ પ્રકારના ઈંગ્રેજી શબ્દ વપરાય છે; —રાજકારભારના—ગવર્નર, કલેક્ટર, જજ, પોલીસ, સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇત્યાદિ; વિદ્યાખાતાના—બુક, સ્કૂલ, માસ્તર, મોનિટર, ફી, બેંચ, ક્લાસ, ઇત્યાદિ; રેલ્વેખાતાના—એંજીન, રેલ, કારજ, ટીકેટ, પાસેંજર, સ્લીપર (સલીપાટ), ઇત્યાદિ; પછી, વેપારના પદાર્થના ઘણા શબ્દ. પરદેશમાથી આવેલા પદાર્થનું તે દેશમાં તેનું જે નામ હોય, તેજ ઘણું કરીને બીજા દેશમા ચાલે છે.

ગુજરાતી પૂરી કે અધુરી, એ વિષે વિવાદ કોઈ વેળા સાંભળવામાં આવે છે કે, **यथा राजा तथा प्रजा. यथा गुरुस्तथा शिष्यः** એમજ કહેવાય છે કે, **यथा भाषकस्तथा भाषा;** જેવો બોલનાર તેવી બોલી. સામળભટાદિક કવિઓ, પોતાના મનના વિવિધ વિચાર બોલતાં, ગુજરાતી અધુરી છે એવું જાણીને અટક્યા એવું જણાતું નથી; પણ નવા જુના શબ્દની ગોઠવણીમાં પોતાનો વિવેક એવો પ્રકટાવ્યો કે તેમનું કહેલું ભાષામાં ચાલ્યું.

એક વિષયમા તો બધી ભાષા અધુરીઓ છે, માણસની ટુંકી સમજણમાં નહિ આવે એવી વાતો,—એટલે ઈશ્વર વિષે, કે અપારતા વિષે વાત કરિયે, તો બધી ભાષા અધુરીઓ છે. માણસની બુદ્ધિને આશ્રયે ભાષા ચાલે છે, માટે જ્યારે બુદ્ધિ ટુંકી પડે છે, ત્યારે ભાષા અધુરી હોય છે. ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે જેવા વિચાર મનમા છે, તેવા જીભે જણાવાય. લોકોના મનમા જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવાજ તેમની ભાષામાં બોલાય છે. જો લોક વિવેકી તો તેમની વાચા વિવેક ભરેલી; જો લોક મૂઢ, તો વાચા તેમના જેવીજ. ઈંગ્રેજીમા કેહવત છે કે, **મૂઢ સુથાર** વાંસલા વિંધણાનો વાક કાહાડે ભાષાનો દોશ ઠરાવનાર કોઈ વેળા એવા હોય છે.

જે ગુજરાતી લોકોના હાથમા ઈંગ્રેજી ભાષાનુ અને તેની સાથે ઈંગ્રેજી વિદ્યાનુ કંઈ આવ્યુ છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધૂરી જેવી લાગતી હોય, કેમકે ઈંગ્રેજીમાથી ભાષાતર કરવુ કઠણ છે એમા વાક ભાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે નવો શબ્દ, નવો વિષય, ભાષાનું કંઈ નવુ વલણ વાપરિયે, તો વિવેકથી સમજી લેવાનો અભ્યાસ લોકોમા નથી, માટે લખનાર અટકે છે, કેમકે બેહેરાની આગળ ગાતા કયા ગંધર્વની છની ચાલે વારુ? અને જ્યા લગી લોક સારુ નરસુ, નવુ જૂનુ, પરખી મુલ્ય કરી નથી શકતા, ત્યા લગી લખનારનો વિવેક કેમ પ્રફુલ્લિત થાય?

પણ અહિં, લેખક ભાઈઓને પણ એક બે વાતો કહેવી જોઈયે. વાચક શ્રોતાજન ગમે તેવા યોગ્ય હોય, લખેલુ અયોગ્ય તો મનરંજન નહિ સભા ગમે તેવી યોગ્ય પણ ગાનાર ખરો ગંધર્વ નહિ, તો કોણ સુણે? વીણા સાથે લેઈને જે બેસે, તે તારના રાગ સાથે કંઠ ન લાવે, તો સાભળનાર, કાનથી પરખી નહિ શકે તો પણ કાન કેમ વખાણે? વીણા સારી હોય, કંઠમા દોષ ન હોય, તોપણ એક રાગે બેહુ મળ્યા નહિ તો ગાયન બગડ્યુ

એમ, ઈંગ્રેજીમાથી કેટલાએક ભાષાતર કરે છે, પણ તેમા કાંઈ રસ દેખાતો નથી થોડા દિવસ થયા, એક ઈંગ્રેજી ઉત્કૃષ્ટ કવિની કંઈ વાતો કોઈએ ગુજરાતીમા ઉતારેલી, મારા એક મિત્રે, ઈંગ્રેજી નહિ જાણનાર ગુજરાતી કવિએ, વાચી વાચ્યા પછી તેણે કહ્યુ કે, "એમા ધુળ્ય પણ રસ નથી" એમ ધારીનાર થાય ભાષાતર કરનારમા ઘણુ જોઈએ,— મૂળનો અર્થ જાણીને જણાવવો, એથી આધક—હા, મૂળનો રસ જાણીને સમજવો, એથી પણ અધિક જોઈએ,—મૂળ વિષે જાણીતા થઈને સમજવા કરતા એ અતિ ઉત્તમ વસ્તુ, એ તે—મૂળના અર્થના રસનો અનુભવ હૃદયમા રમી વ્યાપી જવો, એ જોઈયે જ્યાર મૂળના કર્તાની ચાતુરતા ઉતારનારના મનમા અવતાર પામે, અને બેહુના હૈયાનો અનુભવ જાણે એક રાગમા આવે, ત્યારેજ મૂળનો રસ ભાષાતરમા ઉતરે જે જન સ્વભાવમા કવિ છે, તેજ પરભાષિય કવિનુ ઉતારી શકે જે પોતે મનોરંજક વક્તા, તેજ પોતાના પરભાષિય ભાઈનુ કહી મનરંજન કરે, બીજા મથે તો મથે પણ તેમનું મથન બહુ માટીની સાથે માથાકૂટ

એનો સારાશ એ છે, કે ભાષાતર કર્તાને કેવળ બે ભાષાનું જ્ઞાન

જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ બેહુ ભાષાના રસ વિષે સમાન અનુભવ જોઈએ; અનુભવનો વિકરાળ ભાર તરાજવાના એક ચેલીયામાં વધે, તો બીજું ચેલિયું તત્કાળ હલકું દેખાય.

ઈંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરનારામાંના કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે, કે અમે તો માના દૂધની સાથે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધાવ્યા, અને ઇંગ્રેજી શીખ્યા છિયે, માટે સાક્ષાત દ્વિભાષી બની ગયા. પણ, મારા ભાઈ ધીરજ ખમો; પરભાષાના સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો આયાસ અધિક છે. સામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમાં જુઓ; તુકે તુકે અભ્યાસના પ્રમાણ દેખાય છે. પશુની બુદ્ધિ વધતી નથી, પણ માણસની અભ્યાસે કરી વધે છે. ભાષા કે બીજું કાંઈ પણ આપણું હોય, તેમાં આપણે મનોયત્નથી પરિશ્રમ કરવો; ત્યારેજ તે દીપે. ઢોરમાં બુદ્ધિ અણઘડ છે, એવી આપણી હોય એવું કરિયે, તો આપણમાં જે પ્રગટે તે ઢોરના જેવી જ દેખાય. કુંભાર માર્ગનો કચરો ચાકડે ચઢાવી તત્કાળ કમાવવાની આશા રાખતો નથી. માટીની ખાણ ખોળી કહાડે, જોઈ જોઈને ખોદે, કચરે, પલાળે, ગદડે, ફેરવે એક રસમાં બધું લાવે, ચાકડે ચઢાવે, ટીપી ટાપીને ઘડે; ઘાટ ઉતાર્યો, પણ વાસણ કામનું બન્યું નથી; અગ્નિનો તાપ ખમે ત્યારેજ ઘડો બને; તેથી પહેલા, કાચી માટી તે માટી જ. તાત્પર્ય એ છે, જોઈએ તે મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે, ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જો વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા- સંણગારેલી પણ દેખાય. ગુજરાતી,–આર્યકુલની,–સંસ્કૃતની દીકરી,–ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કોણ કદી અધમ કહે ?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દેજો. જુગના અંત લગી એની વાણીમાં સત વિદ્યા, સદ્જ્ઞાન, સદ્ધર્મનો સુબોધ હોજો. અને પ્રભુ–કર્ત્તા, ત્રાતા, શોધક, એનું વખાણ સદા સુણાવજો.

ગુજરાતી ભાષા*

ગુજરાતી ભાષા વિષે—(ડૉ. જી. આર. ગ્રીઅર્સનના 'હિંદુસ્તાનની ભાષાના સમાલોચન' (Linguistic Survey of India) પરથી—

ગુજરાતની દેશી ભાષા તે 'ગુજરાતી', અને એ નામ ઉપરથી જ જે પ્રદેશમાં એ ભાષા બોલાય છે તેની મર્યાદાનો બરોબર ખ્યાલ આવે છે. એ ગુજરાત પ્રાન્તમાં તેમજ કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાં બોલાય છે; વળી કચ્છની એ દરબારી અને વેપારી ભાષા છે, તેમ જ સિંધમાં પણ થોડાક પ્રદેશ સુધી એ ભાષાનો પ્રવેશ થયો છે. 'ગુજરાત' શબ્દ 'ગુર્જરત્રા' (પ્રા૦ 'ગુજ્જરત્તા') ઉપરથી આવ્યો છે. એનો અર્થ ગુર્જરે રક્ષણ કરેલો પ્રદેશ થાય છે. મહી નદીના ઉત્તર પ્રદેશનોજ પ્રાચીન ગુજરાતમાં સમાવેશ થતો હતો. અર્થાત્, એમાં ખેડા, અમદાવાદ, મહીકાંઠા, પાલણપુર અને કડી પ્રાન્તનો સમાવેશ થતો એ દેશનું એ નામ અણહિલવાડમાં ચાવડા લોકોનું રાજ્ય હતું તે સમયમાં, એટલે ઈ૦ સ૦ ૭૨૦ થી ૯૫૬ સુધીમાં, પડયું. મહીના દક્ષિણ પ્રદેશને સંસ્કૃત લેખકો 'લાટ' દેશ કહેતા. એ 'લાટ' દેશને 'ગુજરાત' નામ મુસલમાન રાજ્યના દર્મિયાનમાં આપવામાં આવ્યું એમ લાગે છે.×

ગુર્જર લોકો અન્ય લોકોની પેઠે હિંદુસ્તાનમાં વાયવ્ય કોણ તરફથી આવ્યા અને ધીમે ધીમે ખાનદેશ અને ગુજરાત સુધી ફેલાઈ ગયા (ઈ૦ સ૦ ૪૦૦-૬૦૦). પંજાબ અને સંયુક્તપ્રાન્તના ગૂજર લોકોમાં દક્ષિણ અને પૂર્વના ગૂજર લોક કરતાં મૂળ દેશનાં લક્ષણ વિશેષ

* ગુજરાતી શાળાપત્ર-ઑક્ટોબર ૧૯૦૯ અંક-૧૦

× ઈ૦ સ૦ ૮૮૮ ના રાષ્ટ્રકૂટ શિલાલેખમાં તાપી નદી પર સુરત પાસેના વરીઆવ ગામ સુધી 'કોકણ' નામ આપ્યું છે; તેથી મહીની દક્ષિણના 'લાટ' દેશને 'ગુજરાત' નામ મુસલમાન રાજ્યમાં લાગુ પાડેલું જણાય છે. એ દક્ષિણ પ્રદેશને 'ગુજરાત' નામ લાગુ પડવું હજી પણ અપૂર્ણ છે; કેમકે સુરતના હિંદુ અને મુસલમાન લોકો પાટણ કે અમદાવાદ જાય છે ત્યારે **ગુજરાત** જઈએ છિયે એમ કહે છે અને વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોમાં જેઓ અમદાવાદી છે તેઓ સુરતી તડને 'કુકણા' કહે છે. 'બોમ્બે ગેઝેટીઅર' પુ૦ ૫ પૃ૦ ૨.

મેધરી રખાયલા જણાય છે. પંજાબના ગૂજરો જાટ લોક કરતા વધારે ખુબસુરત છે, તોપણ ભાષા, વેશ અને ધધામા તેઓ તેમને એટલા બધા મળતા આવે છે કે એ બને જાતો હિંદુસ્તાનમા એકજ સમયે દાખલ થયલી જણાય છે. તેમની હાલની વસ્તી ઉપરથી એમ જણાય છે કે જાટ લોકો કરતા ગુજર લોકો વધારે પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ ફેલાયા. ગૂજર લોકો અસલ પજાબ અને સંયુક્તપ્રાંતોમા સિંધુથી મથુરા સુધી વસ્યા. અહિં તેઓ હજી પણ બીજા લોકો કરતા ભાષા અને વેશમા જુદા પડે છે. મથુરાથી ગૂજર લોકો પૂર્વ રજપુતાનામા ગયેલા જણાય છે અને ત્યાથી મોટા અને મંડાસરને માર્ગે માળવામા ગયા માળવામા તેમના મૂળ લક્ષણોમા ઘણો ફેરફાર થયો છે, તોપણ આપણા પૂર્વજો દોઆબ-માથી, એટલે ગંગાયમુનાના સંગમપ્રદેશમાથી, આવ્યા છે એમ તેઓ હજી પણ યાદ કરે છે. માળવામા ભિલસા અને સહરાનપુર સુધી પૂર્વમા તેઓ ફેલાયા. માળવામાથી તેઓ દક્ષિણ તરફ ખાનદેશમા અને પશ્ચિમ તરફ **ગુજરાત** પ્રાતમા ગયા **ગુજરાતમાં** તેઓ ઘણું કરીને રતલામ–દોહદને માર્ગે દાખલ થયા. બીજી તરફ ગૂજરો ઉત્તર દિશામા ફેલાયા, અને પંજાબની ઉત્તરે હિમાલયમા અને કાશ્મીરની ટેકરીઓ પર હાલ ભટકતા જણાય છે. જ્યા ગૂજર લોકો બાકીની વસ્તી સાથે એકત્ર થઈ તેમા લીન થઈ ગયા નથી, જેમકે પંજાબના મેદાનમા (અહીં 'ગુજરાત' અને 'ગુજરાનવાલા' એ બે જિલ્લાના નામ એ લોક પરથી પડ્યા છે), ત્યા તેઓ પૂર્વ 'ગજસ્થાની' અને ગુજરાતી સાથે નિકટ સબધ ધરાવતી, એકજ ભાષાની કોઈક પ્રાતિક બોલી બોલે છે એ એક જાણવા જેવી બાબત છે. સ્વાટના ગૂજરોની ભાષાનુ વ્યાકરણ જયપુરના રજપુતોના વ્યાકરણને ઘણું મળતુ આવે છે.

ગુજરાતના મધ્યે પ્રદેશની ફળદ્રુપતાને લીધે, અને સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપીના જળથી પરિતૃપ્ત અને આઢચતમ થયલા પ્રદેશની અને સૌરાષ્ટ્રની રમણીયતાને લીધે છેક પ્રાચીન સમયથી વિજય મેળવવાના હેતુથી તેમજ વસવાના હેતુથી પરદેશથી નાસી આવનારાઓ અહિં આવ્યા હતા.

દરીઆમાર્ગે ઘણુ કરીને નીચેના લોકો ગુજરાતમા આવ્યા:—

પૌરાણિક યાદવો, (ઇ સ. ની પૂર્વે, પ્રાચીન સમયમા), યવનો

ગ્રીક, બેક્ટ્રિઅન, પાર્થિઅન અને સિથિઅન લોકો-(ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ થી ૧૦૦). નાસી આવેલા પારસીઓ અને તેની પૂઠ પકડનારા આરબો (ઈ.સ. ૬૦૦-૮૦૦). સંગનીઅન ચાંચીઆનાં ટોળા (ઈ. સ. ૯૦૦-૧૨૦૦), ખુલગુખાને ઈરાનને બેરાન કર્યું ત્યારે ત્યાંથી નાસી આવેલા પારસીઓ અને નવાયત મુસલમાનો (ઇ.સ. ૧૨૫૦-૧૩૦૦), પોર્ટુગીઝ અને તેના પ્રતિસ્પર્ધી તુર્ક લોકો (ઇ.સ. ૧૫૦૦-૧૬૦૦), આરબો અને ઈરાની અખાતના ચાંચીઆ લોકો (ઈ.સ. ૧૬૦૦-૧૭૦૦), આફ્રિકાના, આરબ, ઈરાની અને મકરાણી, ભાગ્યશાળી યોદ્ધાઓ (ઈ.સ. ૧૫૦૦-૧૮૦૦), આર્મીનિઆ, ડચ અને ફ્રેંચ વ્યાપારીઓ (ઈ. સ. ૧૬૦૦-૧૭૫૦), અને અંગ્રેજો (ઈ. સ. ૧૭૫૦ અને પછીથી.)

જમીનમાર્ગે આવેલા લોકો—ઉત્તર તરફથી સિથિઅન અને હૂણ લોકો (ઇ.સ. પૂ. ૨૦૦-૫૦૦); ગુર્જર લોકો (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦), પ્રથમના જાડેજા અને કાઠી લોકો (હાલ કાઠિયાવાડના) (ઇ. સ. ૭૫૦-૯૦૦); અફઘાન, તુર્ક, મુગલ અને બીજા ઉત્તરના મુસલમાનોનાં ટોળે-ટોળા ઉત્તરોત્તર આવ્યાં (ઈ. સ. ૧૦૦૦-૧૫૦૦), અને પાછળના જાડેજા અને કાઠી લોકો (ઈ. સ. ૧૩૦૦-૧૫૦૦).

ઈશાન તરફથી, અતિપ્રાચીન આર્યનો અને તેમના વંશજો છેક અર્વાચીન સમય સુધી ઉત્તરના બ્રાહ્મણોને અહિં વસવા મોકલતા ગયા (ઈ. સ. ૧૧૦૦-૧૨૦૦); અને તેરમા સૈકાથી તુર્ક, અફઘાન, અને મુગલ મુસલમાનો આવીને વસ્યા છે.

પૂર્વ તરફથી મૌર્ય લોકો (ઇ.સ. પૂ. ૩૦૦), અર્ધા સિથિઅન ક્ષત્રપો (ઇ.સ. પૂ. ૧૦૦-૩૦૦), ગુપ્ત લોકો (ઇ.સ.-૩૨૦), ગુર્જર લોકો (ઇ.સ. ૪૦૦-૬૦૦), મુગલ લોકો (ઇ.સ. ૧૫૩૦), મરાઠા (ઇ.સ. ૧૬૬૦-૧૭૬૦) અને અંગ્રેજ લોકો (ઇ.સ. ૧૭૮૦ અને પછી) આવ્યા.

ગુજરાતની વસ્તીમાં કેવા જુદા જુદા અંશો રહેલા છે તે આથી સમજાશે.

ગુજરાતી ભાષાનો પ્રદેશ—ઉત્તર તરફ ગુજરાતી ભાષા પાલણપુર રાજ્યની લગભગ ઉત્તર સીમા લગણુ ફેલાયલી છે. એ સીમાની પેલી તરફ સિરોહી અને મારવાડ છે, ત્યા મારવાડી ભાષા બોલાય છે. સિંધમાં પણ ગુજરાતી ઘુસી છે. ત્યાં તે થર અને પારકર જિલ્લાના દક્ષિણ કિનારા પાસે બોલાતી માલમ પડે છે; અહિં પણ ઉત્તર પ્રદેશમાં

એક જાતની મારવાડી બોલી બોલાય છે. પશ્ચિમ તરફ કચ્છનું રણ તેની સીમા છે અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. કચ્છમાં તે દેશી ભાષા તરીકે વપરાતી નથી, પણ રાજ્યીય ભાષા તેમજ સાહિત્યની ભાષા તરીકે વપરાય છે. પણ કાઠિયાવાડના દ્વિપકલ્પમાં સર્વત્ર ગુજરાતી ભાષા ચાલે છે. દક્ષિણમાં તે સુરત જિલ્લાની દક્ષિણ હદ સુધી ફેલાયલી છે; અહિં તેની પાસેની હદમાં દમણની મરાઠી બોલાય છે. એ દક્ષિણ સીમાની બંને બાજુના પ્રદેશમાં બે ભાષા–ગુજરાતી અને મરાઠી–બોલાય છે. બંને પ્રજાઓનું (ગુજરાતી અને મરાઠીનું) સંમીલન થયું છે અને દરેક પ્રજા પોતાની ભાષા જાળવી રાખે છે. પૂર્વ તરફની સીમા એવી રીતે જાય છે કે તેમાં ધરમપુરના રાજ્યનો સમાવેશ થાય છે અને ત્યાર પછી ગુજરાત પ્રાંતની પૂર્વ સીમા બનાવનારા જે ડુંગરો આવેલા છે તેની તળેટીની હારમાં ઉત્તર તરફ, એટલે છેક પાલણપુરની પૂર્વ સીમાને મળે છે ત્યાંસુધી, ચાલી જાય છે. અહિં એ ડુંગરો આરાવલી પર્વતમાળા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ને તે ઉત્તર તરફ અજમેર સુધી ફેલાયલા છે ને મારવાડથી મેવાડને જુદો પાડે છે અને તે પ્રદેશોમાં સર્વત્ર ભીલ લોકોની ટોળીઓ વસેલી છે. એ ભીલ લોકો એ ડુંગરોની તળેટીના પ્રદેશોમાં પણ વસ્યા છે; અને એ બધા ભીલી બોલી બોલે છે, તેમાં પ્રાન્તિક ભેદ હોય છે. ભીલ લોકોની વસ્તીની પેલી તરફ પૂર્વમાં પૂર્વ અને દક્ષિણ રજપુતાના આવેલા છે અને ત્યાંની પ્રાન્તિક બોલીઓ જયપુરી અને માળવી છે. જયપુરી અને માળવી એ બંને ગુજરાતી સાથે ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે અને ભીલ બોલીઓને એ બે સાંકળોની વચ્ચેના આંકડા જેવી ગણી શકાય.

ગુજરાતી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આ ભાષાસમાલોચન માટેની ગણત્રીથી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જિલ્લા, રાજ્ય, કે સંસ્થાનું નામ.	ગણત્રી કરેલા ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યા.
અમદાવાદ	૮,૪૦,૦૦૦
મહીકાંઠા	૫,૪૧,૫૦૦
પાલણપુર	૬,૦૬,૦૦૦
કચ્છ	૨,૦૫,૫૦૦
કાઠિયાવાડ	૨૫,૭,૦૦૦

ખંભાત	૮૨,૭૦૦
ખેડા	૮,૪૦,૦૦૦
પંચમહાલ	૧,૮૮,૦૦૦
રેવાકાંઠા	૫,૬૫,૦૦૦
ભરૂચ	૨,૯૦,૦૦૦
સુરત	૫,૦૨,૦૦૦
વડોદરા	૨૦,૨૫,૭૫૯
સુરત એજન્સિ (દેશી સંસ્થાન)	૫૬,૦૦૦
એકંદર	૯૩,૧૨,૪૫૯

હિંદુસ્તાનના લગભગ દરેક પ્રાન્ત અને રાજ્યમાં વ્યાપારાદિકારણને અર્થે વસેલા ગુજરાતી લોકો ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. પારસી લોકોએ એ ભાષાને દેશીભાષા તરીકે સ્વીકારી છે. એ લોકો સાહસિક વ્યાપારી છે અને ગુજરાતની બહારના ઘણાખરા ગુજરાતી બોલનારા એ જાતના છે. વળી મદ્રાસમાં રેશમ વણનારાઓની મોટી સંખ્યા ગુજરાતમાંથી ઘણા સૈકા થયાં વસી છે; અને તેમાંના ઘણાખરા હજી પોતાના મૂળ વતનની ભાષા બોલવાનું જારી રાખે છે. આ નીચે હિંદુસ્તાનના પ્રાંતો ને રાજ્યોમાં વસેલા ગુજરાતી બોલનારા ગુજરાતીની સંખ્યા આપેલી છે. એ સંખ્યા બહુધા ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના વસ્તીપત્રકમાંથી લીધેલી છે; પણ કાશ્મીર, રજપુતાના અને મધ્યહિંદમાં વસ્તીપત્રકમાં ભાષા સંબંધી હકીકત ન હોવાથી ત્યાંના આંકડા અડસટ્ટે કાઢેલા છેઃ—

હિંદુસ્તાનનો પ્રાન્ત, રાજ્ય કે સંસ્થાન.	ગુજરાતી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા.
અજમેર-મેરવાડા	૧,૪૮૩
આસામ	૨૬
બંગાળા	૧,૭૧૩
વિહાર	૨૦,૯૫૪
મુંબઈ (ગુજરાતી દેશી ભાષા તરીકે બોલાય છે તે પ્રદેશને બાતલ કરતાં)	૧૧,૪૨,૬૧૧

બ્રહ્મદેશ	૭૬૧
મધ્યદેશ	૧૭,૦૫૦
કુર્ગ	૧૨૬
મદ્રાસ	૮૨,૫૯૪
પંજાબ	૧,૪૫૭
સંયુક્તપ્રાન્ત	૫,૦૭૯
કવેટા	૨૪૦
અંડામાન	૩૬૪
હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય	૨૬,૯૯૪
મહીસુરનું રાજ્ય	૨૧,૧૮૨
કાશ્મીરનું રાજ્ય	૩૦
રજપુત સંસ્થાન મધ્યહિંદુસ્થાન	૨૭,૩૧૩
એકંદર	૧૩,૩૦,૯૭૭

આમાં વળી મુંબઈ અને બિહારની કેટલીક ભટકતી ટોળીઓ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે તે ઉમેરવી જોઈએ:—

કાકરી	૧૨૨
તારીમુકી કે ઘીસાડી	૧,૬૬૯
	૧,૭૯૧

આ રીતે ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વદેશમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારા.	૯૩,૧૩,૪૫૯
ગુજરાત બહાર, હિંદુસ્તાનના જુદા ભાગોમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારા	૧૩,૩૦,૯૭૭
ભટકતી ટોળી (એ ભાષા બોલનારી)	૧,૭૯૧
એકંદર	૧,૦૬,૪૬,૨૨૭

ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના વસતીપત્રક પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષા બોલનારની કુલ સંખ્યા ૯૧,૬૫,૮૩૧ હતી

ડૉ. ગ્રીઅર્સન લખે છે કે ગુજરાતી ભાષામા પ્રાન્તિક ભેદ માત્ર શિષ્ટ અને અશિષ્ટ વર્ગના બોલવામાં જ છે. અર્થાત્, શિષ્ટ વર્ગની ભાષામાં

પ્રાન્તિક ભેદ છેજ નહિ. આ લખાણ સંપૂર્ણ રીતે વાસ્તવિક નથી; કારણ કે શિષ્ટ વર્ગની ભાષામાં પણ પ્રાન્તપરત્વે ભેદ છે. 'આંખ્ય', 'રાખ્ય', 'ઊઠ્ય' વગેરે બધા ભાગમા બોલાતું નથી, અને ચરોતરમાં કે ક્વચિત્ અમદાવાદમા કદાચ ચરોતરની અસરથી જ્યાં એ શબ્દો બોલાય છે ત્યાં આમ લખાય છે તેમ ઉચ્ચારાતા નથી. યકાર અન્ત્ય વર્ણની પૂર્વે બોલાતો હોય તેમ સંભળાય છે. વળી લિંગપરત્વે પણ ઘણો પ્રાન્તિક ભેદ છે. 'તપાસ', 'ખરચ', 'ચાહ', 'ઓળખાણ' વગેરે અમદાવાદમાં અનુક્રમે પુ૦, ન૦ પુ૦ સ્ત્રી૦ વગેરેમાં વપરાય છે; પણ સુરત ભરૂચમાં સ્ત્રી૦, પુ૦, સ્ત્રી૦, ન૦ વગેરેમાં વપરાય છે. 'છોડી', 'મેલ', 'નાખું', 'છેવાડું', 'વેરે', 'સવડ', 'અડવું', વગેરે શબ્દો સુરતભરૂચમા શિષ્ટ લોકો વાપરતા નથી, તેમને એ શબ્દો ગ્રામ્ય લાગે છે. 'ઓ' નો પહોળો ઉચ્ચાર સુરત ભરૂચમાં નથી, અન્ય સ્થળે છે. 'ચ' અને બીજા કેટલાક અક્ષરના બે ઉચ્ચાર સુરત--ભરૂચમાં નથી, અન્ય સ્થળે કેટલાક કહે છે કે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ડૉ. ગ્રીઅર્સને પ્રાન્તિક ભેદ સંબંધીજે ખબર મેળવી છે તે પ્રમાણભૂત નથી.

અશિષ્ટ વર્ગના બોલવામાં ડૉ. ગ્રીઅર્સન નીચે પ્રમાણે ફેરફાર આપે છે. તે કહે છે કે સામાન્ય રીતે એ ભેદમાં એકજ નિયમ જોવામા આવે છે; તોપણ એ ભેદ દક્ષિણ ગુજરાતમાં બહુ ખુલ્લો જણાતો નથી, પણ જેમ જેમ ઉત્તર તરફ જઈએ છિયે તેમ તેમ વધારે ખુલ્લો જણાઈ આવે છે.

(૧) કેટલાક શબ્દો ટુંકા કરી નાખવા; બહુધા ક્રિયાપદના રૂપો.
(૨) 'ઈ' નો ઉચ્ચાર 'એ'.
(૩) 'ક' અને 'ખ' નો 'ચ' અને 'છ' તરીકે.
(૪) 'ચ' અને 'છ' નો 'સ'.
(૫) 'સ' નો 'હ'.
(૬) 'હ' નો લોપ.
(૭) દન્ત્ય વ્યંજનને બદલે મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યને બદલે દંન્ત્ય.
(૮) 'ડ' અને 'ળ' ને બદલે 'ર'.
(૯) વ્યંજનો બેવડવા.
(૧૦) 'આ' નો ઉચ્ચાર 'ઑ' (પહોળો 'ઓ' જેવો).
(૧૧) 'ર' નો 'ડ'.
(૧૨) 'હ' નો 'સ'.

આના દાખલા અત્રે ડૉ. ગ્રીઅર્સને આપ્યા નથી; પણ પ્રાન્તિક ભાષાના નમુના આપ્યા છે તેમાંથી તેમજ અન્ય રીતે તારવીએ તો નીચે પ્રમાણે તારવી શકાયઃ—

(૧) સવડ, અડવું, વચાર, કરશ, લખશ, ઊઠા (ઊઠીશ); જવા, (જઇશ).

(૨) લેમડો, પેપળો, હેંડવું, મેહું, શેંગો.

(૩) ચેટલાક, ચેટલો, દિયરો; ચીધું, છેતર, નાંછવું, ભુછ. લઈજ્યા (લઈ ગયા), પજે (પગે), માજ્યા (માગ્યા).

(૪) સોકરા, પસે.

(૫) હારૂ, માણહ, હામર્થું, હરખું, હમજવું, વરહ.

(૬) કયું, દારા (દહાડા), કઉં (કહું).

(૭) ટંગી, જાફટ, સુક, બદ્ધા, તેદી, ડાણો, ઘનો, એકથું, ઉદાળી દીઢું (કે 'ડીઢું'), કારન, પન (પણ).

(૮) 'મરવાનો' (મળવાનો), આગર (આગળ), 'થોરા દારા' (થોડા દહાડા).

(૯) મોદ્દો, નાલ્લો, ડિદ્દો (દીઠો), નોક્કર.

(૧૦) નોના, તોણ, નોંખ્યો, વોણીઓ.

(૧૧) માડા (મારા), ઘડમાં (ઘરમાં).

(૧૨) મોસન.

કલકત્તા સંસ્કૃત કૉલેજના પુસ્તકાલયમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકો છે તેની યાદી સરકાર તરફથી બહાર પડે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯ મા પ્રસિદ્ધ થયલા નં. ૨૬ ના 'કેટલોગ' (યાદી)મા જૈન ગ્રંથોની સૂચી છે; તેમાંની કેટલીક હકીકત જાણવા જેવી છે. હાલમાં રા. રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, 'રામચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા' પ્રસિદ્ધ કરે છે, તેમજ વર્તમાનપત્રોમાં ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં જૈનોની મુખ્ય સહાયતા છે, ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનથી થયો છે, જૂનામા જૂના ઉત્તમ ગુજરાતી જૈનોની છે. તથા 'ગૌતમરાસો' નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોથી પણ જૂનો છે વગેરે કેટલાંક લખાણો આવે છે. આ પ્રસંગે કેટલોક ઉલ્લેખ આ યાદીમાં આપવાથી આવી ભાષા શોધ કરનારાને યોગ્ય માર્ગ શો છે તે જોવામાં મદદ પડશે એવી આશા છે.

'કલ્પસૂત્ર ટીકા'—આ ગ્રન્થનું હસ્તલિખિત પુસ્તક ટનકત્તાના પુસ્તભંડારમાં છે. તેની સાલ સંવત્ ૧૮૪૩ છે અર્થાત્ આસરે ૧૨૫ વર્ષ જૂનું પુસ્તક છે. એ ટીકા ભાષામાં છે. તે ભાષા કઈ તે વિચારવા લાયક છે. થોડાક ઉતારો નીચે આપ્યો છે—

'अथ कल्पसूत्रनी टीका लिख्यते। तेण कालेण तेणं समपण। तिणे कालें तिणें समये ने विषइ श्रमण भगवंत श्रीमहावीरने पांच कल्याणक उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रइ थया। ते किम्। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्र श्रीमहावीरने च्यवनकल्याणक थया। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्र गर्भापहार थयु। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रें श्रीमहावीरनु जन्मकल्याणक थयो। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्र दीक्षाकल्याण थयु। आगार कहीइ घरयकी अणागारकहीइ साधु थया। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रे श्रीपरमेश्वरणे अनन्त कहीइ। जेहनों पार न पामीयइ। तेहथी अणुत्तर कहता। जेहथी आगले बीजु काइ न मिले। ते माटे सर्वोत्तम।

ગુજરાતી ભાષા જયપુર અને માળવા સાથે ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે પરન્તુ 'નો', 'ની' અને 'નું' એ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયો તથા 'થી', 'થકી' એ પાંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો 'જયપુરી' કે 'માળવી'માં નથી, ગુજરાતીમાં જ છે. છઠ્ઠી, ચોથી ને પાંચમીના પ્રત્યયો ડૉ. ગ્રીઅર્સન રાજસ્થાની, વ્રજ, બુન્દેલી ને ગુજરાતી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે આપે છે—

વ્રજ	બુંદેલી	ગુજરાતી	રાજસ્થાની			
			મેવાડી	માળવી રો, રા, રી	જયપુરી	મારવાડી
ષષ્ઠી—કૌ, કે, કી,	કૌ, કે, કી	નો, ના, ની	કો, કા, કી	કો, કા, કી	કો, કા, કી	રો, રા, રી
ચતુર્થી—કો	કો	ને	નૈ,	ને, કે	નૈ, કૈ	નૈ
પંચમી—સૌં, તે	સૌં, સે	થી,	સૈ, તૈ	ઉ, સે, સૂ	સૂં, સૈં	સૂં, ઊ

આ ઉપરથી જણાશે કે 'થી', 'નો', 'ના', 'ની' એ પાંચમી અને છઠ્ઠીના પ્રત્યયો ગુજરાતીમાં જ છે. આમ વિચારતાં ઉપલું વર્ણન ગુજરાતી ભાષાનું લાગે ને તેને કેટલાક પ્રાચીન ગુજરાતી કહે, પણ એ લખાણ તો ૧૨૫ વર્ષ પરનું જ છે, અને તે વખતની કઈ આવી ભાષા હોય નહિ

એમા કહ્યોઈં જેવાં કેટલાક પ્રાચીન રૂપો છે; તેમજ **'નો'**, **'ની'**, **'નુ'** પ્રત્યયાન્ત, **'થી'** પ્રત્યયાન્ત અને **'થકી'** એવા અર્વાચીન રૂપો છે આમ કોઈ પુસ્તક પ્રાચીન ગુજરાતીમા છે કે કઈ ભાષામા તે નક્કી કરવું સહેલુ નથી. એ ભાષામા જયપુરી અને માળવી કે અન્ય રાજસ્થાની ભાષાનું મિશ્રણ હોય એ પણ જોવાનું છે.

ઈ. સ. ના **૧૨**મા સૈકામાં થઈ ગયલા હેમચદ્રે પોતાના 'શબ્દાનુશાસન' ના ૮મા અધ્યાયમા પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ આપ્યુ છે, તેમાં 'અપભ્રંશ' ના નિયમો આપ્યા છે. એ અપભ્રશ ઉપરથી હાલની ગુજરાતી ભાષા ઊતરી આવી છે. શિષ્ટ અપભ્રંશને જૂના વખતમા 'નાગર અપભ્રંશ' કહેતા અને એ 'નાગર અપભ્રશ'જ ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ છે. કેટલાક વિદ્વાનોનુ એવું માનવુ છે કે એ નાગર જ્ઞાતિના નામ પરથી બાલબોધ લિપિનું 'નાગરી' લિપિ એ નામ પડ્યુ છે. 'નાગર અપભ્રંશ' એ નામ પણ નાગર જ્ઞાતિના નામ પરથી જ પડ્યુ હશે એવો સંભવ છે. વિદ્યાના વિષયમા નાગર જ્ઞાતિ ગુજરાતમા સર્વ જ્ઞાતિઓમા પરાપૂર્વથી અગ્રેસર છે. હેમચન્દ્ર જાતે ઉત્તર ગુજરાતમા રહેતા અને જે અપભ્રંશ ભાષાના એમણે નિયમો અને દાખલા આપ્યા છે તે ભાષા એમના સમયમા મૃત હશે, તો પણ તે સમયમા બોલાતી ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ છે એ નક્કી છે

અણહિલવાડ પાટણની વિદ્યાનો કંઈ હેમચદ્ર સાથે નાશ થયો નહિ. એના મરણ પછી લગભગ બસે વર્ષે લખાયલો એક પ્રાચીન ગ્રન્થ માલમ પડે છે, તે જૂની ગુજરાતી ભાષામા લખેલો માની શકાય. એ ગ્રન્થ તે 'મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક' છે. એ વ્યાકરણનો ગ્રન્થ છે સંસ્કૃત વ્યાકરણના 'વાક્યવિન્યાસ' વિષે ગુજરાતીમા લખેલો એ લેખ છે એ ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૩૯૪ મા લખાયો છે ને એનો ગ્રન્થકાર દેવસુન્દરનો શિષ્ય હતો. એ લેખ હકીકત માટે નહિ, પણ ભાષાબોધ માટે ઉપયોગી છે, કેમકે હેમચન્દ્ર (ઈ. સ. ૧૧૫૦) અને નરસિંહ મહેતા (ઈ સ. ૧૪૫૦) એ બેના સમયની વચ્ચે ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ કેવી હતી તે એથી જણાય છે. આ રીતે હાલની ગુજરાતી ભાષા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે જાણવાના અવિચ્છિન્ન સાધનો મળી આવે છે. સંસ્કૃત–પ્રાકૃત–અપભ્રશ–ગુજરાતી આ ક્રમે હાલની ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ થયુ છે

હેમચંદ્રે વર્ણવેલી નાગર અપભ્રંશ ભાષા મધ્યમાં આવેલા, ગંગા યમુનાના વચલા પ્રદેશમાંની પ્રાકૃત-શૌરસેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

મુખ્ય સ્વરૂપમાં ગુજરાતી ભાષા પશ્ચિમની હિંદી સાથે ને તેથી પણ વિશેષ રાજસ્થાની ભાષા સાથે મળતી આવે છે. મધ્ય સમયમાં ગુજરાત એ રજપુતાનાનો માત્ર એક ભાગ હતો. હાલ એ રજપુતાનાથી જુદો છે; કારણ કે એ ધણોખરો બ્રિટિશ હકુમત નીચે છે અને રજપુતાનામાં દેશી રાજ્ય છે. ક્રિયાપદનાં અને નામનાં રૂપાખ્યાનમાં ગુજરાતી ભાષા પશ્ચિમ હિંદી સાથે મળતી આવે છે. એમાં માત્ર એકજ અપવાદ છે. તે એ કે નામની છઠ્ઠી અને ચોથી વિભક્તિની બાબતમાં એ પશ્ચિમ રાજસ્થાની સાથે મળતી આવે છે.

પંજાબી, ગુજરાતી, અને રાજસ્થાની એ ભાષાઓ અને બીજી ભાષાઓ વચ્ચે એક ફેર એ છે કે આગલીમાં શબ્દનાં રૂપો પ્રત્યયોને બદલે સહાયક શબ્દો ઉમેરવાથી થાય છે અને પાછલીમાં પ્રત્યયો ઉમેરવાથી થાય છે. જેમકે હિંદુસ્તાનીમાં (જેનો આગલીમાં સમાવેશ થાય છે). 'ઘોડે–કા' (ઘોડાનો) અને 'ઘોડે–કો' (ઘોડાને) ઓળખાય છે. એમાં 'કા' અને 'કો' એ સહાયક-શબ્દો 'ઘોડે' (મૂળ 'ઘોડા') ને ઉમેરાયા છે: પણ બંગાલીમાં (જેનો પાછલીમાં સમાવેશ થાય છે) 'ઘોડાર' (ઘોડાનો) અને 'ઘોડારે' છે. આમાં 'ર' ને 'રે' એ બે પ્રત્યયો છે ને તે 'ઘોડા' ને લગાડેલા છે. 'ઘોડાર' અને 'ઘોડારે' એ બંનેમાં પ્રત્યય ભેગો થઈ એક આખો સાદો શબ્દ બને છે અને એનો ઉચ્ચાર પણ એક શબ્દ જેવો થાય છે; પણ ' ઘોડે–કા ' અને ' ઘોડે–કો ' તો સમસ્ત શબ્દ જેવા છે; દરેકમાં બે શબ્દ છે.

આનું કારણ એ છે કે ભાષાના બંધારણમાં પ્રથમ મૂળ શબ્દોમાં જુદા શબ્દ ઉમેરી શબ્દોનાં રૂપો થાય છે ને જેમ જેમ ભાષાનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ શબ્દોનાં રૂપો પ્રત્યયથી થાય છે; અર્થાત્ બે શબ્દોનો બનેલો શબ્દ એક જ શબ્દ હોય એમ થાય છે. આ ઉદાહરણથી સારી રીતે સમજાવી શકાશે; પણ તેમ કરતાં પહેલાં પ્રાકૃત ભાષાનો અપભ્રંશનો એક સંધિનિયમ આપવાની જરૂર છે.

'**कगचजतदपयवां प्रायो लोपः** । २ । २. એવું 'પ્રાકૃતપ્રકાશ'–નું સૂત્ર છે. **कगचजतदपयवां प्रायो लुक्** [હેમ० ૮।૧।૭૭], સ્વરથી પર, અનાદિ અને અસંયુક્ત એવા क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, य् ને

ष्, નો પ્રાયઃ લોપ થાય છે. અર્થાત્, કેટલાક વ્યંજનો, જેમાં क् ને त् છે, જ્યારે શબ્દની મધ્યમાં અને બે સ્વરની વચ્ચે આવે ત્યારે તેનો લોપ થાય છે, પણ શબ્દની આદિમાં હોય તો તેનો લોપ થતો નથી; જેમકે चलति નું चलइ થાય છે; પણ कामस्य तत्त એમાં तत्त નો આદિ त् લોપાતો નથી; કેમકે અસંયુક્ત છે તોપણ પદનો આદિ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે क्, त्, આદિ વ્યંજનનો લોપ થાય ત્યારે તે વ્યંજનો પદના આદિમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે.

હવે ત્રણ જૂના શબ્દો જે પછીના પ્રત્યયો થયા છે તેનો વિચાર કરીએ. એ ત્રણ શબ્દો किअअ, कर, ने करऊ અને तणऊ છે. હિંદુસ્તાની 'ઘોડે–કા' એ 'ઘોડે–કિઅઅ' એ અપભ્રંશ રૂપ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. અહિં 'કિઅઅ' નો 'કા' થતા 'ક્' નો લોપ થયો નથી; તેથી ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એમ સમજાય છે કે 'ક્' એ જુદા શબ્દનો આદિ વર્ણ છે અને એ શબ્દ 'ઘોડે' સાથે એક થયો નથી અને 'કા' એ અન્ય શબ્દ જ લાગેલો છે, પ્રત્યય નથી.

એથી ઉલટું બંગાળી ' ઘોડાર ' એ ' ઘોડઅ—કર ' પરથી ' ઘોડઅ–અર ' થઈ વ્યુત્પન્ન થયો છે. અહિં ' કર ' નો આદિ ' ક્ ' લુપ્ત થયો છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે 'ક્' પદનો આદિ વર્ણ ન હતો પણ વચમાં છે. ' કર ' એ આ પ્રમાણે જુદો શબ્દ ન હતો, પણ 'શબ્દનો અવયવ જ હતો, તેથી ' ઘોડ્અકર ' માં વચ્ચે આડી લીટી નથી; માટે "ર" એ પ્રત્યય છે, જુદો શબ્દ નથી; બંગાળી વૈયાકરણો ' ઘોડાર ' ને એક શબ્દ તરીકે લખે છે તે બરોબર છે.

પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં ' ઘોડારો ' (ઘોડાનો) છે તે બંગાળી ' ઘોડાર 'ના જેવું જ રૂપ છે. એને સાધારણ રીતે ' ઘોડા —રો' લખે છે તે ખોટું છે. એ ' ઘોડઅ–કરઉ ' પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે, અને 'ક્' નો લોપ થયો તેથી એમ જણાય છે કે ' ઘોડઅકરઉ ' અને 'ઘોડારો' એ દરેક એક શબ્દ છે, બેનો બનેલો નથી. તેટલા માટે ' રો' એ પ્રત્યય છે, ઉમેરેલો શબ્દ નથી.

હવે ગુજરાતી રૂપ ' ઘોડાનો ' લઈ એ. એ ' ઘોડઅ–તણઉ ' નું 'ઘોડઅ —અણઉ ' થઈ વ્યુત્પન્ન થયો છે. અહિં પણ ' ત્ ' ના લોપથી એમ સમજાય છે કે ' તણઉ ' એ જુદો શબ્દ જતો રહી પ્રત્યય ગણાયો છે.

તેટલા માટે ' ઘોડાનો ' એ એક શબ્દ છે, બેનો બન્યો નથી. ' રો ' ની પેઠે 'નો' પણ પ્રત્યય જ છે.

અર્થાત્ વ્યંજનનો લોપ પદના આદિમાં થતો નથી, તેથી જે રૂપોમાં લોપ થયો છે તેમાં મૂળ શબ્દોને લગાડેલા એ પ્રત્યયો જ છે, ને શબ્દ એક જ છે, એ સંયુક્ત થઈ બન્યો નથી; પણ જે રૂપોમાં લોપ થતો નથી તેમાં મૂળ શબ્દોને લગાડેલા એ બીજા શબ્દો છે ને આખા શબ્દ બે શબ્દો સંયુક્ત થયા છે.

ચતુર્થીના પ્રત્યયની બાબત ષષ્ઠીના પ્રત્યય જેવીજ છે; કેમકે એ બધી ભાષાઓમાં—પંજાબી, ગુજરાતી ને રાજસ્થાનીમાં–ચતુર્થીનો પ્રત્યય ષષ્ઠીના પ્રત્યયને સપ્તમીનો પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. ' કો ' એ 'કા' ની સપ્તમી ' રે ' એ 'ર' કે ' રો ' ની સપ્તમી છે, અને ' ને ' એ ' નો ' ની સપ્તમી છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે હિંદુસ્તાની ભાષામાં ષષ્ઠી અને ચતુર્થી નવા શબ્દ ઉમેરવાથી થાય છે; પણ ગુજરાતી અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની તેમજ પંજાબીમાં (તેમાં ' કિડા ' નું રૂપ ' ડા ' છે) ષષ્ઠી અને ચતુર્થી પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે.

સ્વરોના ઉચ્ચારમાં ગુજરાતીમાં કેટલાંક ખાસ લક્ષણ છે. સ્વરની પછી સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો તેમાંનો એક લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. જેમકે હિંદમાં ' मक्खन ' ને ગુજરાતીમાં ' માખણ ' છે. વળી 'मारिस्सड ' નું ' મારીશ ' થાય છે.

અરબી અને ફારસી ભાષામાં જે શબ્દમાં ' અ ' ની પછી ' હ ' આવે છે તે શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાય છે ત્યારે તેમાં ' અ ' નો 'એ' થાય છે; પણ હિંદુસ્તાનીમાં ' અ ' રહે છે. જેમકે હિંદુસ્તાની ' सह्र ' નું ગુજરાતીમાં ' શેહેર ' છે.

સિંધી ને રાજસ્થાનીની પેઠે ગુજરાતીમાં ' એ ' નો ' ઓ ' છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનીમા 'ઐ' નો 'ઔ' છે; જેમકે હિંદુસ્તાનીમાં 'बैठा,' ગુજરાતી 'બેઠો,' હિંદુસ્તાનીમા 'लौंडी' ગુજરાતી 'લોડી.'

ઘણા શબ્દોમાં હિંદુસ્તાનીમાં 'ઈ' છે ત્યા ગુજરાતીમાં 'અ' છે; જેમકે હિંદુસ્તાની 'बिगाड़ना,' ગુજરાતી 'બગડવું;' હિંદુસ્તાની 'लिखना' ગુજરાતી 'લખવું;' હિંદુસ્તાની मिलना,' ગુજરાતી 'મળવું'; હિંદુસ્તાની 'अधिक,' ગુજરાતી 'અદકુ'

વળી હિંદુસ્તાનીમા 'उ' હોય છે ત્યા કોઈ કોઈ સ્થળે ગુજરાતીમા 'અ' હોય છે. જેમકે હિંદુસ્તાની 'तुम,' ગુજરાતી 'તમે' (મેવાટી (રાજસ્થાની) तम,); હિંદુસ્તાની 'मानुस,' ગુજરાતી 'માણસ,' હિંદુસ્તાની 'हुआ' ગુજરાતી 'હતો.' ગુજરાતીમા મભાષણમા 'હુતો' પણ વપરાય છે.

વ્યંજનના સબધમા રાજસ્થાની, પંજાબી, સિંધી અને મરાઠીની પેઠે ગુજરાતીમા પણ ઘણા શબ્દોમા મૂર્ધન્ય વ્યંજનો છે. 'ણ' અને 'ળ' હિંદુસ્તાનીમા નથી નિયમ એવો જણાય છે કે અપભ્રંશમા 'ન' અને 'લ' પરથી ગુજરાતીમા 'ન' ને 'લ' થાય છે, પણ અપભ્રંશમા 'ન' ને 'લ' શબ્દની વચમા હોય છે તેનું ગુજરાતીમા 'ણ' ને 'ળ' થાય છે; જેમકે અપભ્રંશ 'સોન્નાઉં,' ગુજરાતી 'સોનુ' અપભ્રંશ 'ઘણઉં,' ગુજરાતી 'ઘણુ' અપભ્રંશ 'ચલ્લઇ,' ગુજરાતી 'ચાલે,' અપભ્રંશ 'ચલઇ', ગુજરાતી 'ચળે' ઉપર નિયમ આપ્યો છે કે પ્રાકૃતમા સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો ગુજરાતીમા એક લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે આ ઉપરથી દન્ત્ય વ્યંજનો શબ્દની વચ્ચે હોય છે ત્યારે તેની પૂર્વનો સ્વર બહુધા દીર્ઘ હોય છે.

ડૉ. ગ્રીઅર્સને વ્યંજનોના પ્રાન્તિક ભેદ નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે.

દન્ત્યને બદલે મૂર્ધન્ય ને મૂર્ધન્યને બદલે દન્ત્ય — ડ, ઢ, ને ળ સ્થાને ર. 'મારે' (મારે), 'દીથો' (દીઠો), 'થોરા' કે ડોડા' (થોડા), 'સોરૂ' (સોઢુ), 'તેને' (તેણે), 'મરવુ' (મળવુ), 'ડાહડો' (દહાડો), 'ટુ' (તુ), 'દીઢો' કે 'ડીઢો' (દીધો). વાયવ્ય સીમાની પિશાચ ભાષાઓની પેઠે દન્ત્યને મૂર્ધન્ય પરસ્પર બદલાય છે.

'ચ' ને 'છ' ને બદલે 'સ'. 'પાસ' (પાચ), 'ઉસો' (ઉચો), 'સારવુ' (ચારવુ), 'સોર' (છોડ), 'પુસ્યો', (પૂછ્યો)

'જ, ને 'ઝ' નો 'ઝ' જેવો ઉચ્ચાર 'ઝાડ' (ઝાડ). ચરોતરમા મહીના કિનારાના પ્રદેશમા 'સ' ને 'ઝ' નો ઉચ્ચાર 'ત્સ', 'દ્ઝ' જેવો, અર્થાત્ દન્ત્યતાલવ્ય થાય છે. એ ઉચ્ચાર મરાઠીને મળતો આવે છે 'ચરોતર' માના 'ચ' નો પણ એવોજ 'ત્સ' ઉચ્ચાર થાય છે

'ચ' ને 'છ' નો 'સ' થાય છે 'ક', 'ખ', ને 'ગ' ની પહેલા કે પછી 'ઈ', 'એ', કે 'ય' આવે તો ઘણે કરીને અનુક્રમે 'ચ', 'છ', ને 'જ' થાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમા આ પ્રમાણે થાય છે, જેમકે 'દીચરો' (દીકરો), 'છેતર' (ખેતર), 'લાજ્યો' (લાગ્યો), 'પજે' (પગે),. ઉત્તર કોક-

ણુની મરાઠીમાં પણ આવોજ ફેરફાર થાય છે. પાછા એ 'ચ' ને 'છ' ના ઉપર દર્શાવેલા ફેરફાર પ્રમાણે 'સ' પણ થાય છે, 'નાંખ્યા' નું 'નાંછ્યા' ને પછી 'નાસ્યા' થાય છે.

હિંદુસ્તાનીમાં 'વ' નો 'બ' થાય છે; ગુજરાતમાં એમનો એમ રહે છે; જેમકે હિંદુસ્તાનીમા '**बनिआ**', ગુજરાતી 'વાણીઓ'; હિંદુસ્તાનીમાં '**बिना**' ગુજરાતી 'વિના'; હિંદુસ્તાનીમાં '**बर्बत**', ગુજરાતી 'પર્વત'.

બોલવાની ભાષામા ગુજરાતીમાં કેટલેક સ્થળે 'સ' ને 'શ' નો ઉચ્ચાર 'હ' જેવો થાય છે અને એ ઉત્તરમાં નિયમ થઈ ગયો છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમા એમ જ છે. 'માણુહ' (માણસ), 'હો' (સો), 'હૂરજ', 'દેહ' (દેશ), 'હમજાયો' (સમજાવ્યો). કાઠિયાવાડમા 'આદિ' 'સ' ના ઉચ્ચારમાં ઉષ્મ 'હ'કારનું મિશ્રણ થાય છે. 'ક' ને 'ખ' ની વચ્ચે જેવો સંબંધ છે તેવો 'સ' ને કાઠિયાવાડી 'સ્હ' વચ્ચે સંબંધ છે.

એથી ઉલટું, મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં જ 'હ' નો લોપ પણ થાય છે. 'ઉતો' (હુતો, હતો) 'ઉં' (હું), 'આથી' (હાથી), 'કઉં' (કહું).

આ નિયમ મહાપ્રાણ વ્યંજનોમા પણ થતો જેવામાં આવે છે; તેથી ઉત્તરમા નીચેના ઉચ્ચારો છેઃ—

'એકતું' (એકઠું), 'હાતે' કે 'હાતી' (હાથે), 'અદકુ' (આધકું).

સુરત અને ભરૂચ જીલ્લાઓમાં વ્યંજનો બેવડાવવામાં આવે છે. શબ્દના આરંભમા વ્યંજનો પણ દ્વિભાવ કરવા તરફ વૃત્તિ છે 'દ્દિઠો' (દીઠો) 'ન્નોકર' (નોકર), 'અમ્મે' (અમે), 'નાહ્લો' (નાનો), 'મ્મારો' (મારો), 'નાહ્લો' મા થયુ છે તેમ 'ન' નો 'લ' કરવા તરફ પણ વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ આખા ગુજરાતમા સામાન્ય છે, પણ સુરત ભરૂચમાં વિશેષ દેખાય છે. એજ જિલ્લાઓમા 'ય' ની પહેલા વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજનની પૂર્વે 'ઈ' હોય તેના જેવો ઉચ્ચાર થાય છે. 'માર્યો' નો ઉચ્ચાર 'માઈર્યો' 'આવ્યો', 'લાવ્યો' નો ઉચ્ચાર 'આઈવ્યો', 'લાઈવ્યો' જેવો પણ કેટલાક કરે છે.

વળી એકજ શબ્દમા વ્યંજનો ઉલટાસુલટા કરવાના દાખલા પણ ગુજરાતીમાં મળી આવે છે. 'ટીપવું', 'પીટવું'; 'ખગવીસ', 'ખવારીશ', 'દેતવા', 'દિવતા'. છેલ્લા બે દાખલા ગ્રીઘામાના છે એમ ડૅા. ગ્રીઅર્સન કહે

છે. પણ અમદાવાદમા પણ 'દેતવા' શબ્દ સંભળાય છે. આ બધા અશિષ્ટ વર્ગના જ ઉચ્ચારો છે, પણ ભાષામા કેવા ફેરફાર થાય છે તે દર્શાવે છે, માટે અહિં આપ્યા છે. અમદાવાદ ને ચરોતરમા 'મજબૂત' ને ઠેકાણે 'જમબૂત', 'ગમ' ને ઠેકાણે 'મગ'; અને 'નુકસાન' ને ઠેકાણે 'નુસકાન' કહે છે.

બીનકેળવાયલા મુસલમાનો હિંદુસ્તાની નહિ, પણ ગુજરાતી બોલે છે, તેમની ભાષામા ફારસી અને અરબી ભાષાના ઘણા શબ્દો આવે છે; અને ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારમા પણ ખાસ ફેરફાર થયલા જોવામા આવે છે, તેમાનો મુખ્ય દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનનો પરસ્પર ફેરફાર છે.

પારસી લોકોની ગુજરાતી ભાષામા પણ મૂર્ધન્યને બદલે દન્ત્ય વ્યંજનોના પ્રયોગ જોવામા આવે છે.

ગુજરાતીમા નપુસક લિંગ છે, તેમ હિંદુસ્તાનીમા નથી. હિંદુસ્તાનીમાં નપુસક પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ છે અને પશ્ચિમ હિંદીની કેટલીક પ્રાન્તિક બોલીમા નપુસકલિંગના કોઈક કોઈક દાખલા જોવામા આવે છે. પશ્ચિમ હિંદીમા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાથી આવેલા નપુંસકલિંગના શબ્દો પુલ્લિંગમા છે. રાજસ્થાનીમા આ દાખલા, જેમ જેમ પશ્ચિમ તરફ જઈએ છિયે તેમ, પશ્ચિમ હિંદી કરતા વિશેષ જોવામા આવે છે અને આખરે ગુજરાતીમા નપુસકલિંગથી સ્થાયી થયલી દેખાય છે. આ બાબતમા ગુજરાતી મરાઠીને મળતી આવે છે. ઘણીખરીવાર નપુંસકલિંગ સામાન્ય લિંગના અર્થમા વપરાય છે; 'છોકરૂં'.

'ડો' (પુ) 'ડી' (સ્ત્રી) અને 'ડું' (ન) એ પ્રત્યયો રાજસ્થાનીની પેઠે ગુજરાતીમા પણ સાધારણ છે. અપભ્રંશમા એ પ્રત્યય છે તે ગુજરાતીમા ને રાજસ્થાનીમા આવ્યો છે. સાધારણરીતે એનો કંઇ અર્થ નથી, પણ કોઈક સ્થળે, મુખ્યત્વે નપુસકમા, તે તિરસ્કારવાચક છે. 'કુકડો', 'બિલાડી', 'ગધેડું', એ બધા શબ્દોમાં એ પ્રત્યય છે.

નામના રૂપાખ્યાનમા ગુજરાતીમા 'અ'કારાન્ત નામનુ પ્રથમાનું બહુવચન 'ઓ' પ્રત્યયથી થાય છે, તેમ પશ્ચિમ હિંદમા (હિંદુસ્તાની બોલી જે એ વાતમા પંજાબીને મળતી આવે છે તેમા નહિ) અને રાજસ્થાનીમા પણ છે. પણ બીજી વિભક્તિઓના રૂપોમાં અકારાન્ત શબ્દનું અંગ આકારાન્ત થાય છે (ઘોડાનો, ઘોડાથી વગેરે) એવુ પશ્ચિમ હિંદમા થતું નથી.

'ઘેડાનો'-'ઘોડે-કા' બીજી ગુજરાતી ભાષાની ખાસીઅત એ છે કે તેનાં રૂપાખ્યાનમા બહુવચનના રૂપોમા વિકલ્પે 'ઓ' પ્રત્યય લાગે છે.

ગુજરાતીના 'શું' ને મળતું હિંદુસ્તાનીમા નથી. હિંદુસ્તાનીમા क्या છે તેમ ગુજરાતીમા પણ 'કશુ', 'કિયા' કે 'કશા' છે. ઉત્તર તરફ 'ચિયા' વપરાય છે.

ક્રિયાપદના રૂપોમા 'છુ' નો ઉપયોગ જેવો ગુજરાતીમા છે તેવો પંજાબી, રાજસ્થાની અને અન્ય ભાષાઓમા પણ છે, પણ પશ્ચિમ હિંદીમા નથી. ભવિષ્યકાળમા 'શ' કે 'સ' આવે છે તે રાજસ્થાનીની કેટલીક પ્રાન્તિક બોલીમા પણ આવે છે. પશ્ચિમ હિંદમા 'સ' નો 'હ' થઈ ગયો છે. એજ 'હ' ગુજરાતની કેટલીક પ્રાન્તિક બોલીમા પણ છે.

ગુજરાતી ભાષાની એક ખાસ વાક્યરચના છે, એ રચના કવચિત્ રાજસ્થાનીમા પણ જોવામા આવે છે, પણ હિંદુસ્તાનની બીજી ભાષામા જણાતી નથી. સકર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકાળનો ઉપયોગ જેમા થાય છે તે એ રચના છે એ બીજી હિંદુસ્તાની ભાષાઓની પેઠે કર્મણી કે ભાવે વપરાય છે કર્મણિ રચનામા ભૂતકૃદન્ત ભૂતકાળ તરીકે વપરાય છે તે જાતિ ને વચનમા કર્મના રૂપને મળતુ છે. 'તેણે રાજધાની કરી', અથવા 'તેનાથી રાજધાની કરાઈ' દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાનીમા ભાવે રચના છે, એમા કર્મ ચતુર્થીમા આવે છે, અને ક્રિયાપદ નપુંસકમા, અથવા તો નપુંસક ન હોવાથી પુંલિંગમા મૂકાય છે, જેમકે उस-ने राणी-को छोडा (તેણે રાણીને છોડાયુ-છોડવાનું કર્યું-તેણે રાણીને છોડી) પણ उस-ने राणी छोडी એમ को પ્રત્યય ન વાપરીએ તો કહેવાય છે એવે સ્થળે ગુજરાતીમા ક્રિયાપદ નપુંસકમા વપરાતુ નથી, પણ કર્મની જાતિ ને વચનમા વપરાય છે.

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ

(સ્વ. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી એ; એલએલ. બી.)

કોઈ પણ ભાષાનો આરંભકાલ ચોકસપણે નક્કી કરવો એ અશક્ય છે. એવો નિર્ણય કરવાના ઐતિહાસિક સાધનો હોતા નથી એટલુંજ નહિ પણ ભાષા કંઇ એક દિવસમાં કે એક વર્ષમા બંધાતી નથી. અનેક કારણો અને બનાવોના આવી મળવાથી ભાષાનો ધીમે ધીમે ઉદ્ભવ થાય છે. અને ઉદ્ભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ભાષામા ફેરફાર પણ થતો જાય છે. અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બંધ થતા તેમાં ફેરફાર થતા અટક્યા છે. તેમના ઉદયનો કાલ જેવો કેવળ અગમ્ય છે તેવો વર્તમાન સમયમાં બોલાતી અને બદલાતી ભાષાઓના ઉદયનો કાલ છેક અગમ્ય નથી; પરંતુ વર્તમાન ભાષાઓનું અમુક સ્વરૂપ ક્યારે ઘડાયુ એ નક્કી કરવું બહુ અઘરૂં છે. ગ્રન્થો, લખાણો અને વર્તમાનપત્રોનો હાલના જેવો ભારે સાધનરૂપ જથો હોય ત્યાં એ મુશ્કેલી પડે નહિં, પણ વર્તમાન મુકી ભૂતકાળમાં જેમ જઈએ છીએ તેમ એ જથો ઓછો મળે છે. વળી ભાષાનુ અમુક સ્વરૂપ બંધાય તેજ વખતથી તેનું સાહિત્ય રચાય એમ બનતું નથી; અને લેખી સાહિત્ય તો તેથી પણ મોડું થાય છે. આ રીતે ભાષાનો ઉદ્ભવ થયા પછી ઘણે કાળે તેનું લેખી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અતિ પ્રાચીન ભાષાઓને લેખન સામગ્રી મોડી પ્રાપ્ત થઈ એ અન્તરાય તે પછીની ભાષાઓને નડ્યો નથી. પરંતુ એ અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બંધ થયા પછી પણ તેની તરફની ભક્તિ ઘણા કાળ સુધી એવી ટકી રહી હતી કે ગ્રન્થો અને લખાણો બોલાતી ભાષાઓમા નહિં પણ પ્રાચીન ભાષાઓમા થતા હતા. યુરોપમાં તેમજ આ દેશમા આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી; અને તેથી અમુક ભાષાનુ જુનામા જુનુ સાહિત્ય જે સમયનું મળી આવે તે સમયે તે ભાષાનો આરભ થયો ગણી શકાતો નથી, પણ તે પહેલા ઘણા સમયથી એ ભાષા સારી રીતે રૂઢ થએલી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. આ દેશમા વળી એવી વિશેષ સ્થિતિ છે કે સંસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચાર થયા પછી અને પ્રાકૃતમાંથી પ્રાન્તીય ભાષાઓ થયા પછી પણ ઘણા કાળ સુધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ ગ્રન્થો અને લખાણો માટે વપરાતી નહોતી. બૌદ્ધોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થ પાલીમા લખ્યા તથા જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થ માગધીમા લખ્યા. અને

ધર્મ સાહિત્યની ભાષાઓ થવાથી એ ભાષાઓ એ ધર્મમંડળોમાં સંસ્કૃત જેટલીજ પદવી પામી. બૌદ્ધોએ તો પાલીને સંસ્કૃતના પણ પહેલાંની અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયની ' मूला भासा ' કલ્પી. આ રીતે પ્રાકૃત ભાષાએ પણ તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓના સાહિત્યને રોકનારી થઈ બ્રાહ્મણો તો પ્રાકૃત ભાષાઓને હલકીજ ગણતા હતા. પ્રાકૃતને શિષ્ટ ભાષા તરીકે તેઓ કબુલ રાખતા નહિં. '**हे अरयो हे अरय.**' ને બદલે '**हेऽलयो हेलयः**' બોલનાર અસુરોનો તિરસ્કાર કરી 'શતપથ બ્રાહ્મણ' માં કહ્યું છે કે '**तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलयो हेलय इति वदन्तः परायभवुः**' (३ म. पा. १-६-११ अध्याय ३२-१ २३). અશુદ્ધ ભાષા બોલનારનો આ રીતે પરાભવજ થાય માટે નિષેધ કર્યો છે કે:—

उपजिज्ञास्यां सम्लेच्छस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत्।

(३ म. पा. १-५-११ अध्या. २-१-२४.)

અહીં "મ્લેચ્છ" નો અર્થ અપભ્રષ્ટ થએલી ભાષા છે.*

બ્રાહ્મણોના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં જ લખાયા. નાટકમાં પણ તેમણે વિધિ કર્યો હતો કે શિષ્ટ પાત્રો પાસે સંસ્કૃત ભાષા બોલાવવી.

આ સર્વ કારણોએ પ્રાન્તીય ભાષાઓમા સાહિત્ય રચાતું અટકાવ્યું. એ અન્તરાય દૂર થયા પછી કેટલાક કાલ સુધી હિંદી અને વ્રજ ભાષાએ રાજકીય આશ્રયથી બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું, અને જુદા જુદા પ્રાન્તના વિદ્વાનોનો પ્રયાસ પોતા તરફ ખેંચ્યો.

આ બધા બળ નરમ પડયાં ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ થયો. ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ ક્યારે થયો તેનો એ સાહિત્યપરથી નિર્ણય કરવાનું બની શકે તેમ નથી.

* " બાઈબલ " ના 'ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ'મા પણ આવા પ્રકારની કથા છે કે, લડાઈમાંથી નાસતા ઇફ્રિમાઈટ લોકો જોરડન નદી ઓળંગવા આવ્યા ત્યારે તેમના શત્રુ ગિલીઅડાઇટ લોકોએ તેમને રોકયા. પુછતાં જે એમ કહે કે હું ઇફ્રિમાઈટ છું,' તેને ગિલીઅડાઈટ કહેતા કે " શિબોલેથ " એવો ઉચ્ચાર કર. ઇફ્રિમાઈટ લોકોને 'શ' બોલતા નહોતો આવડતો, તેથી તેઓ " સિબોલેથ બોલ્યા, અને એ રીતે પકડાઈ જાય તેને ગિલીઅડાઇટ લોકો કતલ કરતા. એ રીતે ૪૨,૦૦૦ ઇફ્રમાઈટ લોકો તે સમયે જોરડનને કીનારે માર્યા ગયા જનિજ્સ, પ્ર. ૧૨.

જુના ગ્રન્થો અને લખાણો મળી આવે તે વડે નિર્ણય કરવા જતા બીજો પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે કયી ભાષાને ગુજરાતી કે જુની ગુજરાતી કહેવી? સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે ભેદ કરવામા બીલકુલ મુશ્કેલી નથી. કેમકે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્પષ્ટ મર્યાદાથી બાંધેલુ સ્વરૂપ છે અને તેમાથી સ્હેજ પણ ફેરફાર શરૂ થયો ત્યાથી પ્રાકૃત શરૂ થાય છે પરંતુ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે વર્તમાન પ્રાન્તીય ભાષાઓ વચ્ચે એવી સ્પષ્ટ સુરેખ સીમા બાંધી શકાતી નથી પ્રાકૃતમા કાળે કાળે ફેરફાર થયા છે, અને તે છતા પ્રાકૃત નામ કાયમ રહ્યુ છે, સંસ્કૃત નાટકોમા લખેલી પ્રાકૃત ભાષા પ્રાકૃત વ્યાકરણોમા આવેલા નિયમોથી જુદી પડે છે. વરરૂચિ અને ચંડ સરખા ઘણા જુના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમો હેમચંદ્ર સરખા પાછળના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમોથી કેટલેક અંશે જુદા પડે છે. હેમચંદ્રના પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આરંભમા बहुलम्[1] ('ઘણુખરૂ) એવું સૂત્ર મુકી કહ્યુ છે કે એ સૂત્રનો અધિકાર આખા પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઉપર છે, અર્થાત્ એ વ્યાકરણમા આપેલા બધા નિયમો 'ઘણું ખરૂ' પ્રવર્તે છે એમ સમજવાનુ છે સંસ્કૃત પેઠે વ્યાકરણમા આપેલા જ નિયમો સર્વત્ર પ્રવર્તે અને તેથી ઉલટુ તે હમેશ ખોટું જ એમ બનતુ નથી. વળી હેમચંદ્ર કહે છે કે आर्षम्[2] એટલે ઋષિઓનુ જુનુ પ્રાકૃત છે તેમા બધા નિયમો વિકલ્પે (optionally) થાય છે, તે નિયમો પ્રમાણે થાય પણ ખરૂ અને ન પણ થાય. હેમચંદ્રે પોતે પણ ઘણા વિકલ્પે થતા નિયમો આપ્યા છે, અને તેમા જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાના મૂળ પણ કદી કદી નજરે પડે છે. ઉદાહરણાર્થ, स्वप् ધાતુમાના પહેલા अ નો ओ પણ થાય અને उ પણ થાય, અને એ રીતે स्वपिति[3] ને ઠેકાણે सोवइ અને सुवइ એવા બે રૂપ થાય તે હિંદી सोवे અને ગુજરાતી सुवेના મૂળ છે. कृत्वा પરથી 'काउण' અને 'करिअ'[4] થાય છે તેમા મરાઠી करून અને ગુજરાતી करीने ના આકારના મૂળ છે તે જ પ્રમાણે ધાતુઓના વિકલ્પે થતા આદેશ (બદલે થતા રૂપ) હેમચંદ્રે આપ્યા છે તે શી રીતે થયા તે દર્શાવ્યુ નથી તેમ જ શી રીતે થાય તે સમજાતુ નથી ઉદાહરણાર્થ સંસ્કૃત कथ् ઉપરથી वज्जर, पज्जर, उप्पाल, पिसुण, सङ, बोल्ल, चव,

---

१. सिद्ध हेमचंद्र · ८।१।२ २ सिद्ध हेमचंद्र : ८।१।३
३. ,, ८।१।३४ ४ ,, ८।१।२७

चम्प, सोस અને **साह**[૧] એવાં રૂપાન્તર વાગ્વ્યાપારતા નિયમો જોતાં શી રીતે થાય, અક્ષરોચ્ચાર અશુદ્ધિથી કરતા **कथ्** ઉપરથી શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. પરંતુ એમાના **सङ्** ઉપરથી મરાઠી '**सांगणे**' અને **बोल्ल** ઉપરથી ગુજરાતી 'બોલવું' થયાં છે એવાં ધાતુમૂળ માલમ પડે છે. આવા ધાતુઓ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી થયેલા નથી પણ દેશમાં બોલતા દેશ્ય શબ્દો છે એમાં શક નથી. તેમ વળી પ્રાકૃતના અને અપભ્રંશના કેટલાક નિયમો ગુજરાતી ભાષાનુ મૂળ શોધવામાં કામે લાગતા નથી. પ્રાકૃતમા **कृपा**નું **किपा**[૨] થાય તે ગુજરાતી 'કિરપા'નું મૂળ નથી. અપભ્રંશ **अम्मासु**નું **अम्हासु**[૩] થાય તે ગુજરાતી 'અમારામા'નું મૂળ નથી. આ રીતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓ કેટલે સુધી ઘડાયેલી હતી ત્યારે તેમાંથી ગુજરાતી ભાષા ઉદ્ભવ પામી અને ગુજરાતી ભાષા એ ભાષાઓમાંથી પોષણ લેતી કયારે બંધ પડી એ નક્કી કરવું બહુ કઠણ છે. તેમ જ વળી બધા તદ્ભવ શબ્દ એટલે સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી રૂપાન્તર પામી ઉત્પન્ન થએલા તમામ ગુજરાતી શબ્દો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણોમા આપેલા નિયમો પ્રમાણે જ કે તેમાં આપેલાં રૂપો ઉપરથી જ વ્યુત્પન્ન થયા છે એવો સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત થઈ શકશે નહિં. પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે સંસ્કૃત **वियोग:** ઉપરથી પ્રાકૃત **विओओ**[૪] થાય, પણ ગુજરાતીમા એ શબ્દ આવ્યો નથી અને 'વિજોગ' એવું તદ્ભવ રૂપ થયું છે. સંસ્કૃત ધૈર્યનું પ્રાકૃતમા **धीरं** કે **धीज्जं**[૫] થાય પણ ગુજરાતીમાં 'ધીરજ' એવું ત્રિજું જ રૂપ થયુ છે. **कर्म** ઉપરથી પ્રાકૃત **कम्म**[૬] થાય પણ ગુજરાતીમા 'કરમ' એવુ રૂપ થયુ છે.[૭] આ રૂપ પ્રાકૃત ઉપરથી આવ્યાં હોય એમ કહી શકાશે નહિં.

આ રીતે આ દેશમા પહેલવહેલી કયા સમયમા અને કયા રૂપમાં બોલાતી ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ નક્કી કરવાના કઠણ વિષયમાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે "અપભ્રંશ" ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે

---

૧. सिद्ध हेमचंद्र० ८।४।२. २ सिद्ध हेमचंद्र ८।४।१२८

३. सिद्ध हेमचंद्र ८।४।३८१

४. सि० हे० ८।१।१७७, ५. सि० हे० ८।२।६४. ३. सि० हे० ८।२।७९. ૭. 'કામ' એવું પણ રૂપ છે પણ તેનો અર્થ 'કરમ'થી જુદો છે.

७. प्राकृत प्रकाश १२।३२

નહિ. અપભ્રંશ ભાષા ગુર્જરોમાં બોલાતી હતી એવો ચોખ્ખો પુરાવો મળી આવ્યો નથી, પણ અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી ભાષાને ઘણી મળતી છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશ ઉપરથી થઈ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસમાં કહે છે કે, "પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઈ અને અપભ્રંશ ઉપરથી જૂની ગુજરાતી ભાષા થઈ છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણ સાથે ઘણું મળતું છે." બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખપદ ઉપરથી આપણા વિદ્વદ્રત્ન ગ. ગ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કહ્યું છે કે, "હેમાચાર્યની आगाध्यायोनो अपभ्रंश તે ગુજરાતી જ છે." અલબત્ત કેટલાકનો મત એવો પણ છે કે અપભ્રંશ તો આભીરો વગેરેની ભાષા હતી, અને શૌરસેની ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઈ છે. (નર્મગદ્યની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષા વિશેની પ્રસ્તાવનામાં ઉતારેલા વચન.) વળી નાટકમાં નીચેના પાત્રોના મુખમાં અપભ્રંશ ભાષા મુકવાની કહી છે.

शकराभीर चाण्डालशबर द्राविडोड्रजा ।
हीना वनेचराणां च विभाषाः सम कीर्तिताः ॥

પરંતુ શૌરસેની અને ગુજરાતી વચ્ચે ઘણું મળતાપણું નથી. પ્રાકૃત પરથી થએલી ભાષાઓમાં અપભ્રંશ સાથે જ ગુજરાતીને સહુથી વધારે મળતાપણું છે એ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે ઘણી સારી રીતે બતાવ્યું છે. વળી, અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનું સહુથી છેલ્લું રૂપાન્તર છે એમ જણાય છે. વરરુચિના 'પ્રાકૃત પ્રકાશ'માં સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમો પછી પૈશાચી, માગધી અને શૌરસેની એ ત્રણ ભાષાના નિયમો કહ્યા છે; અને પૈશાચી તથા માગધીને શૌરસેની પરથી નીકળેલી કહી છે, તથા શૌરસેનીને સંસ્કૃત-પરથી નીકળેલી કહી છે. વળી શૌરસેનીના કેટલાક નિયમો આપી **शेषं महाराष्ट्रीवत्**[1] એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ સામાન્ય પ્રાકૃત તે મહારાષ્ટ્રી છે અને શૌરસેનીનું ઘણુખરૂં બંધારણ તેના જેવું છે એમ કહ્યું છે. વરરુચિએ અપભ્રંશના નિયમ દર્શાવ્યા નથી તેથી તેના સમયમાં અપભ્રંશ ભાષા થઈ નહિ હોય એમ અનુમાન થાય છે. ચંડના 'પ્રાકૃત લક્ષણ' માં અપ-ભ્રંશનું નામ છે. તે ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે, જોડાક્ષરમાં છેવટનો 'र' હોય તે અપભ્રંશમાં તેનો લોપ ન થાય[1] હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં એવા

१ प्राकृत लक्षण ३।३७.

'र' નો લોપ વિકલ્પે થાય છ એમ કહ્યું છે[1] એ રીતે ચંડના અને હેમચંદ્રના વખત વચ્ચે થએલો ફેર માલમ પડે છે, અને प्रिय ઉપરથી प्रिय થાય તેમ पिउ પણ થાય ग्राम ઉપરથી 'ગ્રામ' પણ થાય અને 'ગામ' પણ થાય એ હેમચંદ્રનો નિયમ અપભ્રંશને ગુજરાતીની વધારે સમીપ આણનો પ્રગટ થાય છે ચંડના એ વ્યાકરણની પ્રસ્તાવનામાં ડૉક્ટર હોર્નલે પ્રાકૃત ભાષાઓના સ્થન વિભાગનો નકશો આપી દર્શાવ્યું છે કે જુદા જુદા સ્થળોએ મળી આવતા શિલાલેખોની ભાષા ઉપ થી માલમ પડે છે કે હાલના સંયુક્ત પ્રાન્તો બિહાર, બંગાળા, ઓરિસ્સા અને મધ્યહિંદમાંના ઈશાન તરફના ભાગમાં માગધી ભાષા બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે સંસ્કૃત 'र' નો તેમાં 'ल' થાય છે મધ્યહિંદમાંના નૈર્ઋત્ય તરફના ભાગમાં, પશ્ચિમહિંદમાં અને દક્ષિણહિંદમાંના કેટલાક ભાગમાં સામાન્ય પ્રાકૃત બોલાતી હતી અપભ્રંશ ભાષા સિંધુ નદીની પૂર્વે આવેલા ઉત્તર હિંદમાં બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે જોડાક્ષરમાં પાછળનો 'र' તેમાં કાયમ રહે છે ચંડે કહેલા નિયમ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં પહેલી વિભક્તિના એકવચનમાં છેડે 'ઓ' પણ આવે અને 'એ' પણ આવે એટલે स दव નું देयो પણ થાય અને देवे પણ થાય હોર્નલ કહે છે કે એમાંના 'એ' માગધ રૂપ મધ્યહિંદની જોડાજોડ તેની પશ્ચિમે આવેલા દેશ વિભાગના શિલાલેખોમાં માલમ પડે છે, અને એ ભાગની ભાષા પાછળથી અર્ધ માગધી કહેવાઈ, અને ગિરનાર વગેરે સ્થળના શિલાલેખોમાં 'ઓ' કારાન્ત રૂપ માલમ પડે છે, અને તે તરફની ભાષા પાછળથી મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની કહેવાઈ આ રીતે મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની એક કાળે ગુજરાત તરફ પ્રવર્તી હશે ખરી નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોની અસલ ભાષા લહીઆઓએ પાછળથી બહુ બદલી નાખ્યા છતાં તેમાં હજી चो અને चा એવા છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય માલમ પડે છે તે આ જુની મહારાષ્ટ્રીની શાખ પુરે છે. અને હેમચન્દ્રે અપભ્રંશના નિયમો આપ્યા પછી કહ્યું છે કે અપભ્રંશની ઘણીખરી રચના શૌરસેની પ્રમાણે છે[2] તે અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી શૌરસેની દર્શાવે છે પરંતુ ગુજરાતની હાલની વસ્તી પંજાબ તરફથી આવેલી છે અને પંજાબમાં હજી 'ગુજરાત' નામે જગા છે એ ડાક્તર બુહ્લરની શોધ ધ્યાનમાં લેતાં अपभ्रंश ભાષા ડાક્તર

૧ सिद्ध है० ८।४ ३९८ ૨ सिद्ध हेमचन्द्र० ८।४।४४६,

હોર્નેલે ઉપર બતાવેલા પ્રદેશમાંથી ગુજરાતમાં આવી એ સંભવિત જણાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણને છેડે અપભ્રંશના નિયમો કહ્યા છે અને તે સાથે એ ભાષાના ઘણા ઉદાહરણ આપ્યા છે, પરંતુ એટલા જ પરથી હેમચંદ્રના વખતમાં ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ કહી શકાતું નથી. અપભ્રંશ ભાષા કયા દેશની ભાષા છે અને પ્રથમ બોલાતી કે હાલ બોલાય છે એ વિષે હેમચન્દ્રે કાંઈ કહ્યું નથી. અલબત્ત, શૌરસેની માગધી, પિશાચી અને ચૂલિકા પિશાચીના નિયમો તેમણે આપ્યા છે તેના કરતાં અપભ્રંશના ઘણા નિયમો આપ્યા છે અને અપભ્રંશના ઉદાહરણ માટે કાવ્યગ્રન્થોમાંથી અનેક ઉતારા કર્યા છે; પણ ઉપર કહેલી ત્રણ ભાષા માટે તેમ ન કરતાં એકજ ઠેકાણે ચૂલિકા પૈશાચી માટે એવો ઉતારો કર્યો છે અને પ્રાકૃત માટે પણ જુજ ઉતારા કર્યા છે, તેથી અપભ્રંશ હેમચંદ્રના ચિત્ત સમક્ષ ઘણી નજીક હતી એમ તો જણાય છે. તેમજ **घहिल्ल** (ઘેલો), **विट्टाल** (વટાળ), **घोड्ड** (મીંડ, ગોળ), **घेर** (ફેરો–ભ્રમણ દર્શક), **तण** (તણો–સંબંધ દર્શક), વગેરે અપભ્રંશના ખાસ શબ્દો હેમચન્દ્રે આપ્યા છે, તે દર્શાવે છે કે અપભ્રંશ ગુજરાતમાં બોલાતી હોવી જોઈએ. તેમજ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં ઉપર કહેલા ભાષણમાં રા. રા. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યું છે તેમ અમદાવાદમાં સંવત ૧૫૦૮ માં રચાયેલા **वसंत विलास** નામે કાવ્યમાં 'ખેલવાને' એવા (**तुम्** infinitive of purpose)ના અર્થમાં **खेलन** રૂપ વપરાયેલું છે અને 'મદનમાટે' એવા (**तादर्थ्य**ના અર્થમાં **मदनरेसि** રૂપ વપરાયેલું છે એ રૂપો હાલની ગુજરાતીમાં નથી પણ હેમચન્દ્રે અપભ્રંશના એવા રૂપ બતાવ્યા છે[1] તે હકીકત પણ ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ દર્શાવી આપે છે હેમચન્દ્રે પોતાનો ગ્રન્થ સંવત ૧૧૬૮ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં લખ્યો છે તેથી અપભ્રંશ ભાષા તે સમય પહેલાથી પ્રવર્તમાન હતી એટલું તો જણાય છે. અલબત્ત, અપભ્રંશ ભાષામાં ફેરફાર થઈ હાલની ગુજરાતીને વધારે મળતી ભાષા બોલવા માંડ્યા પછી પણ શિષ્ટ ભાષા તરીકે અપભ્રંશ ભાષા કાવ્યોમાં વપરાતી હોય અને તેથી તે કાવ્યો રચાયા તે સમયે અપભ્રંશ પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિં પણ એ માત્ર કાલનિર્ણયનો જ પ્રશ્ન છે, સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન નથી. અપભ્રંશ ભાષાના કાવ્યોના ઉદાહરણ લેતાં સ્થળનિર્ણયમાં શંકા રહેતી નથી.

---

१ सिद्ध हेमचन्द्र ८।४ ४४१ तथा ८।४।४२५.

वाती करवत कापतां वहिलउ आवइ ।छइ ।
नारी विध्या दलवलइ जाजीयह ता ।दइ ॥

' કાતે અને કરવતે કાપેનાનો નહેનો છેડો આવે છે, નારીએ (વ)ધેલા જ્યા સુધી જીવે ત્યા સુધી તેમનો દેહ ટળવળે છે '

आगि दाधा पालवइ ।छ्या पाघइ वृक्ष ।
नारि हुताशनि जालिया छार उडडीयया लक्ष ॥

' આગે દાઝેના વૃક્ષ પાનવે (તેને ફરી પલ્લવ આવે) અને છેદેલા વૃક્ષ વધે, (પણ) નારી _તાશનથી બાળેના લાખો રાખ થઈ ઊડે છે '

अट्ठोतरसु बुद्धडी रावणतणइ कपालि ।
पवू बुद्धि न सापडी लंका भजण कालि ॥

રાવણને કપાળે અટ્ઠોતેરસો બુદ્ધિ (હતી, પણ) લકા ભાગી તે કાળે એક બુદ્ધિ સાપડી નહિ[1]

'ગુજરાસા'માના આ દુહાની અપભ્રષ્ટ ભાષા ગુજરાતી ભાષાની એટલી બધી નજીક છે કે એ ભાષા ગુજરાતમા હતી એમા સદેહ રહેતો નથી નરસિંહ મહેતાએ 'સુરતસંગ્રામ'મા પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'અપભ્રષ્ટગિરા' કહી છે, પણ તેજ સમયમા થયેના પદ્મનાભે 'કાન્હડદે પ્રબધ'મા પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'પ્રાકૃત' કહી છે, અને તે પછી ઘણે કાળે થયેના અખાએ પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'પ્રાકૃત' કહી છે, તેથી, એ ઠેકાણે 'અપભ્રશ' અને 'પ્રાકૃત' એ શબ્દો માત્ર 'સસ્કૃતથી ઉતરતી ભાષા' એના અર્થમા વપરાયેના છે ગુજરાતી તે જ અપભ્રશ કે પ્રાકૃત એવો અર્થ ત્યા ઉદ્દિષ્ટ નથી

અપભ્રશ ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે ગુજરાતી ભાષાની માતા કહેવી એ સબધમા રા રા કેશવનાલભાઈએ ઉપર કહેના ભાષણમા કહ્યુ છે કે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડવા (૧) પહેલો યુગ તે ઈ સ ના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો, અને તે યુગની ગુજરાતીને અપભ્રશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવુ ઘટે છે (૨) બીજો યુગ તે પદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો, અને તે યુગની ગુજરાતી જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે (૩) ત્રીજો યુગ તે સત્તરમા શતક પછીનો, અને તે યુગની

[1] શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસકૃત "ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ"

ગુજરાતી તે અર્વાચીન ગુજરાતી છે એ નિર્વિવાદ છે. ઈંગ્રેજી ભાષાના પણ આ પ્રમાણે આગ્લ સાકસન (Anglo Saxon) અર્ધ સાકસન (Semi Saxon), પ્રાચીન ઈંગ્રેજી (Old English), મધ્યકાલીન ઈંગ્રેજી (Middle English) અને અર્વાચીન ઇંગ્રેજી (Modern English) એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. 'આગ્લ સાકસન' નામ કહાડી નાખી તે ભાષાને અને તે પછીની ઉપર કહેલી બધી ભાષાઓ ફક્ત "ઈંગ્રેજી" જ કહેવી એમ કેટલા ઇંગ્રેજી વિદ્વાનોનો મત છે. કેટલાકનો તેથી ઉલટો મત છે કે જુદા જુદા નામથી ઓળખાતા ભાષાવિભાગને આ રીતે એક વર્ગમા મુકવાથી અગવડ પડશે, અને જે વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે જુદી છે તેને એક કહેવાથી ગુચવાડો થશે; કારણ કે અર્વાચીન ઈંગ્રેજી તે આંગ્લ સાકસનના પાયા ઉપર રચાઇ છે, અને તેમાથી જ ઉદ્‌ભવ પામી છે, તોપણ એ બે વચ્ચે એટલો બધો ફેર છે કે એ બેમાથી એકનું સંપૂર્ણજ્ઞાન હોય તો માત્ર તેટલાથી એમાની બીજી આંખથી કે કાનથી સમજાય નહિ.[૧] અપભ્રશ ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે બાબત આ પાછલા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ તો એટલું તો કહેવું પડે કે જેને અર્વાચીન ગુજરાતીનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અપભ્રંશ શીખીને અર્વાચીન ગુજરાતી સમજી શકે નહિં, અને જેને અપભ્રંશનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અર્વાચીન ગુજરાતી શીખીને અપભ્રશ સમજી શકે નહિ. અલબત્ત, ફેર છે તેમ સરખાપણુ પણ છે, અને આવા સંબંધમા હેલમનો અભિપ્રાય લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે. ઈંગ્રેજી ભાષાનો આરંભ નક્કી કરવો એના કરતા કંઈ વધારે મુશ્કેલ હોઈ શકે નહિ. અહીંથી સીમા બાંધવાની અમારી મરજી છે એમ કોઈ કારણ જણાવ્યા વિના સ્વચ્છંદ રીતે કહીએ તોજ એ કાર્ય થઇ શકે યુરોપખંડની બીજી ભાષાઓમા આ નિર્ણય માટે સાધનોની ખામી છે એવું ઇંગ્રેજી માટે કારણ નથી; પણ તેથી ઉલટું કારણ છે, અને તે એ કે શબ્દો બહુ ધીમે ધીમે ક્રમમા ઉદ્‌ભવ પામતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે હાલના રૂપ થયા છે એમ બતાવી શકાય તેવું છે કારણકે તેરમા સૈકાની જુનામા જુની ઈંગ્રેજી ભાષાને બારમા સૈકાની આગ્લ—સાકસન ભાષા સાથે સરખાવીએ તો ઈંગ્રેજીને જુદી ભાષા શા માટે કહેવી અને આગ્લ—સાકસન ઉપરથી રૂપાન્તર થયેલી કે સાદી થયેલી ભાષા શા માટે ન કહેવી એનો ઉત્તર દઇ શકાતો નથી. પરંતુ ચાલતો આવેલો વહીવટ કાયમ રાખવો જોઈએ અને

૨ History of English Literature by T. B. Shaw. (ટી. બી. શૉ કૃત ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.)

એમ કહેવું જોઈએ કે આંગ્લ-સાકસન બદલાઈને ઈંગ્રેજી થઈ અને તે એ પ્રમાણે કે (૧) શબ્દોના ઉચ્ચાર અને જોડણી ટુંકાં થયાં અથવા બીજી રીતે રૂપાન્તર પામ્યાં; (૨) વિભક્તિનાં ઘણાં રૂપ, વિશેષે કરીને નામના રૂપ, મુકી દેવામાં આવ્યાં અને તેથી ઉદ્દેશક ઉપસર્ગો (articles) અને સાહાય્યકારક અવ્યયોનો વધારે ઉપયોગ થયો; (૩) ફ્રેન્ચ ઉપરથી ઉપજેલાં રૂપ દાખલ થયાં. આમાંનો માત્ર બીજો પ્રકાર જ નવા રૂપની ભાષા દર્શાવવા સમર્થ છે એમ હું ધારું છું, અને આ ફેર એવો ધીમે ધીમે થયો છે કે કેટલાક લેખને માતાનું છેલ્લું બાલક ગણવું કે પુત્રીની પ્રજોત્પાદકતાનાં આરંભચિહ્નો ગણવાં એ આપણી મુશ્કેલી ઝાઝી દૂર થતી નથી." વિભક્તિઓનાં રૂપ જતાં રહે ત્યારે ભાષા બદલાયેલી ગણવી એ હેલામનો નિયમ લઈએ તો અપભ્રંશનાં સંસ્કૃત વિભક્તિઓના પ્રત્યય ફેરફાર સાથે પણ રહેલા છે, અને ગુજરાતીમાં એ સર્વ પ્રત્યય જતા રહેલા છે. ગુજરાતીમાં વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યયદ્વારા વિભક્તિઓનાં રૂપાખ્યાન છે જ નહિ; માત્ર સાહાય્યકારી અવ્યયોથી વિભક્તિઓ સરખા અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે અને પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓમાં તો શબ્દનું પ્રત્યય કે અવ્યય વગરનું મૂલ રૂપ જ વપરાય છે અપભ્રંશમાં પણ પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓના પ્રત્યયનો લોપ થાય છે, અને છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઘણું ખરું લોપ થાય છે,[૧] અને અપભ્રંશમાં પ્રાકૃત કરતાં પણ વધારે ઠેકાણે વિભક્તિના પ્રત્યયના આદેશ (નિયમ વગરના બદલે મુકાતા શબ્દ) થાય છે. એ ખરૂં છે તોપણ અપભ્રંશમાં **नहेण** (ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન) **लक्खेहिं** (ત્રીજી વિભક્તિને બહુવચન.) **गिरिसिङ्गहुं** (પાંચમીનું બહુ વચન) **परस्सु** (છઠ્ઠીનું એકવચન) **तणहं** (છઠ્ઠીનું બહુવચન) એ વગેરે પ્રત્યયવાળાં રૂપાખ્યાન થાય છે તેથી એવા અંશમાં અપભ્રંશને તે ગુજરાતીથી જુદી ભાષા જણાય છે. અલબત્ત હેલામ કહે છે તેમ આવા ફેરફાર બહુ ધીમે ધીમે થાય છે અને અર્વાચીન ભાષાનાં રૂપની ઉત્પત્તિ ખોળતા ખોળતા ભૂતકાળના ઈતિહાસમાં જઈએ તો ક્રમે ક્રમે મૂળભૂત પ્રાચીન ભાષા તરફ જઈ પહોંચીએ છીએ, અને અહીંથી પ્રાચીન ભાષાની હદ પુરી થઈ અને અહીંથી અર્વાચીન હદ શરૂ થઇ એવો સુરેખ વિભાગ થઈ શકતો નથી. તેથી, અપભ્રંશનું નામ વિકલ્પે જુની ગુજરાતી

૧. सिद्ध हेमचंद्र. ८।३।३४४-३२६.

કહીએ તો તેમા અયથાર્થતા નથી; માત્ર જાણીની થએલી વિભાગ પદ્ધતિનો ત્યાગ થાય છે. એ અપભ્રંશ કે જુની ગુજરાતી ઇસ્વી સનના દસમા સૈકા કરતા વધારે જુની નહિં હોય એમ લાગે છે. અલબત્ત, ચોકસ નિર્ણય કરવાના સાધન નથી. મરાઠી ભાષાનો મુકુન્દરાજ પણ ઇ. સ. ૯૭૮ મા થયો છે

સાધારણરીતે જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે અને ગ. રા. કેશવલાલભાઈના વિભાગ પ્રમાણે જે 'મધ્યકાલિન ગુજરાતી' કહેવાય તે ભાષામા લખાયેલુ જુનામા જુનુ પુસ્તક હાથ લાગ્યુ છે તે "મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક" નામે છે એ પુસ્તક સંવત ૧૪૫૦મા રચાયેલુ છે, અને તેમા ગુજરાતી ભાષામા સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો સમજાવ્યા છે ગ્રન્થકારે પોતાનુ નામ આપ્યુ નથી પણ તે પોતાનો 'દેવસુન્દર ગુરુના પગની રજ' કહે છે, અને રા. રા. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યુ છે તેમ તે જૈન હોવો જોઈએ એ પુસ્તકની ભાષા અપભ્રંશથી જુદી પડે છે, તોપણ હાલની ગુજરાતી ભાષામા નથી એવા અપભ્રંશના અંશ તેમા નજરે પડે છે. "**जेह तउ हुंतउ थउ थकउ इत्यादि बोलि वई जेह वस्तुनइ परित्याग सूचीइ अपादान.**" "**पढ़नउ तणउ पढरहइ किहिं इत्यादि बोलिषई उत्तिमाहि जेह वस्तु रहइ कारकसिउं अथवा सबंध सिउ स्वस्वामित्यादिक संबंध सूचि यह। अनइ जेहरइं क्रिया हेतुपणाउ न हुइं ते सबध तिहां षष्ठी हुइ**" અહીં કહેલો પાચમી વિભક્તિનો **हुंतउ** પ્રત્યય પ્રાકૃતમા **हिंतो** અને **सुंतो** રૂપે માલમ પડે છે. અને અપભ્રંશમા તેને વધારે મળતુ રૂપ **कहन्तिहु** (ક્યાથી) છે, પણ હાલની ગુજરાતીમા તે રહ્યો નથી. **थउ, थकउ** હાલની ગુજરાતીમા **थी, थकी** રૂપે છે, પણ (પ્રાકૃત કે) અપભ્રંશમા તે નથી છઠ્ઠી વિભક્તિના કહેલા **पढ़नउ**નુ હાલનુ ગુજરાતી રૂપ **એનો** છે પણ અપભ્રંશમા તે નથી. **तणउ** અપભ્રંશમા છે અને ગુજરાતીમા પણ **तणो, तणी, तणुं** રૂપે છે **तहरहइं** એવુ છઠ્ઠીનુ રૂપ અપભ્રંશમા નથી તેમ હાલની ગુજરાતીમા પણ છઠ્ઠીના પ્રત્યયમા મારૂ, તારૂ, અમારું, તમારૂ, સોનેરી, રૂપેરી, અનેરો, અને ઘણેરો એ આઠ શબ્દ સિવાય 'ર' નથી, અને તેમાના પણ છેલ્લા બે ફક્ત કવિતામા વપરાય છે. પરન્તુ રા રા. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યુ છે કે પદ્મનાભના 'કહાનડદે પ્રબંધ'મા, ભાલણની 'કાદમ્બરી'મા, રત્નાગરના 'વસંત વિલાસ'મા અને ગદ્ય "વૈતાલ પંચવીશી"મા **कणयरी** (=કનકની),

पारशीकर (=પારસીના), वालमरदई (=વહાનમનુ, વહાલાનું) मातारि (=માનું), એવા રૂપ નજરે પડે છે મા વાડીમા थारो (=તારો) बापरो (=બાપનો) આ બગાળીમા आमार (=અમારૂ) અને रामेर (=રામનુ) એવા 'ર' કારવાળા છઠ્ઠીના પ્રત્યય હાલ પણ છે હિંદીમા मेरा, हमेरा, तेरा, तुम्हेरा એવા સર્વનામ ા છઠ્ઠીના રૂપમા 'ર' છે, પણ તે સિવાય છઠ્ઠીનો પ્રત્યય का છે

આ પુ તકની સાન પહેલા સારા છમે વર્ષ ઉપર લખાયેલુ જણાતુ એક ગુજરાતી વકરદાકતર દર્નાવ દર્દિનાય પ્રુવી પાગણમા એક પ્રતિમા નીચેના લેખમા મળી આવ્યુ છે श्री वणराज राउनी अणहिलवाडइ पाटणि उमामहेश्वर स्थापना छइ वि स ८०२ એવુ એ વાક્ય છે પણ राउनी એવુ છઠ્ઠી વિભક્તિનુ રૂપ અને छइ એવુ ક્રમનું રૂપ એ સમયે પ્રવર્તમાન હોય એમ લાગતુ નથી, કેમકે તે પછી ઘણા કાળ સુધી એવા રૂપ વપરાયા નથી આ સવત ૮૦૨મા ઉમામહેશ્વરની સ્થાપના થયેલી એ વાત ઘણા વર્ષ પછી એ સ્થળે લખેલી છે એમ જણાય છે

'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' પછી આગળ ચાલતા જઈએ છીએ તેમ ગુજરાતી ભાષા હાલના સ્વરૂપ તરફ વધારે બધાતી જોઈએ છીએ અને તે હકીકત કવિતા કરતા ગદ્યમા વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાય છે 'मुग्धवाहोधनी नामे પુસ્તક 'ઔક્તિક' પછી થયેલુ છે તેમાથી થોડા વાક્ય ઉતારીએ

कुहिन नगरि भूधर वणिक्पुत्र। तेहनि पुण्यना क्षयतु धननु क्षय हीउ। धनना अयतु सगे सहूइ छाड्यु। गतमान हीउ। पोति घणा दिवसनी लोहतुला हूती। ते अनेरानि घरि मुकीनि देशातरिग्य। केतले दिवसि वली धन उपार्जी आव्यु।

'સગે સહુએ વચન આજ પણ પ્રચલિત છે 'हती' એ રૂપ હજી સુધી સુરત તરફ છે અને 'ગ ને મળતું કાઠીઆવાડી રૂપ 'ગો' છે

આ પછી સવત ૧૫૦૮મા રચાયેલા "વસત વિલાસ' માના બે દુહા લઈએ

> नाहु निछिछि गामटि सामाटि मयगअझाणि।
> मयण महाभड असहिर सहो हिरइ हगइ वाणि॥
> ईण परि कोइलि कूजइ पूजइ जुवति मणोर।
> विधुर वियोगिनी धूजइ कूजइ मयण किशोर॥

नाहु પરથી થયેલા 'નાહુયો', 'નાવયો' હજી પ્રવર્તમાન છે, ગામટિ પરથી હાલનુ 'ગામડી,' 'ગામડીયો' રૂપ થયેલા છે, **सामाटि** રૂપ કાયમ છે, **अज्ञाणि** હવે નરજાતિ વાચક નથી પણ એ મૂળ રહ્યુ છે. **ईणं परि** પરથી 'એણીપેર' થયેલુ છે.

આ પછી મળી આવતો ગ્રંથ તે 'કહાનડદે પ્રબંધ' છે. તે સંવત્ ૧૫૧૨મા રચાયેલો છે તેનો કર્તા પદ્મનાભ વીસનગરો નાગર હતો, અને મારવાડમા ઝાલોરનો રાજ કવિ હતો. તેનુ કાવ્ય બહુ ઉંચી શક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે તેમાથી એક બે કડીઓ લઈએ.

तिणि अवसरि गूजरधर राय, करणदेव नामि बोलाय ।
तिणि अवगणिउ माधव बंभ, तांहि लगइ विग्रह आरंभ ॥
रीसायु मूलगु परधान, करी प्रतिज्ञा नीमर्यू धान ।
गूजरातिनूं भोजन करूं, जु तरकाणूं आणूं अरूं ॥

આ કાવ્ય 'વસત વિલાસ' ના સમયનુજ હોવા છતા તેની ભાષા હાલની ગુજરાતીને ઘણી વધારે મળતી છે. 'વસત વિલાસ' કાંઈક વધારે જુના કાળમા શિષ્ટ ગણાતી કાવ્ય ભાષામા લખાયેલુ છે એમ લાગે છે. ઉપરની બે કડીમાના **बंभ** (બ્રાહ્મણ) અને **अरूं** (અહીં, આ તરફ) શબ્દ હવે પ્રવર્તમાન નથી, પણ ગીતોમા 'ઓરા ઓરા' રૂપે માલમ પડે છે. **अवगणिउ, रिसायु, मूलगु** એના અવગણિયો, રીસાયો, મૂળગો એવા ઓકારાન્ત રૂપ, અને **अवसरि, नामि** એના અવસરે, નામે એવાં એકારાન્તરૂપ એ કાળ પછી થયા છે. એવા એવા ફેર સિવાય બીજી રીતે આ ભાષા હાલની ગુજરાતીની બહુ નજીક છે.

નરસિંહ મહેતા, મીરા, ભાલણ, ભીમ, એ કવિઓ આ સમયના જ છે, પણ તેમની મૂળ ભાષા લહીઆઓએ એટલી બધી બદલી નાખી છે કે તેમના આ લખાણ આ મબધમા કામ આવે તેમ નથી. કદાચ ભાલણની 'કાદમ્બરી' પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તેની અસલભાષા હાથ લાગશે. "અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક" ની માસિક ગ્રન્થાવલીમા ગદ્ય રામાયણ પ્રસિદ્ધ થયુ છે તે પુસ્તકના કર્તાનુ નામ જણાયુ નથી પણ તેની મૂળ ભાષા જળવાયેલી લાગે છે એ પુસ્તક નરસિંહ મહેતાના વખતનું છે એમ શાસ્ત્રી નરનાથ કાળીદાસનુ માનવુ હતુ, અને ભાષા પણ તેવીજ જણાય છે. થોડા ઉતારા કરીશુ.

"એકવાર વાલ્મીકનિ આશ્રમિ નારદ આવ્યા છિ, વાલ્મીકિ ઘણી પૂજા કરીનિ પૂછ્યું, આજ અહ્નો કૃતાર્થ કિધા હે સ્વામી અહ્નાનિ કહોનિ એહવો ત્રૈલોક્યમાંહિ માનુંભાવ પુરુષ કો છિ....તે તમસાનિ તિરનિ વિષિ વાલ્મીકિ વિદ્યાર્થિ સહિત તિહાં આવ્યાં, તે ઉત્તર તીર્થ દીઠું તિહાં વિદ્યાર્થિ સાથિ ધિરિયુ વલ્કલ અણાવ્યું તે તીર્થમાંહિ રહ્યા ...એહવો શબ્દ મુખમાંહિથી નીસર્યું, ત્યાર પહિલું પૃથિવીમાંહી શ્લોક નથી. કાવ્ય શ્લોક છંદ વાણી કાંઈ નથી. તે મારે વાલ્મિક તથા વિદ્યાર્થી વિચારવા લાગ્યા જે એ મહાવાક્ય શબ્દ હવું તે શું હવું. કાંઈએક પદબંધ દીમિછિ એમ વિચારતાં થિકાં તિર્થાવગાહન કરી પોતાનિ આશ્રમિ આવ્યા, આસનિ બિઠા ધ્યાન કરવા લાગ્યાં."

અહીં 'આશ્રમિ,' 'છિ,' 'તિહાં,' 'ધિરિયું,' 'હેવું,' વિચારતાં થિકાં એવાં રૂપ ફક્ત હાલની ગુજરાતી જાણનારથી પણ સમજાય તેવાં છે.

સંવત ૧૫૬૮માં રચાયેલા 'વિમલરાસ,' નામે જૈન ગ્રન્થની ભાષા પણ આજ પ્રકારની છે. તેમાંથી બે કડીઓ ઉતારીશું.

दिनि दिनि वाधइ विमलकुमार
अहनिसि अंगि विमलाचार ।
हरखीं माता हूलावती
विमलवाणि बोलइ भावती ॥
विमलकुंवर पुढइ पालणइ
मां हिंडोलइ ऊलटि घणइ ।
हालरडे हूलावइ बाल
खिणि खिणि मावो करइ संभाल ॥

અહીં पुढइ ઉપરથી હાલનું 'પોઢે,' અને આમાંના खिणि खिणिને ઠેકાણે હાલ પાછું ક્ષણે ક્ષણે ગુજરાતીમાં દાખલ થયું છે. ઇમાંથી થયેલા વર્તમાન ए વિશે આગળ કહ્યું છે. આ સિવાય આ કડીઓમાંની બાકીની ભાષા તે હાલથી ગુજરાતી જ છે.

૧. આ સર્વ ઉતારા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલાં જુનાં ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરથી લીધા છે; અને એ પુસ્તકોમાંના તેમજ 'મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક' ઉપરના તેમના વિદ્વત્તા ભરેલા વિવેચનની આ નિબંધમાં સહાયતા લીધી છે.

શિષ્ટ ગ્રન્થોની ભાષા જોયા પછી સાધારણ વ્યવહારના લખાણોની ભાષાપર દૃષ્ટિ કરીએ. આ માટે કેટલાક દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરીશું.[1]

સંવત ૧૫૮૭મા અમદાવાદ પાસે રાજપુરમાં થયેલું વેચાણ ખત છે તેમાં દસ્તુર પ્રમાણે આરંભમાં પાદશાહ, કાજી, દીવાન વગેરેનાં નામ સંસ્કૃતમાં આપ્યાં છે અને પછી વેચાણનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. વેચનાર અને લેનાર (ग्राहक) નાં નામ કહ્યા પછી લખ્યું છે કેઃ—

"आपणी भूमि साह सामलना पाडा मध्ये हूती ते भूमि राज्यटंक्का ८०४ आंक आटसइ चिरोत्तर माटइ वेचाती परी. आसारथा विण्हू जादव लाखा सारणनइ आपी सही । ते भूमि परी॰ आसइ रथाइ विण्हूप जादवइ लाखइ सारणइ आपणइ कयजि करी द्राम पकं मूठि गिणी आप्या सही । ते द्राम सो॰ लइइ लाडणइ संघइ काशोइ आपणइ जमणइ हाथि संभाली लीधा सही । पूर्व पश्चिम थे॰ कसा अचा घनाना फहर लगइ गज १६। तथा उत्तर दक्षण दालीया लाडण जीवा (गांगा) महिराज पक-ढाली पछीतथी याट सूधा गज ३५ । पथम जमलइ सर्व थै गज ५६० अंके पांचसइ साठि पूरा । अथाघाटः, पूर्व थे. कसा अचा घनानूं फलीह । दक्षण दालीया लाडण जीवा गांगा महिराज । पश्चम परी. दमा आसा सूदानूं फलीह । उत्तरं हीडयानु मार्ग शेरीनु । तथा पवं विधा भूमिः परी॰—आसारथा विण्हू जादव लाखा सारण आचंद्रार्क भोगव्या । लहूआ लाडल शंधा काशीदास संबंधो नास्ति । प भूमि नइ किधइ को दावु करइ तेह नइ लहुआ लाडल शंधा काशी मोछवइ ।

હાલના દસ્તાવેજોમાં આમાંની भूमिनुं 'ભોમ' द्रामनुं 'દામ' અને आघाटनुं 'ખુંટ' થયું છે. पक मूठि गिणी आप्या જતું રહ્યું છે અને હવે તો 'રોકડા મુંબઇગરા ગણી આપ્યા છે' એ વાક્ય દાખલ થયું છે. मोछवइ ને ઠેકાણે હવે 'મન મનાવે' વપરાય છે. फहर નો 'ફરો' जमलइनुं 'જુમલ્લે' फलीहनुं 'ફળીઉં' એ ફેરફાર પણ થયા છે. પણ તે ફક્ત દસ્તાવેજોનીજ ભાષાના નથી, પણ સામાન્ય ભાષાના છે.

[1] આ દસ્તાવેજો રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કૃપા કરી મને વાંચવા આપ્યા છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

चिरोत्तरनुं 'चिरक्षोतेर' हજી આંક ગોખતાં બોલાય છે. लमणइ हाथि संभाली लीधा એ વાક્ય હવે દસ્તાવેજોમાંથી જતું રહ્યું છે અને भूमिनइ कीधइकौ दावु करइમાંનું कीधइ જતું રહ્યું છે, અને એ અર્થમાં 'ઉપર' શબ્દ હવે વપરાય છે.

સંવત ૧૫૯૯ માં અમદાવાદમાં લખાયેલા ग्रहणक पत्र (ઘરાણીઆ દસ્તાવેજ) માં કેટલુંક અશુદ્ધ સંસ્કૃત છે પણ ગુજરાતી ભાષા સંબંધી જાણવાજોગ નીચે પ્રમાણે છે.

डुढीऊ १ नवुं टंका ६ लेखइ अंके छ लेखइ । घरग्रहणे । घर खडकीबद्ध मध्य उपवर्ग २ गोखारि २ पटसालि प्रांगण सहित सन्मुख छापरुं पछेट थली-खाप नलीआ-बारत-कमाड सहित खडकीबद्ध ग्रहणे मूंक्यां । * * * पार्श्वे ऊत्तरइ मोदी धना सुता समधर सायरनां घर । पार्श्वे पूर्वे * * *। पवं ४ खूंट। प घर पढइ आखडइ राजकि दैवाकि लागे ते तथा नलीआ खोटि धणी छोडवतां सर्व धरती आपइ । संचरामणी वसनाहारनी । जांलगइ टंका आठ सहिय चिठोतेर आपइ। तिग्हारइं छुटइ * * * बंधी अवधि वरिष ५ नी। * * * घरभाडुं नहीं। द्राम व्याज नहीं। खाल-परनाल-नीछार-वाटिक पूर्वा रीति संबंध ।"

અહીં આઘાટનું 'ખુંટ' થઈ ગયેલું છે. पार्श्वे पूर्वे વગેરેને બદલે હવે 'પુરવ પાસા' વગેરે લખાય છે. राजकि दैवाकिનું હવે 'રાજક દૈવક' થયું છે. धरती आपइનું હવે 'વાળી આપે' થયું છે.[1] 'વળનદાણીઆ' શબ્દમા धरतीની છાયા વધારે રહી છે. मराठी परत તેને મળતું છે. નળીઆં અને સંચરામણીની શરતો હજી પણ એવી જ થાય છે. પણ संचरामणि वसनाहारनी ને બદલે 'સંચરામણી તમારે શીર છે' એવી વાક્ય રચના હવે પ્રચલિત થઈ છે. वंधीનું હવે 'બાંણી' થયું છે. तिग्हारइंનું 'તેવારે' થયું છે. घरभाडु नहि द्राम व्याज नहि એ શરતો કાયમ રહી છે, પણ 'ઘરનું ભાડું નહિ ને રૂપીઆનું વ્યાજ નહિ' એવી વાક્યરચના થઈ છે. पूर्वा रीति संबंध ને બદલે હવે 'અસલ હક મુજબ લખાય છે. 'ટકા' નો મૂળ અર્થ ઈંગ્રેજી per cent જેવો નહોતો પણ टंका તે ચાલતું નાણું હોવાથી સો ટંકાએ અમુક ટંકા લેખે વ્યાજ લખાતું એ આ દસ્તાવેજ ઉપરથી સમજાશે.

બીજા દસ્તાવેજોમાંથી વાક્યો ન ઉતારતા શબ્દો અને પદો જ લઈશુ

સંવત ૧૬૧૮ મા લખાયેલા 'વિચિણી' (વહેચણી)ના દસ્તાવેજમા હાલના 'તે' ને ઠેકાણે 'તો' છે 'ખુશીથી' ને ઠેકાણે 'પ્રીછી' છે. 'જુદા થયા' ને ઠેકાણે 'જૂજૂઆ થયા' છે 'કોઈ જાતનુ સહીઆરૂ નહિં' ને ઠેકાણે 'તત્રાપિ પાણી સહીઆરા નહીં' છે 'ભૂમિ' ને બદલે એમા 'ભોમ' લખેલુ છે

સંવત ૧૬૫૧ મા અમદાવાદમા થયેલા વેચાણખતમા **'घरविक्रीत'** લખ્યુ છે, તે બદલે હવે 'વકરીત વેચાણ ઘર' એવુ લખાય છે. પ્રથમના **टंका** ને બદલે એ ખતમા 'रूपहीआ' શબ્દ આપ્યો છે અને તે **'अमदावादनी टंकशालना रोकडा'** છે **पकमुद्दानि दत्तानि** એ વાક્ય તેમા કાયમ છે હાલના 'ઓગઠા બે' તે તેમા **उरडा बि** છે હાલના 'આકાશથી તે પાતાળ સુધી નવે નિધિ અષ્ટમાસિધ' તે તેમા **आपातालीं घर नाचेन नवनिधि सहित'** છે જુ॥ **खडकी बद्ध** અને હાલના 'ખડકીબંધ' ને ઠેકાણે એમા 'ખડકીબંધ' છે 'વારસ' ને ઠેકાણે એમા **विरसी** છે 'ખુટ' શબ્દ એમા વપરાયો છે અને હાલના 'કુલ અખત્યાર ન દાવે' ને ઠેકાણે એમા **अमाराना दावे** એ પદ છે આ તથા **'मतु'** ને ઠેકાણે 'મતુ' દાખલ થાય છે ખત લખનાર કદી **मतं** લખે છે પણ સહી કરનાર તો 'મતુ' જ લખે છે

સંવત ૧૬૮૪ મા અમદાવાદમા થયેલા વહેચણીના દસ્તાવેજમા **घोटे पक्षमता थइनि** એવુ પદ છે 'वीगत' ને ઠેકાણે **व्यगत** છે **उरडो** નથી પણ 'ઓરડો' છે 'ખુણા'ના અર્થમા મરાઠી **कोपरा** શબ્દ વાપર્યો છે 'આવ્યો છે' ને ઠેકાણે **आराछि** 'સહિઆરા' ને ઠેકાણે **सोघ** છે 'વચ્ચે' ને ઠેકાણે **व्यचि** છે 'ગમે એના માળ કરે કરાવે'ના અર્થમા **पक्ष भूम हौभूम त्रीभूम करी कराविं** લખ્યુ છે 'ત્યા લગી' ને ઠેકાણે **ताहारलगि** પદ વાપરેલુ છે, જે હજી સુરત તરફ વપરાય છે

સંવત ૧૭૦૬ મા થએલા વેચાણખતમા હાલના 'પારસાત' ને ઠેકાણે **पारस्वात** (**स. पार्श्वात्** = પાસેથી) છે 'ઘરાણે' ને ઠેકાણે **गरहिणि** છે હાલના 'અઘાટ વેચાણ' ને ઠેકાણે **अदृष्ट वेचातु** છે,

१ કાઠિયાવાડમાં હજી 'વસ્તી આપે' વપરાય છે

હાલના 'ભાગલાગ નથી' ને ઠેકાણે लगो भागो नास्ति છે. હાલના 'કુલ' અભરામ ન દાવે' ને ઠેકાણે कुल अभिराम न दावे છે. અમદાવાદની ટંકશાળના રૂપીઆ आकरा कोरा કહ્યા છે.

સંવત ૧૭૨૮માં "શ્રી સુખસેનાબાદ શ્રી વેગનપુર"મા થયેલા વેચાણખતની ભાષા અને જોડણી બધી રીતે હાલની ગુજરાતી જ છે. માત્ર તેમા 'જગજીવનદાસ'ને બદલે સર્વત્ર यगजीवनदास લખ્યું છે. ' કોઈ જાતનો સંબંધ રહો નથી ' ના અર્થમાં ' तलाव्य पाणी सहीयारो नहीं એ જુનું વાક્ય એમાં પણ વપરાયું છે. ' વારસ 'ની જોડણી वारस છે. રૂપીઆને आकरा कोराને બદલે खराखोरा કહ્યા છે.

સંવત્ ૧૭૮૮ માં वेहिरामपुर (બહેરામપુર)માં થયેલા ધરાણીયા ખતમાં ग्रहेणे સિવાય બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની જ છે. રૂપીઆને कोरा आकरा કહ્યા છે.

સંવત્ ૧૮૨૪ માં અમદાવાદમાં લખાયેલા ખતમાં ' જોગ ' ને ઠેકાણે योग्य છે. હાલના ' નરભેરામ ' ને ઠેકાણે नोरभेराम છે, અને प्रीछवे શબ્દ કાયમ છે. બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની છે.

આ પ્રમાણે આપણે ગુજરાતી ભાષાનો આરંભનો ઈતિહાસ કાંઈક જોયો, અને તે ભાષાનું સ્વરૂપ બંધાતા સુધી તેના ઉદ્ભવનો ક્રમ પણ કાંઈક જોયો. અલબત્ત, અહીં ફક્ત દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે અને આ વિષય ઘણો વધારે વિસ્તાર કરવા જોગ છે, અને એ વિસ્તાર કરતાં એ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર વિશે વ્યાકરણોમાં આપેલા નિયમોથી જ બધો ઈતિહાસ અને બધો ક્રમ જડતો નથી. એ નિયમો સાર્વત્રિક નથી, અને માત્ર 'ઘણુંખરૂં' પ્રવર્તે છે એ ઉપર કહ્યું છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણોમા આપેલા નિયમો ઉપરાંત જુદી રીતે પણ શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર કે અપભ્રંશ થયેલા છે. અને એવા ફેરફાર કે અપભ્રંશ એ વ્યાકરણો થયા પહેલાના પણ છે અને પછીના પણ છે. તેમજ વળી અર્વાચીન ભાષાઓના બંધારણમા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર સિવાય બીજાં કારણો પણ પ્રવર્તે છે એ લક્ષમાથી ખસી જવું ન જોઈએ પ્રોફેસર સીવર્સ કહે છે કે, અર્વાચીન ભાષાઓના બંધારણમાં પ્રવર્તતા એ મુખ્ય કારણો છે. "શબ્દોચ્ચારમાં થતા ફેરફાર (phonetic variation) અને સામ્યથી બંધાતા રૂપ (formation by analogy). આ કારણો સાધારણ

રીતે વારાફરતી પ્રવર્તે છે અને ઘણીવાર એક બીજાને વિરોધે પ્રવર્તે છે; એમાના પહેલા કારણથી ઘણીવાર મૂળના એક રૂપમા ભિન્નતા થઈ અનેક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એમાના બીજા કારણથી જુના ભિન્ન રૂપનો ભેદ રદ થાયછે અને શબ્દોચ્ચારથી એક રૂપતામા ફેરફાર થયો હોય તે બદલી નાખી પાછી એકરૂપતા આણવામા આવે છે." પ્રોફેસર સીવર્મ દર્શાવે છે કે શબ્દોચ્ચારનું બળ આખી ભાષામા એક સરખુ પ્રવર્તે છે, અને તેમા અપવાદ હોતા નથી; પણ સામ્યથી થતા ફેરફાર માત્ર અમુક શબ્દોને કે અમુક જાતના શબ્દોને જ લાગુ પડે છે અને તેથી તે અનિયમિત તથા સ્વચ્છંદી હોયછે. ઉદાહરણાર્થ પ્રાચીન ઈંગ્રેજીમાં feet (પગ) અને book (ચોપડી) એવા શબ્દ હતા, અને તેનાં બહુવચન feet અને books એવા હતા. અર્વાચીન ઈંગ્રેજીમા footનું foot થયુછે અને bookનુ book થયુ છે. પરંતુ અર્વાચીન ઈંગ્રેજીમા એ બે શબ્દોના બહુવચન foot અને books એમ અનુક્રમે થયાં છે આ રીતે foot feet અને book એ ત્રણે રૂપ શબ્દોચ્ચાર ફેરફાર (phonetic change) ના નિયમસર થયા છે પણ તે પ્રમાણે deeનું deech થવું જોઈતુ હતુ તે ન થતા (armનુ arms એવા) બીજાં બહુવચનનાં રૂપના સામ્ય પ્રમાણે books થયુ છે. આ રીતે ભાષાનો ઈતિહાસ અને ઉદ્ભવ તપાસતા આ બન્ને નિયમ લક્ષમા લેવા જોઈ એ. ફક્ત શબ્દોચ્ચારના ફેરફારને સ્વાભાવિક નિગમ કહી સ્વીકારવો અને સામ્યથી થતા બધારણને ખોટું સામ્ય (false analony) કહી તેની અવગણના કરવી એ ભૂલ છે.[1]

વળી બીજી એક હકીકત લક્ષમા રાખવી જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષામા સાહિત્ય થવા માંડયું તેની સાથે વિદ્વાનોની વિદ્વતા ભરેલી ભાષા સાહિત્યમા દાખલ થવા માંડી. ગુજરાતના વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે હિંદીમા ગ્રન્થો લખતા ત્યા સુધી ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમની વિદ્વતાની અસર થઈ નહોતી, પણ તેમણે ગુજરાતી ભાષામા ગ્રન્થ કરવા માંડ્યા તેની સાથે તેમની ભાષા અને તેમની શૈલી ગુજરાતી ભાષામા દાખલ થવા માંડી, પ્રાકૃત અને અપભ્રષ્ટ શબ્દોને બદલે તેમણે સંસ્કૃત શબ્દો વાપ-

[1] એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ફાઇલોલોજી વિશે લેખ,—બીજો ભાગ નવમી આવૃત્તિ.

રવા માડ્યા અને તેમના પુસ્તકો દેશમા વચાતાં અને લોકપ્રિય થતા એ સંસ્કૃત શબ્દો પણ લોકોમા રૂઢ થયા આ રીતે **सिरिमन्त, सिंघ, कन्ना वयण, मणोरह** સરખા પ્રાકૃત રૂપો જતા રહી પાછા **श्रीमन्त, सिंह, कन्या, वचन, मनोरथ** વગેરે શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયા છે અને કેટલીકવાર એવા સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયા પછી બીજી વાર બીજી રીતે અપભ્રંશ થયો છે **ध्रमनुं** પાછુ **धर्म** થઈ વળી 'ધરમ' થયુ છે **क्रिपिण** નું પાછુ **कृपण** થઈ પછી 'કંજૂસ' થયુ છે ગુજરાતમા કેટલાક ભાગમા સંસ્કૃત શબ્દો પાછા દાખલ થયા પછી આ પ્રમાણે અપભ્રંશ થયો નથી પણ સંસ્કૃત રૂપો જ કાયમ રહ્યા છે આ કારણોથી પણ એકલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમા કહેલા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર (phonetic change) ના નિયમો પરથી ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ અને ક્રમ ઉપજાવી શકાશે નહિં, પણ તે સાથે જુના ગ્રન્થો અને લખાણોના અભ્યાસની આવશ્યકતા છે

'મધ્ય કાલીન' ગુજરાતી ભાષાના લેખકોએ ઉપર કહ્યુ તેમ ગુજરાતીમા સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું તે ગુજરાતીમા ઉપરછલ્લુ રહ્યુ નથી પણ તેના મૂળ ઊંડા ઉતરી સજ્જડ થયા છે અને તે ઉપરથી અનેક પ્રકારે ભાષામા વિકાસ અને ઉલ્લાસ થયો છે પ્રેમાનન્દ સરખા ગ્રન્થકારોએ સ્વભાષાના અભિમાનથી, 'મધુરી ગુર્જરી ગિરાશ મોંઘી ઘણી' સાબીત કરવા સારૂ મૃતપ્રાય સંસ્કૃતને સ્થાને આખા આર્યાવર્તમા બધા પ્રાન્તોની ભાષાઓમા ગુજરાતીને શ્રેષ્ટ પદે સ્થાપવા સારૂ તેને મહારાષ્ટ્રી સરખુ 'મહાગુર્જરી' નામ આપવા સારૂ, તેને "પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી" બનાવવા સારૂ, તેમા સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું અને અખા સરખા ગ્રન્થકારોએ એવી સંકુચિત ભય દૃષ્ટિથી નહિં પણ જ્ઞાનીના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર આગળ ભાષાનું સ્વરૂપ નકામુ તે એવી વૃત્તિથી,

> 'ભાષાને શુ વળગે ભૂત, જે રણમા જીતે તે શૂર,
> સંસ્કૃત બોલે તે શુ થયુ, કાંઈ પ્રાકૃતમાથી નાશી ગયુ ?

એવી સંસ્કૃત તરફની અનાદરબુદ્ધિથી ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવા અને વેદાન્તના વિચારો પ્રકટ કરવા અનેક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમા દાખલ કર્યા આ રીતે જુદા જુદા વલણથી પ્રયાસ કરતા ગુજરાતી ગ્રન્થકારોએ ગુજરાતી ભાષામા સંસ્કૃત ભાષાનુ અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ગૌરવનું પોષણ કર્યું છે અને ત્યારપછી મુસલમાની રાજ્યના સમયમા ફારસી અને અરબ્બી

શબ્દો દેશમા દાખલ થઇ ભાષાના મૂળમા ઉતર્યા છે, અને ભાષાવૃક્ષના જુદા જુદા અગની પ્રફુલ્લતામા સામીલ થયા છે એ સર્વ ઈતિહાસ અને બધારણ હવે રદ થઈ શકે તેમ નથી. હવે તો ઉદ્ભવ પામતો આવેલો ક્રમ ઉપાડી લઈ ભાષાને વધારે અર્થવાહક—વધારે સમર્થ કેમ કરી અને સાહિત્યને વધારે વિસ્તારી—વધારે ઉન્નત કેમ કરવુ એ ઉદ્દેશ લક્ષમા રાખી પ્રયાસ કરવાનો છે ફક્ત વાર્તાઓ, કહેવતો, શીખામણની વાતો અને બાળોપયોગી ગ્રન્થો પ્રકટ થઈ શકે એટલુ જ ભાષાનું ગજુ રહે એવો બધ તાણીને બાધી શકાશે નહિં, પણ ભવ્યમા ભવ્ય અને સુન્દરમા સુન્દર કલ્પનાઓ પ્રકટ થઈ શકે, ઉચ્ચમા ઉચ્ચ અને ગહનમા ગહન વિચારો પ્રકટ થઈ શકે, ઝીણામા ઝીણા અને અદ્ભુતમા અદ્ભુત પદાર્થધર્મો પ્રકટ થઈ શકે, દૂરમાની દૂર અને વિચિત્રમાની વિચિત્ર ભૂમિઓના વર્ણન અને તેમની સાથના વ્યાપાર અને વ્યવહાર પ્રકટ થઇ શકે, સાહિત્ય, ઈતિહાસ, તત્વજ્ઞાન, નીતિમીમાસા, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસનશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિષયોના ઉડામા ઉડા વિચારો પ્રકટ થઈ શકે, એવુ ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય બધાવુ જોઈએ. એ સર્વ સામર્થ્ય સાધારણ વ્યવહાર અને વાતચિત માટે આવશ્યક નથી. તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા નાબુદ કરી તેને લગભગ સંસ્કૃત કે ફારસી આકારની કૃત્રિમ ભાષા બનાવી દેવી એવું પણ એ સામર્થ્યનુ સ્વરૂપ નથી પરતુ ઉન્નતિમા આગળ વધેલા સર્વ દેશીઓની પેઠે આ દેશમા પણ માનસિક પ્રગતિને જીરવી શકે, અને અગાડી વધારી શકે એવુ સામર્થ્ય ભાષામા આવવુ જોઈએ. એ ભાષા સર્વ પ્રકારના લેખમા વાપરી શકાશે નહિં એ ખરૂ છે, પણ ઉપર કહેલા વિષયોમા દેશને બળવાન તથા ગુણવાન કરવા એ ભાષા આવશ્યક છે એ ઉત્કર્ષના પ્રયાસ સફળ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીશ.

ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ+

ઉત્તરોત્તર ઉદ્‌ભવ પામવાનો Evolution ('ઇવોલ્યુશન') નો નિયમ પ્રાણીઓની પેઠે ભાષાઓને પણ લાગુ પડે છે. ભાષાઓમાં પણ એક આકારમાંથી બીજો આકાર અને બીજામાંથી ત્રીજો આકાર એમ વંશાવળી બંધાય છે. દરેક નવા વંશજના જન્મકાળમાં એ જ ગોત્રની બીજી શાખાઓ પણ જન્મે છે, અને દરેક પેઢી આસપાસની સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ ઘડાય છે, તથા રૂપાન્તર પામે છે. ભાષાઓ પણ મૂળ પૂર્વજની શરીરરચનાની રેખાઓ પોતાના અન્તરમાં જાળવે છે અને તે સાથે બહારનાં બળોના સંસ્કાર વખતોવખત ગ્રહણ કરતી જાય છે. ભાષાઓ પણ આજુબાજુની હાલતને અનુસરીને જીવન્ત રહેવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખે છે. પોતાની ગતિમાં ન જીરવાય એવા જુના અંશોનો ત્યાગ કરે છે, અને પોતાની ગતિમાં સહાયક થાય એવા નવા અંશો પોતાનામાંથી નિપજાવે છે.

જીવનવ્યાપારમાં પણ પ્રાણીઓ પેઠે ભાષાઓ પોતામાં ભળી શકે અને પોતે પચાવી શકે એવા જ પદાર્થો પોષણ માટે સ્વીકારે છે, અને પોતાને જન્મથી પ્રાપ્ત થએલું શરીર વધારે વિકાસ પામે, વધારે બળવાન થાય અને વધારે દૃઢ થાય એ હેતુને મુખ્યત્વે લક્ષ્ય સ્થાપી આ હેતુ સિદ્ધ કરવા ભાષા પોતાના દરેક અંગની સુરથતા સાચવે છે. દરેક અંગ માટે એવી સંભાળ રાખે છે કે તેને બહારથી ઇજા ન થાય અને તેમાં અંદરથી જીવન ચાલુ રહે. ભાષાનું અંદરનું જીવન ચાલુ રહેવાનો મુખ્ય આધાર જન્મથી બંધાયેલા શરીર ઉપર હોય છે. મ્હોટાં થયા પછી પણ જન્મ આપનાર ધરતીને વળગી રહેનાર ઝાડ પેઠે ભાષાને પોતાની જનની તરફથી નિરંતર ચાલુ પોષણપ્રવાહ મળતો નથી, પણ બાલ્યકાળ પછી માતાથી જુદાં પડેલાં પશુપક્ષી પેઠે ભાષાને જન્મ વેળા અંગનો મ્હોટો વારસો મળેલો હોય છે. એ વારસાને ખિલવવો એમાં ભાષાનો જીવનવ્યાપાર સમાયેલો છે.

'ઇવોલ્યુશન'નો ક્રમ મનુષ્યજાતિ સુધી લાવ્યા પછી કુદરત દૂર ખસી ગઇ છે અને કુદરતની ધુરા મનુષ્યને ખભે આવી છે. 'ઇવોલ્યુશન'નું કાર્ય

+વડોદરામાં ભરાયેલી ચોથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં વાંચેલો નિબંધ.

ગુજરાતી ભાષાની વંશાવળી મૂળ સંસ્કૃતમાંથી નીકળે છે એ નિર્વિવાદ છે એમ સ્વીકારી આરંભ કરીશું. આ સિદ્ધાન્ત આમ સંકેતના રૂપમાં મુકવાનું કારણ એ છે કે એવો પણ એક પક્ષ છે કે જેને મતે સંસ્કૃત ભાષા કોઈ કાળે બોલાતી હતી જ નહિં અને માત્ર વૈયાકરણોએ એ ભાષા બોલાતી ભાષાઓમાંથી શુદ્ધ રૂપ બનાવી ગોઠવી કહાડેલી છે તથા સંસ્કૃત ગ્રન્થો માત્ર વૈયાકરણોની એ કૃત્રિમ ભાષામાં લખાયેલા છે. આ પક્ષની અયથાર્થતા વિશે આ પ્રસંગે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, અહીં એટલું જ કહીશું કે આ દેશની ભાષાઓના ઉદ્ભવનો ઈતિહાસ ખોળતાં પાછા હઠતાં હઠતાં પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષા જ મૂળરૂપે જણાઈ આવે છે, અને સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ જ સિદ્ધ કરે છે કે એ બોલાતી ભાષા હતી. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાંના અપવાદ, વિભાષા અને જુદા જુદા વર્ગ માટેના જુદા જુદા નિયમો, બોલાતી ભાષાનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે, અને, વેદની ભાષા માટે 'છન્દ' અને સંસ્કૃત માટે, 'ભાષા' શબ્દનો થયેલો ઉપયોગ પણ એજ હકીકત દર્શાવે છે.

ગુજરાતી પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી આવી છે એ વિશે ઉપરના સરખો વિવાદ નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે તથા સર્વમાન્ય છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની અપભ્રંશ ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીનો ઉદ્ભવ થયો છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. મિ. બિમ્સ એમ ધારે છે કે હિંદી ભાષા અપભ્રંશમાંથી થઇ છે અને ગુજરાતી તે હિંદીમાથી થયેલી ઉપભાષા (dialect) છે.[1] ગુજરાતી ભાષા હિંદુસ્તાનની આર્યકુળની ભાષાઓમા હિંદીને સહુથી વધારે મળતી છે એ ખરૂં છે, પરંતુ, વર્તમાન હિંદી ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ નથી, અને ગુજરાતમા કોઈ વખતે પ્રાચીન હિંદી ભાષા બોલાતી હતી એમ માનવાનું કારણ નથી. તેથી, હિંદી અને ગુજરાતી તે બહેનો નહિં પણ મા દીકરી છે એવો મત બાંધવાનો કાંઇ આધાર નથી. ગુજરાતની વસતીમા વખતોવખત ઉત્તર હિંદુસ્તાનની અને રજપુતાનાની વસતીમાંથી પૂરણ થતું ગયું છે અને એ કારણથી હિંદી અને ગુજરાતીનું મળતાપણું લાંબા કાળ સુધી ટક્યું છે એ ખુલાસો વધારે સંભવિત છે.

ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ આ રીતે સંસ્કૃત ભાષાના બંધારણમાંથી અપભ્રંશ દ્વારા ઉતરી આવ્યું છે. શબ્દોમાં અને પ્રત્યયોમા ફેરફાર થયો

1. A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, by John Beams.

છે, પણ, ભાષારચનાનું ખોખું ઘણુંખરું એનું એ રહ્યું છે. અપભ્રંશમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં આવતાં મૂળ શબ્દોમાંના કેટલાક અક્ષર બદલાઈ ગયા છે અને કેટલાક અક્ષર જતા રહ્યા છે. પ્રત્યયોમા એથી પણ વધારે ફેરફાર થયા છે, કેટલેક ઠેકાણે મૂળના પ્રત્યયો બદલાઈ ગયા છે અને કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યયો અમૂળગા જતા રહ્યા છે. આ પ્રમાણે છૂટક શબ્દોના ઉચ્ચારમા અને રૂપમા ફેરફાર થયો છે પરંતુ, વાક્યરચના સંસ્કૃત જેવી જ રહી છે, એટલું જ નહિ પણ શબ્દોમા રહેલું વાગ્બલ પણ સંસ્કૃત જેવું જ બહુધા રહ્યુંછે, અર્થાત્ વિચાર સાથે અમુક પ્રકારે ગતિ કરવાનું જે બળ શબ્દોએ સંસ્કૃતમા પ્રાપ્ત કરેલું તે બહુધા કાયમ રહ્યું છે. બીજા શબ્દોની સાથે આવા અર્થનો અમુક પ્રકારે ઉદય કરવાનું અને અર્થની છાયા બદલવા માટે પોતાની આકૃતિનો વિસ્તાર કે સંકોચ કરવાનું શબ્દોનુ બળ સંસ્કૃત જેવું લગભગ કાયમ રહ્યું છે. સંસ્કૃતમાથી ઉતરી આવેલી બધી ભાષાઓમા આ વાક્યરચના અને આ વાગ્બળ જળવાયા છે, અને, એ ભાષાઓના પરસ્પર ભેદ માત્ર અક્ષરોના અને પ્રત્યયોના ફેરફારમા રહેલો છે. એમાંથી હરકોઈ ભાષાઓના વાક્ય સહેલાઇથી સંસ્કૃતનું તેમ જ એ વર્ગની બીજી ભાષાઓનું દર્શન આપી શકશે. **इह नष्ट ग्यान सुनिये न कान** એ "પૃથિરાજ રાસા" માનું જૂની હિંદી ભાષાનું વાક્ય સસ્કૃતમા **इदं नष्टज्ञानं श्रवणीयं न कर्णे** એ રીતે મુકી શકાશે અને ગુજરાતીમા 'એ નષ્ટ જ્ઞાન સુણીયે ન કાન' એમ મુકી શકાશે. **सुनिये न कान** એ પદ્ય રચનાનું **कान न सुनिये के कानमें न सुनिये** એવું ગદ્ય થાય ત્યા પણ સંસ્કૃત કે ગુજરાતી સાથે મળતાપણું કાયમ રહેશે. પરંતુ ઈંગ્રેજીમા Do not listen to this destroyed knowledge (creed) એમ તરજુમો કરતા ભાષાનું જુદી જ જાતનું બધારણ નજરે પડે છે. ઈંગ્રેજી વાક્ય રચનામાનો do સરખો સાહાય્યકારક શબ્દ અને to સરખો અન્વય બતાવનારો ઉપસર્ગ સંસ્કૃત વાક્યરચનામા નથી અને સંસ્કૃત વાક્યરચના પેઠે અંગ્રેજી વાક્યરચનામાં સાંભળવાની ક્રિયા સાથે એ ક્રિયાનું સ્થાન દર્શાવવા 'કાન' શબ્દ મુકાતો નથી, એટલું જ નહિં પણ, **श्रवणीयम्** એવુ સત્વભેદના રૂપનુ કૃદન્ત વિપર્યય દર્શાવવા ઈંગ્રેજીમા થઈ શકતું નથી **श्रवणीयम्** પરથી થયેલા **सुनिये,** સુણિયે, એ રૂપ હિંદી અને ગુજરાતીમા કૃદત રહ્યા નથી પણ વર્તમાન કાળના મૂળભેદના પહેલા પુરુષના બહુવચનના રૂપ બન્યા છે, તો પણ

श्रवणीयम् નો જ અર્થ તેમાં સમાયેલો છે. સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ત થયેલું વાક્ય લઈને એ પદ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ઉતર્યું છે તેજ પ્રમાણે **जनम अवधि हम रूप निहारनु नयन[1] ना तिरपित भेल** એ પ્રાચીન બંગાળી કવિ વિદ્યાપતિનું ચરણ સંસ્કૃતમાં **जन्मावधि मया रूप निभालन नयने न तृप्ते भूते** એ રીતે, અને જન્માવધિ મેં રૂપ નિહાળ્યું નયન ના તરપત થયા એ રીતે ગુજરાતીમાં સહેલાઈથી મુકાશે. આ વાક્યરચનામાં 'જન્માવધિ' પદનું વાક્યમાં સંસ્કૃત સમાસની રચનામાંથી ઉતરી આવેલું છે અને ઈંગ્રેજીમાં birth-limit એવો સમાસ કર્યાથી એ અર્થનો ઉદય થઈ શકશે નહિ. પ્રાકૃત ભાષામાં ભલે સંસ્કૃતથી જુદા પડી ગયા હોય કે ત્યાં પણ સંસ્કૃતનું આ વાક્ય કાયમ રહે છે. **तुका म्हणे देवा माझे सोडवणे धावा** એ મરાઠી પદ ગુજરાતીમાં 'તુકા કહે દેવ મુજને છોડાવવા ધાજો' એમ સહેલાઈથી મુકાશે. પણ **म्हणे** અને **सोडवणे** ને મળતા મૂળ સંસ્કૃત રૂપ નથી, પરંતુ **सोडवणे** એ રૂપમાં સંસ્કૃત **मोचयनाय विसर्जनाय** સરખા રૂપનું વાક્ય કાયમ રહેલું છે. ઈંગ્રેજીમાં તેને માટે to deliver એવી જુદાજ પ્રકારની રચના કરવી પડશે.

ગુજરાતી વાક્યરચનાનું સંસ્કૃત અને અપભ્રંશમાંથી થયેલું અવતરણ કંઈક વધારે વિસ્તારથી તપાસીશું. હેમાચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ માટે આપેલું અપભ્રંશ ભાષાનું એક પદ જોઈશું.

विट्टीए मइ भणिअ तुहु मा करु वंकी दिट्ठी ॥
पुत्ती सकण्णी भल्ली जिम मारइ हिअइ पइट्ठि ॥ *

'બેટી, મેં તને કહ્યું (કે) વાંકી દૃષ્ટિ મા કર, પુત્રી' હૃદયમાં પેઠેના માનવાળા ભાલા જેમ (પેરે) મારે છે.'

मइ भणिय (भणिअ) તે સંસ્કૃત **मया भणितम्** ઉપરથી થયેલો અપભ્રંશ છે. 'ભણ્' ધાતુનો ગુજરાતીમાં હવે સહભેદને કર્મણિ પ્રયોગ થતો નથી તેથી મેં ભણ્યું નહિ પણ 'મેં કહ્યું' એમ કહેવાશે. એ પ્રયોગ પણ સંસ્કૃત **मया कथितम्** ના અપભ્રંશ **मइ कहिअ** ઉપરથી થયો છે. 'હું કહું' નો ભૂતકાળ 'હું કહ્યું' નહિ પણ મેં કહ્યું હોવાનું એ જ કારણ છે કે સંસ્કૃતમાં **कथितम्** સહભેદમાં હોવાથી એ 'ક્રિયા કરનાર કારણ

૧ બીમ્સકૃત વ્યાકરણ ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૮૫

* सिद्धहेमचन्द्र, ८।४।३२९

દર્શાવનારી ત્રીજી વિભક્તિમાં મુકાય છે. ગુજરાતીમાં ભૂતકાળનાં રૂપ ઘણાંખરાં આ જ પ્રમાણે થયાં છે. સંસ્કૃતમાના ભૂતકાળના **अकथयम्** સરખાં રૂપાખ્યાન ગુજરાતીમાં ઉતર્યાં જ નથી. સંસ્કૃતમાં પણ વાતચિતમાં **अहमकथयम्** સરખાં ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી થયેલાં રૂપના કરતા કૃદન્તના **क्त** પ્રત્યયથી થયેલાં **मया कथितम्** સરખા કૃદન્ત રૂપનો પ્રચાર હોવો જોઈએ એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

અકર્મક ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ આવ્યો, ગયો, ચાલ્યો, એકર્તરિ પ્રયોગમાં થાય છે, અને કેટલાક સકર્મક ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ ભણ્યો, પામ્યો, અડકયો, એમ કર્તરિ પ્રયોગમા થાય છે, એ રૂપ પ્રાકૃત અને (અપભ્રંશ) ભાષાના ભૂતકાળના રૂપ ઉપરથી થયેલું છે. સંસ્કૃતના જાતજાતના ભૂતકાળના બદલે પ્રાકૃતમાં એક જ ભૂતકાળ છે. વ્યંજનાન્ત ધાતુઓના ભૂતકાળ માટે ત્રણે પુરુષમા અને બન્ને વચનમા પ્રાકૃતમાં **ईअ**[1] પ્રત્યય છે, ઉપરથી **चलीअ, वेलीअ, भणीअ** એવા રૂપ પ્રાકૃતમાં થતાં ગુજરાતીમાં ચાલ્યો, બોલ્યો, ભણ્યો એવાં રૂપ થયાં છે. પરંતુ આ **ईअ** પણ ઉપરના જ **क्त** પ્રત્યય પરથી થયેલું છે. સંસ્કૃતમાં કૃદન્તનો એ **क्त** પ્રત્યય કર્મણિ પેઠે કર્તરિ પ્રયોગમાં વપરાય છે (જેમકે **सःआगतः**=તે આવ્યો) તે ઉપરથી ભૂતકાળનું રૂપ બનેલું છે; 'કાંપ્યો' તે સંસ્કૃત **अकम्पत, चकम्पे** કે બીજા કોઈ ભૂતકાળના રૂપ ઉપરથી નહિ પણ **कम्पितः** એ સંસ્કૃત કૃદન્ત ઉપરથી થયેલું છે.

ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ આમ સંસ્કૃત પરથી આવ્યો છે તેથી એ ભૂતકાળનાં રૂપમાં સંસ્કૃત કૃદન્ત પેઠે જાતિના ફેરફાર થાય છે. કહ્યો, કહી, કહ્યું, ની જાતિનો ભેદ સંસ્કૃત **कथितः कथिता कथितम्**ની જાતિના ભેદને લીધે થયેલો છે. સંસ્કૃત **अकथयत्** રૂપ ઉપરથી ગુજરાતીમા ભૂતકાળ થયો હોત તો સંસ્કૃત પેઠે ગુજરાતીમા પણ ભૂતકાળના રૂપમાં જાતિનો ભેદ થાત નહિ. ઉપરના પદ્યમા **मारइ** રૂપ છે તે સંસ્કૃત **मारयति** ઉપરથી થયું છે. ગુજરાતીમા **मारइ** ઉપરથી 'મારે' થયું છે. અહીં મૂળ સંસ્કૃત કૃદન્ત નથી તેથી તેને જાતિ નથી; તેથી ગુજરાતીમા પણ 'મારે' એ રૂપ ને જાતિ નથી.

हिअइ पइट्टि (હઈએ પેઠી) એ સંસ્કૃત **हृदये प्रविष्टा** ની રચના

---

[1] सिद्धहेमचंद्र ८।३।१६३

કાયમ રાખે છે. એ માટે ઈંગ્રેજીમાં entered into the heart એવી વાક્યરચના થાય; entered ની પછી તેનું કર્મ heart આવે, તેમ જ અધિકરણની સાતમી વિભક્તિ હૃદયે પેઠે heart ને જોડાયેલો વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગ્યાથી નહિ પણ છૂટો into ઉપસર્ગ આવ્યાથી અને તે heart ના પહેલાં મુકાયાથી પ્રદર્શિત થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું બંધારણ ગુજરાતીમાં આ રીતે ઉતરી આવેલું છે એ હકીકત વિચારતાં ગુજરાતી ભાષામાં વિભક્તિઓનો પ્રકાર કાંઈક જુદો છે એ લક્ષમાં લેવાનું છે. આ ફેરફાર સમજવા માટે ભાષાઓના ઉદ્‌ભવનો ક્રમ મિ. બિમ્સે દર્શાવ્યો છે[1] તે લક્ષમાં લઈશું. તેઓ કહે છે કે ભાષાઓના ઉદ્‌ભવના ચાર ક્રમ છે, syntactidal, agglutinative synthetical અથવા inflectional અને analytical. આમાંના પહેલા syntactical એટલે અન્વયાધાર ક્રમમાં ભાષા હોય ત્યારે તેમાં માત્ર એકેક સ્વરવાળા નાના શબ્દો હોય છે, તેમાં ફેરફાર થતા નથી કે તેનાં રૂપાખ્યાન થતાં નથી, એના એ જ શબ્દો નામ કે ક્રિયાપદ કે અન્વય તરીકે વપરાય છે. અને માત્ર વાક્યમાંના અન્વય ઉપરથી શબ્દો કેવો સંબંધ બતાવવા વાપર્યા છે તે સમજાય છે. ચીનાઈ ભાષા આવા અન્વયાધાર સ્વરૂપમાં છે.

આના પછીનો ક્રમ તે agglutinative એટલે ચહોંટાડેલાં રૂપનો હોય છે. એ ક્રમમાં આવેલી ભાષામાં કેટલાક શબ્દો નામ કે ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય એવા રહ્યા હોતા નથી, તે શબ્દો અવ્યય થઈ ગયેલા હોય છે, અને તે શબ્દો વિભક્તિનાં રૂપ કરવા સારૂ નામનેને લગાડવામાં આવે છે. તથા કાળો તથા પુરુષનાં રૂપ કરવા સારૂ ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે. નામના કે ક્રિયાપદના શબ્દોની અંદર એ અવ્યયો ફેરફાર કરી શકતા નથી, માત્ર તેને ચહોંટાડવામાં આવે છે. તુર્કી ભાષા આ સ્વરૂપમાં છે.

ત્રીજો ક્રમ inflectional અથવા synthetical એટલે સંયોગમયરૂપનો હોય છે. એવી ભાષામાં ઉપર કહેલા અવ્યયો પ્રત્યય બની ગયેલા હોય છે. તે અવ્યય તરીકે જુદા હોતા નથી પણ શબ્દોની અંદર દાખલ થાય છે અને શબ્દોના છેવટના અક્ષરો બદલી રૂપાખ્યાન ઉત્પન્ન કરે છે. સંસ્કૃત ભાષાનું આ સ્વરૂપ છે.

---

[1] બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૪૧.

ચોથો ક્રમ analytical એટલે પૃથક્કરણવાળી ઘટનાનો હોય છે. એ ઘટનાવાળી ભાષામાં ત્રીજા ક્રમવાળા પ્રત્યયો લાંબા વખતના ઉપયોગને લીધે ઘસાઈ ગયેલા હોય અને નજરે પડતા નથી. આ કારણને લીધે પ્રત્યયો શબ્દોમા ભળેલા છતા શબ્દો પહેલા ક્રમની ભાષાના જેવા છુટા માલમ પડે છે; અને નામ, ક્રિયાપદ વિગેરેના શબ્દો જુદા જુદા ઓળખાય એવા હોય છે. વિભક્તિ, કાળ વગેરે દર્શાવવા સારૂ એ શબ્દોની જોડે ઉપસર્ગો વાપરવા પડે છે. ઇગ્રેજી ભાષાનું આ સ્વરૂપ છે.

ગુજરાતી ભાષા આમાના ચોથા ઉદ્‌ભવક્રમમા પેઠેલી છે, પરંતુ એ ચોથા ક્રમનું સ્વરૂપ એમા હજી પૂરેપૂરૂં બધાયુ નથી. ત્રીજા ક્રમમાથી ચોથા ક્રમમા સંક્રાન્તિ કરવાની અવસ્થામા ગુજરાતી ભાષા છે; તેથી, તેમાં થોડાં લક્ષણ ત્રીજા ક્રમનાં છે અને થોડા લક્ષણ ચોથા ક્રમનાં છે. આ બે પ્રકારના લક્ષણ ગુજરાતી વિભક્તિઓમા ખાસ કરીને નજરે પડે છે. ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિઓમા synthetical (સંયોગમય) પદ્ધતિથી પ્રત્યય લાગી (અને તેથી શબ્દોમાં વિકાર થઇ) રૂપાખ્યાન થાય છે; પણ તે સિવાયની વિભક્તિઓમા પ્રત્યય લાગતા નથી, પણ analytical (પૃથક્કરણવાળી ઘટનાની) પદ્ધતિથી માત્ર શબ્દ પાછળ ઉપસર્ગ મુકી વિભક્તિનો અર્થ દેખાડવામા આવે છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યય કે ઉપસર્ગ લાગતા પહેલા શબ્દનું રૂપ કંઈક વિકૃત (oblique) થાય છે, કેટલેક ઠેકાણે શબ્દનું રૂપ અવિકૃત રહે છે, કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યય લાગ્યા પછી અર્થના પૂરણ તથા પોષણ સારૂ ઉપસર્ગનો ઉમેરો કરવામાં આવે છે અને કેટલેક ઠેકાણે બે વિભક્તિઓ દર્શાવવાના ઉપસર્ગ એક સાથે લગાડવામા આવે છે.

કર્તા દર્શાવનારી પહેલી વિભક્તિનો પ્રત્યય ગુજરાતીમા છે જ નહિ. પહેલી વિભક્તિના અર્થમા શબ્દના મૂળ રૂપ વપરાય છે. આ મૂળ રૂપ એક જ રીતે થયેલા નથી. સસ્કૃત તત્સમ શબ્દોને છેડે અ, ઈ, ઉ, (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) હોય ત્યા તે શબ્દ મૂળ અને વિભક્તિના પ્રત્યય વગરના (પ્રતિપાદિક) રૂપે વપરાય છે; ઉદાહરણ, દેવ, ફલ, કન્યા, મણિ, મતિ, નદી, ગુરુ, ધેનુ, વધૂ, ઇત્યાદિ. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દને છેડે ઋ હોય કે વ્યંજન હોય ત્યા સંસ્કૃત ભાષાના પ્રથમના એક વચનને રૂપે શબ્દ ગુજરાતીમા વપરાય છે; ઉદાહરણ, પિતા, રાજા, સ્વામી, ભગવાન, ચદ્રમા, નામ, વગેરે સંસ્કૃતમાં **भगवान** કે **चन्द्रमाः** સરખા પ્રથમાના એકવચનના રૂપ હોય છે ત્યાં

ભૂલ ઉકારાંત શબ્દો માટે કરવામાં આવે છે. 'ચપ્પુની ધાર' ને બદલે 'ચપ્પાની ધાર કહેવામાં આવે છે અને તે સાથે, 'આદાની કરચ' ને બદલે 'આદુની કરચ' એવો ખોટો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. મૂળ 'આદું' શબ્દ ઉકારાન્ત (સં. आर्द्रम् પરથી થયેલો) છે; મૂળ શબ્દ 'આદુ' નથી. વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ વિરુદ્ધના આ પ્રયોગ શિષ્ટતા ખાતર અને ભાષાનું બંધારણ જાળવવા ખાતર અટકાવવા જોઈએ.

કર્મ દર્શાવનારી બીજી વિભક્તિનો પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રત્યય નથી, અને પહેલી વિભક્તિવાળું મૂળ રૂપ બીજી વિભક્તિના અર્થ માટે પણ વપરાય છે. વ્યાકરણમાં કેટલીક વાર 'ને' ને બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય કહેવામાં આવે છે; પરંતુ, ખરી રીતે એ 'ને' ચોથી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવે છે. 'મેં ફળ ખાધું,' 'તું આકાશ જોય છે,' 'તેણે રસ્તો કાપ્યો'. એ બીજી વિભક્તિ બતાવવાનો પ્રકાર છે. 'મેં ફળને ખાધું', 'તું આકાશને જોવે છે', 'તેણે રસ્તાને કાપ્યો'. એવી રીતે 'ને' લગાડી બીજી વિભક્તિ કરવી એ ખરી ગુજરાતી બોલી નથી. 'હું ચાકરને પગાર આપું છું' એવા વાક્યમાં 'ચાકરને' એ ચોથી વિભક્તિથી બીજી વિભક્તિનું કાર્ય થાય છે, અને સંસ્કૃતમાં સંપ્રદાનના અર્થમાં ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે તે ઉપરથી એ પ્રકાર થયો છે. આ રીતે બીજા કેટલાક અર્થમાં પણ ચોથી વિભક્તિના પ્રયોગથી અપ્રધાન કર્મ દર્શાવવામાં આવે છે. એ સંસ્કૃત ભાષાનું વારસ છે.

ત્રીજી વિભક્તિ-કરણ દર્શાવે છે અને તે માટે સંસ્કૃત इन પ્રત્યય-માંથી શેષ રહેલો ए પ્રત્યય ગુજરાતીમાં વપરાય છે. આ રીતે देवेन ના અર્થમાં 'દેવે' વપરાય છે. મરાઠી नें અને હિંદી ने માં મૂળનો 'ન્' રહ્યો છે, પણ ગુજરાતીમાં તો 'ન્' વગરનો 'એ' જ રહ્યો છે. આ synthetical રૂપ છે. પણ ભાષાની ગતિ analytical ઉદ્ભવ તરફ હોવાથી આ 'એ' ઉપરાંત 'થી' સરખો ઉપસર્ગ આ વિભક્તિ દર્શાવવા સારુ ઉમેરવામાં આવે છે, 'લાકડીએ' માં રહેલા કરણનો અર્થ વધારે પુષ્ટ કરવા સારુ 'લાકડીએથી' એવું રૂપ વાપરવામાં આવે છે. અને વળી, એ જ અર્થમાં 'લાકડીથી' એવું કેવળ ઉપસર્ગવાળું રૂપ વધારે રૂઢ થતું જાય છે, અને વિભક્તિનો 'એ' પ્રત્યય ઘસાઈ જવા તરફ વલણ પ્રકટ થતું જાય છે.

સંપ્રદાન દર્શાવનારી-ચોથી-વિભક્તિ માટે ઉપર કહ્યું તેમ 'ને' વાપરવામાં આવે છે, આ 'ને' તે synthetical ક્રમનો પ્રત્યય નથી, પણ analytical ક્રમનો ઉપસર્ગ છે. સંસ્કૃતમાં ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય

ને નથી, અને, વળી સંસ્કૃત ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં આવ્યા જ નથી. આ 'ને' ની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે ધારવામા આવે છે. મિ. બીમ્સ ધારે છે કે 'लगि' (=સુધી) ઉપરથી એ ઉપસર્ગ ઉદ્ભવ્યો છે. લાગવાનો અર્થ 'લગિ' ઉપસર્ગમા છે તે જ અર્થ 'ને' મા છે. लगि માથી 'ગ્' (બેગથી બોલતા પ્રાકૃતમા કેટલાક અનાદિ અસંયુક્ત-શબ્દની શરૂઆતમાના નહિં, જોડાક્ષરમાના નહિં, એવા વ્યંજનો ઉડી જાય છે તે નિયમ પ્રમાણે) ઉડી જતા તેનું लइ રૂપ થાય અને તેમાથી મરાઠી ला, નેપાળી लै અને ગુજરાતી 'ને' (લ-ન ની અદલાબદલીના નિયમ પ્રમાણે) થયાં છે એમ તેઓ કહે છે.[૯] રા. રા. કેશવલાલ કહે છે, કે છટ્ઠી વિભક્તિના અર્થના રૂપને સાતમી વિભક્તિમા મુકયાથી આ 'ને' વાળું રૂપ થયું છે; ઉદાહરણ, 'તેનું' ઉપરથી તેને યોગે, તેને માટે, એવા રૂપમાં 'નું' ની સાતમી વિભક્તિ કરતા આ 'ને' બીજી-ચોથી વિભક્તિનો વાચક થયો છે.[૧૦] બન્ને રીતે, આ 'ને' વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી, પણ, માત્ર ઉપસર્ગ છે.

અપાદાનનો અર્થ દર્શાવનારી પાચમી વિભક્તિ માટે વપરાતા 'થી' 'થકી' એ પણ પ્રત્યય નથી, પણ ઉપસર્ગ છે. રેવરન્ડ જોસેફ વાન સામરન ટેલર 'થી' ની વ્યુત્પત્તિ માટે ઘણી ધારણાઓ રજુ કરે છે. તેઓ કહે છે કે 'થી' તે સંસ્કૃત પ્રત્યય अत् કે तस् ઉપરથી થયુ હોય. (ઉદાહરણ સં. बलात् કે बलत. ઉપરથી 'બળથી' થયુ હોય,) અથવા તો પ્રાકૃત પ્રત્યય दो, त्तो, हि, કે तु ઉપરથી 'થી' થયું હોય, અથવા તો કોઇ પ્રાન્તમા ચાલતા 'વિશેષ્ય પદના લિંગ પ્રમાણે' તે થયુ હોય.[૧૧] મિ. બીમ્સ ધારે છે કે સંસ્કૃત तस् ઉપરથી હિંદી ते થયુ અને તેમા हि ઉમેરતા तही ઉપરથી ગુજરાતી 'થી' થયુ.[૧૨] રા. રા. કેશવલાલ દર્શાવે છે કે स्थकी, स्यकु, घ्यकु, એવા રૂપ પ્રથમની ગુજરાતી ભાષામા જોવામા આવે છે. અને તે રૂપ સંસ્કૃત स्थित ઉપરથી થયેલા છે. 'ચાકર ગામથી આજ આવ્યો' તે વાકયમા 'ચાકર ગામ છતા આજ આવ્યો'—'ચાકર ગામ

૯. બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૬૦

૧૦. મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકનુ અવલોકન, "બુદ્ધિપ્રકાશ," ઓગસ્ટ, ૧૮૯૧.

૧૧. ગુજરાતી ભાષાનુ વ્યાકરણ, કલમ ૧૧૩, પૃષ્ઠ ૬૬, (ચોથી આવૃત્તિ)

૧૨. બીમ્સકૃત, વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૭૩.

છેવટના 'ખોડા', વ્યજનમાં 'અ' ભેળવાય છે અને વિસર્ગ કહાડી નાંખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પરથી થયેલા નરજાતિ તદ્દભવ શબ્દોમાં મુળમાંનો છેવટનો 'અ' કાં તો કાયમ રહે છે અથવા તો તેનો 'ઓ' થાય છે. ઉદાહરણ, સં. कर्ण-ગુજ. 'કાન,' સં. चूर्ण-ગુજ. 'ચૂનો' મૂળમાંના 'અ' નો આમ 'ઓ' થવાના કારણ વિશે મતભેદ છે, ડૉકટર હોર્નેલ એમ ધારે છે કે પ્રાકૃતમાં નામવાચક શબ્દોને છેડે क ઘણોખરો ઉમેરાય છે તે क ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'ઓ' અને હિંદીમાં છેડે 'आ' થયો છે; ઉદાહરણ, સં. घोट ઉપરથી घोटक, તે ઉપરથી घोडओ (પ્રાકૃત પ્રથમાનું એકવચન), તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'ઘોડો' અને હિંદી 'घोडा'.[1] મિ. બીમ્સ કહે છે કે क ઉપરથી આ 'આ' કે 'ઓ' થયો હોય તો કેટલાક શબ્દોમાં મૂળનો 'અ' કાયમ રહે છે તેમ બને નહિ; ઉદાહરણ, कर्ण પરથી હિંદી, ગુજરાતી વગેરેમાં 'કાન', गर्भ પરથી ગાભ, વગેરે તેમનો મત એ છે કે મૂળ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણમાં સ્વરોના ભાર (accent) હતા અને તેથી જુના વખતમાં થયેલા તદ્દભવ શબ્દોમાં એ ભારની અસર કાયમ રહી છે. એ કારણથી જ્યાં મૂળ અકારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દમાં છેલ્લા સ્વર પર ભાર ઝીલી લેવા સારૂ 'અ' નો 'ઓ' (કે હિંદી 'आ') થયો છે; ઉદાહરણ સં. कीट —ગુજરાતી 'કીડો', હિંદી कीडा. સં. चूर्ण, ગુજરાતી ચૂનો, હિંદી चूना પણ જ્યાં મૂળમાં ઉપાન્ત્ય સ્વર પર ભાર હતો ત્યાં છેવટે ભાર ન હોવાથી છેવટનો 'અ' કાયમ રહ્યો છે, ઉ૦ સં. कर्ण—ગુજરાતી કાન, હિંદી कान; સં. मार्ग ગુજરાતી માગ, હિંદી माग. પાછળના સમયમાં સંસ્કૃતમાંના સ્વર ભાર જતા રહ્યા, તેથી, તદ્દભવ શબ્દોમાં આ નિયમ નથી.[2] રા રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કહે છે કે 'સંસ્કૃતના પુલિંગમાં પ્રથમના એકવચનના

---

૧. સંસ્કૃત चूर्ण, मल्ल, दीप પરથી ગુજરાતીમાં જ્યાં ચૂનો, ભાલો, દીવો, એમ છેડે 'ઓ' થાય છે ત્યાં હિંદીમા चूना, माला दीवा એમ છેડે 'आ' થાય છે. સંસ્કૃત घन ઉપરથી હિંદીમાં તેમજ ગુજરાતીમાં घना રૂપ થયું છે. મરાઠીમા चुना, दिवा એવા રૂપ છે; બંગાળીમાં, પંજાબીમાં અને ઓરિયામા પણ તેવાં જ રૂપ છે, સિંધીમાં चूणो, डिओ એવાં રૂપ છે. मल्ल પરથી પંજાબી, ઓરિયા અને સિંધિમાં ગુજરાતી પેઠે 'भालो' છે.

૨. બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧.

પ્રત્યય **स्** કે વિસર્ગનું રૂપ બદલાઈ પ્રાકૃતમાં તેનો **ओ** થયો. પ્રાકૃતમાંથી બહુધા મૂળ અર્થમાં જ સંક્ષિપ્ત **उ** રૂપે તે પ્રત્યય જૂની ગુજરાતીમાં આવ્યો. ચાલુ ગુજરાતીમાં તેણે પુનઃ પૂર્ણ **ओ** રૂપ ધારણ કર્યું. પરંતુ અહિં તેમાં એક નવીન જ ફેરફાર થયો. મૂળ પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં તેમ જ પ્રાકૃતમાં વિભક્તિવચનવાચક હતો. વર્તમાન ગુજરાતીમા તે જાતિવાચક જ બની રહ્યો.[1] સંવત ૧૪૫૦ મા ગુજરાતીમા લખાયેલા 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક'માં ધમ્મુ, સંસારુ, સંબંધ પઢિલઉ, એવા રૂપ નજરે પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ, વિવેકિઉ, પ્રમાદિઉ એવા (સંસ્કૃત ઇકારાન્ત રૂપોમા **उ** ઉમેરી થયેલાં) રૂપ પણ નજરે પડે છે. ધર્મ, સંસાર સંબંધ, વિવેકી, પ્રમાદી, એ શબ્દો ફરીથી તત્સમરૂપે ગુજરાતીમા લેવાયા છે તેથી તેમા 'ઉ' કે 'ઓ' નથી; પણ, વાઘ, મોર, એવા શબ્દોના 'વાઘો', 'મોરો' એવા રૂપ નથી તેનું કારણ મિ. બીમ્સે દર્શાવેલું ભારસ્થાન હોવું જોઈએ.

નાન્યતરજાતિમાં આ 'ઓ' ને ઠેકાણે 'ઉ' છે અને એ જાતિમાં પણ તદ્ભવ શબ્દોના સોનું, આગણુ, તેમ જ દૂધ, ઘર એવા બે જાતનાં ઉકારાત અને અકારાંત રૂપ છે. 'ઓ' નો ખુલાસો છે તે જ 'ઉ' નો ખુલાસો છે. સંસ્કૃત નાન્યતરજાતિના એકવચનના **सुवर्णम्, अंगनम्** એવાં રૂપ ઉપરથી સોનું, આંગણુ; એમાનું અનુસ્વારવાળું ઉ આવ્યું છે. આ રીતે થયેલા ઉ ની અને અનુસ્વાર વગરના તથા બીજી રીતે થયેલા ઉ ની વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ. લિંબુ, રતાળુ, ચપ્પુ, જાજરૂ, એ વગેરે શબ્દોમાંનો 'ઉ' સંસ્કૃત અકારાન્ત નાન્યતરજાતિ શબ્દના એકવચનના રૂપ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો નથી, તેથી વિભક્તિ અને પ્રત્યય લાગવામા એ બે પ્રકારના શબ્દોની સરખી સ્થિતિ થતી નથી. જ્યા છેડે મૂળમા સંસ્કૃતમાં **अ** હતો અને તેના **अम्** એવા રૂપ ઉપરથી ઉં થયું છે ત્યા વિભક્તિ કે પ્રત્યય લાગતાં મૂળ **अ** હોવાના કારણથી 'આ' વાળું વિકૃત રૂપ થાય છે; ઉદાહરણ, સોનું, આંગણું; તેના વિકૃતરૂપ સોના, આગણા, તે પરથી સોનાનું, આંગણામાં. પરંતુ 'ઉ' કારાન્ત શબ્દોમા મૂળ 'અ' ન હોવાથી તેમનું એવું વિકૃત રૂપ થતું નથી; ઉદાહરણ, (લિંબાનો, રતાળામા—એમ નહિં પણ) લિંબુનો, રતાળુમાં. આ ભેદ ભૂલી જઇ 'ચપ્પાની ધાર,' 'જાજરાનું બારણું' એવા ખોટા પ્રયોગ કદી કદી કરવામા આવે છે. એવી જ સામી

[1] 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકનું' અવલોકન, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૮૯૧.

હતો (स्थित) તે આજ આવ્યો', 'ચાકર ગામ થનો આવ્યો ' નો અર્થ છે.[૧૩] स्थित ઉપરથી 'થી' ની આ વ્યુત્પત્તિ વધારે સંભવિત લાગે છે. આમ, સંસ્કૃત પ્રત્યય પરથી 'થી' ની વ્યુત્પત્તિ થઇ જ નથી, અને, 'થી' પ્રત્યય નહિં પણ ઉપસર્ગ છે.

જાત જાતના સંબંધ દર્શાવનારી છઠ્ઠી વિભક્તિના અર્થમાં ગુજરાતીમાં વપરાતો 'નો' પણ પ્રત્યય નથી પણ ઉપસર્ગ છે. સંસ્કૃતમાં છઠ્ઠી વિભક્તિના કે બીજી કોઈ વિભક્તિના પ્રત્યયને જાતિ કે વચન હોતાં નથી. સંસ્કૃતમાં रामस्य पुत्रः, रामस्य भार्या, रामस्य राज्यम्, रामस्य भ्रातरः, रामस्य पदानि, એ બધે ઠેકાણે स्य પ્રત્યય એનો એ રહે છે, તેને જાતિ કે વિભક્તિ લાગતાં નથી; પણ, ગુજરાતીમાં રામનો પુત્ર, રામની ભાર્યા, રામનું રાજ્ય, રામના ભાઇઓ, રામનાં પગલાં, એમ નો, ની, નું, ના, નાં, ની જાતિ અને વિભક્તિ બદલાય છે. આ હકીકત જ દર્શાવી આપે છે કે 'નો' તે synthetical કે inflectional પ્રત્યય નથી. વ્યુત્પત્તિ આ વાત સાબીત કરે છે. સંસ્કૃતમાં છઠ્ઠી વિભક્તિના બહુવચનમાં नाम् પ્રત્યય છે તે ઉપરથી આ ગુજરાતી 'નો' થયાની કેટલાકની ધારણા છે પણ તે નિરાધાર છે. 'देवानाम् ઉપરથી દેવોનાં' એમ ન્યાયનરજાતિના શબ્દો આગળ મુકવાના (ઉ૦ દેવોનાં કાર્ય) છઠ્ઠી વિભક્તિના રૂપ ઉપરથી એ વિભક્તિનો પ્રત્યય આવે અને તે પછી તે પરથી નું, ની, નો એવાં રૂપ થાય એ સંભવિત નથી. બહુવચન ઉપરથી એકવચન થાય અને નાન્યતરજાતિના રૂપ ઉપરથી નરજાતિનું રૂપ થાય એવો ક્રમ કોઈ ઠેકાણે થયો નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતના નરજાતિના એકવચનના રૂપને આધારભૂત ગણી પ્રવર્તે છે. 'નો' ની જાતિ અને વચન ધ્યાનમાં લેતાં સંસ્કૃત तन ઉપરથી ગુજરાતીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવનારાં રૂપ થયેલાં છે એમ જણાઈ આવે છે. સંસ્કૃતમાં નામને तन લગાડી સંબંધદર્શક વિશેષણ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ, सायम् ઉપર सायंतनः=સાંજનો. એ વિશેષણનાં જાતિ અને વચન પ્રમાણે सायंतनी (=સાંજની) सायंतनम् (=સાજનું), सायंतनाः (=સાજના), એવાં જુદા જુદાં રૂપ થાય છે. એ રીતે तनવાળા સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી થયેલાં વિશેષણનાં રૂપ ગુજરાતીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવવા સારૂ વપરાય છે, અને તેથી, તેને જાતિ અને વચનના ભેદ થાય છે. આમ આ 'નો' તે પણ વિભક્તિનો પ્રત્યય

૧૩. મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકનું અવલોકન, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૮૯૧.

નથી, અને, છઠ્ઠી વિભક્તિના સંસ્કૃતરૂપને ગુજરાતી છઠ્ઠી વિભક્તિનું નહિ પણ સંસ્કૃત વિશેષણનું વાગ્મળ અહીં ઉતર્યું છે હેમચંદ્રે કહ્યું છે કે અપભ્રંશમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો ઘણું ખરું લોપ થાય છે[૧૪] અને વળી આગાડી જતાં તેણે કહ્યું છે કે **केर** અને **तण** એ અપભ્રંશમાં સંબંધ દર્શાવનારા આદેશ છે[૧૫] આ **केर** અને **तण** ઉપરથી ગુજરાતી 'કેરો' અને 'તણો' થયા છે, અને તે ઉપસર્ગ થઈ છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવે છે તેમ જ વળી **तण** માંનો **त्** તે અનાદિ અસંયુક્ત હોય ત્યારે લુપ્ત થનાર અક્ષરોમાંનો હોવાથી અને પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશમાંનો **ण** ગુજરાતીમાં 'ન' થતો હોવાથી **तणो** ઉપરથી 'નો' થયો છે મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકમાં **तणउ, तणउं, नउ** એ રૂપ જોવામાં આવે છે

'કેરો' એ ઉપસર્ગની વ્યુત્પત્તિ ડૉ હોર્નેલ સંસ્કૃત **कृत** ઉપરથી કહાડે છે સંસ્કૃત **कृत**, **प्राकृत करिओ**, તે પછી **केरो, केरको**, અને પછી **केरओ, केरो**, એવો ક્રમ તે દર્શાવે છે મિ બીમ્સ પણ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારે છે[૧૬] ડૉ વેબર અને લેસન સંસ્કૃત **कार्य** ઉપરથી **केरो** નો ઉદ્ભવ થયેલો માને છે કોઈ વિદ્વાનો સંસ્કૃત **कीय** અને **कर** ઉપરથી **केरो** વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે[૧૭] આ **केरो** ઉપરથી છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ બતાવના હિંદીમાં **का (घोडेका)**, બંગાળીમાં **एर (रामेर)** અને મારવાડીમાં **रो (घोडारो)** થયેલા છે મરાઠીમાં **चा** સંસ્કૃત **त्य** ઉપરથી થયેલો છે એમ મિ બીમ્સ ધારે છે, ઉદાહરણાર્થ, **घोटकस्य , घोडअचो, घोडाचा घोटयाचा**, એવો ક્રમ તે બતાવે છે[૧૮] નરસહ મહેતાએ 'નારસિંહાચા સ્વામી સુજશુ રમતા, સમાગમાં તેને ભય કશો' એવું **चा** વાળું છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવનારૂં રૂપ વાપર્યું છે એ વિભક્તિ દર્શાવનારો સિંધી **'जो'** પણ એ રીતે સંસ્કૃત **त्य** ઉપરથી થયેલો છે એમ મિ બીમ્સ કહે છે

---

૧૪ सिद्धहेमचन्द्र ८।४।३४६

૧૫ सिद्धहेमचन्द्र ८।४।४२२

૧૬ બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૫

૧૭ Linguistic Survey of India by Dr G. A. Grierson, Vol IX, P 328

૧૮ બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૦.

આ રીતે, સંસ્કૃત પરથી થયેલી આ દેશની બધી ભાષાઓમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી, પણ તે વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવવા બીજી વાગ્ઘટના સંસ્કૃત પરથી લેવામા આવી છે છઠ્ઠી જેવી મહત્ત્વની વિભક્તિમા synthetical સ્વરૂપ ગુમ થયુ છે એ આ ભાષાઓનુ analytical સ્વરૂપ પ્રધાનપણે દર્શાવે છે

અધિકરણ દર્શાવનારી સાતમી વિભક્તિનો 'એ' પ્રત્યય તે સંસ્કૃત इ પ્રત્યય જ છે સંસ્કૃતમા તે અમુક નામ માટે છે, પણ ગુજરાતીમા તે બધાં નામ માટે વપરાય છે સંસ્કૃતમા लोक ની સાતમી વિભક્તિ लोके થાય અને नदी ની नद्याम् થાય, પણ ગુજરાતીમા તો 'લોકે' તેમજ 'નદીએ' થાય Analytical ક્રમને લીધે આ synthetical પ્રત્યયનું બળ ગુજરાતીમા નરમ થઈ ગયુ છે, અને 'મા' લગાડવાથી થતા 'લોકમા' 'નદીમા' એ રૂપ વધારે પ્રચાર પામે છે 'મા' પ્રત્યય નથી પણ ઉપસર્ગ છે સંસ્કૃત मध्ये ઉપરથી 'માહે' અને 'મા' એમ વ્યુત્પત્તિ થઈ છે

સંસ્કૃત વિભક્તિઓનું બળ આમ ઘટી જવાથી, વડે, કરીને, માટે, મારૂ, માજે, પાસે, પાસેથી, આગળ, આગળથી, અંદર, અંદરથી, પર, ઉપર, એવા અનેક ઉપસર્ગો વિભક્તિઓના અર્થ દર્શાવવા અથવા વિભક્તિઓના અર્થના પૂરણ તથા પોષણ કરવા ગુજરાતીમા વપરાય છે

હિંદી ભાષામા વિભક્તિઓના અર્થના ભેદ ગુજરાતીથી ઓછા છે જાતિની બાબતમા હિંદીએ જાતિભેદ જ લગભગ કાઢી નાખ્યો છે નાન્યતર જાતિ તે માત્ર વ્યાકરણની કલ્પના હોવાથી અને વસ્તુસ્થિતિમા ન હોવાથી હિંદીએ તે જાતિ જ કાઢી નાખી છે નારી જાતિ પણ ફક્ત પ્રાણીઓમા જરૂરની છે, અને પદાર્થોમા વાસ્તવિક રીતે જાતિ ન હોવાથી તે જરૂરની નથી એમ હિંદીએ ગણ્યુ છે પ્રાણીઓમા જ્યા વાસ્તવિક રીતે જાતિ છે ત્યા પણ હિંદી ભાષા જાતિને બહુ જરૂરી ગણતી નથી હિંદીમા **औरत आई** કહેવાય અને **औरत आया** પણ કહેવાય વચન અને જાતિની સંકુલતા હિંદી ભાષામા આમ ઓછી હોવાથી ગુજરાતી ભાષાનુ બંધારણ એટલે અંશે હિંદીથી જુદુ પડે છે

ક્રિયાપદના રૂપમા synthetical બંધારણના અંશ વધારે રહેલા છે ઉપર વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળના રૂપ વિશે કહ્યુ છે ભવિષ્યકાળ દર્શાવવા 'આવીશ', 'જશે', એવી રીતે પ્રત્યયો ધાતુમા દાખલ થઈ રૂપ બને છે 'આવે છે,' 'ગયો હતો,' એવા રૂપમા ક્રિયાની વિશેષ રીત

દર્શાવવા પ્રત્યયોને બદલે એ ક્રિયાપદને કે એક ક્રિયાપદ અને એક કૃદન્તને જોડવામા આવે છે એટલી સંસ્કૃતથી ભિન્નતા છે. સંસ્કૃતમા अस् ધાતુ અપૂર્ણ શક્તિવાળું છે અને તેના બધા કાળના રૂપ થઈ શકતા નથી, તે જ પ્રમાણે ગુજરાતીમા છે; અને એ ધાતુ માટે છે, હતું, થશે, એવા રૂપ કરવા પડે છે.

ગુજરાતી ભાષાના ધાતુઓ સંસ્કૃત ભાષાના કે તળપદી દેશી ભાષાના છે. સસ્કૃત ધાતુઓ ઉપસર્ગ સાથે 'વિચારવું' 'અનુભવવુ' એવા રૂપમા જ્યા વપરાય છે ત્યા તે 'વિચાર' 'અનુભવ' એવા સસ્કૃત ભાવવાચક નામ પરથી થયેલા હોય છે સસ્કૃત 'भू' ધાતુનુ ગુજરાતીમા 'હો' રૂપ થઈ ગયુ છે, પરંતુ ધાતુના ક્રમમા 'અનુભવવુ' રૂપ ગુજરાતીમા આવ્યુ નથી તેથી તેમા 'હો'ની અસર નજરે પડતી નથી પરંતુ, ક્રમ જુદો બનતા છતા સસ્કૃત નામ ઉપરથી જેમ ગુજરાતી ધાતુ થઈ શકે છે તેમ ફારસી નામ પરથી ગુજરાતી ધાતુ થઈ શકતા નથી, 'વિચાર' પરથી 'વિચારવુ' થાય છે તેમ 'ખ્યાલ' પરથી 'ખ્યાલવુ' થઈ શકતું નથી, અને, તેનું કારણ એ છે કે ફારસી ભાષાના શબ્દો જ ગુજરાતીમા લઈ શકાય છે, પણ બંધારણ લઈ શકાતું નથી 'બક્ષવુ' 'કબુલવું,' 'શરમાવું,' 'ખરચવુ', એમ કેટલાક ધાતુ ફારસી શબ્દો પરથી થયા છે પણ તેની સંખ્યા બહુજ થોડી છે, અને તેમા પણ ફારસી શબ્દોને સસ્કૃત પરથી થયેલા ધાતુના રૂપ આપવામા આવે છે. સસ્કૃત શબ્દોને ફારસી ધાતુના રૂપ આપી શકાતા નથી.

બીજી રીતે પણ ફારસી શબ્દોને એ જ પ્રમાણે સંસ્કૃત બધારણમા ઉતારવામા આવે છે. ફારસી 'શરમ' શબ્દને સંસ્કૃત आलु પરથી થયેલો 'આળ' પ્રત્યય લગાડી 'શરમાળ' શબ્દ કરવામા આવે છે, પણ, ઉલટી રીતે 'બુદ્ધિબાજ' શબ્દ બનાવવામા આવતો નથી ફારસી 'મહેતર', 'મુગલ' પરથી સસ્કૃત રૂપમા સ્ત્રી જાતિવાચક 'મહેતરાણી', 'મુગલાણી' નામ બનાવવામા આવે છે ફારસીમા નાન્યતર જાતિ ન છતા-'કારખાનેહ', 'પંચનામેહ', વગેરે ફારસી શબ્દોના 'કારખાના', 'પચનામા' એવા હિંદી રૂપ ઉપરથી 'કારખાનુ', 'પચનામું', એવા નાન્યતર જાતિના ગુજરાતી રૂપ કરવામા આવ્યા છે. ફારસીમા નાન્યતર જાતિ ન હોવાથી, 'વડોદરું', 'ધધુકું', 'ધોળકુ', એ શહેરોના નામ મુસલમાની અમલમા 'વડોદરા', 'ધંધુકા', 'ધોળકા' બન્યા. તોપણ તે શબ્દોની જાતિ

નાન્યતર રહી છે, અને 'વડોદરે', 'ધોળકે' 'ધંધુકે' એવાં સાતમી વિભક્તિનાં રૂપ મૂળનું 'ઉ' સૂચવે છે. ફારસીમાં ' શરબતે અનાર, ' એવી રીતે છઠ્ઠી વિભક્તિનો સંબંધ દર્શાવાય છે તેમ ગુજરાતીમાં થઈ શકતું નથી, પણ 'અનારનો શરબત' એમ ફારસી શબ્દોને સંસ્કૃત પ્રત્યયની રીતથી જ જોડી શકાય છે. 'જનાબે આલી' એવા રૂપમાં છઠ્ઠીના પ્રત્યય વડે વિશેષણ અને વિશેષ્યને ફારસીમાં જોડાય છે તેમ ગુજરાતીમાં થઈ શકતું નથી. ગુજરાતીમાં તો 'આલી જનાબ' એમ જ રચના થઈ શકે. આમ પરભાષાના શબ્દો સંસ્કૃતથી ઉતરી આવેલા બંધારણને અનુકૂળ થઈને જ ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થઈ શકે છે.

આ રેખાચિત્રથી ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં કાંઈક સહાયતા થશે, અને એ બંધારણનો અભ્યાસ વિસ્તારથી કરવાનો આરંભ થઈ શકશે એ બંધારણનું સ્વરૂપ સમજતાં ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય કેવે પ્રકારે વધી શકે તેમ છે તેની કલ્પના થઈ શકે છે. સંસ્કૃત ભાષાના જે ભારે અંશોનો સરલતા ખાતર ધીરે ધીરે ત્યાગ થયો છે તે અંશો ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ કર્યાથી ગુજરાતીનું સામર્થ્ય વધે નહિં પણ ઉલટું દબાઈ જાય એ ખરૂં છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાના જે અંશો ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં અનુકૂળતાથી ગોઠવાય તેવા છે, જે સંસ્કૃત ભાષામાંથી આવેલા જીવનને જાગ્રત કરે તેવા છે, અને જે માત્ર શિષ્ટ સાહિત્યને અભાવે નિકળી ગયા હતા, તે અંશો દાખલ કરવાથી ગુજરાતી ભાષાનો પ્રભાવ વિશેષ વૃદ્ધિ પામશે એમાં શક નથી. ફારસી ભાષાના જે શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં દાખલ થઈ વ્યવહારમાં અને લેખનમાં ઉપયોગી થયા છે, તે પણ આવશ્યક થયા છે, અને તેનો ઉચ્છેદ કરી ભાષાને ખંડિત કરી શકાય તેમ નથી. તેમ જ વળી, નવા વિચારો, નવી કલ્પનાઓ, અને નવા સંબંધો દર્શાવવા સારૂ ફારસી, ઈંગ્રેજી, સરખી ભાષાઓના શબ્દો દાખલ થતા જાય છે તે પ્રવાહ પણ અટકાવી શકાય તેમ નથી. એ સર્વ આગન્તુક અંશો ગુજરાતી ભાષાના જીવનરસનું પોષણ પામે અને છુટા પડી સુકાઈ ન જાય તે માટે ભાષાનું બંધારણ સાચવવું જોઈએ એ જ આ સંબંધે લક્ષમાં લેવાનું છે. ગુજરાતી ભાષાનો કોઈ સેવક એ ભાષાની આગળ વધતી ગતિ રોકી રાખવાની ઈચ્છા કરશે નહિં. એ ગતિ અકુંઠિત થઈ વધારે ને વધારે વેગવાળી થતી જાય એ જ સર્વનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઈતિહાસનું દિગ્દર્શન*

સાહિત્ય પરિષદ્માં પ્રમુખ રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ આરંભમાં કરેલા ભાષણનું ટિપ્પણ.

(આ ભાષણના જે કંઈ અસલ ભાગ મળ્યા તેની અને બાકીના ભાગને માટે તેમણે સંક્ષેપમાં કરી રાખેલી અસલ નોટની નકલ આ ટિપ્પણમાં લીધા છે; અને તેમા તેમને હાથે કંઈક વિસ્તાર આ ગ્રન્થને માટે અપાયો છે.)

સાક્ષર બન્ધુજનો,

ઉપોદ્‌ઘાત

આજનો પ્રસંગ કેટલીક રીતે ગુચવાડા ભરેલો લાગેલો છે. તેનું કારણ સાહિત્ય બાબતો જેટલી સાક્ષરોને ઉપયોગી છે તેટલી સામાન્ય વર્ગને જણાશે કે કેમ તે જોવાનું છે. આ સભામા કાર્યક્રમમાં જોડણી, લિપી વીગેરે શાસ્ત્રીય વિષયો છે, તેનો સામાન્ય માણસને રસ ન પડે, છતા આટલા બધા ગ્રહસ્થો આનંદ સાથે પધારેલા છે અને પંદર સોળ ગ્રહસ્થો પોતાના લખાણ મુકશે તે તમે કેટલી ધીરજથી સાભળશો અને તેમાં તમને રસ પડશે કે નહી તે વિષે ગંભીર શંકા છે પ્રથમથી એટલા માટે જણાવું છું કે જેઓ ઘણો શ્રમ કરી આવ્યા છે તેઓ નિરાશ ન થાય તે માટે તૈયારી રાખવી જોઈએ. જે લેખ આવ્યા છે તે દરેક મહત્વના છે અને તે વિશ્વાસ તથા આશાથી સાભળશે. સાહિત્ય બહુ જરૂરનું છે; પરંતુ હાલમાં સાહિત્ય લખનારને હિંદમા કોઈ પૈસો આપનાર નથી, અને જેમ લોકો તરફથી તેમ સરકાર તરફથી ટેકો મળતો નથી, તેમ સાહિત્ય બહાર પાડનાર પુસ્તકો બહાર પાડે છે, પણ વાચનાર મળશે કે નહી તે વિચાર મનમા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તેવાઓએ ધૈર્યથી કામ લેવાની ફરજ સમજવી એવી વિનતિ છે.

* પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાથી ઉદ્ધૃત.

બીજી વાત પ્રમુખને કામ સોંપેલું છે, તે કામ એક રીતે કશું નથી અને બીજી રીતે જોખમ ભરેલું છે. બીજી સભામાં "ઠરાવો" થાય છે, જે એક પક્ષના હોય છે. આમાં તેવું કંઈ નહી મળે.

સાધારણ રીતે આપણે વખત વિચારીને એવી યોજના કરી છે કે જે વિચાર મુકાશે અને જેના લખાણ વંચાશે તે સંબંધ ચર્ચા રાખવાની નથી. હાલ તો વકીલની માફક પુરાવો એકઠો કરવો છે. જોડણી, લિપી વિગેરેમા મત ભેદ છે અને એક યુગ જાય અને બીજો આવે તેવી સ્થિતિ છે. હાલ તો સંધ્યાકાળની સમીપે છીએ અને રાત્રિ વીતીને મળસકુ થાય ત્યારે સિદ્ધ સ્વરૂપ આખરે પ્રકટ થાય.

કોઈ કહેશે કે જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવે તેમાં ફળ શું, પરંતુ તેમાંજ ફળ છે. સઉ ઉભરા કાઢયા પછી પાશ્ચિમાસ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે અનેક ચર્ચા થઈ જે ઉત્તમ હશે તે જય પામશે. હાલની વસ્તુમાં તમારું કામ સાંભળી રહેવાનું છે, અને ધૈર્ય રાખવાનું છે.

આ સભાનો ઉપક્રમ આપણા મન્ત્રીએ વિસ્તારથી દર્શાવેલો છે. તે ઉપક્રમનો નિર્વાહ સભ્યજનોએ કરી બતાવવાનો છે, અને તે પછી તેનો ઉપસંહાર યથાશક્તિ યથામતિ મ્હારે શિર છે; તો આ આરંભસ્થાને તે વિષયોથી તટસ્થ રહેવામાં અને અન્ય વક્તાઓના મધુર ગુંજારવથી પ્રસન્ન થઈ તે પછી તેમનું અનુકરણ કે તેમના વિષયોનું અનુસ્તવન કરવામાં તેમના પ્રતિ મ્હારો ધર્મ વધારે સચવાશે એમ ધારી આ સ્થાને મને તમારા પ્રમુખસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે તમારો ઉપકાર માનું છું, અને હવે પછી જે વિષયો ચર્ચાવાના છે તેના શિવાય કાંઈ અન્ય વિષયોમાં ચંચુપાત કરવાની રજા માગું છું.

આ યુગના તાલબંધ

બન્ધુજનો, આ યુગ, રાજકીય, સાંસારિક અને અન્ય વિષયના સમાજોનો છે. કોઈ સ્થાને કોન્ગ્રેસો તો કોઈ સ્થાને કોન્ફરન્સો, કોઈ સ્થાને કલબ નામે તો કોઇ સ્થાને એસોસિએશન નામે સમાજો આ તેમ અન્ય દેશોમાં ભરાય છે. જ્યાં સર્વપાસ આવા સતારના રણકારા સંભળાય છે ત્યાં આપણા એકતારાનો ધ્વનિ પણ તેમાં ભળે અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના લક્ષમાં કાંઈક વૃદ્ધિ કરે તો તે ચિત્ર દેખાતું સુન્દર જ છે. જ્યાં ચારે પાસ ગાનતાન મચી રહેતું હોય એવા પ્રદેશમાં ઉભું રહેલું પ્રાણી ગાનાદિકમાં

કુશળ નહી હોય તો બોલ્યાવિના હૃદયમાં ગાન ઉતારવા માંડશે, તેના હાથ-પગ તેની પ્રેરણા વિના તાલ આપતા હોય તેમ નૃત્ય કરશે, અને પ્રસિદ્ધપણે વર્તતા ગાનમાં અપ્રસિદ્ધપણે આ હૃદય અને શરીર લય પામશે. જો ગાનમાં કુશળ ન હોનાર આવો લય પામશે તો ગાનમાં પ્રવીણ સત્વો પ્રકટપણે એવા ગાન એગ્ય ગાન કરવા મંડી જશે. આવી જાતના લયનું કારણ આ સૃષ્ટિમાત્રનો જડચેતન--વ્યાપી એક નિયમ છે અને તે નિયમનું નામ Rhythmic Law-તાલબન્ધ અથવા અનુપ્રાસયોજના-આપીયે તો સમન્વય એવું છે. આપણી સાહિત્ય-પરિષદ્ આખા આર્યાવર્તના એક સમાજ પ્રવર્તક નૃત્યમાં આવા તાલબન્ધ નિયમના બળથી ઉભી થઈ છે. જે સરસ્વતી દેવીને આપણા ઋષિમુનિઓએ વીણાધારિણી ગણેલી છે તે દેવીના ભક્તો આવા નિયમને પાળે તો તે દેવીની પૂજા ફલદાયિની થશે એવી આશા કેવલ શુષ્કવાદ જેવી નથી.

તાલભંગમાં તાલબંધ

આ "આશા શુષ્કવાદ જેવી નથી" એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરૂં છું ત્યાં એક શંકા મ્હારા હૃદયમાં ઉભી થાય છે. આવા તાલબન્ધ એકપાસથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો બીજી પાસથી તાલભગના કઠોર ચિત્ર પણ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતાં નથી. કોન્ગ્રેસમા ઐક્યતી ગર્જનાઓ જે કાળે થાય છે તે જ કાળે તેમા નૃત્ય કરનારાઓના ચરણો ઉપર કોઈ ગુપ્ત રીતે તો કોઇ પ્રકટ રીતે લાકડીઓ મારી તેમને લુલા લંગડા કરી દેવાના પ્રયત્ન કરનારાઓના ચિત્ર પણ જોઉં છું. સોશ્યલ કોન્ફરન્સને પણ એવા જ ઘાત થાય છે અને તમે જે કોઈ સામાજિક કામ કરશો તે સર્વમા પણ એક તાલબન્ધ તો બીજી પાસથી આવો જ તાલભંગ પણ જોશો. આવે પ્રસંગે તાલબન્ધના પક્ષના કોઈક હૃદયો નિરાશ થાય છે તો કોઈક હૃદયોમા વધારે શૌર્ય ચ્હડતું દેખું છું. કોઈક પગ ભાગી જાય નૃત્ય કરનારમાથી એક જણને ઓછો કરે છે તો કોઈ સ્થાને એ એકને સ્થાને બીજા બે નૃત્ય કરનાર ઉભા થાય છે, કોઈક સ્થાને પૃથ્વીપરથી પડતી લાકડીયોના પ્રહારને બળે ભાગી પડવાને સટે કેટલાકના ચરણો વધારે વધારે ઉંચા ઉછળી ઉછળી વધારે વધારે નૃત્ય કરે છે. આ સર્વ જોઈ હું નિરાશ થતો અટકું છું ધીમે ધીમે તાલભંગમાં પણ તાલબન્ધની જ સાકળો દેખું છું, ને તાલબન્ધ અને તાલભગ ઉભયને પ્રેરનાર એક પરમતત્વને જોઈ તેનામા શ્રદ્ધા પામુ છું. એ પરમતત્વને બળે જેમ દાંડીયા રમનારા એક બીજાના હાથના દાડીયાને પોતાના હાથના દાડી-

થાવને ઝાપટે છે તે જ રીતે તાલભગવાળાના પ્રહારથી ઝપટાતા તાલબન્ધમાં અને તાલબન્ધને પ્રેરના તાલભગમાં હું કોઈ મહત્તર તાલબન્ધ દેખું છું ગણિતશાસ્ત્રીઓ વત્તા અને ઓછાના ચિહ્ન—Plus અને minus—વાળી મખ્યાઓ એકઠી કરી એક કૌસમાં મુકી તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમ સમાજના ગણિતનો પરમશાસ્ત્રી પણ આ તાલબન્ધ અને તાલભગને આવા જ કૌસમાં મુકી કોઈ પરમ સાધ્યને સાધે છે, તેને પાશ્ચાત્યશાસ્ત્રીઓ Evolution કહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેના ધર્મ

ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું, એ ઉદ્દેશ આ સભાનો છે તે ઉદ્દેશના વિષયમાં તાલભગ થવાનો સંભવ દેખાતો નથી, કારણ આ સભાના સભ્યજનો સાક્ષર હોવાથી આ વિષયના નિર્વાહમાં તાલબન્ધ કરે એવું જ અનુમાન છે. બાકી સભાથી બ્હાર નીકળશો તેની સાથે જ એવા મનુષ્યો મળશે કે જેઓ ગમે તો ગુજરાતી સાહિત્યને દેશકાલના ઉદય માટે નિરર્થક ગણશે, ગમે તો સાહિત્યમાત્રને વેદીઆ ઢોરને માટે ગામ આગળે કહાડેલી ગોચર જમીન જેવી ગણશે, કોઈ વળી એવું ગોચર કહાડી નાખી ખેડાણ જમીનમાં ભેળવી દેવું યોગ્ય ગણશે; અને ગમે તો કોઈ વ્યવહારકુશળ અને દેશાભિમાની મનુષ્યો એટલે સુધી કહેશે કે આવી સભાઓમાં આપણે કાળક્ષેપ અને શક્તિનો વ્યય કરીયે તેના કરતાં કાંઈ વધારે લોકોપયોગી કામમાં ચિત્ત ધરીયે તો દેશનું કલ્યાણ થાય, આ સર્વ ચર્ચાઓ લોકમાં સભાબ્હાર ઉઠે અને આપણી સભામાં તેથી ભય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી સાક્ષરમણ્ડળમાં આ અસુવિરોધનો પ્રતીકાર કરવાનું કારણ નથી હું આ વાત ઉપર અત્યારથી ધ્યાન એટલા માટે ખેંચું છું કે આવતા વર્ષની સભાને પ્રસંગે આવું ભય જણાય તો તેને માટે સભ્યજનો સજ્જ રહે આ સભાના તાલબન્ધને વિસ્તાર આપવાના ઉદ્દેશનો ફલોદય આપણે જે સાધનો વાપરીશું તેના ઉપર વધારે આધાર રાખશે, માટે બ્હારના વિઘ્નો કરતાં આપણી અંદર અંદરના વિઘ્નો ઉપર અને તેને દૂર કરવાના સાધનો ઉપર તેમ આપણા ઉદ્દેશના ફલોદયના સાધનો ઉપર હું બે શબ્દો કહેવા ઈચ્છું છું.

કઈ પદ્ધતિની કવિતા શિષ્ટ ગણવી તેમાં મતભેદ સમુદ્રમન્થન જેવા વિષયોની ચર્ચા

આપણા અન્તર્વિઘ્નોથી પ્રાપ્ત થતા તાલભગના ભય તો સમીપ જ છે.

ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિનો વિષય આપણા ઐક્ય અથવા તાલબન્ધના સંબંધમા **પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા** જેવો થઈ પડે છે એમ છે. કેઇ પદ્ધતિની કવિતા શિષ્ટ ગણવી એ વિષયમા મતભેદ તો એટલો થઈ ગયો છે કે **તત્ર યુદ્ધં કચાકચિ**—એ યુદ્ધમા પડનારા તો એક બીજાથી રીસાઈને જ બેસે છે. ધર્મવિષય, રસવિષય, સંસાર સુધારાનો વિષય, રાજકીય વિષય, ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોની ચર્ચા સાક્ષરવર્ગમા સમુદ્રમન્થન જેવુ મન્થન પામે છે અને દેવદાનવો જેવા હૃદયભેદ ઉત્પન્ન કરે છે આ છેલ્લા વિષયો એક રીતે સાહિત્યના વિષયો છે ને બીજી રીતે નથી રાજકીય સાહિત્ય, ધર્મવિષયસાહિત્ય, ઇત્યાદિ નામો જોઈએ તે વિષયમાત્ર સાહિત્યગમ્ય છે. આવા બાહ્યવિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને બાદ કરી, તેના શીવાયના સાહિત્યને જ સાહિત્ય કહીયે તો ઉક્ત વિષયો સાહિત્ય નથી. આમને સાહિત્ય કહેવુ કે ન કહેવુ, એ ચર્ચામા ન પડતા આવા બાહ્ય વિષયોથી અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને આપણે **સાપેક્ષ** સાહિત્ય કહીશુ અને તે વિનાના શુદ્ધ કેવળ સાહિત્યને **નિરપેક્ષ** સાહિત્ય કહીશુ આ સભાના કાર્યની યાદી જોતા **શાસ્ત્રસાહિત્ય** અને કાવ્યાદિક **કેવળસાહિત્ય** એવા ભેદ સ્વીકારતા ઘણી અનુકૂળતા થશે.

આટલા ચાર શબ્દોની પરિભાષા શુદ્ધ જ છે એમ હુ કહેતો નથી માત્ર મને આ પ્રસંગે તે સ્ફુરી આવે છે અને એ તમારાથી સમજાય એવા શબ્દો છે એમ ગણીને અનુકૂળતાનો વિચાર કરી એ શબ્દો હુ વાપરૂ છુ આટલો મ્હારો આશય ધ્યાનમા રાખશે તેને મ્હારી માથે તાલભંગની વાસના નહી થાય

સાપેક્ષ સાહિત્ય અને કેવળ નિરપેક્ષ સાહિત્યને અંગે તાલભંગનાં દષ્ટાંત

હવે આ સભાના યોજેલા વિષયોમાંથી સાપેક્ષ સાહિત્ય દૂર રાખેલુ છે એટલે તેના અંતર્વિઘ્નનો એક પ્રદેશ દૂર રહેલો છે પરંતુ કેવળ નિરપેક્ષ સાહિત્યને અંગે પણ આવા વિઘ્ન—આવા તાલભંગના દષ્ટાંત હવણા જ દર્શાવ્યા છે. હુ "હવણા" લખુ છુ, કોઈ "અહુણા" લખશે, કોઇ "હમણા" લખશે, અને કોઈ "અધુના" લખશે આ મહાન તાલભંગ થાય છે, અને આ એક શબ્દ લખવામા કીયા કીયા અક્ષર ભેગા કરવા તેને માટે સાક્ષરો પુષ્કળ અક્ષર યુદ્ધ કરે છે "મગજમારી" થાય છે, અને ક્લેશ અને કલહ પણ જાગે છે આ સર્વ તાલભંગ વચ્ચે હું પોતે એવો તાલબન્ધ

રાખુ છું કે એ સર્વ જુદી જુદી લેખનપદ્ધતિઓ સાથે સમભાવ રાખું છુ. તેમના લેખકોના ઉદ્દેશોનું ગ્રહણ પ્રીતથી કરૂ છુ અને એ સર્વ પદ્ધતિઓ ઉપર દ્વેષ કે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ કરવામાથી મુક્ત રહી મને અનુકૂળ પડતી પદ્ધતિનો પક્ષપાત કરી તેને વળગી રહી છુ આવી રીતે મ્હારી લેખન-પદ્ધતિ અન્ય પદ્ધતિઓ સાથે તાલમેળ રાખતી નથી, ત્યારે મ્હારું હૃદય તે સઉની સાથે તાલમેળ રાખે છે. કેટલાક ચોપટ અને શેતરંજ રમનારાઓ રમતા રમતા જાતે લ્હડી પડે છે ત્યારે કેટલાક રમનારાઓ બાજીપરના દાંતના અને લાકડાના રમકડાંને રમાડતા, એ રમકડા જયપરાજયથી પોતાના હૃદયને જયપરાજયની વૃત્તિઓથી પરાભવ પમાડતા નથી ડાહ્યા વકીલો, અસીલોને માટે યુદ્ધ કરવામા, આગ્રહ રાખે છે, અને તે કાલે જ એક બીજાના સ્નેહભાવને હીન કરતા નથી, એક પાસથી તેઓ અસીલને માટે લ્હડે અને બીજી પાસથી તેમના હૃદય હસી હસી અન્યોન્યની પ્રીતિ કરે એવો એ ધંધાનો અનુભવ છે તમે પરસ્પર સાથે પુરા આગ્રહથી ચર્ચા ચલાવો તેની સાથે જ એ ચર્ચા કરતા કરતા પ્રીતિ અને બન્ધુતાની ચન્દન-અર્ચાથી ચર્ચાવ, અને તમારા હૃદય વધારે વધારે સંધાય, એ કળા તમે પામશો, તો આ સભામા હૃદયના તાલભંગનો સ્પર્શ નહી થાય ઉત્તરરામચરિત નાટકમા લવ અને ચન્દ્રકેતુ શસ્ત્રયુદ્ધ કરતા કરતા હૃદય—પ્રીતિ પામી ગયા; એ આર્યોની પદ્ધતિનું અનુકરણ આપણી સભાના સભ્યજન ધારશે તો કરી શકશે.

એવી પ્રીતિથી થોડો ભાગ—ગુજરાતી સાહિત્ય વૃક્ષના પાચ પર્વ (પેરાઈઓ) મુકવા માગુ છુ

ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉદય પ્હેલાં કેવું સાહિત્ય હતું ?—બ્રાહ્મણ તથા જૈન વિદ્વાનોના સાહિત્ય-રાજકીય ઈતિહાસ અને અસર

ગુજરાતી સાહિત્ય, શેલડીને જેમ પેરાઈ હોય તેમ પેરાઈ નાખીને વધેલુ છે ને નરસિંહ મ્હેતાની પેરાઈ નાખી વધેલું છે તે મુકવા માગુ છુ ૧૮૫૦ પછી અર્વાચીન કવિઓને બાદ કરવામા આવ્યા છે, કારણ હાલના વિદ્વાન પુરુષોને તે પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષાના થડ મૂળ ક્યારે બંધાયા, નરસિંહ મ્હેતા પ્હેલા કેવુ સાહિત્ય હતુ તે બતાવવાની જરૂર છે હાલ જ્યારે કોઈ કવિતા લખવા બેસે છે ત્યારે મનમા કાંઈ વિચાર ઉત્પન્ન

થાય તે ઉપરથી લખે છે, પરંતુ નરસિંહ મ્હેતા અને મીરાબાઈને તેમ થયું નહોતું. જેમ જ્વાળામાંથી કડાકા થઈ નવો અગ્નિ પ્રગટે તેમ તેમને થયું હતું. જે તેમના ઈતિહાસથી જાણીતું છે.

પર્વ ૧ મૂળ અને થડ

૧. ગુજરાતમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદય પ્હેલા કેવું સાહિત્ય હતું, કેઈ ભાષામા હતું? રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી? તે વિષે જાણવાની જરૂર છે. તેના ગુણથી ગુજરાતી સાહિત્યના મૂળથડની-જનની-ભૂમિ-ની ઓથે Heredityથી-શું ઉતર્યું? તે વિષે જાણવાની જરૂર છે.

(અ) **રજપૂત રાજાઓનો કાળ:**—ઇ. સ. ૭૪૬-૧૨૯૮. વનરાજથી કર્ણદેવ વાઘેલો. અણહિલવાડ પાટણમા **સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગ**– તે ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ યુગનો પૂર્વ જ હતો.

ઈ. સ. ૮૨૫ — યાદવોએ દ્વારકા છોડ્યુ અને તેઓના નાયક દૃઢપ્રહાર રાજાની સાથે દક્ષિણમા ચન્દ્રાદિત્યપુર અથવા શ્રીનગરમા જઈ વસ્યા.

ઈ. સ ૧૦૧૦-૪૧ ધારાના વિદ્વાન રાજા **ભોજે** અણહિલવાડે લાટ દેશ (સુરત સુધીના) વગેરે ઉપર ચ્હડાઈ કરી. તેણે રચેલા પુસ્તકો—સરસ્વતી કંઠાભરણ, રાજમૃગાંકકરણ વગેરે.

ઇ. સ ૧૦૧૦ — આનંદપુર (વડનગર) ના ઉવ્વટે અવન્તિમા વાસનેય સંહિતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યુ

ઈ. સ. ૧૦૨૪ — જિનેશ્વર નામના જૈન યતિએ અણહિલવાડના રાજા દુર્લભ પાસેથી 'ખરતર' પદ મેળવ્યું; એણે ખરતર ગચ્છ સ્થાપ્યો અને અષ્ટવૃત્તિ તથા લીલાવતી લખ્યા.

ઈ. સ. ૧૦૫૦-૫૫ વિક્રમાંકદેવ ચરિત. (૧૦૫૦મા લખાએલ; તેમાં સોમેશ્વર ચાલુક્યે ધારાના ભોજ ઉપર મેળવેલી જીતનું વર્ણન છે)

ઈ. સ ૧૦૫૦ — ત્રિલોચનપાલ ચાલુક્યનુ લાટ દેશપર રાજ્ય હતું, એ સંબંધી સુરતનો તામ્ર લેખ છે.

ઉપરના તમામ પુસ્તકો સંસ્કૃત ભાષામા રચાયલા છે.

ઇ. સ. દશમા શતકથી ભાષાસાહિત્યની શરુઆત થાય છે

ઇ. સ. ૧૦૫૧ — તામિલમા હાલાસ્યમાહાત્મ્યનું રુપાંતર મધુપુરાણ લખાયું.

ઈ. સ. ૧૩ મું શતક–મલ્લિનાથ ટીકાકાર અને તેમના પુત્ર નરહરિ–કાવ્ય-પ્રકાશના સરસ્વતીતીર્થ નામના–ટીકાકાર થયા.

ઈ. સ. ૧૨૬૦ દેવગિરિના યાદવરાજા મહાદેવે ગુજરાત ઉપર ચ્હડાઈ કરી અને વિશળદેવ ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેનો મુખ્ય અમાત્ય હેમાદ્રિ એણે ચતુર્વર્ગ ચિન્તામણિ નામનો ગ્રન્થ તથા વાગ્ભટ્ટ પર ટીકા લખી. હેમાદ્રિનો આશ્રિત બોપદેવ હતો. તેણે હરિલીલા, શતશ્લોકી વગેરે ગ્રન્થો લખેલા છે–બધા સંસ્કૃતમા છે. આ વખતમા તામિલ વ્યાકરણ લખાયું.

ઈ. સ. ૧૨૯૨ સંસ્કૃત ગ્રન્થો ઉપર વાર્તિક લખનાર જિનપ્રભસૂરિ અને હેમચંદ્રની સ્યાદ્વાદ–મંજરી ઉપર ટીકા લખનાર મલ્લિષેણસૂરિ હતા.

ઈ. સ. ૧૨૯૩ કાવ્યપ્રકાશ ઉપર જયન્તી ટીકા લખનાર જયન્ત— ગુજરાતના સારંગદેવના રાજ્યમાં હતો.

ઉપસંહાર–સુરતસહિત આખા ગુજરાત કાઠીયાવાડમા રજપુત રાજાઓનો અમલ હતો અને સાહિત્ય સંસ્કૃત હતું. જૈન વિદ્વાનોમા પણ ઘણુંખરું સંસ્કૃત સાહિત્ય હતુ. ગુજરાત બ્હાર પણ એ જ સાહિત્ય હતું, પણ હિન્દી ભાષાનો અને તામિલ સાહિત્યનો **ઉત્તર દક્ષિણમાં** જન્મ થયો હતો. રજપુત રાજાઓ વિષે ભાટચારણોના રાસા વગેરે–રાસમાળા–ગુજરાતી ભાષાની **બ્હેનપણી** પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા–એમા લખાયા. કંઈક મારવાડી, કંઇક વ્રજ અને કંઈક બીજી ભાષામાથી મિશ્રણ તે **રાજકવિઓની** ભાષા હતી. અને બ્રાહ્મણ જૈન વિદ્વાનોના સાહિત્યની ભાષા **સંસ્કૃત** હતી. **જન્મ પામતી ગુજરાતી એ સર્વના મિશ્રણરૂપે બોલાતી હોવી જોઈએ.** સાંપ્રત કચ્છી ભાષા જેવી કદાચ તે વખતની ગુજરાતી ભાષા હશે. કચ્છી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા થોડા ફેરફાર સાથે બોલાય છે (જેમકે, દૌહિત્રને સ્થાને દોત્રા, પૌત્રને સ્થાને પોત્રા વગેરે), પણ તેમાં સાહિત્ય નથી.

મુસલમાન યુગમાં ગુર્જર સાહિત્ય

(અ). ૧૨૯૮–૧૪૨૦

(અણહિલવાડ પાટણ અલાઉદ્દીન તરફથી સર થયા પછી મુસલમાન સુબાઓ વગેરેની હાડમારીમાં પડ્યું ત્યાંથી તે ૧૪૨૭ માં અમદાવાદ બંધાતા સુધી)

રાજકીય ઇતિહાસ

ઇ સ ૧૨૯૮ સોમનાથ અણહી લવાડ અને ખભાત અલાઉદ્દીનને મોગલ સુબાઓએ સર કર્યા

૧૩૦૮ અલાઉદ્દીને ઝાલાવાડ જીત્યુ

૧૩૧૫ ગુજરાતમા બ-

૧૩૨૦ કાઠીયાવાડમા લાખા ફુલાણીનો વિજય

૧૩૩૯ મહમદ તઘલખ દીલ્હીને સટે દૌલતાબાદને (દેવગિરિને) રાજનગર કરે છે

૧૩૪૫ ગુજરાતમા બડ

૧૩૪૬ „

૧૩૪૭ ગુજરાતમા બ્રાહ્મણીશાહીનો આરભ

૧૩૪૯ મહમદ તઘલખે જુનાગઢ લીધુ

૧૩૫૦ મહમદ તઘલખ ગોંડળમાં (પછી ગુજરાતમા સુબાઓનો મળ)

૧૩૭૬. ગુજરાતના સુબાનું બડ

૧૩૯૧ ગુજરાતમા ...

૧૩૯૪ સુબો જાફરખાન ઇડર જીતે છે

૧૩૯૬ એજ સુબો સોમનાથ દેવાલયનો નાશ કરે છે અને પોતે સ્વતત્ર થાય છે

૧૩૯૯ તૈમુર

૧૪૦૫ તૈમુરના મરણના સમાચાર ગુજરાતમા આવે છે

૧૪૦૭ ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે વિગ્રહ (મુસલ્માનોમેપાસ)

૧૪૧૩ „ „

૧૪૧૭ પ્હેલા અહમદશાહે ૧૪૦૦ મા બધાવવા માડેલુ અમદાવાદનુ કીલ્લાનુ કામ સપૂર્ણ થયુ

૧૪૨૦ અહમદશાહે ગુજરાતમા શાતિ પ્રવર્તાવી

ધાર્મિક સાહિત્ય

૧૩૦૦ મેરતુગ (જૈન)

૧૩૨૨ સાતમા મધ્વગુરુ વિ-દ્યાતીર્થનુ મૃત્યુ

૧૩૩૪ હરિભદ્ર સૂરિની જમ્બુદ્વીપ સગ્રહિણી ઉપર પ્રભાનન્દ સૂરીની ક્ષેત્ર સગ્રહિણી વૃત્તિ

૧૩૩૮ આઠમા મધ્વગુરુનુ મૃત્યુ

૧૩૪૩ નવમા મધ્વગુરુનુ મૃત્યુ

૧૩૪૮ જૈન કર્તા મેરુતુગ (૧૩૦૦ ના મેરુતુગથી ભિન્ન)

૧૩૫૦ તપાગચ્છના કુલમડનનો જન્મ

૧૩૬૮ સોમતિલ સૂરિ (શીલતરગિણીના કર્તા) નુ મૃત્યુ

૧૩૭૩ વિમલચન્દ્રસૂરિની પ્રશ્નોત્તરમાલા ઉપર દેવેન્દ્ર ટીકા

૧૩૭૬ } દશમા ને અગીયારમા
૧૩૮૪. } મધ્વગુરુનુ મૃત્યુ.

૧૩૯૬. અભયદેવસૂરિનુ "નિજયપહુત" સ્તોત્ર

અન્ય સાહિત્ય

૧૩૦૦ કય્યટ પતજલિના મહાભાષ્ય ઉપર ભાષ્યપ્રદીપ નામના

૧૩૧૦. ગુજરાતના રાજા સારંગદેવ (કર્ણઘેલાનો બાપ) ના મન્ત્રી વિક્રમનો પુત્ર તેજસિંહ તે દૈવજ્ઞાલંકૃતિનો કર્તા.

૧૩૧૦. અલંકારનો ગ્રંથ-પ્રતાપરુદ્રીય-તેનો કર્તા વિદ્યાનાથ ઓરંગમાં થયો.

૧૩૩૬ જયવલ્લભ કૃત પ્રાકૃત વજ્જાલય નામનો ગ્રંથ ઉપર છાયાકાર રત્નદેવ.

૧૩૪૩. રુદ્રપાલીયગચ્છના જિનપ્રભની પટ્ટદર્શની.

૧૩૪૯. રાજશેખરસૂરિએ (દીલ્હીમાં "પ્રબંધકોશ" કર્યો અને અન્યત્ર શ્રીધરની ન્યાયકંદલી ઉપર "પંજિકા" રચ્યાં

૧૩૫૦ સાયણાચાર્ય માધવાચાર્ય (વિજયનગરના મંત્રીઓ)

૧૩૬૬. સંઘતિલકાચાર્યનું કુમારપાલ ચરિત્ર.

૧૭૭૨. રત્નશેખરસૂરિનું શ્રીપાલચરિત્ર

ઉપસંહાર—અણહિલવાડ પાટણ પડ્યા પછી સવાસો વર્ષ વીત્યા બાદ ગુજરાતના સાહિત્યનાં મૂળ નરસિંહ મ્હેતા વગેરેએ રોપવા માંડ્યાં તે પ્હેલાંના આ સવાસો વર્ષનો **મુસલમાન યુગ**—તેમાં.

(ક) ગુજરાતની બ્હાર કય્યટનું ભાષ્યપ્રદીપ (૧૩૦૦) વિદ્યાનાથનું પ્રતાપરુદ્રીય (૧૩૧૦) અને સાયણાચાર્ય અને માધવાચાર્ય (૧૩૫૦)ના સંસ્કૃત સમર્થ ગ્રન્થો રચાયા છે ત્યારે તેજસિંહના એક ગ્રન્થ (૧૩૧૦) વિનાના સર્વ ગ્રન્થો **ગુજરાતમાં** માત્ર **જૈનસાધુઓના** રચેલા છે. એ ગ્રન્થો પણ મ્હોટા ભાગે સાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાથે **પ્રાકૃતમાં** પણ છે. એ સાધુઓએ તેમના "ગચ્છો" નો આશ્રય પામી આટલો સાહિત્યવૃક્ષ ઉગવા દીધો છે, ત્યારે બ્રાહ્મણાદિક અન્યવર્ગનું સાહિત્ય જે રજપુત રાજાઓના કાળમાંજ સ્ફુરતું હતું તે કેવળ અસ્ત થયું, અને એ સાહિત્ય કેવળ અસ્ત થયા પછીના કાળમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રોપાયું.

(ખ) દીલ્હીના બાદશાહો, ગુજરાતના સુબાઓ, અને અન્ય ન્હાના મ્હોટા સરદારોના વિગ્રહ આ યુગના આરંભથી તે ૧૩૫૦ સુધી ચાલ્યા, અને તેનો ક્ષોભ ઝાલાવાડ, જુનાગઢ, ગોંડળ વગેરે કાઠીયાવાડના ભાગોમાં અને બાકીના ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો. તેવામા જૈનગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ઉક્ત સાહિત્યના એકલા આધારરૂપ હતા. તે પછીનાં પચીશેક વર્ષમા એટલે ૧૩૭૫ સુધીમાં રાજકીય શાંતિ જેવું પ્રમાણમાં હતું તેમાં પણ બીજા પાંચેક જૈન સાધુઓ જ એવા આધારભૂત હતા. અને તે પછી

લગભગ પચાસ વર્ષ સુધીમા તો જૈનસાહિત્ય પણ લગભગ શાંત થઈ રહ્યુ. અનેક બંડો, ઇડર અને સોમનાથ ઉપર મુસલ્માન સરદારોની ચ્હડાઈઓ, તૈમુરલંગે આખા હીંદુસ્થાનમા વર્તાવેલો ભય-કમ્પ, અને અંતે ગુજરાત અને માળવાના સુલતાનો વચ્ચેના વિગ્રહ—એ બનાવો ગુજરાતમા પચાસ વર્ષોમા ક્ષોભના વગળ વિસ્તારે છે અને સાહિત્યને કેવળ અસ્ત કરી દે છે.

ભ્રમણયુગમાં સાહિત્ય

(ગ) પણ પ્રશ્ન એવો ઉઠે છે કે જૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્યધાર ટકાવી શકયા તેનો કાંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમા કેમ ન દેખાયો ? તેઓ કયા ભરાઈ પેઠા હતા ? આના ઉત્તરમા દન્તકથામાંથી એવો ઉત્તર નિકળે છે કે તેઓ ઘરબાર છોડી અન્ય ઘરબાર શોધવાના વગળમા પડ્યા હતા. વાણીયા બ્રાહ્મણોના ઉદ્યોગ અણહીલવાડ પાટણમા અશક્ય થતા તેઓ પોતાના સર્વસ્વ લેઈ અન્ય સ્થાનો શોધવા લાગ્યા આજના કાળમા ગુજરાત કાઠીયાવાડમા અનેક સ્થાનોમા વાણીયા બ્રાહ્મણની અનેક જાતિઓ જોવામા આવે છે તેમાની કેટલીક અણહીલવાડ પાટણની આસપાસ આવેલા એક વેળાના નગરોમાથી આવી છે. કોટીશ્વર અથવા કોટચર્કને ઇષ્ટદેવ ગણનારા ખડાયતા બ્રાહ્મણવાણીયાનું મૂળ સ્થાન ખડાલ કે ખડાત જે હોય તે; હાટકેશ્વરને ઇષ્ટદેવ ગણનાર નાગર બ્રાહ્મણો અને નાગરવાણીયાનું મૂળ સ્થાન વડનગર અને વીસનગર; ઝારોળા વાણીયાઓના ઝારોલ ગામ અને **હીમજામાતા**; દેશાવળ વાણીયાના દીસા અને **સિદ્ધેશ્વરી**; શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ વાણીયાઓના સ્થાન શ્રીમાળ અને ભિન્નમાળ અને ઇષ્ટદેવી **મહાલક્ષ્મી**, અને મોઢ બ્રાહ્મણવાણીયાનું મોઢેરા, આ સર્વ જ્ઞાતિઓના મૂળ સ્થાનો અને ઇષ્ટદેવોના દેવાલયો અણહિલવાડ પાટણની આસપાસના પ્રદેશમા આવેલા છે, અને રજપુત રાજાઓને આશ્રયે ઉદય પામેલા ઉદ્યોગ અને વિદ્યાઓમા વળગેલી આ જ્ઞાતિઓ આશ્રયભંગ થયે અન્ય આશ્રય શોધવા નીકળી પડેલી દેખાય છે. અહમદાબાદ એ શતકમા બંધાયુ ન હતુ. ચાંપાનેર, સુરત, મથુરા, કાશી, વગેરે સ્થાનો સુધી આ ન્હાસતી ભાગતી જ્ઞાતિઓમા પ્રસરી ગઈ, પણ ગુજરાત કાઠીયાવાડમા આખરે ઠરેલી જણાય છે. આ યુગ એમને માટે **ભ્રમણયુગ** હતો અને એવા યુગમા ગચ્છોના આશ્રયમા રહેલા જૈન સાધુઓ જેટલું સાહિત્ય ટકાવી શકયા તેનો અંશ પણ આ સંસારીઓ કેમ ન જાળવી શકયા એ એમના આગલા ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન ગ્રંથકારોની

ભાષા તેમના અસંગ જીવનને બળે શુદ્ધ અને સરલ રૂપે તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન ભીલ આદિ અનાર્ય જાતિઓ અને રાજ્યકર્તા મુસલમીન વર્ગ એ ઉભયના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ વાણીયાઓની નવી ભાષા કેવી રીતે જુદું ધાવણ ધાવી બંધાઈ. તે પણ તેમના આ બમણુના ઇતિહાસથીજ સમજાશે એ સાધુઓની અને આ સંસારીઓની ઉભયની ગુજરાતી ભાષા આમ જુદે જુદે રૂપે બંધાવા પામી તેની સાથે ઉક્ત યુગને અંતે ઉક્ત કારણોથી સસ્કૃત વિદ્યા અને સાહિત્ય લોપ પામી ગયા, અને જો કોઈ નવું સાહિત્ય ઉગવા સરજેલું હોય તો તેની ભાષા, લોકની આ નવી ગુજરાતી જ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન આટલા ઇતિહાસમાંથી ફલિત થાય છે. ઇ. સ. ના દશમા શતકમાં હિંદી ભાષા ઉત્તર હીંદુસ્થાનમાં જન્મી તે કાળે ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા પામેલી ગુજરાતી ભાષાના અસ્થિપંજરમાં ચારસો પાંચસો વર્ષોની ગર્ભસ્થિતિએ પરિપાક દશા આણી, સસ્કૃત સાહિત્યનો લોપ થતાં ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યજીવન સ્ફુરવા લાગ્યું હોય એમ સમજાય છે, કારણ આપણા આદિકવિઓની ભાષા તેવા પરિપાકને પામેલી સ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે.

સાહિત્ય વૃક્ષનો ઋતુ

(૧) આજ યુગમાં ગુજરાત બ્હાર અને શંકરાચાર્યના દેશમાં જ તેમના અદ્વૈતમાર્ગના વિજયઅંશોને પાછા હઠાવે એવો મધ્વમાર્ગ પ્રવર્તે છે અને દશ મધ્વગુરુઓ એક પછી એક આ પ્રવર્તનના આધાર બને છે. મધ્વાચાર્ય અને રામાનુજ ઉભય ધર્મગુરુઓ દક્ષિણમાં બારમા શતકમાં ઉદય પામ્યા હતા, પણ તેમના પથ ગુજરાત સુધી હજી સુધી આવ્યા ન હતા. એમના પૂર્ણોદયનો કાળ કાંઇક આ યુગમાં જ હતો અને તેમના સાધુઓ ગુજરાતમાં અને ઉત્તર હીંદુસ્તાનમાં કંઇક આ યુગને અંતે આવવા લાગ્યા હશે એમ હવેના યુગના ઇતિહાસથી સમજાય છે. ગુજરાતની ઉક્ત પ્રકારની ભૂમિમાં અને ઉક્ત પ્રકારના ઋતુમાં ભારથી ઉક્ત પ્રકારનો પવન વાવા લાગ્યો તેવામાં આપણા આદિકાળના કવિઓની શક્તિથી આપણા સાહિત્યવૃક્ષના બીજો રોપાયા.

(૨) આદિ ગૂર્જર સાહિત્ય. ૧૪૦૦-૧૫૦૦ સુમારે

આ બીજ આખા ગુજરાતમાં રોપાયા નહીં, પણ જુનાગઢ દ્વારકા, પાટણ, અને સિદ્ધપુરમાં પ્રથમ પ્રકટ થયા. આ **બીજયુગ** લગભગ પંદરમા શતકના અંત સુધીનો છે.

આ યુગમાં રાજકીય ઇતિહાસ અને આર્યાવર્તમાં સાહિત્ય અને ધર્મ

(અ) અમદાવાદના સુલતાનોની લડાઇઓ–માળવા ઉત્તરનું વગેરે ઉપર (૧૪૨૨), ઇડરના રાજા પુંજાનું યુદ્ધમા મરણ (૧૪૨૮), ઝાલાવાડના રાજાની હાર (૧૪૩૦) સુરત પાસેનું બાગાન (૧૪૩૨), ચાંપાનેર ઉપર લડાઇ (૧૪૪૯), માળવાના મહમ્મદની કપડવંજ જ આગળ હાર (૧૪૫૧)

(આ) અમદાવાદ જુમા મસ્જીદ બંધાઇ રહી (૧૪૨૯), હાથમતી ઉપર અહમદનગરનો પાયો (૧૪૨૭), અહમદશાહનું મરણ (૧૪૪૨) અને મહમદ કરીમશાહને ગાદી.

(ઇ) માળવા અને ગુજરાતની સંયુક્ત સેનાઓ ઉપર મેવાડના રાણા કુમ્ભાનો વિજય (૧૪૪૦), કુંભાની ગુજરાત ઉપર લડાઈ (૧૪૫૮), મહમદ બેગડો–ચાંપાનેર ઉપર (૧૪૮૩ થી ૧૪૮૫), શીરોહી ગાદી ગુજરાત ઉપર (૧૪૮૭), કુંભાનો પુત્ર ગાદી ઉપર (૧૪૮૯), ઇડર ઉપર બેગડો (૧૪૮૬)

(ઉ) ગિરનાર ઉપર પાચમા રા મંડલિકનો લેખ (૧૪૫૯) રા મંડલિક હાર્યો ને વટલાયો (૧૪૭૧)

(એ) લાહોરમા શીખ ગુરુ નાનકનો જન્મ (૧૪૬૯), અને મરણ (૧૫૩૮), વલ્લભાચાર્યનો જન્મ (૧૪૭૯) બંગાળાના નદીયામા વૈષ્ણવ ગુરુ ચૈતન્યનો જન્મ (૧૪૮૫), કબીરજીનો ઉદય (૧૪૯૦)

(ઐ) ગીતગોવિન્દના કર્તા જયદેવ (૧૨ મુ શતક) બંગાળામા, રામાનંદ આગ્રામા, કબીર બનારસમા, વિદ્યાપતિ બીહારમા તેણે રાધાકૃષ્ણનું રૂપક લખ્યુ (મોગલના સમયમા), મીરાબાઈની ગીતગોવિંદ ઉપરની ટીકા, વલ્લભાચાર્ય બનારસમા, આગ્રામા સુરદાસ, અને તુલસીદાસ અકબરના રાજ્યમા, તેઓએ આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિષે લખ્યુ, તેમા તુલસીદાસે રામસીતા વિષે (રામાયણ) લખ્યુ, અને સુરદાસે રાધાકૃષ્ણ સબંધે લખ્યુ તુલસીદાસે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમા રામની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો, તેવો ઉપદેશ અમદાવાદમા દાદુએ કર્યો અને દાદુના શિષ્યોએ રજપુતાનામા કર્યો અને જહાંગીરના વખતમા થયા.

(ઓ) નરસિંહ મ્હેતો (૧૪૧૫–૮૧), મીરાં (૧૪૦૩–૧૪૭૦), પાટણનો ભાલણ (૧૪૩૯-૧૫૩૯); સિદ્ધપુરનો મોઢબ્રાહ્મણ ભીમ હયાત હતો (૧૪૮૪); એ જાતે ઉદીચ્ય હતો.

બીજરૂપ કવિઓ-નરસિંહ વગેરે

આ શતકના પૂર્વાર્ધમાં નરસિંહ અને મીરાં અને ઉત્તરાર્ધમાં ભાલણ અને ભીમ થઈ ગયાં.

પૂર્વાર્ધ:—અમદાવાદમાં પ્રથમ સુલતાનીનો પાયો નંખાયો અને **આખા ગુજરાતનાં** તેમના તરફનો ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો તે વખતે માત્ર બે સ્થાને, નરસિંહના જુનાગઢમાં અને મીરાંબાઈના દ્વારકામાં, જેની ઉજ્જડ સ્થિતિએ કોઈ રાજાને કે સુલતાનને આઠમા શતક પછી આકર્ષ્યા નથી ત્યાંજ શાંતિ અને ઉદય હતાં. કુમ્ભો ગુજરાત ઉપર ચ્હડાઇઓ કરતો હતો પરંતુ તેના બીજા ખુણામાં પડેલી દ્વારાવતીમાં જઈ શકે એમ ન હતું. તે દ્વારાવતીએ મીરાંને શાંતિ અને આશ્રય આપ્યાં હતાં ત્યારે નરસિંહને સ્વદેશે આશ્રય આપ્યો હતો. ગૃહકુટુંબ અને જ્ઞાતિ સાથે ઉભય ભક્તોએ સંબંધ છોડયો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો હતો. ઉભયની કવિતામાં અકૃત્રિમ શૈલી અને હૃદયપ્રસાદ છે. કોઈ શક્તિએ દીવાશળી બનીને એમના હૃદયમાં નવી જ્વાલાઓને પ્રકટી અને કીધા તેલથી એ જ્વાલાઓ તેમનાં મરણ સુધી હોલાઈ નહી, અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને હાયાદ કરતી ગઈ, એટલા પ્રકરણના શોધમાં ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ. ગુજરાતના આ આદિ કવિઓમાં આ જ્વાલાઓ ગુજરાત બ્હારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકોમાથી નથી આવી; કારણ તે સર્વ આ કલિયુગના આયુષ્ય પછી જન્મ્યા, અથવા ઉદય પામ્યા છે. (જુવો ઉપર 'ઓ') તેમજ સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશનાં બીજ નરસિંહ અને મીરાંનાં કાવ્યોમાં છે, અને આ બેની કીર્ત્તિ ગુજરાત બ્હાર કાશ્મીર અને સમુદ્રસુધી પ્રસરી હતી. એ બે વાત ધ્યાનમાં લેઇએ છીએ ત્યારે ગુજરાતના આ બે રત્નની અમરપ્રભાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશબીજ મળ્યાં છે એવું ભાન થવાને પ્રસંગ છે. કોઈ નવો યુગ બેઠો હોય તેમ આખા હિંદુસ્થાનના સર્વ ભાગમાં આ પ્રવર્તકો નવા દીવા પેઠે પ્રકટયા હતા અને (જયદેવ અને મીરાં શીવાયના સર્વ) તે દીવાઓના મૂળ દીવા નરસિંહ અને મીરાં ગુજરાતમાં તેમનાથી આગળ પ્રકટયા હતા.

આ મૂળ દીવાઓમા કોઈ પણ અન્ય જ્યોતિના પ્રભાવથી જ્વાલાઓ પ્રકટી હોવી જોઈએ. તે વિષયે તેમની દન્તકથાઓ ઉપરાંત કાંઈ પુરાવો શોધીએ તો તેમાંથી પણ ફલ જડે એમ છે.

(૧) મીરાંબાઈ:—(જુઓ " ઐ ").

(૨)શ્રીમદ્‌ભાગવતની અમર–આ શતકના ઉત્તરાર્ધના ભીમ ઉપર થઈ;–પ્રા. કા. ભા. ૪. પૃ. ૪૭; ભાગવત માહાત્મ્ય. પૃ. ૪૯–૫૧: ભાગવતના અધ્યાયોનો સાર, અને પૃ. ૧૫૨ મા ફલશ્રુતિનો શ્લોક—

" પંડિત **બોપદેવ** દ્વિજ એક, કીધો હરિલીલા વિવેક,
તેને આધારે કહીએ કથા, સરોવર જમલો કુવો યથા "

શ્રીમદ્‌ભાગવત બોપદેવનું કરેલું છે એમ આજ કેટલાક માને છે અને કેટલાક નથી માનતા; પરંતુ બોપદેવે વર્તમાન ભાગવતરૂપે અથવા અન્યા ભાગવતરૂપે કંઇ પણ ગ્રન્થ તો કરેલો જ હતો. અને તે ગ્રન્થનો આત્મા આ કાળે ગુજરાતમાં સ્ફુરતો હતો. એટલું આથી સિદ્ધ થાય છે. બોપદેવના દેશના રાજાએ ગુજરાત ઉપર સવિજય પ્રયાણ ઈ. સ. ૧૨૬૦ મા કર્યું હતું એ આપણે જોયું છે, અને તેણે રચેલી **હરિલીલા**ને આધારે આપણા ભીમ કવિએ પણ ઉક્ત પ્રકારે હરિલીલા રચી છે ને તેમા ભાગવતના અંશ આવે છે. એ રાજાના કાળથી તે ભીમના કાળ સુધી જે બોપદેવની ભાગવતકથા ગુજરાતમા કીર્તિમતી હતી તે જુનાગઢના રજપુત રાજ્યમા અપ્ર-સિદ્ધ નહી હોય અને એ કથાના બીજ અને રહસ્ય આપણા નરસિંહ મ્હેતાના હૃદયની જ્વાલારૂપ થયા હતા એમ એવા ગ્રન્થોમા સ્પષ્ટ સ્ફુરે છે.

મીરાને ગમેલું ગીતગોવિંદ અને નરસિંહને ગમેલી રાસલીલાવાળુ ભાગવત* એ ઉભય ગ્રન્થોનુ પૃથક્કરણ કરીયે તો દેવકથા અને દેવરહસ્ય

* રા. આનંદશંકર ગયા શ્રાવણના "વસંત" માં, (૧) મુંબઈ સમાચારના એક લેખકે આપેલી મીરાંબાઈની જન્મમરણ તિથિઓ ઉપરથી અને (૨) ચૈતન્યાનુયાયી જીવા ગોસાંઈના પ્રસંગથી એવું અનુમાન કરે છે કે મીરાં સોળમા શતકના મધ્યમાં (૧૫૪૦ માં) વિદ્યમાન હતાં, અને એમના હૃદયની જ્વાલા ચૈતન્ય સંપ્રદાયથી પ્રકટી હતી જે ગોસાંઇના પ્રસંગની કથા મીરાંએ ગાઈ છે તે જીવા ગોસાંઇની જ હતી એમ માનવાનુ કારણ મીરાના ક કોઇ ઐતિહાસિક લેખમાં નથી તેમાં ઉક્ત જીવનમરણ તિથિઓને માટે કંઈ આધાર નથી, અને હોય તો તે બીજી કોઈ મીરાં સબંધે હોવો જોઈએ કારણ કર્નલ ટૉડ આપણા મીરાંબાઇને મેવાડના કુમ્ભા રાણાની રાણી ગણે છે. અને તેની તારીખો મ્હારા ભાષણ પ્રમાણે છે આબુ પર્વત

એવા અંશ એમાથી નીકળે છે અને તે ઉપરાંત ભાગવતમાથી અધ્યાત્મ-જ્ઞાન, યોગ વગેરે પણ નીકળે છે, અને એ સર્વ અંશોનુ શિખરસ્થાન પરાભક્તિમાં આવે છે.

આ યુગના ચારે કવિજન સંસ્કૃતના સંસર્ગી હતા તીર્થસ્થાન સિદ્ધપુરમા આ શતકના પાછલા ભાગમા રાજકીય શાંતિ રહેલી જણાય છે, અને અણહિલવાડ પાટણમાથી ઉગેલા અંકુર જેવા પાટણ નગરમા જૈન સાધુઓ પ્રથમની પેઠે પાછા સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યને રચવામા લાગ્યા હતા અને રાજકીય સ્થાન મટ્યાં એ પણ તે કાળે તીર્થ નહી તો તીર્થ જેવુ જ આ સાધુઓએ કરેલુ જણાય છે. અન્ય વર્ણોનો બ્રાહ્મણયુગ સમાપ્ત થતા ભીમ અને ભાલણને આ સ્થાનમા સંસ્કૃત અભ્યાસનો યોગ થયો છે અને ઘણા કાળથી સુકી રહેવાયલા સંસ્કૃત સાહિત્યને સ્થાને ગુજરાતી સાહિત્ય રચવા લાગ્યા. એ સાહિત્યમાં દેવકથાથી ઉપક્રમ થયો અને ભાલણે કાદમ્બરી જેવી માનુષી કથાનુ સંસ્કૃતમાથી ભાષાંતર કર્યું. પણ તેમણે તો જ્યારે ભીમની ભાષા બોલીને કહીયે તો સરોવર કાંઠેના કુવાનુ પાણી પાયુ છે ત્યારે નરસિંહે અને મીરાએ પોતાના હૃદય-પાતાલના ઝરાઓ-માનુ પાણી પાયુ છે. દેવકથા ઉપરાંત દેવ-રહસ્યના ચમકારા ઉભય હૃદયમા થઈ ગયા છે. મીરાબાઈ એમ જાણતા હતા કે વ્રજમા તો એક જ પુરુષ છે અને સ્થૂલ શરીરના સર્વ પુરુષો તો ભક્તદૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ જ છે, આવુ જ દેવ-રહસ્યજ્ઞાન અને તે ઉપરાંત અધ્યાત્મજ્ઞાન એ ઉભયના સંયોગ-વિયોગ, નરસિંહની કવિતામા સ્ફુરે છે. આથી તેના જ્ઞાનભક્તિના પદ સમજી તેમાથી મળેલા પ્રકાશની ભાવનાથી તેની દેવકથા વાચનારને જ એ કવિની અન્ય કવિતાઓનુ મહાત્મ્ય સમજાશે.

વગેરેના લેખોમાં પણ એ જ તારીખો છે અને બાબર બાદશાહે હરાવેલા રાણા સગ (સંગ્રામસિંહ) નો કુંભો પિતામહ હતો માબેલડફૃત ક્રોનોલોજી ઓફ ઇંડિયા, પૃષ્ઠ ૨૮૭ આ છેલ્લા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૮૪ ઉપરથી મહમદ બેગડાએ કરેલા પાયમાલ રા. મંડલિકનો પરાજય પણ ઇ સ ૧૪૭૧ માં છે, અને પૃષ્ઠ ૨૬૫ પ્રમાણે કબીરની તારીખ ઇ. સ ૧૪૮૦ છે. કબીર અને નરસિંહની હૃદય જ્વાલાઓના અનુ- લેખની સમાનતા સ્વીકારતા બાધ નથી, પણ કાલક્રમ ઉપરથી જ અનુમાન કરીએ તો કબીરની હૃદયજ્વાલાનુ બીજ નરસિંહમાથી પ્રાપ્ત થયુ હતુ એમ કહેવુ ઉચિત છે નરસિંહમાં ભાગવતનો કે જયદેવનો અંશ વિશેષ હતો, એ ચર્ચામાં આ પ્રસંગે ઉદાસીનતા છે ગો મા ત્રિ

રાસલીલા–નરસિંહનાં અધ્યાત્મ પદ

રાસલીલાને અન્તે ભાગવતકાર પૂર્વપક્ષ કરી પૂછે છે કે "ગોપીઓ કૃષ્ણ સાથે રાસ રમવા આખી રાત ગઈ હતી તેમના સ્વામીઓએ તેમની અસૂયા કેમ ન કરી?" તેના ઉત્તરમા તે સમાધાન કરે છે કે "એ સ્વામી-ઓએ તો પોતાની સ્ત્રીઓને પોતાની પાસે જ દીઠી છે, એટલે ગઈ દીઠી નથી તો અસૂયા શાની થાય?" અર્થાત્ ગોપીઓના સ્થુલ **શરીર** તેમનાં સ્વામીઓ પાસે જ રહેલા હતા અને તેમને વ્યભિચાર–દોષ થયો ન હતો; માત્ર તેમના સૂક્ષ્મ શરીર શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસલીલા રમવા ગયા હતાં, અને એ કૃષ્ણ તો ગોપીઓના તેમ તેમના સ્વામીઓના સર્વના હૃદયમા અધ્યક્ષ હતા, અને તેમની સાથે સમાગમ પામેલા ગોપીઓના સૂક્ષ્મ શરીરને એ રાસલીલાનો સમય તે "બ્રહ્મરાત્રિ" નો સમય હતો અન્ય ભૂતોની નિશાને કાળે આ ગોપીઓનો આ જાગર–કાળ તે તેમની બ્રહ્મરાત્રિ. વલ્લભપન્થમા પુરુષો પ્રતિજ્ઞા લે છે કે "હું વ્રજની ગોપી છું" તે આવી રીતની બ્રહ્મરાત્રિના આવા ભક્તિરસના રાસને ઉદ્દેશીને કહેવાય છે, અને નરસિંહનો "સુરતસં-ગ્રામ" પણ એ જ **બ્રહ્મરાત્રિની** સૂક્ષ્મ શરીર ભાવનાઓને ઉદ્દેશે છે.

નરસિંહના અધ્યાત્મપદની સંગતિ કરીયે છીયે ત્યારે તેના આવા આશય સ્પષ્ટ થાય છે "નિર્ગુણ નાથને નીરખી નવ શકો, સગુણ સુરતી ત્હારે કેમ જાણે ?" એ પંક્તિમાં કવિ સ્પષ્ટ કહે છે કે નિર્ગુણનાથના અધ્યાત્મ જ્ઞાન થયા પછી તેના સ્વરુપ–પ્રત્યયના દઢીકરણ માટે "સગુણની સુરતી" અર્થાત્ ભક્તિયોગ છે, અને એ નિર્ગુણની ઉપેક્ષા કરી કેવળ સગુણને સાધનાર તો, કવિના મત પ્રમાણે "ચૈતન્ય નિન્દા કરે, જડનુ વન્દન કરે, અચેત ભુલ્યો તે ભિન્ન ભાવ આણે." એ નાથ કયા છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરના કવિ કહે છે કે "નેત્રમા નાથ છે" અને તે ઉત્તરમા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના **"एष तेऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते"** એ વાકયનો આશય છે. એ દર્શનથી એક "અદ્ભર અનુપમ મૂર્તિ" ભાસશે. વિશ્વ તે રાસના સગીતથી ઉભરાયલુ ભાસશે, અને "ભાસશે બ્રહ્મ વ્રજજીવનવેલી"–બ્રહ્મરૂપ વ્રજજીવનની વેલી આ રાસમા પ્રત્યક્ષ થશે વળી યોગદષ્ટિ પામી કવિ કહે છે કે 'નીરખ ને ગગનમા કોણ ઘુમી રહ્યો, તેજ હુ તેજ હુ શબ્દ બોલે" ત્યારે "તે જ હુ" ના સંસ્કૃત અક્ષર **"सोऽहम्"** સંભારી એક બીજા કવિનું વાકય સ્મરણમા આવે છે કે "સોહં જાપ જપંતા પામે બ્રહ્મને પળમા યોગી" એ બ્રહ્મ–એ હરિ–પાસે છે–પોતા-

નામાં છે, પણ તેની અને મનુષ્યની સ્થુલ દૃષ્ટિની વચ્ચે "ઓંકાર": આડો પડેલો છે" એવું કવિ ગણે છે. આ "ઓંકાર" ક્યો ? માણ્ડૂક્યોપનિષદ્‌માં વર્ણવેલા ચતુષ્પાદ બ્રહ્મના ત્રણ પાદ-જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ-રૂપ ઓંકારના ત્રણ પાદ દૂર કરો, તો ચતુર્થ પાદમાં નિર્ગુણ હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ માત્રારહિત ચતુર્થ બ્રહ્મપાદ આ માત્રાવાળા ત્રિપાદ ઓંકારમાં વર્તે છે. તે ઓંકારને ભેદી ચતુર્થ પાદ જોવો, જાગરિત સ્વપ્ન–સુષુપ્તિરૂપઓંકારપાદ આડા પડેલા છે તે દૂર કરી, તેમાં રહેલું નિર્ગુણ આત્મતત્વ અનુભવવું, એ જ અભિપ્રાયવાળી ગોપી પાસે નરસિંહ કહેવડાવે છે કે: –

'પ્રભુજી છે પાસે રે, હરિ નથી વેગળા રે, આડડાને પડયો છે ઓંકાર,
"દિનકર ઢંક્યો રે જેમ કોઈ વાદળે રે, થયું અજવાળું મટયો અંધકાર,
"વાદળું ને મટયું રે, લાગ્યું જેમ દીસવા રે, ભાનુ કાંઈ દેખાયો ને તે વાર,
"લોકડીયાની લાજ રે, બાઈ મ્હેં તો નાણીયો રે, મેલી કુળતણી કંઈ લાજ,
"જાદવાને માથે રે છેડો લેઈ નાંખીયો રે, ત્યારે પ્રભુ–વર પામી છું આજ."

મીરાંબાઇએ વ્રજમાં જે એક જ પુરુષ સર્વના પતિરૂપ દીઠેલો તે જ આ ગોપી જુવે છે; એ પતિની અને ગોપીની દૃષ્ટિ વચ્ચે પ્રથમ માયાનો ઓંકાર વાદળા પેઠે વચ્ચે પડયો હતો, તે દૂર થતાં ભાનુ પ્રકાશે છે અને ગોપી પ્રભુ-વરને પામે છે. નિર્ગુણ અમાત્ર આત્મતત્વ વિના ગોપીનો આ બીજો વર નથી. ભક્તમાત્ર એ તત્વની ઉપાસક ગોપી છે. એ ઉપાસક ગોપીરૂપ બુદ્ધિઓ અનેક છે, પણ તે સર્વમાં અનેક પ્રતિબિમ્બોરૂપે વસેલું આત્મતત્વનું વસ્તુરૂપ બિમ્બ તે સર્વ બુદ્ધિઓમાં વિલસે છે ત્યારે ભક્તિરસના રાસ મચે છે. કવિ તેને "અનંત ઓચ્છવ"નું નામ આપી તેનું ફળ ઉપાસકને પ્રત્યક્ષ થતું વર્ણવતાં કવિ કવે છે કે,

"જળહળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિ કોટમાં હેમનો કોર જ્યાં નીસરે તોલે,
"સચ્ચિદાનંદ આનંદક્રીડા કરે સોનાનાં પારણામાંહી ઝુલે."

જ્યા આ સોનાના પારણામાં ઝુલતા સચ્ચિદાનંદને કવિ કથે છે ત્યાં ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ સોનાના પાત્રમાં સત્યને ગુપ્ત રહેલું ગણી કથે છે કે,

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य पिहितं मुखम् ।
तत्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्मस्य दृष्टये ॥

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ સોનાના પાત્રમાં સચ્ચિદાનંદને જુવે છે તો ભક્તકવિ તેને સોનાના પારણામાં જુવે છે ને ઝુલાવે છે.

સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યવૃક્ષના થડ અને મૂળ પંદરમા શતકમા આ પ્રમાણે બંધાયા, અને રજપુત રાજાઓના કાળમા સંસ્કૃત સાહિત્યભૂમિ ગુજરાતમા ખેડાતી હતી તેમા ઉગેલા વનસ્પતિઓના અંશમાથી ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ મૂળમા સત્ત્વ પ્રકટયુ ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય પદરમા શતકમા નથી બાકી બીજભાનણમા દેવકથા અને માનુષીકથાના સાહિત્યમૂળ પ્રકટ થયા, પણ દેવરહસ્યને પ્રકટ કરનારી જનાનાઓ તો મીરામા અને નરસિંહમા પ્રકાશી તેમા પણ દેવકથા, દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષય એ ત્રણની રમણીય ફુલગુથણી નરસિંહમા જેવી પ્રકટ થઈ છે તેવી પાછળના કવિઓમા પણ નથી થઈ હીન્દી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તામિલ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ગુજરાતી પહેલા થઈ, પણ તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય જાણ્યા પ્રમાણે નરસિંહ જેવુ હજી નથી અને હીન્દી કવિઓ તો નરસિંહના અનુયાયી જેવા કાળક્રમમા છે

પર્વ ૨. સોળમુ ઇસવી શતક—કવિઓ

માત્ર ત્રણ કવિઓ (૧) વસ્તો, (૨) વછરાજ, (૩) તુળસી
'તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ પાનું ૨૩

વછરાજ—જયસર—કબીરપથ—

રસમંજરી
સ્ત્રીચરિત } માનુષી કથા—સામળની પદ્ધતિનું મૂળ

વસ્તો બોરસદ
તુળસી જુનાગઢ, કુત્યાણા } દેવકથા—પ્રેમાનદની પદ્ધતિનું મૂળ

વસ્તાનું ને તુળસીનુ મૂળ નરસિંહ, અને વાર્તાવિસ્તાર તેમનો પોતાનો કબીરપથી વછરાજે દેવકથા મુકી દીધી ને વાર્તાવિસ્તાર ગમ્યો

પર્વ ૩. સત્તરમુ શતક—કવિઓ

અખો, અમદાવાદ **પ્રેમાનંદ** વડોદરા **સામળ,** સીહુજ
ગોપાળદાસ, રત્નેશ્વર, શિવદાસ, દ્વારકાદાસ, નાકર, મુકુદ, વલ્લભભટ વીરજી, હરિદાસ વિગેરે

પ્રેમાનંદ—દેવકથા અખો—અધ્યાત્મ અને સામળ—માનુષીકથા

પ્રેમાનંદની દેવકથા—વાર્તાવિસ્તાર સોળમા શતકનો, પદરસમા નરસિંહના બીજનો વિકાસ, સંસ્કૃત કવિયોના અનુકાર આલેખના ધ્વનિ, દેવકથામા માનુષ હૃદયના રસસ્થાનની પ્રતિષ્ઠા—પ્રેમાનંદની જાતશક્તિનો વિકાસ

સામળની માનુષી કથા—સોળમા શતકની માનુષી કથાનો વિસ્તાર; પણ તેનું અનંત શાબ્દિત્વ, વાક્ચાતુર્ય, અનુભવશુદ્ધિ, રૂઢિત્યાગ વગેરે–સામળની જાતશક્તિનો વિકાસ.

અખો—અધ્યાત્મબીજ નરસિંહનાં, પણ દેવરહસ્યની જ્વાલાઓ શૂન્ય કબીર વગેરેની અસરથી? વાક્ય પ્રહાર–બીજ નરસિંહમાંથી. અખાનું ગુરુઅંગ અને નરસિંહનાં "અંધ ગુરુએ વળી નિરંધ ચેલા કર્યા," કરણી તો કાગની, હોડ કરે હંસની" વિગેરે, પણ વિસ્તાર અખાની જાતશક્તિમાંથી.

પર્વ ૪. હડાડયું શતક. જૈન કવિતાનો પ્રથમ ઉદય.

અખો, પ્રેમાનંદ, અને સામળની શક્તિનો અભાવ થોડા પણ મહાન્ અંગારને સટે સ્ફુલિંગો, તડતડીયાને તનખાઃ સુંદર ન્હાનાં રમણીય કાવ્યો.

આ અને સત્તરમા શતકમાં ફેર શાથી ?—Classical Poets નામના લેખમાં મેં લખ્યું છે. જુઓ પરિશિષ્ટ પાનું ૨૪-૨૭.

કવિઓઃ—(અ) દ્વારકો, ધનદાસ, નરભેરામ, પ્રીતમદાસ, બ્રહ્માનંદ ભાણુદાસ, વલ્લભ ભટ (અમદાવાદી), શિવાનંદ, બાપુસાહેબ દીવાલી.

(આ) જૈનકાવ–ઉદયરત્ન.

અધ્યાત્મ, દેવકથા, માનુષી કથા, વગેરે પાછલા યુગના **તનખા.** નવું કાંઈ નહી. જૈન કવિતાનો ગુજરાતીમાં પ્રથમ ઉદય—અન્ય કવિયોથી જુદો પડતો અને ઉક્ત પ્રકારની જૈન શૈલીના અને જૈન વિરક્તિના ગુણોથી ભરેલો-પણ તનખા જેવો જ.

પર્વ ૫. ઓગણીશમુ શતક ૧૮૫૦ સુધી કવિઓ.

૧૮૫૦ સુધી. (હડાડગાના ઉત્તરાર્ધથી).

પ્રથમ ભાગઃ—ગીરધર અને રણછોડજી દીવાન—સવિસ્તર દેવકથા

બીજો ભાગઃ—ધીરા, મનોહર, ભોજો, અધ્યાત્મ અને યોગઃ પાછલા યુગોનો વિકાસ; યોગ–નવો

ત્રીજો ભાગ—પરચુરણ સર્વ—મુક્તાનંદ, નિષ્કૂળાનદ, પ્રેમાનંદસ્વામી, બાપુ, રણછોડ ભક્ત, હરિભટ, હારરામ, નીરાત અને રાધાબાઈ હડાડમા શતક જેવા તનખા. ઉપરચોટીયા કવિની સંખ્યા—માત્ર વીસ પચીસ અને એ પણ તનખા જ. તનખા–તે વૃક્ષને શિખરે આવેલાં ન્હાનાં ન્હાનાં ખરી પડતાં ફુલો જેવા.

ચોથો ભાગ—જૈન કવિઓ, બે ચારેક, હડાડમા શતક પેઠે.

પાંચમો ભાગ—દયારામ: દેવરહસ્ય-નરસિંહ પછી દયારામમાંજ; અધ્યાત્મ-અલ્પ; દેવકથા વિસ્તારવાળી તેમ તનખા જેવી, બે જાતની, પણ માનુષી વૃત્તિઓથી ઉભરાતી, છતાં પણ પ્રેમાનંદના જેવા માનુષી હૃદયના ઉચ્ચ અને સ્થાયી વિકારોની પ્રતિષ્ઠાને સ્થાને નિરંકુશ અને ઉછળતા ક્ષણિક વિકારોની પ્રતિષ્ઠા એ પોતાની શક્તિ; વૈરાગ્ય અને ભક્તિ શુદ્ધ, પણ મનુષ્યહૃદયની નિર્બલતાને સ્વીકારીને તેમાંથી ઉદ્ધાર માગવા હરિશરણ; નરસિંહ અને મીરાંનાં હૃદયમાં વિશુદ્ધિના બળથી પ્રભુ સાથે ઐક્ય.

ઉપર કહી ગયા છીયે તે પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે પુણ્ય અને પાપમાં ઇષ્ટદેવોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે એ 'ભ્રમણશાંતિ'નું સ્પષ્ટ ચિહ્ન સ્ફુટ થાય છે, જુઓ પરિશિષ્ટ પાનુ. ૨૭-૨૮.

ઉપસંહાર.

પાંચ પેરાઇઓ નાંખી ઉંચો ઉગેલો ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યનો વૃક્ષ આમ સમાપ્ત થાય છે. તે પછીનું હાલની વિદ્યાનું-અર્વાચીન સાહિત્ય એ જ વૃક્ષમાંથી બીજી વડવાઈઓ પેઠે નવી ભૂમિમાં મુળ નાંખી ઉગ્યો છે. એ નવી ભૂમિ સાથે એક પાસથી અને પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે બીજી પાસથી જોડાયલા વડવાઈઓરૂપે વિસ્તાર પામતા આપણા અર્વાચીન સાહિત્ય વૃક્ષની સ્થિતિ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેને માટે આજ અવકાશ નથી, પણ જે પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે એ નવીન વૃક્ષ જોડાયલો છે તે વૃક્ષની સુસ્થિતિ ઉપર નવા વૃક્ષની સુસ્થિતિનો પણ આધાર છે. માટે પાંચસો વર્ષથી પાંચ પેરાઈઓ નાંખી ઉગી નીકળેલા આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના રસથી આપણે ભોમીયા થઈશું, તો જ તેના રસાયણનો ઉત્તમ લાભ પામીશું.

એ પ્રાચીન વૃક્ષની ભૂમિ રજપુત રાજાઓના કાળના કેવા કેવા સમર્થ સંસ્કૃત ગ્રન્થોથી બંધાઈ હતી, અને એ ભૂમિમાથી આપણા આદિ કવિઓએ કેવી રીતે બીજ અને પોષણ લીધા છે, તે નરસિંહના દૃષ્ટાંતથી આપણે જોયું. એ આદિ કવિઓના સાહિત્યમા રહેલા તત્વ-કથાભાગ, રસભાગ, રહસ્યભાગ, અને જ્ઞાનભાગ, થડમુળમાથી ચ્હડતા રસ પત્રપુષ્પાદિકમાં ચ્હડે તેમ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની છેલ્લામા છેલ્લી પેરાઈઓમા અને તેમનાં અંશોમા રહ્યા છે તે આપણે જોયુ. આપણી અર્વાચીન વડવાઈઓ ભલે નવી ભૂમિઓમાં પ્રવેશ કરે પણ તેમનું મૂળ પોષણ તો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાંથી જ સતત ધારારૂપે ચાલ્યું આવશે તો જ તે આપણા લોકનાં

જીવનમાં ગાળી શકશે. નવા સાહિત્યના પોષકોએ આ વાત ભુલવા જેવી નથી અને તેમાંનાં કેટલાકના લેખને સામાન્ય વાંચનારાઓ ગમે તો દોષ દૃષ્ટિથી જુવે છે અને ગમે તો જોતા જ નથી તે સાહિત્યરોગનું કારણ એક એ છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના રસોનું સેવન યથેષ્ટ કરતા નથી અને એ સેવનવિનાના પાક લોકને પચતા નથી.

બીજી પાસથી દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના ઈતિહાસમાં તેનાં થડમૂળની સ્થિતિ અને ત્રીજા પર્વની એટલે પ્રેમાનંદના યુગની સ્થિતિ એ બે ભાગ જેવા બલિષ્ટ નીવડ્યા છે તેવા બળવાળા અન્ય ભાગ નીવડ્યા નથી. છેલ્લા પર્વમાં દયારામે પણ બલિષ્ટતા ઘણી દર્શાવી છે અને હાલમાં તેની કવિતામાંના કેટલાક અંશ નિન્દ્ય ગણાવાથી તેનું બળ હીન થઈ ગયું છે. પરંતુ આ પરિણામને માટે કેટલીક રીતે એ મહા કવિની ઉચ્છૃંખલતાને માથે મુકાયલો આરોપ યોગ્ય છે તો બીજી રીતે એ કવિની વાણીના શક્તિપાત ઝીલવામાં હાલના લોકની અશક્તિ પણ દેખાય એવી છે. નરસિંહ મ્હેતાના કાળ પછી દેવરહસ્યનો મર્મજ્ઞ વર્ગ નષ્ટ થયો છે. તે રહસ્યોનો પુનરુદ્ધાર કરવા દયારામ જે પ્રયત્ન કરે છે તે તેના રસિકવલ્લભ આદિ કાવ્યોમાંથી જડશે. આવા મર્મજ્ઞ વર્ગવિના ભક્તિની જ્વાલાઓ પૂર્ણ કલાથી પ્રકટ થવી કઠણ છે. આપણા જુના વર્ગના વડીલોમાં ભક્તિની જ્વાલાઓ છે પણ તે અસમંજસ અને અપૂર્ણ હોય છે અને રહસ્યની મર્મજ્ઞતા તેમનામાં દિવસે દિવસે ક્ષીણ થાય છે. આપણા ઈંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉછરેલા વિદ્વાનો મોડાવ્હેલા આ મર્મજ્ઞતાને પામી શકવાનો સંભવ છે. પણ ભક્તિની જ્વાલાઓ તેમનાં હૃદયમાં શુદ્ધ સત્તાથી પ્રકટ થઈ શકવી તે ઘણા કાળ સુધી કઠણ નીવડશે. પણ કેશવચન્દ્રના જેવાં હૃદય આ વર્ગમાં કોઈ દિવસ નીવડી શકશે એવી આશા એ જ મહાત્માના દૃષ્ટાન્તથી સાર્થક થાય છે. જ્યારે એવો કાળ આવશે ત્યારે જે સાહિત્યબળ આપણા પ્રાચીન વૃક્ષે ધારેલું છે તેવું બળ નવીન વૃક્ષ પણ ધારી શકશે.

દેવરહસ્ય અને ભક્તિરસને વિષયે આવી આશા છે તો પ્રેમાનંદની, સામળની અને દયારામની કવિતાઓમાં સ્ફુરતા માનુષ વ્યવહારના હૃદયરસ એ કવિયોના જેવું બળ પ્રાપ્ત કરવામાં આવશ્યક છે. શેલી અને વર્ડ્ઝવર્થના ઉત્કૃષ્ટ હૃદયરસ આપણે ચાર ઈંગ્રેજી જાણનારાઓને પ્રિય લાગે તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સંભવે છે. પરંતુ તેજ રસનું આપણા લોકના રસની બાલ ભાષામાં કાંઈક અવતરણ કર્યા વિના આ

ઉત્કર્ષ લોકમાં પ્રસરવાનો નથી. એ અવતરણે કેવી કળાથી કરવું તેનાં દષ્ટાંત નરસિંહ મ્હેતાની અને અખાની વાણીમાંથી જડશે. કારણ તેમણે તેમના કાળના લોકના હૃદય-કિલ્લાઓ સર કર્યા હતા, તે, લોકનું કેવળ અનુસરણ કરીને નહી, પણ લોકપ્રવાહના સામા મોરચા મારીને સર કર્યા હતા.

પ્રેમાનંદ પેઠે બાલવર્ગ જારેલા લોકને અનુસરી વશ કરવામાં તેમ નરસિંહ અને અખાની પેઠે તેમને સર કરી વશ કરવામાં જે જે કળાઓ શોધવાની છે, તે જ શોધનમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય વૃક્ષોનાં સાથે લાગાં પોષણ વીર્યવૃદ્ધિ અને ઉત્કર્ષ છે. તે શોધન આવી સાહિત્યપરિષદોથી સિદ્ધ થાય, તો તેમાં જુના અને નવા સર્વ વર્ગનું કલ્યાણ સમાયલું છે.

પરિશિષ્ટ.

પંદરમા સૈકામા ઉત્તર ગુજરાત, અમદાવાદના સુલતાનના તાબામાં હતું, અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા જુનાગઢને ૧૪૭૨ મા જે તિથિએ સુલતાન મહમદ બેગડાએ સર કર્યું તે તિથિ નરસિંહ મ્હેતાની કારકિર્દિના અંતકાળનો સમય બતાવે છે. પણ તે પછી સુલતાન પૂર્વ ગુજરાતમા પોતાના વિજયની હદ વધારતો જતો હતો અને મૂળ ગુજરાત દેશની રાજ્યધાની ચાંપાનેર કે જે હાલમાં ખંડેર થઈ ગયું છે તે જીતવામા તે રોકાયેલો હતો; અને જ્યારે તે સત્તાહીન થયો ત્યારે એક શતક કરતાં વધારે ગુજરાતમાં અંધેર હતું, અને આવા સમયમા કાવ્યનું પોષણ અશક્ય હતું. ૧૫૭૩ માં અમદાવાદ અકબર બાદશાહે કબ્જ કર્યું, પરન્તુ તે સૈકાના અંત સુધી પ્રજામાં સુલેહ પ્રસરી દેખાતી નથી. અને જ્યા દેશમા સુલેહ શાંતિ પ્રસરી ત્યારે કવિઓની ઝાંખી પણ દેશમા થવા લાગી. આટલા દીર્ઘકાલ પર્યન્ત કવિતાનો વિષય અતિશય શૂન્ય રહ્યો તેનું કારણ દેશની છિન્નભિન્ન દશા જોતા સમજાય છે. અને ચાપાનેર કે જેનુ નામ રસ સંસ્કારથી શૂન્ય નથી તેમાં પણ કાંઈક કવિતા ઉદય પામી હોવી જોઈએ અને આ નગરના નાશ સાથે તે નાશ પામી હોય એવું પણ હોવાનો સંભવ કેમ ન હોય ? સત્તરમા સૈકામા શાંતિ અને સુલેહ ઉદય પામ્યા તેની સાથે જે ત્રણ મહા કવિઓની ઝાંખી આપણી દષ્ટિ મર્યાદામા આવે છે તે પ્રેમાનંદ, સામલ અને અખો છે. આ ત્રણમાના દરેક જણે પોતપોતાની નવિન પદ્ધતિપર કામ આરંભ્યું છે. દરેકે બીજાની કૃતિમા રહેલી ન્યૂનતા

પુરી પાડેલી છે. અને દરેક જણ પોતાના મહાકાર્યમાં ઉત્તમ નિવડ્યા છે. આજ સુધી કવિતાના વિષય માત્રમાં ધર્મ અને ભક્તિના પ્રવાહ એકલાજ જોવામાં આવતા હતા. તેના કરતાં તે બાંધી હદના દર્શનને સ્થાને આ નવા યુગમાં કાંઈ વિશેષ દર્શન થવા માંડેલું જોઈ આપણને બહુ અનુકૂળ પડતી નવાઈ લાગવાનો પ્રસંગ આવે છે. કારણ કે હવે આ દેશમાં કવિતાની ઈમારત પોતાના સ્વતંત્ર પાયા ઉપર વ્હેલવ્હેલીવારજ બંધાય છે અને આ કવિતા જાતે કૃત્રિમ બંધનોમાંથી આમ મુક્ત થઈ એટલે, મનુષ્ય જાતીની બુદ્ધિઓની અને ભાવનાઓની વિકાસ શક્તિ અને ઉન્નતિ આપવાના પોતાના કર્તવ્યનો એ કવિતા હવે આરંભ માડે છે. ધાર્મિક કવિતા હલકી પાડવાના આશયથી આ કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ જાણે કે કવિતાને પોતાનો સ્વતંત્ર વિષય કાંઈજ હોયજ નહી તેવી રીતે જે સ્થાનિક વ્હેમોએ કવિતાને આ દેશમાં સેંકડો વર્ષો સુધી ફક્ત ધાર્મિક વિષયની માત્ર દાસી જેવી કરી રાખી છે તે લોક વ્હેમોને અસ્ત કરવાના આશયથી ઉપર પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારે આ મહાન્ અને સર્વ માન્ય કવિઓનાં ગ્રન્થો જનસમૂહને યોગ્ય રીતે સમજાવવાની જરૂર છે, તેનું મુખ્ય કારણ એવું છે કે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કવિતાના સ્વતંત્ર કાર્યારંભથી જે લાભ ગણી શકે એવો છે તે કાંઈ ન્હાનો સુનો નથી, Classical Poets Pages 27-28. ભાષાન્તર કરનાર બળવંતરામ બુલાખીરામ ત્રિવેદી.

અખો, પ્રેમાનંદ અને સામળ, સત્તરમા શતકમાં ગુજરાતી કવિતાની ભૂમિપર પ્રકાશ આપનારા ત્રણ મુખ્ય તારા છે. અને ઉત્તરોત્તર સૈકાના ઈતિહાસથી જણાઈ આવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના આખા ઈતિહાસમાં આ ત્રણ જ કવિઓએ ધર્મ વિષયના કેવળ દાસત્વ શીવાયની શુદ્ધ અને સ્વલક્ષણવતી કવિતા લખી છે. આ દેશની પ્રજાનો સુલેહ અને આબાદીએ હજી વધારે વિકાસ થવા દીધો હત તો આ કવિત્રિપુટીએ અને પ્રેમાનંદના સાડત્રીસ શિષ્યોએ જે પદ્ધતિપર કાવ્યની અભિવૃદ્ધિ કરી તે પદ્ધતિ જનસમૂહની પ્રકૃતિને આરોગ્ય અને વીર્યવત્તા આપવામાં કાંઈ થોડી સાધનભૂત ન થાત, અને અર્વાચીન ગુજરાત દેશમાં હાલ જે જાતની પ્રજાઓ વસે છે તે કરતાં વધારે બુદ્ધિ શુદ્ધિવાળા અને લક્ષણવાળા જીવો ઉદય પામ્યા હોત. પરંતુ દૈવે તેથી ઉલટું જ ઇચ્છિયું બાદશાહ શાહજાનનો અમલ પૂર્ણ થવો, ને ઔરંગઝેબનું તખ્તનસીન થવું—આ બે બનાવ જાતે જ વિનાશકારક હતા એટલુંજ નહી પણ તેની સાથે સાથે મરાઠાના લુટારા ટોળાંનું અંધ્યુ-

ત્યાન થયું કે જેના આવવાથી કવિઓના અને વ્યાપારી વર્ગના દેશને કાંઈ સારા શકુન થયા નહીં.

અઢારમા સૈકાનો આરંભ ગુજરાતમાં થયો તેવું જ તેનું પોત અવ્યવસ્થાના પ્રવર્તનથી તેણે પ્રકાસ્યું. પોતાના સુબાઓ અને સેનાપતિઓનો ઔરંગઝેબને વિશ્વાસ નહોતો તેમ તેઓ એક બીજાના પર પણ વિશ્વાસ રાખતા નહીં, અને તેઓને માંહોમાંહ એક બીજાનાં ચારકર્મ અને વિનાશ કરવાને રાખવામા આવતા હતા તેથી તેઓએ ગુજરાતને પોતાના યુધ્ધોનું ખટપટનું ક્ષેત્ર બનાવી મુકર્યું. બળતામાં ઘી હોમવાને જુદા જુદા મરાઠા સરદારોએ આ દેશમા તે જ પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું. અને તેઓની એક બીજા સાથેની તેમ મુગલોના કુસંપી સરદારોની સાથેની અનિયમિત અને સંતાકુકડી જેવી યુદ્ધ કળાથી આખા ગુજરાતમા ચારે પાસ લુંટ અને વિગ્રહના સર્વ વ્યાપી અગ્નિનો ભડકો પથરાવવા લાગ્યો. ત્રીસ વર્ષ સુધી આવી અસ્ખલિત લડાઈ થયા પછી છેક ૧૭૩૨ મા વડોદરાની રાજ્યધાની શહેર ગાયેકવાડો મુકરર કરવા પામ્યા. અને આ પછી કેટલાક દશકા સુધી લડાઈ તથા અવ્યવસ્થા બંધ પડ્યા નહીં. અઢારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં એવા અનેક પ્રસંગો આવતા કે જ્યારે ચાર મરાઠા અને બે મોગલ સરદારો મળી સાથે લાગી પોતાની તરવારનો ડર બતાવી જે ચીજો માગે તે ગુજરાતની વસ્તીએ પુરી પાડવી પડતી; અને જ્યારે નામની રાજસત્તા તેઓમાંથી એક અથવા બીજા પાસે થોડા કાળ માટે દેખાતી ત્યારે પણ લડાઈ અને લુંટની બીક તો હંમેશ રહેતી. આ સૈકાની લગભગ મધ્યમા જ્યારે મુગલોને બીલકુલ હાકી કાઢવામા આવ્યા ત્યારે સુબેહનો શબ્દ પ્હેલવ્હેલો જણાયો પણ હજીએ પેશ્વા અને ગાયેકવાડ, દેશમા પડખે પડખે એક બીજાની ઈર્ષા કરી રાજ્ય કરતા હતા. આ પ્રસંગનો લાભ લેવા કોળી તથા ઇતર તોફાની જાતી ચુકી નહીં, અને એમ કહીએ કે આખું સૈકુ અને ઓગણી-સમા સૈકાના થોડાં વર્ષ આખા દેશમા લુંટ અને વિગ્રહના હતાં તો તે ખોટું નથી. શાંતિકાળની કળાઓના ઉદયને માટે વડોદરામા પણ અવકાશ ન હોતો, કારણ જ્યારથી રાજાઓનું તે રાજનગર થયું ત્યારથી હંમેશ મ્હોટા અને ન્હાના વર્ગની ખટપટોનું મધ્યસ્થાન પણ થઈ પડ્યું.

આના પ્હેલાના સૈકામાં કવિતાનો જે વિકાસ આ દેશમાં થયો હતો તેવા કાંઈ પણ વિકાસને દેશની આવી સ્થિતિએ બીલકુલ બંધ કર્યો

એ વાત સમજી શકાય એવી છે, પરન્તુ એક વખત સળગાયલી જ્વાળા કેવળ હોલાઈ જાય એવું ન થયું. તે જ્વાળા માત્ર એક જુદા રંગથી અને ઓછા જોશથી સળગવા લાગી. શુદ્ધ કવિતાના ઉદ્દગાર શુદ્ધ કવિતારૂપે બંધ થયા, પરંતુ આ અંધકારના યુગમાં અનેક નવા ધર્મના પંથોને ઉદ્દભવ પામવાની અનુકૂળતા મળી અને ભૂતકાળની કવિતામાંથી તેમને પોષણ મળ્યું, નરસિંહ, મીરાં અને પ્રેમાનંદ તથા અખાના અમર આત્માઓ પ્રથમ અખંડ ગ્રહોની પેઠે પ્રકાશ્યા હતા તેના હવે કકડા થઈ તેમાંથી અનેક ગ્રહખંડો બંધાયા અને જેમ જેમ અઢારમું શતક પુરૂ થવા આવે છે ને ઓગણીસમું શતક ઉદય પામવા માડે છે તેમ તેમ આ ન્હાના કવિઓ અને કવિબટુકો દૃષ્ટિ મર્યાદામાં ઉભરાવવા માડે છે અને તેમની સંખ્યાઓ વધારે વધારે ધાડી થતી જાય છે.

તેમના પ્હેલાના શતકમાના મહા કવિઓમાથી એક અથવા બીજા કવિની ભાવનાના વારસાની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ આ નવા કવિઓમાં જણાઈ આવે છે. પરન્તુ અંદરથી અને બ્હારથી આ દેશ ઉપર જે અનેક ધર્મ પંથોના ધોધવા એકદમ છોડવામાં આવ્યા હતા તેમાના એક અથવા બીજા પંથની વિચારણાઓથી અને શ્રદ્ધાઓથી આ કવિઓમાના એક એકની કવિભાવના છવાઈ ગયેલી છે. ગુજરાતની ઉત્તરમાં મીરાંના પતિનું રાજ્ય મેવાડ છે. સમકાલિન નરસિંહ મહેતાની પેઠે આ આર્યા સ્ત્રીની શ્રદ્ધા વિષ્ણુ ધર્મ ઉપર હતી. મેવાડના રાજાઓનો ધર્મ એ આર્યાનાથી એ જીવતાં જુદો જ હતો. અને તેથી ખટપટ અને સતાવણી બેમાથી બચવાને તેને ગુજરાતમાં નાશી આવવું પડયું હતુ. પરંતુ મેવાડના લલાટમાં તેના ધર્મનો અંગીકાર કરી તેનો બંગ વાળવા લખેલુ હતુ. આ પંથનો સ્થાપનાર વલ્લભાચાર્ય જો કે જેને મુંબઈમા ચાલેલા મહારાજા લાઈબલ કેસે પ્રસિદ્ધિમા આણ્યો છે, તેનો ૧૪૭૯મા મીરાં અને નરસિંહ મ્હેતાના કવિ જીવનના અંતસમયની લગભગમાં જ જન્મ થયો. વલ્લભ મેવાડના જુના કાળથી ચાલતા આવેલા એકલીંગના ધર્મને સ્થાને આ નવો પથ સ્થાપવામા વિજયી થયો અને એ અરસિક અને વિરક્ત પથને સ્થાને વલ્લભે એક એવો પુષ્ટિમાર્ગનો સંપ્રદાય નવો ચલાવ્યો કે જેમાં નરસિંહ મ્હેતાની ભાવનાઓને જન્મ આપનાર જ્ઞાનમાર્ગ અને કાવ્યરસના ચીલામા, ઈશ્વરદત્ત વિધિનિષેધ અને પ્રતિજ્ઞાઓની અમુક સંખ્યાઓને ચલાવવા માંડી; અને નિરંતર ભકતીએ ધીમે ધીમે આ વિધિનિષેધોનો અને પ્રતિજ્ઞાઓનો સ્વિકાર તેમના - રહસ્યને સ્થાને દેખીતા વિશ્વવાસના

ભરેલા શબ્દાર્થ, સમજીને કર્યો. હવે ગુજરાતના ચોસર જેવા આદિ કવિના રૂપકો, ધર્મમા તેમ જ કવિતામાં અજ્ઞાત થઈ ગયા આ પંથોની સમગ્ર રચના અશિક્ષિત જનસમુહ માટે સ્પષ્ટ પદાર્થમા, પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિઓમાં અને પૌરાણિક કથાઓમા દેવભાવનાનું મિશ્ર સ્વરૂપ પામી જાય છે. પ્રાચીન રૂપકો ભુલાઈ જવા છતાં આ કાળના કવિઓ વખતો વખત મનુષ્યની કરેલી મૂર્ત્તિઓમાં વિશ્વના અદષ્ટ નિયંતાની ચિરંજીવ સંજ્ઞાઓને સાચવી રાખે છે, અને ભક્તજનમા એવી ભાવનાને ભરે છે કે જેથી તે ભક્ત પ્રતિમાના આકારના ધ્યાનમાં લીન થઇ અંતે નિરંજન ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરે અને પ્રત્યક્ષમૂર્તિમાં વિશેપ રૂપે પ્રત્યક્ષ થતા પરમ દૈવતની અંતઃકરણથી પૂજા કરે અને અંતે પુરાણોક્ત ઇશ્વિરાવતાર ઉપરની પ્રીતિમા સંક્રાન્ત થઇ તે દ્વારા નિરંજન નિરાકાર પરમાત્માને માટે અમૂર્ત્ત પ્રીતિ રાખવાનું સાધન પામે. કવિઓની આ રચના પદ્ધતિ, પછી તે વિષ્ણુ, શિવ કે શક્તિ વાસ્તે હો તોપણ તે પદ્ધતિ ઉક્ત કાળના કવિઓમાં સામાન્ય લક્ષણરૂપ છે. જે સૈકામાં અખો કવિ આ અને અન્ય ધર્મની સામે મર્મ પ્રહારો કરતો હતો તે શતક વખતે આખા ગુજરાતમાથી વલ્લભની સત્તા નિર્મૂલ નહી કરી શકયું હોય તોપણ ગુજરાતી કાવ્યોમાથી તો વલ્લભના તે ધર્મ-સત્તાને દૂર રાખ્યા છે. પણ જ્યાં આ સૈકુ સમાપ્ત થયુ અને તે પછીના સૈકાના રાજકીય અવ્યવસ્થા અને અંધકારે આ દેશને કેવળ રાજકીય નહી પણ ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયમા રઝડાઈ કરી આવનારાઓને શરણ કર્યો. તે ક્ષણેજ વલ્લભના શિષ્યો દેશમા ટોળાબંધ આવવા લાગ્યા, અને પુરૂષો તેમ સ્ત્રીઓ તેમા ઘણે ભાગે વણિક વર્ગે ઉન્માદનો આ નવિન પંથ સ્વીકાર્યો. આ કવીઓએ કે જેઓ સાધારણ સમયમા દૃઢ મગજના રહી શકત, તેઓએ આ નવા પંથનું આવી અસ્ત વ્યસ્ત સ્થિતિમા આવી પડેલા સૈકામા મદદ રૂપે ગાણું ગાવા લાગ્યા. પરોક્ષ વા અપરોક્ષ આ પંથને માનનારા બીજા બાર કવિઓ આ દેશને આ કાળમા એવી જાતની સૌંણુ કવિતા પુરી પાડે છે કે તેમા નથી જોવામા આવતા નરસિંહ મ્હેતાના તત્વ જ્ઞાન તથા શક્તિપાત કે નથી જોવામા આવતી મીરાની કોમળ શુદ્ધતા Cassical–Poets Pages 56–61 ભાષાન્તર કરનાર બ. પુ. ત્રિવેદી.

કલાસીકલ પોયટસ પાન ૬૧–૬૩ નો સાર

આ શતકમા આ ભોગ વિલાસના પંથના અનેક કવિઓ આમ થઈ ગયા તો વિરક્તમાર્ગની છાયાઓ દૃષ્ટિમાંથી છેક ખસી ગઈ નથી અને

વલ્લભને દૂર રાખી વિષ્ણુને પૂજનાર વર્ગ ડાકોરમાં સબળ થતો હતો ને જુના કવિઓની ભક્તિથી જીવન પામતો હતો. સ્વામિનારાયણના પંથના દીર્ઘદર્શી અને વ્યવહાર નિપુણ પાયો નાખનારા, રામાયણના અવતારી પુરૂષના શાંત અને સદ્ગુણી પૂજકો, મહાયોગી શિવજીના ઉગ્ર ભક્તો, સુવાળના મેદાનોમાં તેમ ચાંપાનેરના ખંડેરો પાસે પાવાગઢના શિખરો ઉપર તેમ આરાસુરના શિખરો ઉપર કોઈક અગમ્ય મુહૂર્તોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી જગદમ્બાના ભક્તો, અને અંતે પ્રાચીનતર કાળથી આબુ અને શેત્રુંજયના શિખરો ઉપર રોળાંબંધ જાગેલા પ્રાચીન અને વિનિત જૈનોઃ—આ અને બીજા ઘણાક ધર્મ પંથો આ દેશની અંદરથી અને બ્હારથી ચોમાસાના ઘાસ પેઠે ચારે પાસ ઉગી નીકળ્યા. આખા દેશમાં દેવાલયોની એક વિશાળ જાળ પ્રસારી રહ્યા. સર્વ જ્ઞાતિઓ અને વર્ગોને પોતાની સત્તામાં મહાબળથી લઈ રહ્યા, વિષ્ણુના દેવાલયોની સંખ્યાને પોતાની સંખ્યા કરતાં ઓછી કરી દીધી અને કવિતાના વિષયોમાં પણ આ યુગમાં આ પંથો તરી આવ્યા. આશરે ચાર જૈન જતીઓ, સ્વામીનારાયણ પંથના દશ સાધુઓ ૭ રામ ભક્ત અને શિવ તથા શક્તિના ચાર પૂજકો કવિતાના વિષયમા પોતાનાં ભાગ્ય અજમાવે છે અને તેમાં ઓછો વત્તો જય પામે છે. જો વૈષ્ણવ માર્ગના કવિઓમાં બલિષ્ટ દયારામ, બહુ લેખક ગિરધર અને રત્ના ભાવસારના જેવા કેટલાક હૃદયવેધક અને ન્હાના શૃંગાર પદ લખનારા બીજા થોડાક કવિઓ આ યુગમાં પ્રકટ ન થયા હત તો ઉપર લખેલ અન્ય પંથના કવિઓ સંખ્યામાં અને ગુણોત્કર્ષમા વૈષ્ણવ કવિઓ કરતા વધી જાત. કારણ ઉપર લખેલા કવિઓ ઉપરાંત આશરે પંદર જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ પણ આ યુગમાં પ્રગટ થાય છે. અને અખો તથા કબીર વિગેરેના જેવા તો છેક નહી પણ તેમનાથી ઉતરતા તોપણ સુંદર અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા સંસ્કારોને આ કવિઓ પોતાની કવિતાથી ગુજરાતની વસ્તીના હૃદયોમા આ યુગમાં ભરવા માંડે છે; અને કોને નમવું અને કોને માનવું તે સુઝી ન શકવાથી આ સર્વ દેવો અને કવિઓ વચ્ચે ઉભેલો મનુષ્ય આ દેશના ધર્મવૈચિત્ર્યમાં જન્મ પામેલો હોઈ ભ્રમિત થઈ જાય છે, અને માત્ર એક વાત સિદ્ધ ગણે છે કે સર્વ દેવોને, સર્વ સત્તાઓને અને સર્વ કવિઓને, નમ્રતાથી નમસ્કાર કરવા અને દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાજવો તો માત્ર પોતાના કુટુમ્બના ઇષ્ટદેવનેજ.

બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખનું ભાષણ*

સાહિત્યરસિક મહિલાઓ અને ગૃહસ્થો !

પ્રમુખપદ ધારણ કરવું

તમે જે મહાન્ પદનો ભાર બંધુપ્રેમથી મારે શિર મુકો છો તે, રૂચિ અરૂચિનો, સ્વીકાર અસ્વીકારનો અને ઇચ્છા અનિચ્છાનો પ્રશ્ન બાજુ ઉપર મુકી **नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे कर्तव्यधर्माय।** એ મહાસૂત્રને માન આપી, ધારણ કરવા ઉધુક્ત થાઉં છું મારી ગતિ મેરેથનના સંગ્રામમા સેનાની પરે નીમાયલા સ્પાર્ટાના અગતિક શિક્ષાગુરૂના જેવી છે. આથેન્સનો અભ્યુદય ઇચ્છનારા રણવીરના અપ્રતિમ ઉત્સાહથી તે દુર્બળ શિક્ષાગુરૂ વિજયશાળી થયો, તેવો આજ હું પણ ગુર્જર—સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપર પ્રેમ રાખનારા ને તેના ઉત્કર્ષમાં આનંદ માનનારા અનેક સાહિત્યવીરોના ઉત્સાહથી યશસ્વી થવાનો લોભ રાખું છું.

પહેલી પરિષદના પ્રમુખ

સાહિત્યપરિષદ્‌નુ આ બીજીવારનુ મળવું થાય છે. પ્રથમ મેળાવડામા એક વિશાળ હૃદયના, ઉંડી લાગણીવાળા, પ્રખર તર્કશીળ, ઉજ્જવળ પ્રતિભાશાળી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અગ્રગણ્ય સાક્ષરે પ્રમુખપદ શોભાવ્યુ હતું. એ સાક્ષરે જે નિવૃત્તિની પ્રીતિથી ધનપ્રદ પ્રવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરી નડિયાદમા નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તે નિવૃત્તિ એમનો અમર આત્મા અત્યારે અક્ષર ધામમા ભોગવે છે' ભાવના ભૂતાવળને ધૂણાવનાર ને બોલાવનાર, નવિન વિદ્યાના મનોરાજ્યનુ પ્રતિબિંબ પાડનાર ને સત્પુરૂષના અલ્પજીવનનું ઉજ્જવળ ચિત્ર આલેખનાર એ અમર લેખકને કોણ સ્મરતું નહિ હોય ? સદ્ગત શ્રી ગોવર્ધનરામનો ઠામ તો અહિં ખાલીજ છે.

પરિષદ્ મળવાનાં સ્થાન.

પરિષદ્‌નો પ્રથમ મેળાવડો બે વર્ષ ઉપર તેને જન્મ આપનારી સાહિત્યસભાના નિવાસસ્થાન **અમદાવાદમા** મળ્યો હતો પન્હોતા પ્રેમે ઉછેરેલા બાળકને તેની માતા આજે આ રત્નાકરની પુત્રી મુબઇના ખોળે મૂકે છે અહિં એક તરફ મહાસાગર ગભીર ગાન કર્યા

* દી. બા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે બીજી સાહિત્ય પરિષદ પ્રમુખપદેથી આપેલુ ભાષણ

કરે છે, મનગતિ કોઈ સમયે નાગળીના તો કોઈ સમયે ભેરીના સુર કાઢતો વહ્યા જાય છે ને ઋતુઓ પ્રકૃતિનો રાસ ૨મ્યા કરે છે અહિં સ્પર્ધામા ધુમાપૂઆ થતા મચાઓ વેગભેર ભમી રહ્યા છે ધાઇધેની વગાડતી અને વીજળીની ગાડીઓ એક છેડેથી બીજે છેડે દોડધામ કરી રહી છે ને વ્યાપારના ગેતરજના મ્હોરાઓ સર્વત્ર ફેનાઇ જઈ અનેકાનેક દાવ ખેલતા ચોપટનુ ધાંધલ મચાવી રહ્યા છે એવા પ્રવૃત્તિના ધામમા પરિષદના પગ ના વળવા ઉચિતજ છે સુમર્ઈનું વાતાવરણ વ્યાપારના મેવાલતોને તેમજ વિદ્યાના આહોનનોને અવકાશ આપવા પૂરતું નિગાળ ને અનુકૂળ છે અહીં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રિમાસિક ને અન્ય સામયિક પત્રો સર્વદેની ચર્ચા ચલા યા કરે છે અનેક વિદ્યાપરાયણ સસ્થાઓ લેખથી ને ભાષણથી શોધખોળ ને વિદ્યાવૃદ્ધિમા આગળ ને આગળ પગલડો ભર્યા જાય છે સગીત, શિલ્પ, ચિત્ર સ્થાપત્ય આદિ કળા કોઈ વ્યક્તિના તો કોઈ સયુક્ત મડળના પ્રયત્નથી, વિકાસ પામવાનું કરે છે આ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનં પાટનગર દક્ષિણમા આવ્યુ છતા આપણા દાક્ષિણ્યાસ્ય ધ્રુવનુંજ કંઈ નથી આશ્ચર્ય પણ છે ગૂજરાતના પ્રબોધના ઈતિહાસમા સ્થાન પામવા યોગ્ય બુદ્ધિવર્દ્ધક સભાનું આ મુમર્ઈજ કાર્યાલય હતુ કોમર્સ સભાની મચિત શક્તિના ભાવી વ્યાપારનું ક્ષેત્ર તે આજ છે મરાઠી ને કાનડીની સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યને એમ એ મા આવકાર આપનાર શારદાપીઠનું આ ધામ છે પેશવાઈનું પૂના ભલે દક્ષિણીનુ જ કહેવાઓ સતનતનુ અમદાવાદ ભલે ગૂજરાતીનુ જ ગણાઓ અને અમીરાતનુ હૈદ્રાબાદ સિંધી બાધવોનુ જ ભલે લેખાઓ મુમઈ તો સર્વનુંજ છે ને આપણુ તો છેજ પારસી અને મુસલમાન બંધુઓ સાથે ગૂજરાતી હિંદુઓએ જ મુમઈને સોનાની મુમઈ બનાવી છે તેમના મધ્યમા એટલે સ્વજનના મધ્યમા–આપ્ત મડળમા–પરિષદ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિની ચર્ચા ચાલુ રાખવાને મળેલ છે

સાહિત્ય તે શું? જેની અભિવૃદ્ધિ પરિષદને ઈષ્ટ છે તે સાહિત્ય તે શું? કેટલાક કાવ્ય નાટકને સાહિત્ય કહે છે બીજા નવલકથાને સાહિત્યમા ઉમેરે છે ત્રીજા ચરિત્રકથાને ભેગા ગણે છે ચોથા નીતિ નિબંધને સાહિત્ય કોટીમા ગણના કરે છે પાચમા પ્રવાસના વર્ણનોનો સાહિત્યમા સમાસ કરવા માગે છે છઠ્ઠા ગિબનકૃત રોમના સામ્રાજ્યની પડતી ને પાયમાલીની તવારિખને સાહિ

ત્યમા ઊંચું સ્થાન આપે છે. એમ સાહિત્યની મર્યાદા મુસાફરની દૃષ્ટિમર્યાદાની પેઠે આઘીને આઘી જાય છે. આપણા પૂર્વજોએ તો સાહિત્યને વાઙ્મય નામ આપી તેમા સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે. **જે કંઈ સંસ્કારી સ્થાયી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્ય સંજ્ઞાને પાત્ર છે.** વાણી જંગલી મનુષ્યને ભરતમુનિ જેને વાચિક અભિનય કહે છે તેનીજ ગરજ સારે છે. તિર્યંગ જાતિમાં અવ્યક્ત ધ્વનિ જે કામ બજાવે છે, તેના જેવુંજ કામ જંગલી મનુષ્યમા વ્યક્ત વાણી બજાવે છે. વ્યક્તિનીજ લાગણીનો તે યાદચ્છિક ઉદ્‌ગાર બને છે. અન્યને બોધ, તે માત્ર આનુષંગિક છે. સુધરેલા મનુષ્યમા, જેમ નાણુ દ્રવ્યના વિનિમયને માટે અને મૂલ્યના સંતોલનને માટે લેખાય છે, તેમ વાણી વિચારના વિનિમયને માટે અને ભાવના સંવિભાગને અર્થે વ્યવહારનું મુખ્ય અને મહત્તવનું સાધન બને છે કેળવાયલા મનુષ્યને વાણી આવા લૌકિક વ્યવહાર કરતાં લોકોત્તર પ્રયોગને માટે વધારે ઈષ્ટ છે. સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે બોલીને બોલવાને માટે જ શુકવત વાપરે છે, ત્યારે બોલી બોલાતાં આપોઆપ પળાતા ઉચ્ચારણના નિયમોનું શાબ્દિક તેમાથી દોહન કરે છે: બોલીના બોલોને બોલાતા કરી તેમની સાત પેઢીનો ઈતિહાસ કઢાવે છે. વળી વૈયાકરણ એક વાકયમા શબ્દો કૌટુબીક બની શી રીતે પરસ્પર સંકળાય છે તેના નિયમો સાધે છે, બોલીફેરનુ સ્વરૂપ નોધે છે અને શબ્દસિદ્ધિની સાથે શબ્દશુદ્ધિ નિર્ધારે છે, તથા એક ગષ્ટ્રને માટે એક લિપિનો અને એક ભાષાનો પ્રશ્ન આડકતરી રીતે વિચારે છે વાણીના વર્ણબદ્ધ મુળતત્ત્વોને એક વર્ગ જ્યારે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે, ત્યારે અન્ય વર્ગ શબ્દોના ભાવપ્રદર્શક સામર્થ્યનેજ પકડી લઈ લોકોત્તર ભાવચિત્રના કાવ્ય રચે છે, બુદ્ધિસવાદી આલંકારથી શણગારે છે, હૃદયસંવાદી છદોમા ગોઠવે છે ને શ્રોત્રસંવાદી સગીતમા ઉતારે છે. ત્રીજો વર્ગ, સંસ્કારી હૃદયના ઉચ્ચ વિશુદ્ધ સસ્કારો જે ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ચિંતનમા તથા આધ્યાત્મિક ને નૈતિક પરીક્ષણમા પરિણામ પામે છે, તેના ઉલ્લેખથી સાહિત્યને બળકટ બનાવે છે. ચોથો વર્ગ, જેના જીવનની એક પણ કળા રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષને માટે પ્રકાશી હોય, તેવી વ્યક્તિના ચરિત્રને ચારિત્રની ચિત્રાવળીથી અને નિજમંડળ તથા અન્યમંડળના સામાજીક અને રાજકીય ઈતિહાસના સંદર્ભથી સાહિત્યને શણગારે છે. પાચમો વર્ગ ઈતિહાસની પતાકા ને પ્રકરી રૂપ સંસારશાસ્ત્રના વિવિધ અંગો ખિલાવે

છે. એવી રીતે મનુષ્યજીવન ઉચ્ચ કરવાને, દુઃખનો ભાર હલકો કરવાને અને સાત્ત્વિક સુખની સંપત્તિ વધારવાને અભિનયકળા, ગાનકળા, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સ્થાપત્યકળા અને મોટાઈનો દેખાવ ન કરનારી સાદી ગૃહ્ય કળાઓનું વિવેચન વળી અન્ય વર્ગો કરે છે. આ ઉપરાંત આવોજ આડકતરાતો સબંધ ઉંચી કેળવણીમાં સર્વત્ર દેશી સાહિત્યને સ્થાન આપવાની અને સામાન્ય વર્ગમાં ઉપયોગી રસાયનાદિ વિદ્યાનું સામાન્ય જ્ઞાન ફેલાવવાની ચર્ચા સાહિત્ય સાથે ધરાવે છે.

આરંભ ક્યારથી? પરિષદ જે સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉદ્યુક્ત છે, તે ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પાંચસે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. સર્વે ભાષામાં કાવ્ય સાહિત્યજ પહેલવહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતા જ લખાયલી બહુધા મળી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષામાં આદિ કવિનું નામ **નરસિંહ મહેતાને** સર્વાનુમતે અપાય છે. વિશેષમાં એમ પણ માનવું છે કે એ રસિક નાગરકવિના સમય પહેલાનું સાહિત્ય તે **પ્રાકૃત** કે **અપભ્રંશ** સાહિત્ય, ગૂજરાતી સાહિત્ય નહિ. આ રીતે એ ભક્તરાજનું નામ કવિઓની કાલાનુપૂર્વી દર્શાવવામાજ નહિ પણ ભાષાઓની મર્યાદા બાંધવામાં પણ કામે લગાડાય છે. અત્યાર સુધીમાં જે જૂજ શોધખોળ થઈ છે તેમાં **નરસિંહ મહેતાની** પૂર્વે થયેલા કોઈ સમર્થ કવિનું નામ મળી આવ્યું નથી, કે જે એમને આદિકવિના સ્થાનથી ઉથલાવી પાડે. પરંતુ ભાષાની બાબતમાં તો કહેવું જોઈએ કે ઈસવી સનના પંદરમા શતકની મર્યાદા જે બંધાયલી છે તે ચારસે પાંચસે વર્ષ અથવા કદાચ તેથી પણ એકેક સદી વધારે પાછી હઠાવવી પડશે. કોઈ કહેશે કે તમે તો **ભીમદેવ** અને **સિદ્ધરાજના** સમયની વાતો કરો છો; પણ હેમાચાર્ય જ તે સમયની ભાષાને એમની અષ્ટાધ્યાયીમાં **અપભ્રંશ** નામ આપે છે. એ કહેવું ખરૂં છે. પણ **અપભ્રંશ** નામથી ભૂલાવો ખાવાનો નથી. જો નામથીજ દોરાઈયે, તો અખાની વાણીને ગૂજરાતીએ નહિ, **અપભ્રંશ** નહિ, પણ **પ્રાકૃત** કહેવી પડશે; કેમકે વેદાંતી કવિ પોતેજ તેને **પ્રાકૃત** નામ આપે છે. **ભાલણ** ને **પદ્મનાભ** પણ કાદંબરી અને કાન્હડદે પ્રબંધ **પ્રાકૃતમાં** લખ્યાનું જણાવે છે. એ કાવ્યોની ભાષા **મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી** કે **પૈશાચી** છે નહિ, પણ ગૂજરાતી જ છે. કેવળ નામ ઉપર આધાર રહેતો હોય, તો નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતીના

આદિ કવિ કહી શકાશે નહિ; કેમકે તેમના પોતાનાજ શબ્દોમા કહિયે, તો તેમનુ સુરતસંગ્રામ કાવ્ય '**अपभ्रष्ट गिरा**' મા એટલે કે **अपभ्रंश**મા છે. જેવી રીતે આપણા આ આદિ કવિના ઉત્તમ કાવ્યની ભાષા **अपभ्रंश** નામે ઓળખાવ્યા છતા ગુજરાતી જ છે, તેવી રીતે હેમાચાર્યની **अष्टाध्यायी** નો **अपभ्रंश** તે ગુજરાતી જ છે. જેટલે દરજ્જે વૈદિક ભાષા જે સામાન્ય રીતે **संस्कृत** નામથી ઓળખાય છે, તે લૌકિક **संस्कृत**થી ભાષા-શાસ્ત્રીની દ્રષ્ટિએ ભિન્ન છે, તેટલે દરજ્જે અથવા તેથી પણ વિશેષ આ **अपभ्रंश** જે **प्राकृत** નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે **महाराष्ट्री** આદિ **प्राकृत**થી ભિન્ન છે. **प्राकृत**નુ વ્યાકરણ કલેવર **संस्कृत** વ્યાકરણના મુળતત્વોનું બધાયલુ છે જે Synthetical stage એટલે સમસ્ત દિશામા **संस्कृत** છે તેજ દિશામા નિર્દિષ્ટ **प्राकृत** છે. **संस्कृत** નાજ રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો ઘસાયલા ઘસાયલા **प्राकृत**મા કાયમ રહ્યા છે. **अपभ्रंश**મા એ પ્રત્યયો છેકાછેક ઘસાઈ જઈ તેમની જગા નવા પ્રત્યયોથી પુરવામા આવે છે. નામનુ પ્રથમના એક વચનનુ **प्राकृत** રૂપ અને ક્રિયાપદનુ વર્તમાન કાળનું અંગ એ **अपभ्रंश** મા મૂળ બને છે ને તેના ઉપર સમગ્ર રૂપાખ્યાનની ઈમારત બધાય છે. એ રીતે જેને Analytical stage એટલે વ્યસ્ત દશા કહે છે તેમા **अपभ्रंश** ભાષાને પ્રવેશ કરતી આપણે જોઈએ છીયે.

ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ.

વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઈસવી સનના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સતરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીના શતકોનો ત્રીજો. પહેલા યુગની ભાષાને **अपभ्रंश** કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમા જુની ગુજરાતીના નામથી ઓળખાય છે. તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને અર્વાચીન ગુજરાતી સંજ્ઞા આપવામા મતભેદ હોય જ નહિ. પહેલા પાચ શતકોની ભાષા ગુજરાતી છે તેની પ્રતીતિ સારૂ કાલક્ષેપનો ઉપાલભ વ્હોરીને પણ નતકવાર ઉદાહરણ આપવાની જરૂર છે. એ પાચ શતકના સાહિત્યને ગેરઈનસાફ થયો છે. કેમકે મધ્યકાલીન ગુજરાતીને જ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અભિમત તની ગુજરાતી ગણના ના પાડે છે, ત્યા પ્રાચીન ગુજરાતીનો તો ધડોજ થતો કેવો ' માતપિના ગોટા ઊકરાને ઈનકાર કરી નસાડી દેરવે

ને ન્હાના બાળકને જ કબુલ રાખે તેના જેવું આ તો થાય છે. અવમાનિત સાહિત્યની શોધખોળ થતી નથી, અભ્યાસ થતો નથી, ચર્ચા થતી નથી ને તેને ન્યાય મળતો નથી. આંધળે બ્હેરૂં કુટાય છે ને ગુજરાતી અગુજરાતીની યોગ્યતા તપાસાયા વગર અવગુણ વેતરાયાં જાય છે. વગર ઓળખ્યે અથવા ભુલમાં ભુરકાઈ અજ્ઞાનના અંધારામાં પ્રકાશની રાહ જોયા વગર આપણે આપણા સાહિત્ય વડની જમીનમાં ઉંડી ઉતરેલી વડવાઈઓ વાઢી નાંખવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીયે. આ સાહસ અટકાવવા તેતે શતકની ભાષાનાં ઉદાહરણ નીચે આપવામાં આવે છે.

પંદરમા ચૌદમા શતકનું ગુજરાતી.

શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત નરસિંહ મહેતાને જૂનાગઢના શિવભક્ત રા મંડળિક સાથે વાદ પડ્યો, તે અરસામાં ઉતારાયેલા **वसन्त-विलास** માંથી કેટલીક કડીઓ પ્રથમ આપીયે છીયે. એ કાવ્યની એક લિખિત પ્રત ડેકન કૉલેજના સરકારી સંગ્રહમાં પણ છે. જૂનાં ગુજરાત શાળાપત્રમાં પૂર્વે એ કાવ્ય મારા તરફથી છપાયું હતું. એમાંથી દસજ વૃત્ત અહિં ઉતારું છું.

खेलन वा वि सुहाली (जाली गूरख विश्राम) ।
मृगमदपूरि कपूरिहिं पूरि हिं जल अभिराम ॥
अभिनव परि शिणगारी नारी रमइं विसेसि ।
चन्दन भरइं कचोली, चोली मण्डन रेसि ॥
कामुक जन मन जीवन नीं वन नगर सुरङ्ग ।
राजु करइं अभङ्गिहिं रङ्गिहिं राउ अनङ्ग ॥
कुसुम तणूं करि धणह रे गुण ह ममरलामाल ।
लख लाघवि नवि चुकए मूकए सर सुकुमाल ॥
इम देखी रिद्धी कामनी कामनी किंनरकण्ठि ।
नेहगहेली मानती मानती मूकइं गण्ठि ॥
केसू कली अति वांकुडी आंकुडी मयणची जाणि ।
विरहिणीनां इणं कालि ज कालिज काढइ ताणि ॥
सकल कला तुं निशाकर शा करं सहरि संताप ।
अवला म मारि कलङ्की शङ्की भ्या हयं पाप ॥
वहिन रहि नहीं मनमथ मन मथतु दीह राति ।
अङ्ग अनोपम शोषए पोषए बहरणि राति ॥

विरह सहू ते मागलु कामलु करलउ पेखि ।
वायसना गुण चरणए अरण ए त्यजइ विशेखि ॥
मुख आगलि तूं मलिनरे नलिन जई जलि नाहि ।
दन्तह वीन दिखाडि म दाडिम तूं मुख माहि ॥

ઉપરના ઉતારામાં નરસિંહ અને પદ્મનાભમાં મળી આવતો चो પ્રત્યય, ભાલણમાં મળી આવતું करं રૂપને પદ્મનાભમાં મળી આવતો लउ પ્રત્યય વિદ્યમાન છે. તે ઉપરાંત જેને બીજી કે ચોથી વિભક્તિ કહે છે તેના અર્થમાં प्राकृत દ્વિતિયાબહુના दन्तह રૂપનો પ્રયોગ એમાં ધ્યાન ખેંચે છે. વળી અર્વાચીન હિંદી મરાઠીના સામાન્ય કૃદંતનું પૂર્વરૂપ खेलनहे. વ્યા. ૮ । ૪ । ૪૪૧ । तुम तवे मणाणहमणा हमणाहं च। સૂત્રની સ્મૃતિ આપે છે, તથા પ્રાચીન ગૂજરાતીનો रेसि પ્રત્યય हैं. વ્યા. ૮ । ૪ । ૪૨૫ । तादर्थ्ये केहिं—तेहिं—रेसि—रेसिं—तणेणाः । સૂત્ર યાદ દેવરાવે છે. આ રૂપને પ્રત્યય પંદરમા શતકથી જુના હોવાથી આપેલો ઉતારો ચૌદમા શતકની ભાષાનું પણ ભાન કરાવવા સમર્થ છે. આથી તે શતકની ભાષાના દ્રષ્ટાંત प्राकृत पिंगल सूत्रमांથી શોધતા નથી એ ગ્રંથમાં લક્ષણ આપ્યાં છે તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં છે; ને ઉદાહરણો પણ મોટે ભાગે તેજ ભાષામાં છે.

તેરમા શતકનું ગુજરાતી.

તેરમા શતકની લોકભાષાના ઉદાહરણ મેરતુંગ પુરાં પાડે છે. એણે प्रबन्ध चिन्तामणि રચ્યાની સાલ ઈ. સ. ૧૩૦૫ છે. તેથી મધ્યમ ગણનરીએ એના પ્રબંધોમાંનું અપભ્રંશ સાહિત્ય તેરમા શતકનું લેખિયે છીયે નીચેના દુહા मुञ्जराजप्रबन्ध માંથી લીધા છે.

मुञ्जु भणइ मुणाल वइ जुव्वणु गयउ म झूरि ।
जइ सक्कर सय खण्ड थिय तोइ सु मिट्ठी चूरि ॥
जा मति पच्छइ सपजइ सा मति पहिली होइ ।
मुञ्जु भणइ मुणालवइ विघन न वेढइ कोइ ॥
झोली तुट्टिवि किं न मुअउ किं न हुउ छारह पुञ्ज ।
घरि घरि भमाडी यइ जिम मकड तिम मुञ्ज ॥
सायर खाई लङ्क गड गड वइ रावण राउ ।
भग्ग खयइ सवि भञ्जि गय मुञ्ज म करउ विसाउ ॥

નીચેનાં ગણકદેવીના વચનો સિદ્ધરાજ પ્રબંધમાંનાં ધ્યાન ખેંચનારાં છે.

तइं गढुआ गिरनार काहु मणि मच्छर धरिउ ।
मारितां खेंगार एकु वि सिहरु न ढालिउ ॥
जेसल मोडि म वाह वलि वलि विरूउ भावि यइ ।
नइं जिम नवा प्रवाह नवघण विणु आवइ नहि ॥
वाटी तउ वढवाण वीसारतां न वीसरइ ।
सोनासमा पराण भागावह तइं भोगवइ ॥

નીચેનાં સુભાષિત પણ મન હરે એવાં છે.

जइया रावणु जाइउ दहमुहु इक्कसरीउ ।
जणणी वीहली चिंतवइ कवणु पिया विह खीरु ॥
एहु जम्मु गयु नग्गउ भडसिरि खग्गु न भग्गु ।
तिक्खां तुरां न मणिआं गोरीगलइ न लग्गु ॥
कसु करु पुत्तकलत्तधी कसु करु करसण वाडि ।
आइवु जाइवु एकला हत्य विन्निवि झाडि ॥

બારમાં અગીયા-રમા શતકનું ગુજરાતી

હવે અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગુજરાતીનાં વ્યાકરણ આદિપ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિનિ જે હેમાચાર્ય તેની अष्टाध्यायीમાંથી ઉદાહરણ ઉતારિયે છિયે. એ સમર્થ ગુર્જર ગ્રંથકારનો સમય ઈ. સ૦ ૧૦૮૮–૧૧૭૨ છે. આથી એના અપભ્રંશ ખંડમાં સંગ્રહેલુ સાહિત્ય બારમા અને અગિયારમા શતકની લોક-ભાષાના દ્રષ્ટાંત તરીકે લેઈયે છીયે.

वायसु उड्डावन्ति अइ पिउ दिट्ठउ सहसत्ति ।
अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तडत्ति ॥
हिअडा फुट्टि तडत्ति करि काल क्खेवें काइं ।
दे क्खउं हय विहि कहिं ठवइ पइ विणु दुक्खस याइं ॥
साहु वि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणह तणेण ।
वड्डप्पणु पुणु पाविअइ हत्थि मोकलडेण ॥
जइ न सु आवइ दुइ घर कांइ अहो मुहु तुज्झु ।
वयणु जु खण्डइ तउ सहिए सो पिउ होइन मुज्झु ॥
जइ स सणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह ।
विहिंवि पयारेहिं गइ अधण किं गज्जइ खल मेह ॥

बप्पीहा पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ।
तुह जलि मह्नु पुणु वल्लहइ बिहुंवि न पूरिअ आस ॥
हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि धुडुक्कइ मेहु ।
वासारत्ति पवासुअहं विसमा संकडु एहु ॥
तं तेत्तिउ जलु सायर हो सो तेवडु वित्थारु ।
तिसहे निवारणु पलु विनवि पर धुध्धुअइ असारु ॥
जं दिट्ठउ सोमग्गहणु असइहिं हासउ निसङ्कु ।
पिअमाणु स विच्छोहगरु गिलि गिलि राहु मयङ्कु ॥

अन्ने ते दीहर णअण अन्नु तं मुअजु अल्लु ।
अन्नु सु घणथणहारु तं अन्नु जि मुहकमलु ॥
अन्नु जि केस कलावु सु अन्नु जि पाउविहि।
जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुणलायण्णनिहि ॥

पिअसंगमि कउ निद्दडी पिअहो परो क्खहो केम्व ।
मइं बिन्निवि विन्नासिआ निद्द न एम्व न तेम्व ॥
जाइज्जाइ तहिं देसडइ लब्भइ पियहो पमाणु ।
जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥
जइ पवसन्ते सहु न गय न मुअ विओएं तस्सु ।
लज्जिज्जइ संदेसडा दिन्तिहिं सुहय जणस्सु ॥
खज्जइ नउ कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुण्टेहिं ।
एम्वइ होइ सुहच्छडी पिएं दिट्ठें नयणेहि ॥
सिरि जरखण्डी लोअडी गलि मणियडा नवीस ।
तोवि गोट्ठडा कराविआ मुद्धए उट्ठ वईस ॥
अवभा लग्गा डुङ्गरिहिं पहिउ रडन्तउ जाइ ।
जो एहा गिरि गिलणमणु सो किं धणहें धणइ ॥
सिरि चडिआ तोडन्ति फल पुणु डालइं मोडन्ति ।
तोवि महद्दुम सउणाहुं अवराहिउ न करन्ति ॥

નીચેના બે દુહા મુન્જ રાજાને લગતી પ્રાચીનતર લોકકવિતાના હોઈ લક્ષ રોકે છે.

रक्खइ सा विसहारिणी ते कर चुम्बिवि जीउ ।
पडि बिम्बिअ मुञ्जालु जलु जेहिं अडोहिउ पिउ ॥
बाह विछोडवि जाहि तुहुं हउं तेम्वइ को दोसु ।
हिअ अट्ठिअ जइ नीसरहि जाणउं मुञ्ज सरोसु ॥

હેમાચાર્યનો સમય ગોરો છે સહજ ભાવે ભાગવત આદિ માન્યો તેમના સમયમાં આવતા તે પહેલા રચાયેલા હતા અને અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ખાસ ખેડાયેલું હતું, તેની એમના ઉતારામા આપણને ઝાંખી થાય છે વળી, ગીતગોવિંદમા કવિ જયદેવે ગીત ગોવિન્દ થી ગ્રામ્યજનોની પ્રીતી ગઈ તે પહેલા ગુર્જર ભૂમિમા એ રસ રાજના અધિષ્ઠાનની અને એ રાસેશ્વરીની પ્રેમકથા અપભ્રંશ કવિઓ ગાઈ ગયા હતા, તેનુ પણ સંગૃહિત વચનોથી ભાન થાય છે. પરંતુ એ બધા ફકરા અહિં ઉતારવા જેટલો અવકાશ નથી આ ટુંકી નોંધ, ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભનો અવધિ અગિઆરમા શતકની પણ પૂર્વે જાય છે. તેનો સહજ ખ્યાલ આપવા માટે છે

બીજો અપભ્રંશ નિર્દેશ.

प्राकृतद्वयाश्रयने નામે પ્રસિદ્ધ कुमारपाल चरित ના છેલ્લા સર્ગનો પાછલો ભાગ હેમાચાર્યે અપભ્રંશમા રચેલો છે મુંજરાજના સમયમા થયેલા અમિતગતિના સાહિત્યનો સહજ શિષ્યનો छन्दमोचपसी પણ અપભ્રંશમા છે વળી મહાકવિ કાલિદાસના विक्रमोर्वशीयના ચોથા અંકમા જે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ મળી આવે છે તે પણ અપભ્રંશમા છે साहित्यदर्पणના કર્તા વિશ્વનાથ कर्णपराक्रम નામે षट्पक બદ્ધ મહાકાવ્ય અપભ્રંશમા રચાયાનું લખે છે જૈન ભંડારોમા બારીક તપાસ કરાશે તો ઘણા અમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવવાનો સંભવ છે અપભ્રંશ સાહિત્ય બહાર પડવાથી આપણી ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે બીજી પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડશે. બૌદ્ધોની પાલી અને જૈનોની अर्धमागधी वैदिक महासंस्कृत સાથે જે સંબંધ ધરાવે છે, તેના કરતા પણ વધારે નિકટનો સંબંધ આપણી અપભ્રંશ ભાષા સાથે એ બધી ભાષાઓ ધરાવે છે

પ્રથમ યુગનુ સાહિત્ય.

ઉપરની હકીકત ધ્યાનમા લેતા ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદા હજારેક વર્ષની થવા જાય છે આટલું જૂનું સાહિત્ય તેની ભગિનીઓના ભંડારમા મળી આવતુ નથી, તેને લીધે એ સવિશેષ ઉત્તેજક મૂલ્યવાન બને છે એ સાહિત્યના આપણે ત્રણ યુગ પાડ્યા હતા પ્રથમ યુગનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નિર્મળ પ્રેમભાવના પોષતુ ને ઉજ્જ્વળ દેશભક્તિ-

થી ઉભરાતુ ઉત્સાહપૂર્ણ છે. જે કાળમા જેવી દેશની સ્થિતિ, તેવુ તેનુ તે કાળનું સાહિત્ય હોય છે મહારાણી ઈનિઝાબેથના રાજ્યકવિથી આજ પર્યંત આપણા પ્રતાપી રાજકર્તાઓનો ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક ઉદય થતો આવ્યો છે, તો તેમનુ સાહિત્ય પણ એ સદીઓનુ પરમ તેજસ્વી અને ઉત્કર્ષશાળી છે ઈસવી સનની અગિયારમી, બારમીને તેરમી સદી ગૂજરાતના પરમ અભ્યુદયની હતી સાચિયા અને લુગરાને શાસન થતા કરી વ્યાપાર જળમાર્ગે ને સ્થળમાર્ગે ધમધોકાર ચાલી રહ્યો હતો દેશનો ઉદ્યોગ ખીલાવવાને માટે બહારથી શિલ્પીઓ તેડાવી વસાવ્યા હતા. કુરુક્ષેત્ર, પાંચાલ, શુરસેન, પ્રયાગ, અયોધ્યા આદિસ્થળના શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને આણી દેશમા જુદે જુદે સ્થાને સ્થાપ્યા હતા વિદ્વાનોને સંપુર્ણ આશ્રય મળી રહ્યો હતો, તે એટલે સુધી કે હેમાચાર્યનું વ્યાકરણ હાથીની અંબાડીમા રાજદરબારી સવારીના ઠાઠથી મોટી ધામધુમ સાથે મહારાજ સિદ્ધરાજના સરસ્વતી ભંડારમા પધરાવવામા આવ્યુ હતું સિંધ, માળવા, કનોજ, અયોધ્યા, ચેદિમંડળ, અપરાંત અને ચૌલમંડળ પર્યંત દિગ્વિજયી ગુર્જર વીરોની વીરહાક ગાજી રહી હતી આવા સમયના સાહિત્યમાં ગુજરાતની જાગ્રતી અને સ્વદેશ પ્રીતિની જ્યોતિ ઝળુકી રહે તે સ્વભાવિક છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે દેશનો ઉત્કર્ષ સંધાયલોજ છે તાખી નજર ના પહોચે એવા જે પ્રાચીન યુગમા પ્રકૃતિની વિવિધ વિભૂતિમા પ્રકાશતા દિવ્ય સત્ત્વનો મહિમા ઋષિઓએ ગાયો, તેજ યુગમા આર્યોના આધિપત્યે આર્યાવર્તને આર્યાવર્ત બનાવ્યો, જે સમયે ઉપનિષદ્ સાહિત્યની પરમોજ્જ્વળ બ્રહ્મભાવના પ્રગટી, તે સમયે ગાર્ગીવિદગ્ધ આદિ મહિલાઓ પૂજાઈ અને અરુંધતિ સપ્તર્ષિની પંક્તિમા માન્યપદ પામી જે જમાનાએ રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસંહિતાઓને જન્મ આપ્યો, તેણે ભારત ભુમિની નૈતિક ને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ જોઈ જે વખતમા બુદ્ધ ભગવાનના ઉદ્બોધક વચનોના વિપાકક સૂત્રો ગૂથાયા, તે વખતમા વિશ્વવિજયી સીકંદરના સમર્થ અનુયાયીઓએ સાર્વભૌમ ચંદ્રગુપ્તની અને તેના મહા પ્રતાપી પૌત્ર અશોકની મૈત્રી શોધી, જે કાળમા વિશુદ્ધ દાંપત્ય પ્રીતિનું આદર્શ **મેઘદૂત** ઉદ્ભવ્યુ, તે કાળમા જગત ખાટે સ્વર્ગતુલ્ય પાછુ મેળવ્યુ. ઉત્કર્ષ કાળનું સાહિત્ય આ રીતે ઉત્સાહ પૂર્ણ હોય છે ગૂજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ યુગ તે ગૂજરાતના ભવ્ય ઉદયનો હતો તેથી તે યુગના સાહિત્યમા પુરા પરાક્રમનું ગંભીર ગાન છે. મહાન યતિ હેમાચાર્યના

મૂલ્યવાન સંગ્રહમા એક વાર ફરીને આપણે ચક્ષુપાત કરિયે જ્યારે યદ-ચ્છાએ સગૃહીત સુભાષિત આવા રસ પૂરનારા છે, ત્યારે તે સમયનું ઉદ્દેશ-પૂર્વક રચેલુ સાહિત્ય તો કેવુ ઉત્તેજક હશે તે કલ્પના ગમ્ય છે. સંગ્રહમાના થોડાંક વચન આપણે આપણા કાર્યંગર ઉતારિયે છિયે

धवलु विसूरइ सामि अहो गरुआ भर पिक्खेवि ।
हउं किं न जुत्तउ दुहुं दिसिहिं खण्डइं दोण्णि करेवि ॥
भल्ला हुआ जु मारिआ बहिणि महारा कन्तु ।
लज्जेज्जं तु वअंसि अहु जइ भग्गा घरु एन्तु ।
जो विउ कासु न वल्लहउ धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
देण्णिवि अवसर निवडि अहिं तिण सम गणइ विसिट्ठु ॥
अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्व भणन्ति ।
मुद्धि निहालहि गयणयलु कइजण जोण्ह करन्ति ॥
महु करन्त वे दोसडा हेल्लि म झङ्खहि आलु ।
देन्तहो हउं पर उव्वरिअ जुज्झन्त हो करवालु ॥
जइ भग्गा पारकडा तो सहि मज्झु पिएण ।
अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारि अडेण ॥
पुत्तें जाएं कवणुगुणु कवगुणु कवणु मुएण ।
जा बप्पीकी भुंहडी चम्पिज्जइ अवरेण ॥
महु कन्तह गुट्ठट्ठिअहोकउ झुम्पडा वळन्ति ।
अह रिउरुहिरें उल्हवइ अह अप्पणें न भन्ति ॥
सरिहिं न सरेहिं न सरवरेहिं नहि उज्जाण वणेहिं ।
देस रवण्णा होन्ति वढ निवसन्तेहिं सुअणेहिं ॥
हिअडा जइ वेरि अ घणा तो किं अब्भि चडाहुं ।
अम्हाहिं बे हत्यडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥
पाइ विलग्गी अन्त्रडी सिरु ल्हसिउ खन्धस्सु ।
तो वि कटारइ हत्थडउ बलि किज्जउं कन्तस्सु ॥

આ યુગના પૂર્વ ભાગમા સસ્કૃત અલકાર પ્રસ્થાનની અસર અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપર થતી જોવામા આવે છે.

અલંકાર પ્રસ્થાનની અસર

સમસ્યાપૂર્તિ શ્લેષ આદિ સભારજની કવિતા અને શુભાષિતના મુક્તક આ સમયમા સંસ્કૃત ની પેઠે અપભ્રંશમાં પણ રચાય છે એ યુગના ઉત્તર ભાગમા

રજપૂત રાજ્યની અવનતી થાય છે ને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના યુગમાં તો દેશ પરચક્ર નીચે કચરાય છે પરંતુ પેશવાઈનું લોપ થયા છતાં પેશવાઈએ આપેલો વેગ મરાઠી સાહિત્યમાં જેમ ટકી રહેલો જોઈયે છીયે,

મધ્ય યુગમાં પુર્વ યુગનાં આંદોલનો તેમ રાજ્યની ઉથલપાથલ થયા છતાં પણ ગતરાજ્યના સમયનો વેગ આ મધ્યયુગના આરંભમાં કેટલોક વખત ટકી રહે છે અને **નરસિંહ**, **ભાલણ** અને **પદ્મનાભ** જેવા કવિરત્ન પાકે છે, પરંતુ તેમની કવિતાનો પ્રવાહ જુદે માર્ગે વહે સ્વતંત્ર **નાગર** કવિ નાતજાતની છે અને આનકારિની મર્યાદા ઉલ્લંઘી પ્રત્યગ્દ્રષ્ટિથી રાસલીલા અને દાણલીલામાં ભાગ લેતો ભક્તિ શૃંગારના ઉન્નત પ્રદેશમાં સ્વચ્છંદ ઘુમે છે, વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કવિ **कादम्बरी** ને **भागवत** દેશીબદ્ધ ગૂજરાતીમાં **संस्कृत**માંથી ઉતારી પોતાની રસવૃત્તિનો વેગ શમવે છે, ને આશ્રિત નાગર કવિ આશ્રયદાતાના પૂર્વજના પરાક્રમનું યશોગાન ગાઈ હૃદયમાં ઠલવે છે મધ્યયુગના બીજા ગણાવવા જેવા સમર્થ લેખક છે નહિ ભોગ ભાગે સ્થુળ ધર્મ બુદ્ધિ તૃપ્ત કરવા **મહાભારત** **રામાયણ**ના અને ન્હાના મોટા આખ્યાનોના જોડકણા જોડાયના આ સમયમાં મળી આવે છે, અથવા તો સમાન્ય જન સમાજની વિનોદવૃત્તિ સંતોષના વાર્તાઓ ગદ્ય ને પદ્યમાં લખાયલી જોઈયે છીયે **ભાલણ**સુત ઉદ્ધવ **વાલ્મીકિના** **रामायण**નું પ્રતિબિંબ ઉતારે છે **વીરસિંહ** **નાકર** પુરાણીના મુખે સંસ્કૃત કથા સાંભળી માણભટ્ટોના ઉપર ઉપકાર અર્થે પુણ્ય બુદ્ધિથી **भारतना** પર્વો ઘડે છે એ ધર્મ ગહિના પાછળ બહુ કથાભટ્ટો યુગમાં જડી પડે છે વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, દેવીદાસ, મુરારિ, શ્રીધર આદિક કથકોના આખ્યાનોની ને કથાઓની ધર્મમદ નિસરન પ્રગતમાં ખપતી પુષ્કળ થાય છે બોરસદ પરગણાનો વસ્તો

મધ્ય યુગનું ધર્મમય આખ્યાન શૈલીમાં વાર્તાની વિનોદ શૈલી મેળવી **સુબોધજીવક સાહિત્ય.** **શુકદેવ**-આખ્યાન રચે છે નાગર વચ્છરાજ જેને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય **વીરજી** સુરેખાહરણના આરંભમાં સ્મરે છે, તે સ્રી ચરિત્રની વાર્તામાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું ગૂઢ રૂપક સમાવે છે જૈન યતિ **નેમવિજય** ધર્મ અને આચારના ઉપદેશ અર્થે અદ્ભુત કથનનો ઉપયોગ કરે છે એ લેખોની કૃતાર્થતા જમાનાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની સાથે સાહિત્ય વૃક્ષના મૂળ સજીવન રાખવામાં સમાપ્ત થાય છે સારસ્વત પ્રસાદ જે પંદરમા શતકમાં પવિત્ર દર્શન દેઈ સોળમા અને

સત્તરમા શતકમાં સોસાઈ સોકાઈને ન છતો જેવો થઈ ગયો હતો, તે અઢારમા શતકમાં પાછો વિસ્તારથી જોસભેર પ્રગટ વહેવા માંડે છે.
આદિ કવિની રસદ્રષ્ટિ ને તત્વદ્રષ્ટિ વિભક્ત થઈ
વ્યક્તિના પ્રતાપથી પ્રેમાનંદ અને અખામાં સંક્રાંત થઈ. એકે પોતાની સજીવન રહેલાં મુળ નવું જીવન પ્રેરનારી વાણીથી નૂતન રસિક મંડળ
નવપલ્લવ થનાં ઉભું કર્યું અને તેમાં પોતે તારામંડળમાં ચંદ્રવત સુધા સીચતો પ્રકાશ્યો. નાગર ગુરથી ભાષા ભક્તિનો મંત્ર પામી પ્રવૃત્તિનાં પ્રચંડ આંદોલને તેણે સાહિત્યને અનેક દિશામાં અપૂર્વ વેગથી બદલાવ્યું. સંસારીક જીવોનાં પ્રપંચ અને ક્ષુદ્રતાથી સંસાર જેને નીરસ લાગ્યો હતો, એવો બીજો અકવિ મનાવામા માન
ગણતો જ્ઞાની કવિ નિઃસંગ રહી અચળયો રસ ચળ-
સાહિત્યના સુકવણા- વામાં ઉઘક્ત રહ્યો અરાઢમા શતકમાં ભાલણના સાહિ-
માં એક અમરવેલ ત્યરસિક શ્રોતાને સ્થાને વાર્તાના ચમત્કારના જોગી શ્રોતાજ હતા. એગની રુચીને પોષતુ વાર્તા સાહિત્ય જેનાં મૂળ નેમવિજય વચ્છરાજ વગેરેએ સજીવન રાખ્યાં હતાં, તે રખી-દાસના સીહુજના ચોરાગાં વિસ્તાર પામ્યું. ઓગણીસમું શતક શમગય દુર્બળ સાહિત્યનું છે. તેમાં ઘણે ભાગે ભજનિયાં ને વૈરાગ્યનાં પદ સાહિ-ત્યની પાનખર ઋતુનાં શુષ્ક પત્રવત જ્યાં ત્યાં પથરાય છે. દેશમાં અવ્ય વસ્થા એક છેડેથી બીજે છેડે મચી રહે છે. અશાંતિને લીધે વ્યાપાર અટકી પડે છે. લડાયક ધાડાના ત્રાસથી ખેતીવાડીને ભારે ધક્કો પહોંચે છે. ઉન્નત ભાવના સમર્પનાઈ ધર્મચૈતન્ય ઉપશાંત છે. ગુરૂકુળમાં કેળવ-ણીનો પ્રચાર બંધ પડ્યો છે. એવા સંકટના સમયમાં કરતાલ વગાડી ભજન કીતન ગાઈ અશ્વાસન આપનારા ધુટિયો ભગત, નિરાત ભગત રણછોડ ભગત, તથા ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિના મુળ બાળી નાખનારા વૈરાગ્યનો બોધ આપનાર નિષ્કુળાનંદ, કેશવદાસ, અલખ બુલાખીરામ જેવાની પદરચનાનોજ વિકાસ થવો શક્ય છે, સાહિત્યના આ સુકવણામાં એકજ વેલી નવપલ્લવ રહી નયનને અને હૃદયને ઠારે છે. તે નર્મદાને તટે ઉદ્ભવી છતાં અન્ય દેશકાળનું પાણી પી ફુલીફાલી જણાય છે. નરસિંહ, ભાલણ ને પ્રેમાનંદનો ઘટ્ટ પરિચય દયારામભાઈની વાણીમાં જોઈયે છિયે; પણ એ ફક્કડ કવિ કોઈનો દેવાદાર રહ્યો નથી. મહેતાને નામે નવાં પદ જોડીને, ભાલણની દશમલીલાનો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કરીને અને

પ્રેમાનંદના ઓખાહરણમા ભાગેભાર ઉમેરો કરીને દયારામે અલ્લીઆણુ વાળી દીધુ જણાય છે. પાછલા સાહિત્યનું સક્ષિપ્ત સમાલોચન અહિં પુરૂ થાય છે. શુક્લપક્ષની અષ્ટમીએ ચંદ્રનુ અર્ધુ બિંબ તેની પુંજથી અજવાળીને સુધાથી સીંચી પ્રકૃતિદેવી બાકીના મડળની ઉજ્જ્વળ રૂપરેખાજ દોરે છે, તેમ આ સાહિત્યના સુધાનિધિના બિંબનું પ્રતિબિંબ પણ અહિં અધુરૂંજ દોર્યું છે. પહેલી પાચ સદીનું સાહિત્ય સંગ્રહાયું નથી–શોધાયુ જ નથી. બીજી પંચશતીના પણ ઉત્તમોત્તમ ગ્રથો હજુ પ્રકાશમાં આવવા બાકી છે નરસિંહનો સહસ્ત્રપદી રાસ પુરો ઉપલબ્ધ નથી **ભાલણનું** **રામ**બાલચરિત ત્રુટિતજ મળ્યુ છે. એનો દશમસ્કધ પ્રકાશકની રાહ જુએ છે. પ્રેમાનંદના ત્રણજ નાટકો છપાયા છે. બીજા આઠ ક્યા છે ? ક્યા છે એના લાખ લાખ પુરના ત્રણ કાવ્યો ? ક્યા **પ્રથીરાજરાસા**ને ટકોર મારતુ વલ્લભે વખાણેલુ કર્ણચરિત્ર ? એ વલ્લભના નવે રસના નોખા નોખા કાવ્યો પણ બધાં પ્રસિદ્ધ થયા નથી. પિતાને પરિતોષ પમાડનારી કૃષ્ણ-વિષ્ટિ પણ શોધી કઢાઈ નથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં અત્યંત ઉપયોગી વલ્લભકૃત પ્રેમાનદ કથા પણ પ્રકાશમા અણાઈ નથી. જેટલુ સાહિત્ય બહાર પડ્યુ છે, તે અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના મુકાબલામા થોડું છતાએ મગરૂરી ઉપજાવનારૂ છે, **નરસિંહ** મહેતાના ગોવિંદ ગમન, સુરત સંગ્રામને ચાતુરીમા પર્યેષક હૃદય ગાઢપણુ આર્દ્રાર્દ્ર ભક્તિરસના પારદર્શક પટો ઉકેલે છે. **ભાલણ**ની રામકૃષ્ણની બાળલીલામા રસિક હૃદય **વાત્સલ્યભાવ**ની સુઘડતા જુએ છે. પદ્મનાભના પ્રબળની કવિતા વાચી ઉત્સાહશીલ હૃદય ઉછળ્યા વગર રહેતું નથી ભાગ્યભક્ત પ્રેમાનંદની વાણીની તો વાતજ શી કહેવી ? એના અભિમન્યુ આખ્યાનના વીરરસથી **નાંદોર** દરબારમા રજપૂત સામંત વીરહાક કરી ઉઠયો હતો એના નાટક **સંસ્કૃત** નાટકોની સમોવડી કરે એવા છે એનુ માંધાતા આખ્યાન વાચી હાલકા મનુષ્યને પણ હસવુ દાબી રાખવુ મુશ્કેલ પડે એમ છે એના પુત્ર વલ્લભની બાનીનો ઝોક કોઈ ઓરજ છે પ્રેમાનદના મંડળના વૃદ્ધપ્રસાદ કવિ દ્વારકાદાસના વચનો રોમેરોમ રસ ઉભરાવે છે દયારામ આદિ શૃંગારી કવિની ગરબીઓ લાખોને અદ્યાપિ પણ ભક્તિમાને શૃંગારમા લીન કરી નાખે છે.

કાવ્ય માર્ગમા જુનું સાહિત્ય પરાક્રમી બન્યુ છે ખરુ પણ કાવ્યમાજ સાહિત્યની પરીસમાપ્તિ થતી નથી કાવ્યસાહિત્યમા

નૂતન સાહિત્યમાં પારસી, મુસલમાન સહોદરની સહકારીતા અપેક્ષિત છે.

પણ કાલિદાસની સુઘડતા અને શેલી ટેનીસનની ઉન્નત પ્રતિભા, મિલ્ટનની પ્રૌઢતા અને શેક્સપી અરની સર્વદેશી શક્તિના આવિર્ભાવ હજુ અપેક્ષિત છે, તેની સાથે કળાવિધાન અને શૈલી પણ ઘડાય તે અપેક્ષિત છે એ સાહિત્ય મોટા ભાગે પુરાણમૂલક છે, તે સંસારસુધારક થવું પણ ઈષ્ટ છે બીજા સાહિત્યના ભાગો તો ઘણે ભાગે અપૂર્ણજ છે કવિ નર્મદાશંકરના સમયથી ગદ્ય કંઈક ખેડાવા લાગ્યું છે ચરિત્રનિરૂપણ તરફ પણ કંઈક લક્ષ દોરાયું છે સંગીતકળા સંબંધી કંઈક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું છે પણ હજુ ઘણું બાકી છે બંગાળી ને મરાઠી સાહિત્યના મુકાબલામાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પશ્ચાત છે એના સર્વદેશી વિકાસનો આધાર ગૂર્જર ભુમિના પુત્રો હોવાનું અભિમાન ધરાવનાર ઉપર છે સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં જાતિનો, જ્ઞાતિનો, ધર્મનો, કર્મનો કે વર્ણનો ભેદ નથી હીંદુ પારસી, મુસલમાન સર્વે જેમની જન્મભાષા ગૂજરાતી છે, જેમના શિક્ષણનો પાયો ગૂજરાતીમાં નંખાયો છે ને જેમનો વ્યવહાર મોટેભાગે ગૂજરાતીથી ચાલે છે તે પછી પારસી હો હીંદુ હો કે મુસલમાન હો સૌએ સહોદર છે બધાની ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સહકારિતા અપેક્ષિત છે એક વખત સમશેર બજાવવામાં આગળ પડનાર મુસલમાનભાઈઓ કલમપેશીમાં પાછળ પડવું યોગ્ય નથી જૂની હીંદીના શણગાર રૂપ **પદ્માવતિ** નામે વાર્તા કાવ્યનો કર્તા મુસલમાનજ છે મુસલમાન રાજ્યકાળમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવા મુસલમાન કવિઓ અનેક થયા છે હાલ પણ ઉત્તરમાં મુસલમાન શાયરો મશહુર છે જે લાભ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો હિંદીને આપે છે તે લાભની ગૂજરાતી ભાષા પણ અહિંના મુસલમાનભાઈઓ પાસેથી આશા રાખે તે બરહક છે હિંદુસ્તાનની ગાયનકળા મુસલમાન ઉસ્તાદોએ ખીલતી સજીવન રાખી છે

એવીજ ઉમ્દા ગૂજરાતી સાહિત્ય ખીલવવામાં આપણે તેમની માગીયે છિયે આપણા ઉત્સાહી પારસી બંધુઓ તો સાહિત્યક્ષેત્રમાં આગળજ છે એમના અગ્રેસર લેખકોએ મરહૂમ કવિ દલપતરામે ગુજરીવાણી વિલાપમાં સુરતું આળ ઓઢું પાડ્યું છે તેમ છતાં ઘણા મલબારી, ઘણા તારાપોરવાળા, ઘણા ખબ

સાહિત્યમાં ભાષાની વિશુદ્ધિ અને એકતા

ગદાર, ઘણા વાયુચક્રવાતો ચર્ચનાર, ઘણા ઈજીન આદિની તવારીખ લખનાર, ઘણા આરોગ્ય અને વૈદ્યકશાસ્ત્રનું ઉપયોગી જ્ઞાન દેનારનાર, ઘણા દેશપરદેશના ગમુજી એહવાલ આપનારની સાહિત્યોપાસક ટોળામાં ભરતી કરવાને અને ભાષાની એકતા જાળવવાને જરૂર છે પારસીભાઈઓ ઈંગ્રેજીમાં કાંઈ નિયત મેળવવા જે મહેનત લેછે તે મુબારક છે. પણ તે મહેનતના ફળરૂપ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ગુજરાતી બોલનારી સર્વ આલમ એક સરખીરીતે લઈ શકે એટલા માટે પારસી બોલીમાં નહિ પણ ગુજ-**રાતી ભાષામાં** તેમના હાથે ગ્રંથો લખાવા ઈષ્ટ છે અમુક ભાગની કે અમુક કોમની બોલીમાં ગ્રંથ લખાવાથી ભાષાની વિશુદ્ધિ જળવાતી નથી, લેખકટોળામાં ફુટ પડે છે, ને લેખનો લાભ સમસ્ત મંડળ લેઈ શકતું નથી આથી સાહિત્યની ભાષાની એકતા અને વિશુદ્ધિ જાળવવા હમેશાં સુધરેલા દેશોમાં લેખકો પોતેજ ભાષા પ્રત્યેની પૂજ્યબુદ્ધિથી, સાહિત્ય પ્રત્યેના ગૌરવથી, અને સ્વબંધુ પ્રત્યેના પ્રેમથી કાળજી રાખતા જોવામાં આવે છે બ્રિટિશ દ્વીપોના એક ભાગનો હો કે બીજા ભાગનો, દેશી હો કે વિદેશી, યુરોપને અમેરિકાનો હો, એશિયા ને આસ્ટ્રેલિયાનો, ગોરો હો કે કાળો, જે કોઈ લેખક ઈંગ્રેજીમાં ગ્રંથ લખવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે (King's English) એટલે રાજરૂઢ ઈંગ્રેજીમાંજ લખે છે પારસી બોલી મુકી રૂઢ ગુજરાતી ભાષા વાપરવી કંઈ પારસીભાઈઓને મુશ્કેલ નથી જે વાચનમાળા હિંદુ મુસલમાનો શીખે છે, તેજ પારસીઓ શીખે છે એ વાચન માળાથી સુરતી બોલીનું સુરતીપણું અને કાઠીયાવાડી બોલીનું કાઠીયાવાડીપણું ગયું છે એ વાચન માળામાંથી કેળવાયેલા પારસીઓની પારસી બોલીનું પારસીપણું ઘણે ભાગે ઘસાયું છે પારસીઓમાં મગરૂર થવા જેવું એ છે કે સ્ત્રી શિક્ષણનો બહુ સારો ફેલાવો છે પારસી બાળકીઓ અને હિંદુબાળકીઓ એકજ વાચન માળા વાંચે છે આ જોતાં સામયિક અને નવું સાહિત્યમાં પારસી બોલીના આયુષનો વરતારો ટુંકો જણાય છે પણ એ વરતારો સાચો પાડવાનું પારસી લેખક ગણના હાથમાં છે પારસી રોજીંદા પત્રોના માલીકોના હાથમાં છે, **જ્ઞાન પ્રસારક** સભા જેવી સંસ્થાઓના હાથમાં છે આશા છે કે કેળવાયેલા ઉત્સાહી પારસીભાઈઓ જમાનાના ઝોકને માન આપશે

પારસીભાઈઓ રૂઢ ગુજરાતી ભાષા વાપરતા થાય, તેની સાથે ગુજરાતી ભાઈઓએ પણ સાહિત્યની દિશામાં એક અગત્યનો

ધર્મ રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો સમય ગયો છે.

ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કેવળ પૌરાણિક (Mythological) સાહિત્યને પડખે શુદ્ધ સંસારી સાહિત્ય તેમણે મેળવું જોઈએ, જેમાં પૌરાણીક કથાઓથી અતવ્દય પારસી અને મુસલમાન ભાઈઓ સુરખો આનંદ લેઈ શકે. આની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો સમય વીત્યો છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વ ઉપદેશ સર્વ જ્ઞાન આપવાનું દ્વાર ધર્મ હતો, પ્રતીતિ શ્રદ્ધાને પ્રીતિ ઉપજાવનારો માર્ગ દેવ કથા હતી, રૂચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર અદ્‌ભુત કથન હતું. સમયબળને અનુસરી આરોગ્ય સંરક્ષણાર્થે સ્નાન શૌચાદિના સામાન્ય નિયમ ધર્મનું અંગ બન્યા; દેશાટનનો લાભ આપનારૂં તીર્થમહાત્મ્ય શત શાખાએ વિસ્તર્યું; નીતિનો બોધ દેનારાં અનેક અદ્‌ભુત ઉપાખ્યાનો ઉદ્‌ભવ્યા; અને જ્ઞાન અને નિર્વાણનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મૂકનાર ઐતિહાસિક બુદ્ધ ભગવાન ઈશ્વરાવતાર બન્યા. એ જમાનો આજ નથી. જુના જમાનાએ **શીલવતીના રાસને** અને રૌપદર્શિકાને જન્મ આપ્યા, તો નવો જમાનો સરસ્વતીચંદ્રને અને કાન્તાને જન્મ આપે છે. ભૂતકાળમા વ્યક્તિની સ્તુતિના રાસા અને પ્રબંધો રચાતા, તો વર્તમાનકાળમાં સામાજીક સ્થિતિના ઈતિહાસ લખાય છે. પ્રાચીન યુગમા ધર્મના સંરક્ષાર્થે સાધુઓના મહાન્ સંઘો મળતા, ત્યારે અર્વાચીન સમયમાં નાગરી પ્રચારિણી સભા, એક લિપિ પ્રચારિણી પરિષદ, સાહિત્ય પરિષદ જેવા મંડળ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના સાહિત્ય સર્વ-માન્ય કરવા, પોતાની ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય સંગ્રહવા, પ્રવર્તમાન સાહિત્યનો સર્વતોમુખ વિકાસ સાધવા સ્થળેસ્થળે મળે છે.

પૂર્વનું ઉત્તેજક અને પશ્ચિમનું પોષક સાહિત્ય.

આવા મેળાવડાનું સાર્થક્ય ક્યારે કે જ્યારે આશ્વિનોએ ચ્યવન ભાર્ગવમા નવું જીવન પ્રેર્યું હતું તેવું નવું જીવન વૃદ્ધોમા પ્રેરાય, અને રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના સહચર્યમાં રામલક્ષ્મણ જેમ વીરચર્યામા ઉદ્યુક્ત થયા તેમ યુવકો પોતાનુ પરાક્રમ પ્રકાશવા પગભર થાય. આરંભ મહાન છે. ખંડેર ફરી વસાવવાના છે, ઉજ્જડ પ્રદેશ આબાદ કરવાનો છે, નવા થાણા નાખવાના છે, આપણને ગુગળાવી નાખતી આલંકારિકોની કીલ્લેબંદી આપણે તોડી પાડવાની છે, સાહિત્યના ઉદ્યાનમા જડ નાખી વધેલા નિંદ્ય રોપાઓ નીંદી કાઢવાના છે, ભયંકર

પ્રાણીના આશ્રયભૂત ઝાડી સાફ કરવાની છે, તૃષા છીપાવનારાં જળાશયો ખણવાનાં છે. આબાદી વધારનારી ન્હેરો ખોદવાની છે, ઉત્પન્નની આપલે સરળ કરનારા માર્ગો ઉઘાડવાના છે. આ કામમાં આપણા પૂર્વજો પીઠ પુરી રહ્યા છે. કાવ્ય ક્ષેત્રમાં નવો વિજય મેળવવાને આદિકવિ વાલ્મીકિ આપણને કોકિલકંઠથી તેડે છે. આર્થિક વિદ્યાઓને પુનરુજ્જીવન આપવાને આરણ્યક પાલકાવ્ય હસ્તીના નિર્ઘોષથી પુકારે છે. કુમાર સુકળાઓને ખીલાવવાને વીણા સારતા નારદ સાથે નાટ્યમુનિ ભરત સંજ્ઞા કરે છે. રસાયનાદિક વિદ્યાનો રાગ જગાડવાને વીતરાગ નાગાર્જુન પ્રબોધે છે. સાહિત્યના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાના પ્રયાસમાં સહાયભૂત થવા અનેક અક્ષરદેહધારી સાહિત્યવીરો વ્યૂહબદ્ધ આપણી પીઠે તત્પર ઉભા છે, જેઓમાં આપણા માજી પ્રમુખ માગ મુકાવી મોખરે આવી ઉત્સાહપૂર્ણ મુખમુદ્રાથી આપણને ઉત્તેજે છે. વળી આ તરફ આપણા મહાન રાજ-કર્તા આપણને આગળ દોરવા સન્મુખ તૈયાર છે. બેકન ને સ્પે-સરની સરદારી નીચે તત્વક્ષેત્રમા ઘુમો. શેકસપીયર, મિલ્ટન અને ટેનીસનની સહાયતાથી કાવ્યક્ષેત્રમા આગળ ધસો. પોપ, ગ્રિમ અને મેક્સમુલરના અગ્રેસરપણામા શબ્દવિદ્યા અને પૈરાણુ વિદ્યાના અજાણ્યા પ્રદેશ સર કરો. આ અને બીજા વિષય હાથ કરવામા સાહાય્ય આપવા પશ્ચિમના વિરોની સેનાઓ સજ્જ જ છે. વિજય મેળવવામાં કોઈનો પ્રતિરોધ નથી. પ્રતિરોધક કહીયે, તો, તે આપણું આલસ્યજ છે, આપણો પ્રમાદજ છે, આપણી કર્તવ્ય વિમુખતાજ છે, આપણી હૃદય બીરુતાજ છે, આપણો અનુત્સાહજ છે. આલસ્ય મરડો મા, આલસ્યનેજ મરડી નાંખો. પ્રમાદ ખાઓ મા, પ્રમાદનેજ ખાઇ જાઓ. પ્રવૃત્તિ ધર્મની ભગવદ્દગીતાપનિષદનો નિત્ય પાઠ જ્યા થાય છે, ત્યા અનુત્સાહ ક્યાથી, હૃદય ભીરતા શી, કર્તવ્ય વિમુખતા કેવી ? જેના મનમા રાષ્ટ્રને પ્રબોધવાની ઉર્મિ છે, તેને ઉંઘ-વાનું નથી; જેના મગજમા કંઈ નવું ઉત્કર્ષક કહેવાની પ્રેરણા છે, તેને મૌન ધારવાનું નથી; જેની પ્રતિભામાં વીજળિક શક્તિના અંશ ઝણઝણે છે, તેને જડવત બેસી રહેવાનું નથી. આપણામાં સમર્થ નરનો તોટો ન હોવો જોઈએ. પ્રતિવર્ષ આપણા શારદાપીઠમાથી પદવીધારી નરો સંખ્યા-બંધ બહાર પડે છે. આ આપણા વીરો શુ નિર્વીર્ય છે ? નહિજ નહિ. ત્યારે શુ એમ છે કે કોઈ પૂછે તો જ સહદેવ જોશીની પેઠે તેમના જ્ઞાનનો તેઓ આપણને લાભ આપે ? નાના, તેમ ન હોય. ત્યારે તો

આપણા શારદા-પીઠના પદવીધારી નરો.

એકજ દિશામાં તર્ક દોડે છે. સીતાજીની ભાળ કાઢવા નીકળેલા મહાવીરો અરણ્ય ને પર્વત ઓળંગતા ઓળંગતા દક્ષિણ મહાસમુદ્રને તીરે જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે નલનીલ સાથે હનુમાન પણ શોચ કરવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું ? આ મહા સમુદ્ર શે આળંગાય ? તે ક્ષણે વિચક્ષણ જાંબવાને મારુતિને તેમના સામર્થ્યનું સ્મરણ કરાવી ઉત્સાહ પૂરતાં વચનથી કહ્યું કે ".કવિરાજ ! તમે પણ આમ શોચ કાં કરો છો ? તમારે તો આ મહાસમુદ્ર ગોષ્પદ માત્ર છે." આવી કોઈ જાતની સ્મૃતિ આપણા શારદાપીઠના વીરોને આપવાની જરૂર હોય તો કોણ જાણે ? એમનામાં નિગૂઢ સામર્થ્ય છે. એઓ ચાહે તો, એક વખત મહાન્ શંકરાચાર્યે આકાશ માર્ગે ચાલી જતી સરસ્વતીને યોગબળે આકર્ષ્યાનું કહેવાય છે, તેવી રીતે આ વીરો પણ દ્વીપાંતરમાં જઈ વસેલી સરસ્વતીને અને તેની પૂઠે લક્ષ્મીને પણ એમની વિદ્યાના બળે આકર્ષી લાવે. જે પશ્ચિમમાં છે ને પૂર્વમાં નથી, એવું કેટલું બધું તેઓ અહિં વસાવી શકે એમ છે ? બાળશિક્ષણ, સાર્વજનિક આરોગ્ય, પ્રતિનિધિસત્તાકરાજ્ય આદિ ખાસ પશ્ચિમનાજ કહેવાતા વિષયમાં કેટલું ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાનું તેમને સહજ છે ? પશ્ચિમના જનસમાજમાં ઉદ્ભવ પામેલી હિતકારક યોજનાઓ આ દેશના જનસમાજને અનુકૂળ કરવાનું એમનાં અવલોકન અને અનુભવની સત્તાની બહાર નથી. રસાયનવિદ્યાનો ઉપયોગ અપવાદભૂત પ્રો. ત્રીભોવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર તેમના શિષ્યો સિવાય કેટલાએ ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિમાં કર્યો ? પ્રાચીન મહાકવિની સૃષ્ટિનાં ભવ્ય ચિત્રોનો ઉપયોગ સદ્ગત ચિત્રકાર રવિવર્મા ઉપરાંત કેટલાએ હૃદયદ્રાવક ચિત્રકળાની ખીલવણીમાં કર્યો ? મિલ, ફોસેટ ને સિજવિકના લેખનું રટણ કરી મી. રાનડે કે સર ફીરોજશાહ. ઓ. મી. ગોકળદાસ કે મી. ગોખલે જેવા અથવા તો દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેશાઈ કે ઓ. મી. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ જેવા આર્થિક પ્રશ્નોના ચિંતક કેટલા ઉભા થયા ? ઇંગ્રેજીનો અક્ષર પણ ન ભણનાર સદ્ગત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી શોધખોળમાં યુરોપિયન શોધકોની દમોદમી કરે, એક પરીક્ષા પસાર ન કરનાર રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલ. સી. આઈ. ઈ. શહેર સુધારાના અટપટા સવાલોનો નિર્ણય આણે, મધ્યમ દરજ્જાની કેળવણી ધરાવનાર સદ્ગત દી. બા. મણિભાઈ જસભાઈ સ્ત્રી કેળવણીનો વિષય હાથ લે, અને આપણા પદવીધારી બંધુઓ તેમાં ચંચુપાત પણ ન કરે એમ કાંઈ હોય ? સદ્-

ગત ગ. સા. મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ હરકોઇને જેવું આવડે તેવું લખનાને પ્રેરતા. તેમને કોઈ ન આવડવાનું નામ દેતું તો તેઓ ભાર દઈને કહેતા કે, " ન કેમ આવડે? લખો એટલે આવડશે " માટે આ બંધુઓ પ્રત્યે એટલુંજ કહેવું છે કે શરમાઓ નહિં, સંકોચ ખાઓ નહિ, પોતાને તુચ્છ લેખો નહિ. તમારી પાસેનું મૂલ ન થાય એવું ધન છે. તમે તેને અનુભવથી ઓળખાવો, તમે તેને અવલોકનથી ખીલાવો, તમે તેને ઉપયોગથી બહુનાવો, ને પછી એ ધન તમે તમારા ઓછા ભાગ્યશાળી અશિક્ષિત અથવા અલ્પશિક્ષિત બંધુઓને આનંદકારદાયક થાય એવા રૂપમાં આપો. આપણું લખાણ નામ અમર કરે એવું ન હોય તેની પરવા નહિં. કીર્તિ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રવર્તક તત્વ નથી. પ્રવર્તક તો કર્તવ્ય છે. **કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ કર્તવ્યમાંજ છે.** તેનો કર્તવ્યથી ભિન્ન અન્ય ઉદ્દેશ છે નહિં. માતાપિતા સંતાનને ઉછેરે છે, રાજા પ્રજાને પાળે પોષે છે, શ્રીમાન અનાથની સંભાળ લે છે, શેરીમાં રમતા ન્હાના બાળકને રસ્તે જનાર ગાડીઘોડાના ઝપાટામાંથી ઉગારી લે છે, ને નદીમાં તણાતાને તરી જાણનાર તારે છે. એ પ્રત્યેક પ્રત્યેકનું પોતાનું કર્તવ્ય છે, ને તે કરે છે. કરનાર સ્વધર્મ બજાવે છે એજ એનું ગૌરવ છે. ન કરનાર સ્વધર્મમાં ચુકે છે ને દોષિત થાય છે.

આપણા શિક્ષિત મહેતાજીઓ.

પદવીધારી સુશિક્ષિત પુરુષો મોટાં શહેરોમાં વહેંચાયલા છે, પણ શિક્ષણશાસ્ત્ર ને શિક્ષણકળાના પ્રમાણપત્ર ધારણ કરનાર ગુજરાતી મહેતાજીઓ બધા દેશમાં ફેલાઈ ગયેલા છે. તેમનો અવકાશનો સમય જે તેમને ગામડામાં ભારે પડતો થઈ પડે છે ને જે તેઓ હલકી ખટપટ કે તુચ્છ કાગભારમાં ગુમાવે છે, તેનો તેમના પોતાના હિતને માટે ને તેમના બંધુઓના હિતને માટે સદુપયોગ કરવા ધારે, તો અનેક માર્ગ છે. જૂના સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવાની, સમાજના આચાર વિચારનું અધ્યયન કરવાની, મનુષ્ય કુળની ખાસિયતનું અવલોકન કરવાની, જે મંડળમાં તેમનું જીવન નિર્માયું છે તેમને જ્ઞાન અને સાહિત્યનો રસ લગાડવાની, તેમની વૃત્તિઓ કેળવવાની, તેમને ઉચ્ચ ભાવનાઓ અર્પવાની અને તેમને સર્વ પ્રકારે પોતાની વિદ્વાનો, શક્તિનો અને સુહૃદયતાનો લાભ આપવાની તેઓ અસાધારણ અનુકુળતા ધરાવે છે. બાળકેળવણી એતો તેઓ જે વેતન ખાય છે તેનો બદલો છે. જન સમાજના શિક્ષિત

સામાજીક તરીકેના નિજ કર્તવ્યનો તેમાં સમાસ થઈ જતો નથી કુટુંબમા રહી સેહૃદ્‌ભાવની ઉપેક્ષા કરે તે સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેવી રીતે સમાજમા રહી સમાજક બંધુઓ પ્રત્યે બંધુકૃત્યમા જે પ્રમાદ કરે છે તે જનસમાજનો દેવાદાર રહે છે અને સર્વ સમાજના પરમ અધ્યક્ષ જગદીશ્વરનો અપરાધી બને છે જનસમાજ એક સહકારી સંસ્થા છે એ સંસ્થાના સહકારધર્મથી શિક્ષિત સુશિક્ષિત સાધન સંપન્ન ને સાધનરહિત એક સરખા બંધાયેલા છે

સાધન સંપન્ન બંધુઓ અને સાહિત્યપીઠની યોજના.

સ્વાગત મંડળના ઈતિહાસરસિક અધ્યક્ષ શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી શોધખોળમા અને ઈતિહાસિક સંગ્રહમા પોતાની સમૃદ્ધિનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ, શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર કાવસજી જહાંગિર, શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતા વિગેરે મુંબઈના ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોની ઉદારતાની પિછાન આપવી તે સૂર્યચંદ્રને ઓળખાવવા જેવું ગણાય તેમણે કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ માટે બહુ કર્યું છે પણ સાહિત્યની સેવામા પોતાનું સર્વધન સમર્પનાર તે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છેવટની વારસદાર કરતી જનાર તો સુરતના સદ્‌ગત શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ જ છે સાધનરહિત બંધુઓને માટે સાધન સંપન્ન ગૃહસ્થો પુસ્તકશાળા ને વાચનશાળા ઉઘાડે છે, તેને માટે તેમને અભિનંદન આપું છું તેની સાથે પુસ્તકશાળાનો પુસ્તકસંગ્રહ મૂલ્યવાન બનાવવા અને વાચનશાળાનું વાચન વજનદાર કરવા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા સંયુક્ત ભંડોળ ઉભું કરવાની તેમને વિનંતિ છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનં પ્રવૃત્તી તેના બંધારણને લીધે એક દેશી છે ફાર્બસ સભાની પ્રવૃત્તિનં દિશા કંઈ ભિન્ન છે પરંતુ તે પણ સર્વતોમુખ નથી સાહિત્યસભામા ઉત્સાહ છે ત્યારે સાધન નથી આ ખોટ પુરી પાડવા સર્વતોમુખ ઉત્તેજન આપનારૂં સાધનસંપન્ન સાહિત્યપીઠ સ્થાપવાની જરૂર છે, કે વિશુદ્ધ ભાવનાવાળુ અને ઉપયોગી જ્ઞાનવાળુ અલ્પમૂલ્ય સાહિત્ય એ એક ગામ જ્યા ગુજરાતી નિશાળ હોય ત્યા સહેલ ઢબથી વહેચ સાહિત્યની ગંગા આંગણે આંગણે વહેતી કરે, જે વધારે મૂલ્યના પુસ્તકોનં અવેતન જંગમ પુસ્તકશાળા સ્થાપી સંગીન જ્ઞાનનો પ્રસાર કરે, કે ભાષણોથી ને નિબંધોથી લોકોના હૃદય કેળવે અને સત્પ્રવૃત્તિને સદુપયોગ

જાગૃત કરે, જે સ્વકાર્યરસિક પગારદાર પુરુષો દ્વારા શોધખોળ ચલાવે, ટુંકામા સાહિત્યનુ સંગ્રાહક, સંરક્ષક, સંવર્ધક, પ્રચારક ને અધ્યાપક મંડળી નીવડે, આવા સાહિત્ય પીઠની સ્થાપના લક્ષ્મીના વિશ્રામભુત ઉત્તમ પુરુષોના હાથમા છે.

વાચકવર્ગતરફથી સાહિત્યને આવકારની જરૂર છે.

સાધનરહિત બંધુઓ પણ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે ઘણુ કરી શકે એમ છે. જેમને અક્ષર જ્ઞાન છે તેઓ સારૂં સાહિત્ય વાચે, તે પણ સાહિત્યની એક અંશે કૃતાર્થતા છે; સારા ભાષણોને અને સારા લેખોને આવકાર આપે, તે પણ તેની કદર છે, બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સારાનરસાનો વિવેક કરે, તે પણ ઉત્તેજન છે આટલુ કરે તો વાચનાર કયા છે, સાભળનાર કયા છે, સમજનાર કયા છે, કદર બુઝનાર કયા છે એ જે ફરિયાદ ઉઠાવવામા આવે છે, તે દૂર થાય

સમષ્ટિ શ્રેય માટે વ્યષ્ટિ પ્રવૃત્તિ

આ રીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમા સર્વની પ્રવૃત્તિને સ્થાન મળે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમા કોઇનો બહિષ્કાર નથી સર્વનો સહકારી ઉદ્યોગ સ્વીકાર્ય છે સત્સંગીનું મંદિર જ્યારે બંધાય છે, ત્યારે કોઈ સત્સંગી ઈંટો ઉપાડી કે તગારા વહી શરીર વહેવરાવે છે, કોઈ સત્સંગી પત્થર ઘડે છે, વ્હેરે છે કે કોરે છે, કોઈ ઇમારત આરે છે, તો કોઈ પાયા ખોદે છે, કોઈ ચણતર ચણે છે તો કોઈ ચિત્રનુ કામ કરે છે, કોઈ સર્વના ઉપર દેખરેખનો ભાર ઉપાડે છે, તો કોઈ ખરચનો ભાર માથે લે છે. સર્વ પોતાના ગજા પ્રમાણે કાર્યભાગ બતાવી ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરે છે. એ ન્હાના મોટા સૌએ પુણ્યના સરખા અધિકારી છે સર્વ કર્મના સાક્ષી પરમ પુરુષની દૃષ્ટિમા સૌનો પ્રયાસ સરખો આવકાર પામે છે એ ભારવાહક, એ કર્મકાર, એ શિલ્પી, એ સૂત્રધાર, એ સમવેક્ષક, એ ધનદાતા, સંસારી પાળી કે સાધુ સૌ આ મહાનકાર્યમા પોતાના વ્યષ્ટિજીવનને સમષ્ટિજીવનમા હોમે છે આવી સ્વધર્મપરતા, આવી સમષ્ટિ શ્રેયની ભાવના આપણુ સાહિત્યમંદિર બાંધનાને સરસ્વતીના સત્સંગીઓમા ઇષ્ટ છે કાર્યક્ષેત્ર કયા ન્હાનુ છે? સૌને પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર પ્રવૃત્તિના અનેક માર્ગો ખુલ્લા છે સ્વલક્ષણવતી કવિતા રચવાની પ્રતિભા ધરાવનાર કવિને ઘણા પ્રદેશ અક્ષુણ્ણ છે, તેમાજ તે ઘૂમે એમા સાહિત્યને લાભ છે. જેનાથી

સ્વકલ્પિત લેખ નથી લખાતો, તેને માટે બીજી ભાષામાંથી અનુવાદનો માર્ગ ઉઘાડો છે. કેવળ સ્વભાષાનિષ્ઠ ને સ્વભાષામાં ઘણુંએ કરવાનું છે. અનેક પુસ્તકો ઉધઈ ખાય છે, અથવા પટારામાં કે પોથીમાં અંધારામાં પડ્યા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. લોકગીત, લોકવાર્તા, રાસા ને પવાડા, શિક્કા ને શાસનપત્ર, શિલાલેખો ને પાળિયા, વહી ને દસ્તાવેજો સંગ્રહનારાના પ્રયત્નની વાટ જુએ છે. હૃદયચક્ષુથી જોનાર ને લોકના રીતરીવાજો, વહેમો અને રૂઢ સંસ્કારો અવલોકન માટે તૈયાર છે. વિદ્યાના રસિકને ન્હાનાં ન્હાનાં પ્રદર્શનો માટે સાધનો ચોતરફ વેરાયેલાં છે. પ્રતિમાવિધાન, ચિત્રવિધાન, સંગીત પરિચય આદિ અનેક કળાઓનો નિરાંતે એકાંતમા અભ્યાસ થઈ શકે એમ છે. સરસ્વતીની સેવાના માર્ગ અનેક છે, જ્યારે દેવપૂજનના પ્રકાર આટજ છે. એક એક માર્ગ અનેક ઉપાસકોને યાવજ્જીવ વ્યાપૃત રાખે એવો વિશાળ છે. શ્રદ્ધાળુ સેવકોના લખલૂટ ધર્મદાયનું શ્રીજીના મુખવાસનું તાંબૂલ બને છે. તેમ પણ છે; ને વિદુરની ભાજી તથા સુદામાના તાંદુલ પણ ભગવાનને બહુ પ્રિય છે, તેમ પણ છે. સરસ્વતી દેવીને પણ સર્વ ઉપાસકોની ખરા હૃદયની સેવા સ્વીકાર્ય છે.

અસત્યપ્રવૃત્તિ ને તામસી વૃત્તિ અનિષ્ટ છે.

આ મહાન ઉદ્યોગમાં સંભાળવાનું એકજ છે. અસત્પ્રવૃત્તિ સાહિત્યમાં વર્જ્ય છે, તામસી વૃત્તિ અનિષ્ટ છે, માટે આ પ્રવૃત્તિમય સંસારના સ્વામીનો અનુગ્રહ ઇચ્છી તે પ્રવૃત્તિના પ્રેરકને પ્રાર્થના એટલીજ છે કે,

असतो मां सद्गमय । तमसो मां ज्योतिर्गमय । ओम्
शांतिः शांतिः शांति ।

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

(વિદ્યમાન)

ભિક્ષુ અખંડાનંદજી

[લોકસંગ્રહની દષ્ટિએ સ્વામી શ્રી ભિક્ષુ અખંડાનંદજીની સાહિત્ય સેવા અજોડ છે. પરબ્રહ્મની જોડે તાદાત્મ્ય સાધવાની લગનીવાળા એ આજન્મ વિરાગવૃત્તિધારીએ, ૭ આનાના દેવદારના ખોખાના ટેબલથી શરૂઆત થઇને ગુજરાતને ગામડેગામડે જ્ઞાનથી પરબો પહોંચાડનારી 'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય' જેવી વિસ્તૃત અને માતબર સ્થિતિએ પહોંચેલી સંસ્થાની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ કઈ તાલાવેલીથી, કેટલી તનતોડ મહેનત અને કેવી અદ્દભુત ત્રેવડશક્તિ તથા વ્યવહારકુશળતાથી સાધી એની કથા આ નીચેના રેખાચિત્રમાં નથી. વરસોની સતત લોકસેવા પછી આજ પક્ષાઘાતને લીધે અનિચ્છાએ નિષ્ક્રિય થઇ પડેલા એ લોકસેવકના હાથ તળે તાલીમ પામવાનું સુભાગ્ય આ લખનારને મળ્યું છે, અને કોઈ કાળે એ શ્રમસાધ્ય જીવનની વાત આ પાનાઓ ઉપર આપવાની અભિલાષા છે. પરંતુ તે દરમ્યાન, પ્રસિદ્ધિનો સદા અણગમો સેવનાર એ સાચા સંન્યાસીના પૂર્વજીવનની કથા કહેતું આટલું આ રેખાચિત્ર, એવી જ લાંબી તાલીમ પામેલા ભાઈશ્રી ત્ર્યંબકલાલ શુક્લ તરફથી આપણને મળે છે એ પણ એક મોઘી પ્રાપ્તિ છે એમ સમજી 'શારદા'માંથી એ તારવીને આ નીચે ઉતાર્યું છે.] —બ.

સ્થૂળકાય છતાં તેજઃપુંજ સમા ઝગઝગતા ચહેરાવાળા કોઈ સંન્યાસીને, સાથી સાથે અથવા એકાકી, કોઈ દિવસ સંધ્યા સમયે અમદાવાદમા એલિસબ્રિજ ઉપરથી પસાર થતા કે મુંબાઈમાં કાગળોના વેપારીઓને ત્યા જતા આવતા જોયા હોય તો જાણજો કે એ 'ગરીબોને સાહિત્યજલ પાતા, ગુજરાતને ગામડે ગામડે જેના પ્રકાશનો પહોંચી ગયાં છે તે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના એકનિષ્ઠ સંચાલક કર્મયોગી અખંડાનંદજી.'

વીર વિક્રમનું ૧૯૩૦ મું વર્ષ હતું ખેડા જિલ્લાના બોરસદ ગામમાં જગજીવન ઠક્કર નામના એક હોશિયાર અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા વેપારી હતા. દરિયામાર્ગે વહાણો ભરીને તેઓ માલ મંગાવતા અને પોતાનો લોખંડ, ચિનાઈ વાસણ તથા અનાજનો ધંધોરોજગાર ધમધોકાર ચલાવતા. તેમને હરિબા નામનાં એક પવિત્ર, ધર્માત્મા, સુશીલ, ઉદાર ને દાનશીલ પત્ની હતાં. તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખશાંતિમાં ચાલતો હતો. હરગોવિંદ, શિવલાલ અને મોહનલાલ જેવા ત્રણ ત્રણ ભડવીર દીકરા અને પાર્વતી તથા સદા-

બેન નામની બે દીકરીઓ હતી આખા યે કુટુંબમાં આનંદ આનંદ હતો પૈસેટકે એ કુટુંબ સુખી ગણાતું પણ તેમના ભાગ્યમાં હજી એક પુત્રરત્નને જન્મ આપવાનું નિર્માયેલું હતું તે સૌથી નાના અને છેલ્લા પુત્રરત્ન તે અત્યારના આપણા ભિક્ષુ અખંડાનંદ

જગજીવન ઠક્કરને ત્યાં સવારથી તે સાંજ સુધી કોઈપણ અભ્યાગતને માટે અનાજની લ્હાણી તો ચાલુ જ રહેતી એમનો ધંધોરોજગાર ઘણો સારો ચાલતો અને તેઓ ગામના એક અગ્રગણ્ય સજ્જન ગણાતા મન મેળી અને ભક્તિપરાયણ પણ હતા તેમને ત્યાં સંત મહંતોના અખાડા જામતા અને પંગતોની પંગતો પડતી આવા સાધુહૃદય અને સેવાપરાયણ પિતા તથા ભક્તિમયી માતાના પૂર્વ સંસ્મરો લઈ બાળક લલ્લુએ કોઈ પુણ્ય દિવસે આ સંસારમાં પગલીઓ પાડી

કુળગુરુ મોહનદાસજી સાપર તરફથી પોતાના સંતમંડળ સાથે ગોર મદ આવે ત્યારે જગજીવન ઠક્કરને ત્યાં જ ઉતારો કરતા એક દિવસ મહંતજીનો બેરખો લઈને બાળક લલ્લુભાઈ રમે છે અને એ બેરખાના મણકા ચૂસ્યા જ કરે છે મહંતજી આ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થાય છે બાળકની ભવ્યતા જોઈ તેઓ ભવિષ્ય ભાખે છે કે 'આ બાળક ભવિષ્યમાં કોઈ સમર્થ સંન્યાસી નીકળશે' આ વાત સાંભળી કુટુંબમાં ક્ષોભ થયો પણ દિવસો જતાં એ ભુલાઈ ગઈ

સાત વર્ષના થયા એટલે લલ્લુભાઈને કુટુંબના બીજા બાળકો સાથે ઉમિયાશંકર મહેતાજીના હાથ નીચે કક્કો ને એકડા ઘૂંટવા મૂક્યા ત્રણેક વર્ષમાં બારાખડી અને આંક વગેરે પૂરા કર્યાં પછી તેમને ગુજરાતી નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યા

બારતેર વર્ષની ઉમરમાં લલ્લુભાઈએ છ્ઠ્ઠી ચોપડી પૂરી કરી અને તે જ અરસામાં, એટલે સંવત ૧૯૪૩ માં, પિતાશ્રી દેવલોક પામ્યા એટલે આખું યે કુટુંબ ખંભાતથી સાતેક ગાઉ દૂર સારોદ ગામમાં રહેવા ગયું ત્યાં યે દુકાન ચાલતી જ હતી મોટા ભાઈઓ વગેરે ત્યાં જ રહેતા હતા એ બધાને પરણાવી દીધેલા હતા, અને તે જ પ્રમાણે નાના લલ્લુને પણ બાળપણમાં સાતમે આઠમે વર્ષે જોતરૂ વળગાડી દીધું હતું

હવે તો દુકાને બેસવાનું થયું અને બીજું કામકાજ પણ માથે પડ્યું શાળામાં ગોંધાઈ રહેવા પ્રત્યે તિરસ્કાર છતાં વાચનનો રસ જાગેલો

અને હિસાબકિતાબ શીખી લીધેલા. એ વાચનનો રસ તૃપ્તિ શોધ્યા જ કરે, એટલે લલ્લુભાઈ દુકાને બેસે, ઘરાકને માલ આપે ને ગોં પાછું ચોપડીમાં ઘાલે. રાત્રે મંદિરમાં આરતી અને ભજનો થાય તેમાં જાય અને આનંદ કરે. આમતેમ મનોવૃત્તિને અનુકૂળ પડે તેવો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો માર્ગ તેમણે શોધી કાઢ્યો અને તેમાં એટલો બધો રસ લેવા લાગ્યા કે એક સુંદર ભજનિક ગાનાર, ગજાવનાર અને મંડલીના આગેવાન જેવા એ ગણાવા લાગ્યા. ભજનો સાંભળવાનું તો તેમને હજુ યે ખૂબ ગમે છે અને એ વખતની તેમની એકાગ્રતા ને તલ્લીન્તા યોગીના જેવી હોય છે. આ લખનારે કોઇ કોઇ વખત તો એ ભજનમંડળીઓમાં ભિક્ષુજીની આંખોમાં અશ્રુપાત થતો પણ જોયો છે. ભજનાનંદી સ્વામીજી સંન્યાસી થયા પછી પણ પોતાની પાસે નાનકડી સિતાર રાખતા. પાછળથી એ બિચારી પણ બાવાજીને લપ જેવી લાગેલી એટલે તેને ગંગાજીમાં પધરાવી દીધી હતી.

વેપારમાં સત્ય, પ્રમાણિકતા અને નીતિ જાળવીને જે કમાઈ શકાય તે જ કમાવું એવો તેમનો નિયમ હતો અને એ પ્રમાણે વેપાર ચલાવવા છતાં યે લલ્લુ ઠક્કરનો વેપાર સારો ચાલતો હતો, ને ઠીક ઠીક કમાણી થતી હતી.

પણ બીજા ભાઇઓને વેપારની તેમની આવી રીતિનીતિ પસંદ પડી નહિ, એટલે તેમણે પિતાની સંપત્તિ વહેંચી લીધી અને દુકાન ભાગમાં ચાલવા લાગી. વેચાણનું કામ બીજા ભાઈઓએ સંભાળવા માંડયું ને લલ્લુભાઈને માથે મોટે ભાગે ખરીદનું કામ કરવાનું આવ્યું. આ કામ તેમને ગમતું. ગ્રાહકોની સાથે કશી રકઝક કે પંચાતમાં ઊતરવાનું નહિ અને આ કામ તો અવકાશને સમયે સ્વતંત્રતાપૂર્વક થઈ શકતું, સોદો કરીને માલ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી દે પછી તેઓ છૂટા ને છૂટા.

બાહ્ય રીતે કશો ડોળડમાક પસંદ કરતા નહોતા. ટીલાં ટપકાં કરવાની કે હરિકથામાં નિયમિત જવાની તેઓને ઝાઝી પરવા નહોતી. આથી કોઈ કોઈ માણસો તેમને નાસ્તિક, છેલીઆ ને લહેરી તરીકે ઓળખતા; અને તે વખતે તો જુવાન લલ્લુ ઠક્કર બાબરા રાખતા ને છોગાળો ફેંટો પણ બાંધતા.

ત્યાર બાદ છપ્પનનો દુકાળ પડયો ને સંવત ૧૯૫૭ માં તેમનું કુટુંબ પાછું બોરસદમાં રહેવા આવ્યું. એ અરસામાં બોરસદમાં નડિયાદ-

વાળા ગોપાળદાસજી મહારાજે કથા માંડી હતી, તેમાં તેઓ પ્રસંગોપાત જતા આવતા. આ કથામાં તેમને ગીતા ને યોગવસિષ્ઠના વાચનનો રસ લાગ્યો. સંસારમાંથી મન ઊડી જવા ઇચ્છતું અને ઈશ્વરને માર્ગે જતા ભક્તોની આતુરતા તેમનામાં ખીલતી જતી હતી.

શેરખીવાળા વયોવૃદ્ધ પરમહંસ જાનકીદાસજી મહારાજ સાથે તેમને સારો પરિચય હતો આ જાનકીદાસજી મહારાજને તમાકુ પ્રત્યે ખાસ અણગમો હતો લલ્લુભાઈ પણ તે સમયે બીડી, તમાકુના વ્યસનમાં સપડાએલા હતા. મહારાજને કાને વાત આવી. મહારાજે કહ્યું: 'લલ્લુ ઠક્કર! તમે પણ બીડી તમાકુ છોડી શકતા નથી કે?' લલ્લુ ઠક્કર શરમાયા અને જળ મૂક્યું.

હવે તેમના ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ વળીએ. તેમના લગ્ન જે બાઈ સાથે થએલાં તેઓ એક ધનવાન ઘરનાં પુત્રી હતાં સંસ્કારિતાના અભાવે પતિદેવની બદલાતી મનોવૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ તેઓ સમજી શકતાં નહિ આ કારણોથી લલ્લુ ઠક્કરને કેટલીકવાર ભારે મનોવ્યથા થાય તેવા પ્રસંગો પણ બનતા. છતાં સાચી ઉપરામતા ન જાગે ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહેવું એ એમનો નિશ્ચય હતો સંસારના કષ્ટો ને મુશ્કેલીઓથી ભાગી જવું એને પણ તેઓ એક પ્રકારની નિર્બળતા માનતા. સાચી વૈરાગ્યવૃત્તિ સિવાય સાધુતા ને સંન્યાસ શોભતાં નથી એટલે એમણે ૨૮–૨૯ વર્ષની ઉમર થતાં સુધી સંસારના અનેક કડવા અનુભવો થતાં છતાં યે ગૃહસ્થાશ્રમ સારી રીતે ચલાવ્યે રાખ્યો અને તે અરસામાં તેમને એક પુત્ર થયો.

ગૃહસ્થાશ્રમના બીજા અનેક પ્રકારના અનુભવોથી મન ઉપરામ થવા લાગ્યું હતું અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ ખીલતી હતી, અને સ્ત્રી, પુત્ર, તેમજ હજારોની સંપત્તિ પડતી મૂકી લલ્લુ ઠક્કર દયાધર્મ માટે છસોએક જેટલા રૂપિયા લઇ સંન્યાસને પંથે પરવર્યા. સંવત ૧૯૬૦ના મહાવદી ત્રયોદશી (શિવરાત્રી) ને દિવસે વૃદ્ધ સ્વામી શિવાનંદજી પાસે સંન્યાસદીક્ષાની વિધિ પુરઃસરથી ક્રિયા સાબરમતીને તીરે અમદાવાદમાં કરાવી આ સંન્યાસની તેમના પત્નીને ખબર પડતાં તેમને ઘણું ઘણું લાગી આવેલું, પશ્ચાતાપ થએલો અને વિરહવેદનામાં ને વેદનામાં ટૂંક સમયમાં જ તેમણે દેહત્યાગ કરેલો તે જ અરસામાં સ્વામીજીને પણ સ્વપ્નમાં એ બાઈનાં દર્શન થએલાં. સ્વામીજીની દૃષ્ટિ નીચે છે, બાઈ હાથ જોડીને ઊભાં છે, ક્ષમા

માગે છે; પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને વિલીન થઈ જાય છે, અને સ્વામી અખંડાનંદ અનુપમ જ્યોતિને માર્ગે સંચરે છે.

સાથે લીધેલા છસો રૂપીઆ ઉત્તર હિંદમાં દુષ્કાળ કે રેલ સંકટમાં પડેલા દીન દુઃખીઓની સેવામાં ખરચી નાંખે છે અને અખંડાનંદજી હૃષિકેશ તથા ઉત્તર કાશીને રસ્તે હિમાલય જવા ઉપડે છે. ગંગોત્રીની યાત્રા કરે છે. એ સાત્વિક તપોભૂમિનાં હવાપાણી અને ઉમદા અસરોમાં તથા પાવનકારી વાતાવરણમાં રહી અધ્યયન, મનન ને નિદિધ્યાસ આદરે છે. ધ્યાન, ધારણા ને સમાધિના કાંઈક અનુભવો પણ લે છે. અનેક સંત મહાત્માઓનાં ચરણ સેવે છે. સત્સંગનો લાભ લે છે. આ જ અરસામાં તેમને બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામી રામતીર્થજીનાં દર્શન થાય છે અને એકાદ બે માસ કાશી વગેરે તરફ તેમની સાથે રહેવાનો લાભ મળે છે.

અખંડાનંદજીએ કેટલાક ગુરુઓ કરેલા, પણ સ્વામી રામતીર્થજીની સાથે જે સમય ગાળેલો તેમાં તેમની બધી ગૂંચો-મૂંઝવણો-ઉકલી ગઈ હતી અને આત્મસંતોષ થયો હતો

આ પછી તેઓ મુંબાઈ આવેલા ત્યારે કોઈ બુકસેલરને ત્યાં ભજનની એક ચોપડી લેવા ગએલા. કિંમત જોઈ તો ચાર પાંચ ગણી ચડાવેલી. વિચાર આવ્યો કે આ સ્થિતિમાં જ્ઞાનપિપાસુ ગરીબોની શી દશા? પણ કરવું શું? ત્યાં અચાનક પૂર્વાશ્રમના કુટુંબીમાંથી કોઈ સંબંધીના મૃત્યુનો પત્ર આવ્યો ને સાથે ત્રણસો જેટલી રકમ ધર્માદામાં ખર્ચવાની વૃત્તિ જણાવી. સ્વામીજીને ભાગવતનું પારાયણ કરતાં એકાદશ સ્કંધ ખૂબ ગમી ગએલો, એટલે આ પૈસામાંથી ખોટ આવી પડે તો ખાલી એવી ગણત્રી રાખીને એકાદશ સ્કંધની હજારેક પ્રત છપાવીને પાંચેક આનાની કિંમત રાખી. આમ સ્વામીજીએ સાહિત્ય પ્રચારમાં પહેલાં પગલાં માંડયાં. હવે તો સ્વામીજી બાવાજી છતાં યે ચોપડીઓનાં પાકીટ બાંધનાર, રવાના કરનાર અને ધર્મપુસ્તકના પ્રચારક બન્યા. તે જ અરસામાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકોના ઇજારદાર સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર સ્વામીજીને મળ્યા. તેમને સ્વામીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું આ પુસ્તક બહુ ગમ્યું હતું અને તેઓ પણ સાહિત્યપ્રચારની આવી કોઇ પ્રવૃત્તિ થાય તો સારૂં એમ ઇચ્છતા હતા. સ્વામીજીને તો આ પછી અનેક પ્રકારના શુભ સાહિત્યના પ્રચારના વિચારો ને યોજનાઓ મનમાં આવવા લાગ્યાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં એકાદશ સ્કંધ ખલાસ

થઈ ગયો ને સ્વામીજી હૃષિકેશ તરફ ઊપડી જવાના વિચારમાં હતા ત્યાં ગીતાની સસ્તી આવૃત્તિ કાઢવાનો વિચાર મનમાં જાગ્યો ને તેની પ્રથમ આવૃત્તિ પાંચ હજાર પ્રત જેટલી કાઢી એક ભાઈને તેની વ્યવસ્થાનું કામ સોંપી તેમણે હિમાલય જવાની ગણત્રી રાખેલી પણ ગીતાની આવૃત્તિ ખલાસ થાય ત્યાં સુધી તો તેમણે રોકાઈ જવું પડે તેમ લાગ્યું એટલે મુંબાઈનાં હવાપાણી પ્રતિકૂળ લાગવા છતાં યે ત્યાં રોકાયા પછી તો ગેબી ઈશ્વરી સંકેતથી વિવિધ ગ્રંથમાળા શરૂ થઈ, ચરિત્રમાળા અને બૃહદ્ ગ્રંથમાળા પણ કાઢી ને તેને સારો લોકાદર મળ્યો ધાર્યા કરતાં યે વિશેષ ગ્રાહકસંખ્યા થઈ કેટલીક મદદમાં શ્રી પરિયાગ તો હતા જ, તે ઉપરાંત આફિસકામ વગેરે માટે ભાઈ વેણીશંકરને રોકયા ને કામ ચલાવ્યું તે અરસામાં આ બધું ચલાવનારી એક મંડળી અથવા કમિટી જેવું પણ બનાવેલું

આ રીતે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મિત્રમંડળની મુંબાઈમાં શરૂઆત થયા પછી તેની અમદાવાદ ખાતે શાખા ખોલવામાં આવી અને સ્વામીજી પણ ત્યાં આવ્યા અને હૃષીકેશ રહ્યા રહ્યા જ્ઞાન તથા ચારિત્ર્યવર્ધક સાહિત્યના પ્રચારનું કામ કરવા લાગ્યા વચ્ચે વચ્ચે સ્વામીજીને હિમાલય તરફ ચાલ્યા જવાનું તે આ લપ છોડવાનું ઘણું યે મન થાય, પણ પરમાત્મા એવા સંજોગો ઊભા કરે કે તેઓ આ બધું છોડીને તદ્દન છૂટા તો થઈ શકે જ નહિ કંઈક ને કંઈક વધી જાય અને કામ ચલાવ્યે જ રાખવું પડે આમ ઈશ્વરેચ્છાને અનુકૂળ થતાંથતાં અને તેને વધાવી લેતાલેતા ભિક્ષુ અખંડાનંદજીએ પહેલા દસબાર વર્ષમાં કેટકેટલાયે ગ્રંથરત્નો માતા ગુર્જરીને ચરણે ધર્યાં અને એ બધો સાહિત્યપ્રચાર કરતા કરતાં સ્વામીજીને કેવા કેવા સંજોગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું તથા 'સસ્તું સાહિત્ય'ની સંસ્થા કેમ અસ્તિત્વમાં આવી તથા જામી તે વિષેનો તેમણે પોતે જ લખેલો રસિક, ઉત્સાહપ્રેરક અને વિવિધ અનુભવથી યુક્ત અહેવાલ 'ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને ભવિષ્ય' નામના એ સંસ્થાના પુસ્તક ઉપરથી મળી શકે છે એ પુસ્તક ખાસ કરીને લોકસેવાના ક્ષેત્રોમાં કામ કરનાર લોકસેવકોએ અને લોકસેવાપ્રેમી યુવક યુવતીઓએ અવશ્ય વાચવું વિચારવું સમજવું ઘટે છે

એ સંસ્થાદ્વારા નીકળેલી વિવિધ ગ્રંથમાળા, ચારિત્ર્યમાળા, અને બૃહદ્ ગ્રંથમાળા દ્વારા જે ગ્રંથરત્નો ગુજરાતને ચરણે રજુ થયાં છે તેના

સંખ્યા હવે તો લગભગ સવા બસો જેટલી થવા જાય છે. તેની પાંચ હજાર જેટલી ગ્રાહકસંખ્યાજ એ સંસ્થાનાં પ્રકાશનોની લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે.

હવે સ્વામીજીના જીવનનાં કેટલાંક ઉમદા તત્ત્વોનો અત્રે ઉલ્લેખ કરીએ. તેઓ કદિ પણ કામ વિનાના રહેતા નથી. તેઓ હિમાલયના શાંત ને એકાંત પ્રદેશોમાં હોય, મુસાફરીમાં હોય કે શહેરની ધમાલમાં વસતા હોય તોપણ તેમનું નિયત કાર્ય તો ચાલુજ હોય. પ્રાતઃકાળે ચાર વાગ્યે ઊઠીને કામ કરવું અને રાત્રે મોડે સુધી કામ કરવું, એ તો તેમનો કેટલાંયે વર્ષો સુધીનો નિયત ક્રમ રહ્યો છે. આજે સાઠ સાઠ વર્ષની સંખ્યાઓ વટાવતાં છતાં ભલભલા યુવાનને શરમથી નીચું જોવડાવે એવી કાળજાંતૂટ મહેનત તેઓ કરતા આવ્યા છે, અને એ બધું કાર્ય બજાવવા છતાં યે અંતરથી તો તદ્દન નિર્લેપ.

તેમને મોટાભા થઈને ફરવાનું કે જગજાહેરીએ ચડવાનું જરા યે ગમતું નથી. તેમને નથી કોઈ સાક્ષરોનો પરિચય કે નથી કોઈ દુન્યવી મહત્તાની આકાંક્ષા. તેઓ તો માત્ર ઈશ્વરેચ્છા સમજીને સંચિત પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર કામ કામ ને કામ કર્યે જાય છે. ગુજરાતના એ મૂક સાહિત્યસેવક ને ઉપાસક આત્મપ્રશંસાથી દૂર ભાગનારા છે. તેઓ પોતાને દેહભાવે મેલા, જીવભાવે ઘેલા ને આત્મભાવે અખંડાનંદજી તરીકે ગણે છે. પ્રસિદ્ધ તથા સન્માનથી એ દૂર ભાગનારા છે. ભાગ્યે જ તેઓ કોઈ સાહિત્ય પરિષદમાં ગયા હશે, અને ગયા હશે તો સૌથી છેલ્લી હારમાં છુપાતા સંતાતા બેઠા હશે.

તેમની ચોકસાઈ અને ચીવટ તથા પરિશ્રમી સ્વભાવને પરિણામે તો સંસ્થા અયાચક વ્રત જાળવી શકી છે અને શૂન્યમાંથી આખી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય તેમ અત્યારની સંસ્થાનો વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિ એ તેમના ઉપલા બે ગુણો તેમજ તેમની કાર્યદક્ષતાને આભારી છે. 'સસ્તું સાહિત્ય' એ કોઈનાં દાન કે દયાધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલી સંસ્થા નથી, પણ ભિક્ષુ અખંડાનંદજીની ચીવટ, ઝીણામાં ઝીણી વિગતની કાળજી, ચોકસાઈ, સતત કાર્યપરાયણતા ને નિષ્કામ સેવાબુદ્ધિ તથા સખ્ત પરિશ્રમમાંથી ઉત્પન્ન થએલી ને વિસ્તાર પામેલી સંસ્થા છે.

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

જાતે વડનગરા બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ, નડિયાદના વતની અને જન્મ તા ૨૨–૨–૧૮૯૨ ના રોજ નડિયાદમા થયો હતો એમના પિતાનુ નામ કનૈયાલાલ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને માતુશ્રીનું નામ શ્રીમતી મણિગૌરી લાભરામ છે એમનુ લગ્ન સન ૧૯૧૪મા નડિયાદમા શ્રીમતી કુમુદગૌરી સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામના પુત્રી સાથે થયુ હતુ, અને તે સન ૧૯૨૯મા અકાળે મૃત્યુ પામ્યા હતા.

એમની સ્કુલ અને કૉલેજની કારકિર્દી ઝળહળતી હતી, સેન્ટ ઝેવીયર્ કૉલેજમાથી બી. એ, થયા હતા અને જ્હૉન દક્ષિણા ફેલોશિપ પ્રાપ્ત કરી હતી એલ એલ. બી, થયા ત્યારે પણ એક સ્કૉલરશીપ મળી હતી

એલ એલ. બી, થયા પછી નોકરી માટે તજવીજ ન કરતા જાહેર-જીવનમા એક સમાજસેવક તરીકે તેમણે ઝપલાવ્યુ હતું, અને એમની એ જાહેર સેવા ઉચ્ચકોટિની અને અનુકરણિય છે, એમ કહેવુ જોઈએ

જાહેર સેવાની પેરે સાહિત્ય ક્ષેત્રમા નવજીવન અને યુગધર્મ જેવા પ્રથમ પંક્તિના માસિકોનું તંત્રીપદ ધારણ કરીને એક નવો ચીલો પાડ્યો હતો, પણ રાજકીય લડતમા દાખલ થવાથી તેમનુ એ કામ અટકી પડ્યુ હતુ, જોકે તેમનો લેખનવાચન વ્યવસાય પૂર્વવત ચાલુ છે, એટલુજ નહિ, પ્રમગોપાત પુસ્તકો લખે જાય છે, તે ઉપરથી માલુમ પડે છે

નવીન ગુજરાતે સેનાભાવી, બુદ્ધિશાળી અને કાર્યદક્ષ સેવકો ઉભા કર્યા છે, તેમા તેઓ ઉંચે સ્થાને બીરાજે છે, અને તેની સેનાઓની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે

— એમની કૃતિઓ —

(૧) નવજીવન અને સત્ય (માસિક) તંત્રી	૧૯૧૫
(૨) યુગધર્મ „ „	૧૯૨૨
(૩) કુમારના સ્ત્રી રત્નો	૧૯૨૫
(૪) Gandhi—as I know him, Part I	૧૯૨૨
(૫) „ „ „ Part II	૧૯૩૪
(૬) Irish Atheletic Movement	૧૯૩૫
(૭) શહીદનો સંદેશ	૧૯૩૬

એમના જીવનમાં મહત્વના બનાવોની સાલવારી નીચે મુજબ છેઃ—

૧૯૧૦ બી. એ;

૧૯૧૨ એલએલ. બી;

૧૯૧૩ મુંબાઇની પોલીસ કોર્ટમાં વકીલાત.

૧૯૧૫ નવજીવન અને સત્ય માસિક કાઢ્યું.

૧૯૧૫ સર્વન્ટ ઑફ્ ઇન્ડીયા સોસાઇટીમાં દાખલ થયા.

૧૯૧૬ પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્ સ્થાપી.

૧૯૧૭ હોમરૂલ લીગમાં જોડાયા.

૧૯૧૮ ખેડા સત્યાગ્રહમાં પડ્યા.

૧૯૧૯ રોલેટ ઍક્ટની લડતમાં તેમ દુકાળ નિવારણના કામમાં.

૧૯૨૦ નવજીવનમાંથી છૂટા થયા.

૧૯૨૧ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી ચુંટાયા.

૧૯૨૨ યુગધર્મ માસિક શરૂ કર્યું.

૧૯૨૩–૨૪ જેલ.

૧૯૨૪ હિન્દુસ્થાન પત્રના તંત્રી.

૧૯૨૮ ફિલ્મના ધંધામાં.

૧૯૩૦ યુરોપનો પ્રવાસ.

૧૯૩૫ હિન્દ પાછાફર્યા.

કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ

કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ સુરતના વતની ને જાતે વાલ્મિક કાયસ્થ છે. એમનો જન્મ સુરત શહેરમા તા. ૧૩ મી ઑક્ટોબર ૧૮૭૮ ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનુ નામ સુરજરામ ધીરજરામ અને માતાનુ નામ લક્ષ્મી હતુ. એમનુ લગ્ન સુરતમા સને ૧૯૦૦ મા શ્રીમતી ચંદાગૌરી જમીએતરામ સાથે થયુ હતું.

એમણે પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ સુરતમાં અને કૉલેજ શિક્ષણ મુબઇમા એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા લીધુ હતું.

માધ્યમિક અભ્યાસ દરમિયાન એમને સુરતની સરકારી હાઇસ્કૂલમા સરકારી હાઈસ્કૂલ સ્કૉલરશિપ મળી હતી અને કૉલેજ અભ્યાસ દરમિયાન એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા મહારાજા ગાયકવાડ સ્કૉલરશિપ મળી હતી. કૉલેજના અભ્યાસ દરમિયાન એઓ શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ સ્કૂલમા ફ્રી બૉર્ડર તરીકે પસદ થયા હતા. એઓ સને ૧૮૯૯ મા બી એ.; થયા હતા

એમણે જીવનની શરૂઆત હાઇસ્કૂલ શિક્ષક તરીકે કરી હતી પ્રથમ મુબઇમા ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઇસ્કૂલમા ને ન્યૂ હાઇસ્કૂલમા તથા સુરતમા યુનિયન હાઇસ્કૂલમા અને પછી અમદાવાદમા સરકારી હાઇસ્કૂલમા. ત્યાર પછી એમની નીમણુક ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરના એક કારકુન તરીકે, અમદાવાદ જિલ્લાના આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર તરીકે, અમદાવાદની મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજમા શિક્ષક તરીકે, પંચમહાલ-રેવાકાંઠાના આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર તરીકે, સુરત જિલ્લાના આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેકટર તરીકે, મુબઈ ઇલાકાના ડાયરેકટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની ઑફિસના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે તથા તેમના હેડ આસિસ્ટન્ટ તરીકે, મુબઈ ઇલાકાના ટ્રેનિંગ સ્કૂલના ઇન્સ્પેકટર તરીકે, તથા ઉત્તર તથા દક્ષિણ ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે થઈ હતી એ પ્રમાણે એઓ ધીમે ધીમે છેક નીચી પાયરી પરથી કેળવણીખાતામા દેશીને મળી શકે તેટલી ઉંચી પાયરીએ ચઢયા હતા અને ઇન્ડીઅન એજ્યુકેશનલ સર્વિસમા દાખલ થયા હતા. એમ ત્રીશ વર્ષ સરકારી નોકરી કરી સને ૧૯૩૩ મા એઓ પેન્શન પર ગયા હતા. પણ પેન્શન લીધા પછી તરત જ એમને કોલ્હાપુર દરબારે બોલાવી ત્યા

એક નવી માધ્યમિક શિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કૉલેજની યોજના કરવાનું સોંપાયાથી એમણે ત્યાં એક કૉલેજ સ્થાપી છે ને સને ૧૯૩૪ ના જૂન માસથી તેના પ્રિન્સિપલ તરીકે ત્યાં કામ કરી રહ્યા છે.

સરકારી નોકરી દરમિયાન મુંબઈ સરકારે એમને બેવાર (ઇ. સ. ૧૯૨૩મા ને ૧૯૨૭મા) પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે લંડનમા ભરાએલી ઇમ્પીરીઅલ એજ્યુકેશન કૉન્ફરન્સમા નીમ્યા હતા; અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો હતા તે દરમિયાન (સને ૧૯૨૪-૧૯૩૦) અને ૧૯૨૭મા એમને લંડન અને ટોરોન્ટો યુનિવર્સિટીની શતાબ્દીની ઉજવણી વખતે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમ્યા હતા. મુંબઇ યુનિવર્સિટીના ફેલો તરીકે એમણે ખાસ બે કામ કર્યાં હતાઃ (૧) બી. ટી. ડીગ્રીની પરીક્ષામા સાત પ્રશ્નપત્રકનો નિયમ સુધરાવી સાતના પાંચ પ્રશ્નપત્રક કરાવ્યા હતા અને (૨) મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામા અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષયોમા પોતાની માતૃભાષામા ઉત્તર આપવાની ઉમેદવારોને છૂટ આપવાની સબળ હિમાયત કરી એ પ્રમાણે નિયમ એને લગતી કમિટીના સર્વ સભ્યો પાસે સ્વીકારાવ્યો હતો. એમણે દેશદેશની શિક્ષણપદ્ધતિના અભ્યાસ માટે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી છે ને ઇંગ્લંડ, જર્મની, જાપાન, કૅનેડા, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરીકા, ફિલિપાઇન બેટો વગેરેની કેળવણીનો અંગત અનુભવ મેળવ્યો છે અને ઇંગ્લંડની લીડ્સ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરી એમણે M. Ed. (Master of Education) ની ડીગ્રી મેળવી છે.

સને ૧૯૨૮મા ઇંગ્લંડની રૉયલ જીઑગ્રૅફિકલ સોસાયટીના ફેલો તરીકે અને સને ૧૯૩૩માં નૅશનલ જીઑગ્રૅફિક સોસાયટીના તથા ઇંગ્લંડની રૉયલ સોસાયટી ઑફ ટીચર્સના મેમ્બર તરીકે એમની નીમણૂક થઈ હતી.

સને ૧૯૨૪મા લી કમિશન આગળ અને સને ૧૯૨૮મા સાયમન કમિશનની હારટોગ કમિટી આગળ એમણે જુબાની આપી હતી, અને સને ૧૯૨૮મા મુંબઈ સરકારે નીમેલી પ્રાયમરી અને સેકંડરી એજ્યુકેશન કમિટીના સભ્ય તરીકે કામ કર્યું હતું.

ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે એમણે ઘણી હોંશિયારી તથા કુનેહથી અસહકારની ચળવળ ખૂબ જોરથી ચાલી હતી ને સરકારને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે અસહકાર પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે વખતે બંનેના ઝઘડાનો નિકાલ કર્યો હતો અને બંને પક્ષનું માન જાળવી

રાખી બન્નેને સંતોષ આપ્યો હતો. અમદાવાદ, સુરત, તથા નડીઆદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રાથમિક શિક્ષકો પોતપોતાની મ્યુનિસિપાલિટી સાથે અસહકારની ચળવળમાં ઊભા રહ્યા હતા તેમને પણ તજવીજથી સરકાર પાસે પાછા નોકરીમાં લેવડાવ્યા હતા.

ગુજરાતમાં તથા કર્ણાટકમાં શિક્ષકોના મેળાવડા, કૉન્ફરન્સ, કેળવણીને લગતા પ્રદર્શન, એજ્યુકેશન વીક (કેળવણી સપ્તાહ) વગેરે શિક્ષણ વિષયક પ્રવૃત્તિ એમણે દાખલ કરી છે.

'ભીલોના ગીત' નામનો લોકગીતનો સંગ્રહ પહેલો એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો (૧૯૧૫), જેના સંબંધમાં ડૉ. ગ્રીઅરસન જેવા ભાષાશાસ્ત્રીએ ઘણા વખાણ કર્યાં હતા.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) પંચમહાલ જિલ્લાની ભૂગોળ — ૧૯૦૮
(૨) રેવાકાંઠા એજન્સીની ભૂગોળ — ૧૯૧૦
(૩) અંગ્રેજ સરકારને કેમ લડાઈમાં ઊતરવું પડ્યું (અનુવાદ) — ૧૯૧૫
(૪) જગત સંગ્રામ (અનુવાદ) — ૧૯૨૦
(૫) Instructions to Teachers for the Teaching of Nature Study and School Gardening — ૧૯૨૦
(૬) Report on the Imperial Education Conference, 1923 — ૧૯૨૪
(૭) History of Training of Teachers — ૧૯૩૪
(૮) Education in India (Modern Period) — ,,
(૯) Education in England — ,,
(૧૦) Education in Germany — ૧૯૩૫
(૧૧) Education in Japan — ,,
(૧૨) Chronology of Education in the Bombay Presidency — ,,

ભટ્ટશ્રી ગિરિધરશર્માજી નવરત્ન રાજગુરુ સાહિત્યશિરોમણિ

એઓ જ્ઞાતે પ્રશ્નોરા નાગર, જુનાગઢના મૂળ વતની, હાલમા ઝાલરા પટ્ટણમા નિવાસ કરી રહ્યા છે એમનો જન્મ વિક્રમ સવત ૧૯૩૮ ના જેઠ સુદ ૮ સિંહલગ્નમા ઝાલરાપાટણ શહેરમા થયો હતો એમના પિતાનુ નામ વ્રજેશ્વર ગણેશરામ બળદેવજી ભારદ્વાજ અને માતાનુ નામ પાનકોર ઉર્ફે પન્નીબાઈ છે એમનુ લગ્ન સ ૧૯૬૩ મા જયપુરમા શ્રીમતી રતનજ્યોતિ સાથે થયુ હતુ

આપણી જુની પદ્ધતિએ એમણે અભ્યાસ કર્યો છે, હિન્દી, સસ્કૃત પ્રાકૃત, પાલી, બગાળી, ફારસી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓનું સારૂ જ્ઞાન ધરાવે છે વળી દર્શન અને સાહિત્ય ગ્રથોનું અધ્યયન કાશીમા મહામહોપાધ્યાય ગગાધરજી પાસે કર્યું હતું, અને એમની એ વિદ્વતાને લઈને તેઓ સસ્કૃત કૉલેજમા પરીક્ષક પણ વખતોવખત નિમાય છે.

સાહિત્ય, દર્શનશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્ર એમના પ્રિય વિષયો છે

ગુજરાતીમા કવિવર ટાગોરકૃત "Cresent Moon"નો તરજુમો એમણે કરેલો છે પ્રસગોપાત ગુજરાતી માસિકોમા, સાપ્તાહિકોમા તેઓ લખે છે, ગુજરાતથી દૂર રહેવા છતા ગુજરાતી સાહિત્ય સાથેનો સપર્ક એમણે છોડયો નથી ખુશી થવા જેવુ એ છે કે ગુજરાતી પુસ્તકો હિન્દીમા ઉતારી, ગુજરાતી સાહિત્યની બહુ સ્તુત્ય સેવા એઓ કરે જાય છે

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) બાલચદ્ર
(૨) અમર વચનસુધા (ઉમર ખય્યામની રુબાઈઓનું ભાષાન્તર)
(૩) ગાયકા પર્વત (હિન્દી ભાષાન્તર)
(૪) જયા જયન્ત (,,)
(૫) સરસ્વતીચદ્ર (,,)
(૬) યુગપલટો (,,)
(૭) મહાસુદર્શન (,,)
(૮) પ્રેમકુંજ (,,)
(૯) ઉષા (,,)
(૧૦) નીતિશાસ્ત્ર (ગુજરાતી ભાષાન્તર)
(૧૧) ગગાલહરી (,,)

ગુજરાતી સાથે સંબંધ ધરાવતાં એ પુસ્તકો ઉપરાંત ૧ **अभेदरसः, नीतिवदन्नइ, जापानविजयः, सौरभण्डलम्, काव्यनिकुञ्जः, पद्यरत्नप्रभा, न्यायवाक्सुधा, जारकरलम्, सद्वृत्तपुष्पगुच्छः, योगी, अमरसूक्तिसुधाकरः, कविताकुसुम, चित्राङ्गदा, बागबान, गीताञ्जलि, शुश्रूषा** વિગેરે સંસ્કૃત અને હિન્દીની ઘણીયે કૃતિઓ છે. એમનું અમરસૂક્તિસુધાકર બર્લિન યુનીવર્સિટી તથા ફ્રેંચ એકેડેમીથી માન પામવા ઉપરાંત જર્મન જેકોબી, બ્રીટીશ મ્યુઝીયમના સંસ્કૃત પ્રોફેસર બરનેટ, કેંબ્રિજ યુનીવર્સિટીના પ્રો. રેપ્સન વિગેરે વિદ્વાનોથી ખુબ વખણાયું છે. ઝાલાવાડ રાજ્યે એમને સૌથી મ્હોટો સાહિત્યશિરોમણિનો ઈલ્કાબ આપ્યો છે.

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

એઓ જ્ઞાતે દશા શ્રીમાળી વણિક, જેતપુરના વતની છે એમનો જન્મ તા ૪ થી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૯૮ ના રોજ મોગરેળીયામા થયો હતો એમના પિતાનુ નામ માનસિંગ નરભેરામ અને માતાનુ નામ દુધી બાઈ ધનજી છે એમનુ લગ્ન સ ૧૯૭૨ ના મહાવ ૧ મે જામનગરમા શ્રીમતી સૂર્યકુમારી મનસુખલાલ સાથે થયુ હતુ

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ જેતપુરમા, કૉલેજ શિક્ષણ બહા ઉદ્દીન કૉલેજ–જુનાગઢમા લીધુ હતુ, સ ૧૯૨૦ મા તેમણે અંગ્રેજી અને સસ્કૃત ઐચ્છિક વિષયો લઈને બી એ ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી શરૂઆતમા મુમ્બઈમા નોકરી મળી હતી પણ ત્યાનુ પાણી માફક ન આવવાથી હાલમા તેઓ વાકાનેર હાઈસ્કુલમા શિક્ષક છે

સાહિત્ય વાચનનો શોખ છેક ન્હાનપણથી હતો, જે કૉલેજ કાળમા પણ ચાલુ હતો વાકાનેરમા આવ્યા પછી જુદા જુદા જાણીતા માસિકો મા લખવાનું શરૂ કરેલુ

સન ૧૯૩૩ મા ' માનો યા ન માનો ' ના પ્રસિદ્ધ લેખક મી રોબર્ટ એલ રિપ્લેના આમત્રણ અને આગ્રહથી તેઓ લાઠીવાળા દેસુર અરજણ ડાગરને લઈને ચિકાગોના વિશ્વમેળામા ગયા હતા એમના એ પ્રવાસની નોધ શારદા, કૌમુદીમા પ્રકટ થઈ છે

બાળસાહિત્યના તેઓ ખાસ રસિયા છે અને તે વિભાગની વાર્ષિક સમાલોચના પુસ્તકાલયમા પ્રતિવર્ષ નિયમિત રીતે કરતા રહ્યા છે તે એમની પ્રવૃત્તિનુ એક વિશેષાગ છે

એક લેખક તરીકે તેમણે ખરી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે આકડાશાસ્ત્ર એ એમનો પ્રિય વિષય છે અને હાલમા તેમણે 'સર્વસંગ્રહ' નામનુ એક રેફરન્સ માટે ઉપયોગી થાય એવુ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે, તે એમનુ વિશાળ વાચન બતાવી આપે છે

— એમની કૃતિઓ —

(૧) હરિન્દ્રના નાટકો (અનુવાદ)	૧૯૩૩
(૨) ભારતભક્ત ગોખલેના સંસ્મરણો (અનુવાદ)	૧૯૩૬
(૩) બુકર ટી વૉશિંગ્ટનનું આત્મચરિત્ર (પૂર્વાર્ધ–સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ)	૧૯૩૬

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકલકર

એઓ જાતે મહારાષ્ટ્રીય દેશસ્થ બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૨મા સાતારામા થયો હતો પિતાનું નામ બાલકૃષ્ણ મૈગળ ડિસકલકર અને માતાનું નામ સૌ સરસ્વતીબાઈ છે તેમનું લગ્ન સન ૧૯૧૩મા ઈંદોરમા શ્રીમતી રમાબાઈ સાથે થયુ હતુ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સાતારામા લીધેલુ અને ઈંદોર અને બનારસ કૉલેજમા અભ્યાસ કરી યુનિવર્સિટિની એમ. એ; ની ડીગ્રી મેળવી હતી

હાલમા તેઓ ૧૯૩૦થી તેમના જન્મસ્થળ સાતારામા હિસ્ટૉરિકલ મ્યુઝીયમના ક્યુરેટર તરીકે કામ કરે છે તેઓએ પૂર્વે વૉટસન મ્યુઝિયમ, રાજકોટમા ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૯ સુધી અને કર્ઝન મ્યુઝીયમ મથુરામા ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૦ સુધી ક્યુરેટર તરીકે કામ કર્યું હતું તેમણે ગુજરાતના ઈતિહાસ વિષે સારી રીતે અભ્યાસ કરી તેમ કાઠિયાવાડમા મુસાફરી કરી અનેક પ્રાચીન લેખો, શિક્ષા વિગેરે મેળવ્યા હતા, અને વખતોવખત સાહિત્ય પરિષદ્મા તેમ માસિક પત્રોમા અને હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ઓરીએન્ટલ જર્નલોમા નિબંધો રજુ કર્યા હતા, તે જેમ ઉપયોગી તેમ મહત્વના માલુમ પડશે ડૉ બ્યુહલર અને પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ જે સગીન કાર્ય ઇતિહાસના સંશોધનમા કર્યું હતું, તે આગળ ચાલુ રાખવાનું માન તેમને ઘટે છે, અને તે વિષયને એમણે પોતાનો પસંદગીનો વિષય કરેલો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની દક્ષિણી બધુઓ સેવા કરતા આવ્યા છે, તેમા ઇતિહાસના વિષયમા તેમની સેવા કિંમતી તેમ સ્તુતિપાત્ર માલુમ પડશે ગુજરાતના ઇતિહાસના સંશોધન અને અભ્યાસ પાછળ તેમણે પોતાનુ જીવન અર્પણ કરેલુ છે. હિંદુસ્થાનમા ઉપલબ્ધ થયેલા અસખ્ય ઉત્કીર્ણ લેખોમાથી કેટલાક સંસ્કૃત ભાષાના અને કાવ્યના ઉત્કૃષ્ટ નમુનાઓ મળે છે અને કાલિદાસ ભવભૂતિ જેવાની કવિ કૃતિઓ સાથેજ તેઓનુ પણ અધ્યયન સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ કરે એ હેતુથી તેમણે Selections from Sanskrit Inscriptions ના બે ભાગ પ્રસિદ્ધ કરેલા છે જે કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમા એમ્. એ ના કોર્સમા પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે પસંદ થયેલા છે, અને તે સંસ્કૃતભાષા સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાની સાથે પ્રાચીન હિન્દના ઇતિહાસ વિષે સારો પ્રકાશ પાડે છે

— એમની કૃતિઓ —

(૧) Selections from old Inscriptions Part I—II. ૧૯૩૨

નત્થૂસિંહ હા. ચાવડા

ભાઈશ્રી ચાવડા વડોદરા રાજ્યાન્તર્ગત ખીસોદરા ગામના વતની હોઈ જાતે ચાવડા–રાજપૂત છે. તેમનો જન્મ ત્યાંજ તા૦ ૧ ઑગસ્ટ ૧૯૦૬ ના રોજ થયો છે. તેમના પિતાશ્રીનું નામ હાથીભાઈ ગો. ચાવડા અને માતાનું નામ શ્રીમતી લાલબા સ. ભાટી હતું. લગ્ન સને ૧૯૨૭માં વિસનગર મહાલના ઉદલપુર ગામે થયેલું છે.

વતનમાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરી મહા ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક વિક્રેતા ભાગુપ્તેના ભારતી–ભવન (અમદાવાદ) માં બે વર્ષ ક્લાર્ક તરીકે નોકરી કરી, પોતાના વિદ્યાગુરુના 'શિક્ષક થનારે આજન્મ વિદ્યાર્થી રહેવું આવશ્યક છે,' એ સૂત્રના પાલનાર્થે અનેક દુષ્પ્રાપ્ય પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું; ત્યારબાદ એક વર્ષ રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા.

તેમના પિતા ભરૂચ જિલ્લામાં એક માનનીય ફોજદાર હતા, પિતાના સ્વર્ગવાસથી વતનમાં આવી વડોદરાની મેઇલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દાખલ થયા, ત્યા બે વર્ષ શિક્ષક મારેની તાલીમ લઈ આવી હાલ રાજ્યના કેળવણીખાતામાં શિક્ષક તરીકે ચાલુ છે. સને ૧૯૨૯ થી તેમણે પુરાતત્ત્વ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ શરૂ કર્યો હોઈ "ક્ષત્રિયમિત્ર" દ્વારા અનેક ઉપયોગી લેખો પ્રગટ કર્યા છે.

ઇતિહાસ અને ગૂજરાતી તેમજ હિન્દી ભાષા એ એમના પ્રિય વિષયો છે. હિન્દી ભાષા તરફ તેમને પ્રેમ હોઈ અમદાવાદની મહિલા પાઠશાળાના એક વિદ્વાન અધ્યાપકને આશ્રયે હાલ 'વિશારદ' નો અભ્યાસ કરે છે; અને પ્રાચીન રાજ્વંશનો ઇતિહાસ લખે છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) વીણેલાં ફૂલ	૧૯૨૭
(૨) ચાવડાવંશનો ઇતિહાસ	અપ્રસિદ્ધ
(૩) ક્ષત્રિય કવિઓ અને સાક્ષરો	અપ્રસિદ્ધ

નાગરદાસ રેવાશંકર પંડ્યા

એઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા બરવાળા (ઘેલાશાહના) વતની, જ્ઞાતિએ ગુજરાતી પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ તા. ૨૯ મી નવેમ્બર સન ૧૮૭૭ મા રોજકા, તાલુકે ધંધુકામા થયો હતો. માતાનું નામ કેશરબા વિઠ્ઠલજી ભટ્ટ અને પિતાનુ નામ રેવાશંકર દોલતરામ પંડ્યા છે. સંવત ૧૯૬૪ મા એમનુ લગ્ન પછેગામમા શ્રીમતી શાન્તાગૌરી (ધીરજ) સાથે થયું છે.

બરવાળામા સાત ધોરણ પૂરા કરી અમદાવાદમા પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમા અભ્યાસ કર્યો હતો. ગુજરાતી સાતે ધોરણોમા ઇનામ મળેલા.

સાહિત્ય ક્ષેત્રમા તેઓ મઠડાકરની સંજ્ઞાથી જાણીતા છે, અને એમના કાવ્યો, લેખો વિગેરે આનંદદાયક અને રસપ્રદ માલુમ પડેલા છે.

હાલમા તેઓ નિવૃત્ત થયલા છે, પણ મૂળનો સાહિત્ય લેખન અને વાચનનો શોખ ચાલુ છે; શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર તેમ બોટાદના માસ્તર સ્વર્ગસ્થ દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટે તેમના જીવન પર વિશેષ અસર પેદા કરી હતી.

સાહિત્ય અને કાવ્ય એ એમના પ્રિય વિષયો છે.

નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યૉર્જ-રાજ્યાભિષેકના શુભ પ્રસંગે હિંદમા પધારતા મુંબઈમા તેઓશ્રી માટે સ્વાગત-ગીતની માગણી છાપાદ્વારા થતા આવેલા સ્વાગત ગીતમાથી એમનું સ્વાગતગીત પસંદગીમા આવતા ગવાયું હતું અને ઇનામ લાયક ગણાતા ઇનામ મળ્યું હતુ

આ સિવાય ભાવનગરના ના૦ મહારાજા સાહેબ તરફથી પણ વખતો વખત ઇનામો મળેલા છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) વિદુરનો ભાવ	૧૯૦૭
(૨) યમુના ગુણાદર્શ	૧૯૦૮
(૩) શિકાર-કાવ્ય	૧૯૦૯

(અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ)

(૧) કર્મ-વિપાક (ઓરીજીનલ સાયંટીફીક)

(૨) કાવ્યામૃત

(૩) ઘર ઉપયોગી વૈદક સંગ્રહ

વ્યાખ્યાનો દ્વારા પોતાની શક્તિને એ દિશામાં ખૂબ રેડવા માંડ્યા. ૧૯૮૭ માં 'દીક્ષા મીમાંસા' અર્થાત્ દીક્ષા પદ્ધતિ પર સામયિક પ્રકાશન અને ૧૯૮૮ મા અયોગ્ય દીક્ષા સ્હામે નિબંધો પ્રગટ કર્યા. તેજ અરસામા શાસ્ત્રીય પુરાવાથી પૂર્ણ 'દીક્ષા દ્વાત્રિંશિકા' (સંસ્કૃત-કાવ્ય) લખી ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રગટ કરી અયોગ્ય દીક્ષા સામે તેમણે જબરી ઝુંબેશ ઉઠાવી, અને ખૂબ લોકમત જગાવ્યો. વડોદરાની ધારાસભામાં 'દીક્ષાનો કાયદો' પાસ થવામાં આ આંદોલનને બહુ સહાયતા કરી.

—: એમની કૃતિઓ :—

૧ મહેન્દ્ર સ્વર્ગારોહ	સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ કાવ્ય—	વિ. સં. ૧૯૬૯	
૨ ન્યાય કુસુમાંજલિ	સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ કાવ્ય—	૧૯૬૯	(આવૃત્તિ ૧)
૩ ન્યાયતીર્થ પ્રકરણ—	સંસ્કૃત ગદ્ય —	૧૯૬૯	
૪ પ્રમાણ પરિભાષા ટીકા—	સંસ્કૃત ગદ્ય —	૧૯૭૦	
૫ ન્યાય શિક્ષા —	હિન્દી —	૧૯૭૦	
૬ ધર્મ શિક્ષા —	,, —	૧૯૭૧	
૭ જૈન દર્શન —	ગુજરાતી —	૧૯૭૪	(આવૃત્તિ ૧)
૮ અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક	સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ કાવ્ય	૧૯૭૬	(આવૃત્તિ ૧)
૯ સન્દેશ	સંસ્કૃત પદ્યમા ગુજરાતી		
૧૦ સુબોધપદ્યરત્નાવલી	સંસ્કૃત પદ્ય સંગ્રહ ગુજરાતી અર્થ સાથે	૧૯૭૭	
૧૧ ધર્મગીતાજલિ	હિન્દી ખંડ કાવ્ય	૧૯૭૯	(આવૃત્તિ ૧)
૧૨ વીરધર્મનો ઢંઢેરો	ગુજરાતી	૧૯૮૩	
૧૩ વિજયધર્મસૂરિની વિજયઘોષણ	ગુજરાતી	૧૯૮૩	(આવૃત્તિ ૧)
૧૪ વીરધર્મનો પુનરૂદ્ધાર	ગુજરાતી	૧૯૮૪	(આવૃત્તિ ૧)
૧૫ આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ	ગુજરાતી	૧૯૮૫	
૧૬ આત્મભાવ દિગ્દર્શન	,,	,,	
૧૭ માનવધર્મ	,,	,,	(આવૃત્તિ-૧)
૧૮ વિચાર સંસ્કૃતિ	,,	૧૯૮૫	(આવૃત્તિ-૧)
૧૯ વર્તમાન સાધુ દીક્ષા સંબન્ધે મારા નમ્ર ઉદ્‌ગારો	ગુજરાતી	૧૯૮૫	

૨૦ ભગવાન મહાવીર અને વર્તમાન જૈન સમાજ-ગુજરાતી		૧૯૮૬
૨૧ શ્રીમહાવીર	ગુજરાતી	૧૯૮૬
૨૨ શ્રી જીવનની ઉન્નતિ	,,	૧૯૮૭
૨૩ વિજયધર્મસૂરિની જીવન વિભૂતિ (પ્રવચનો)	,,	૧૯૮૭
૨૪ દીક્ષામીમાંસા	,,	૧૯૯૭
૨૫ વીરવિભૂતિ	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી-અર્થ સાથે)	૧૯૮૭ (આવૃત્તિ ૧)
૨૬ અનેકાન્ત વિભૂતિ	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી અર્થ સાથે)	૧૯૮૭
૨૭ દીનાક્રન્દનમ્	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી અર્થ સાથે)	૧૯૮૭
૨૮ મુદ્રાલેખ	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી અર્થ સાથે)	૧૯૮૭
૨૯ આરોગ્ય દીક્ષા સામે	ગુજરાતી	૧૯૮૯
૩૦ મુંબઈનું ચતુર્માસ	ગુજરાતી	
૩૧ દીક્ષાદ્વાત્રિંશિકા	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી અર્થ સાથે)	૧૯૮૯
૩૨ મહાવીર પ્રશસ્તિ	સંસ્કૃત કાવ્ય	અપ્રસિદ્ધ
૩૩ મુનિ સમ્મેલનના ઠરાવો પર દૃષ્ટિપાત-	ગુજરાતી	૧૯૯૦

ન્યાયવિશારદ—ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી

જ્ઞાતિએ તેઓ જૈન, વિશા શ્રીમાળી પિતાનું નામ છગનલાલ અને માતાનું નામ દિવાળીબાઈ તેમનો જન્મ માંડળમા (જી તો અમદાવાદ) વિ સ ૧૯૪૬ના કાર્તિક સુદીમા થયો હતો ગુજરાતી ૭ ચોપડી સુધી તેમણે માંડળમા અભ્યાસ કર્યો હતો ૧૯૬૧ મા તેમને કાશી જવાની ઇચ્છા થઈ ને ગયા, ત્યા યશોવિજય જૈન પાઠશાળામા તેમણે સસ્કૃત-પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કર્યો ૧૯૬૩મા તેઓ પાઠશાળાના સસ્થાપક શ્રી વિજયધર્મ સૂરીશ્વરજીની સાથે પાદ વિહારથી કલકત્તા ગયા ત્યા તેમણે લગભગ ૧૬ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી તેમની દીક્ષા માટે સમાજમા તે વખતે બહુ ખળભળાટ મચેલો તેમની દીક્ષા રોકવા માટે ઘણાય પ્રયત્નો થયેલા, દીક્ષા અટકાવનારા કેટલાય તારો થયા તેમના કાકા પોપટલાલ વખતચદ તેમને લેવા કલકત્તા ગયા, કારણકે તેમનું સગપણ થઇ ગયુ હતું અને તેજ અરસામા તેમના લગ્ન થવાના હતા પણ તેમનો દીક્ષા લેવાનો અડગ નિશ્ચય હતો તેથી લગ્ન-દીક્ષાને બદલે સયમ-દીક્ષા અંગીકાર કરી હવે તેઓ વિજયધર્મસૂરિજીના શિષ્ય મુનિ ન્યાયવિજયજીના નામથી ઓળખાયા ગુરૂ સાથે વિચરતા પાછા કાશી આવ્યા અને વિદ્યાભ્યાસમા લાગ્યા

મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી ફરી વિહાર કરી કલકત્તા ગયા ત્યા તેમણે સસ્કૃત યુનીવર્સીટીમા ' ન્યાયતીર્થ ' ની પરીક્ષા પાસ કરી તેજ વર્ષમા ' કલકત્તા બગીય વિદ્વત્પરિષદે તેમને ' ન્યાય વિશારદ ' ના પદથી સત્માર્યા પરીક્ષા આપીને તેઓ તેમના ગુરૂને આગરામા મળી ગયા અને ગુરૂની સાથે રાજપુતાના તથા મારવાડમા થઇને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમા આવ્યા ૧૯૭૬ સુધી જુદે જુદે સ્થળે ચાતુર્માસ કરતા ઓમ્બે પ્રેસીડન્સીમા વિચર્યા

મુનિશ્રીએ ૧૬૬૯મા ૨૩ વર્ષની ઉંમરે સુદર સસ્કૃત કવિતામા ષડ્દર્શન —ન્યાયના વિષયમા પ્રકાશ પાડતો ' ન્યાયકુસુમાજલિ ' નામનો ગ્રથ બનાવ્યો, અને તેનુ પ્રકાશન ગુજરાતી-અગ્રેજીના અનુવાદ સાથે થયુ ૧૯૭૫મા તેમણે અધ્યાત્મ વિષયને પોષતો ' અધ્યાત્મ તત્ત્વાલોક ' નામનો ગ્રથ લખ્યો તેનુ પ્રકાશન પણ ગુજરાતી-અગ્રેજીના વિવરણ સાથે બહાર પાડયુ તેમની આ મનોહર રચનાથી દેશ-પરદેશના સસ્કૃત-વિદ્વાનો બહુ મુગ્ધ થયા અને હિન્દી-સાહિત્યની સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત

માસિક-પત્રિકા 'સરસ્વતી'મા તેમની ખૂબ પ્રશસ્તીઓ ફેલાઇ મુનિશ્રી સસ્કૃતના મ્હોટા સ્કૉલર-Scholar છે સંસ્કૃત ભાષા પર તેમનો અસાધારણ કાબૂ છે કવિત્વ-શક્તિ તેમને બાલ્યપણથીજ સ્ફુરેલી છે તેમની કવિતાનું પ્રધાન સૌષ્ઠવ 'પ્રસાદ' ગુણ છે. આથીજ તેમના કાવ્યો તરફ વિદ્વાનોના મન આકર્ષાય છે. તેમણે દર્શનશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ અને સમાજવિષય ઉપર જળહળતુ કવિત્વ છાટયુ છે તેમની 'વીર-વિભૂતિ' અને 'કાન્ત-વિભૂતિ' 'મુદ્રાલેખ' 'દીનાક્રન્દનમ્' અને 'દીક્ષા દ્વાત્રિંશિકા' મા કાવ્યસૌન્દર્ય સાથે વણાયેલી દાર્શનિક અને સામાજિક વિચાર સસ્કૃતિ ખૂબજ રમ્યપ્રદ છે તેઓએ પોતાના મિત્રો, સ્નેહીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ રૂપે સસ્કૃત કવિતામા પત્રો લખેલા, જેમાના કેટલાકનો સગ્રહ, 'સદેશ' નામથી પ્રકાશિત થયો છે ૧૯૭૪મા તેમણે જૈનધર્મના તત્ત્વોને સક્ષિપ્તમા સમજાવતો "જૈનદર્શન" નામનો ગ્રથ ગુજરાતીમા લખ્યો, જે જૈનોની અનેક પાઠશાળાઓમા પાઠ્યપુસ્તક રૂપે પસદ કરાયેલ છે ૧૯૭૮ થી તેઓ દક્ષિણમા અને માળવામા સ્વતત્ર પણે વિચર્યા ત્યાની પ્રજાએ તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અને વ્યાખ્યાન શક્તિને બહુ સત્કારી નાગપુર, બડનગર, ઉજ્જૈન, ઇદોર વિગેરે ગામોના ધુરધર પડિતોએ તેમને માનપત્ર આપી તેમનો આદરસત્કાર કર્યો માળવામા ગજગઢ, વખતગઢ, દેવાસ વિગેરે સસ્થાનના નરેશોએ તેમના પ્રવચનો સાભળી તેમને માનભરી દષ્ટિથી જોવા લાગ્યા ૧૯૮૦મા તેઓ ગુજરાત તરફ પાછા ફર્યા સમાજના જાહેર પેપરો દ્વારા અનાવશ્યક રૂઢિવાદ સ્હામે ક્રાન્તિ ઘોષક વિચારો રેલાવ્યા સમાજમા ત્યારે ખળભળાટ મચ્યો.

૧૯૮૩ મા તેમણે 'વીરધર્મનો ઢઢેરો' નામનુ પુસ્તક વઢવાણ કેમ્પથી પ્રગટ કર્યું તેથી સમાજમા હીનચાલ મચી સંકુચિત પત્રોએ તેમના માટે ખૂબ ટીકા કરી બદલામા મુનિથી જાહેર પત્રો દ્વારા તેમને અભિનદન આપ્યુ ૧૯૮૪ મા તેમણે 'વીરધર્મનો પુનરુદ્ધાર' પુસ્તક માડળમા પ્રકાશિત કર્યું આ વખતે સમાજ સળગી ઉઠયો એ પુસ્તકની જેમ જેમ આવૃત્તિઓ પ્રગટ થતી ગઈ તેમ તેમ વિરોધ વધતો ગયો. ૧૯૮૫ મા તેમણે અયોગ્ય દીક્ષા સ્હામે ક્રાન્તિ જગવી અને 'વર્ત્તમાન સાધુ-દીક્ષા સબધે મારા નમ્ર ઉદ્ગારો' એ નામનો નિબધ વડોદરામા પ્રગટ થયો ૧૯૮૬મા તેઓ સુરત અને ૧૯૮૭ મા બાગડોલી તરફ વિચર્યા રાષ્ટ્રવાદની ચળવળમા તેમણે ખૂબ સાથ આપ્યો લેખો અને

મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ

જ્ઞાતે વણિક, રાજકોટના વતની, જન્મ સન ૧૮૮૫મા રાજકોટમા થયો હતો. પિતાનું નામ છોટાલાલ અને માતાનુ નામ રંભાબાઇ છે; લગ્ન સન ૧૯૦૨મા ખાખીજાળીઆમા શ્રીમતી પ્રાણકુમારી સાથે થયુ હતું પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ રાજકોટમા લીધુ હતું, કૉલેજ શિક્ષણ બહાઉદ્દીન કૉલેજ જુનાગઢ અને વિલ્સન કૉલેજ મુંબઇમાં લીધુ હતું. યુનિવરસિટીની બધી પરીક્ષાઓ બીજા વર્ગમા પાસ કરી હતી અને બી એ; ની ડીગ્રી સન ૧૯૦૮ મા મેળવી હતી

લેખનકાર્ય અને ધાર્મિક વિચાર એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે, અને ધર્મનો અભ્યાસ એ એમનો પ્રિય વિષય છે

ગુજરાતી નવ શિક્ષિત વર્ગમાથી ધર્મને પોતાના જીવનનુ કેન્દ્ર બનાવ્યુ હોય, એવાઓમા મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ પછી તેમનું નામ અગ્રસ્થાન લે છે, ધાર્મિક વિચારે એમના જીવનમા ખૂબ પરિવર્તન આણેલું છે, અને પોતે જે જાણ્યુ, અનુભવ્યુ તેનો લાભ અન્યને આપવા તે સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે, અને તે નિમિત્ત સખ્યાબંધ પુસ્તકો અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમા તેમણે લખ્યા છે, તે મનનીય માલુમ પડશે, તેમ તે પરથી તેમની શક્તિ વિષે આપણને માન પેદા થશે ખરે, તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રશસ્ય છે, તે લોકોપકારી થઇ પડી

— એમની કૃતિઓ —

(૧)	Mahatma Gandhi (An Essay in Appriciation)	૧૯૨૨
(૨)	ઇસુ ખ્રિસ્તનુ પૂર્ણ મનુષ્યત્વ (અનુવાદ)	૧૯૨૨
(૩)	સેવાનુ રહસ્ય (,,)	૧૯૨૮
(૪)	હિન્દુસ્થાનમા ક્ષયરોગ	૧૯૨૪
(૫)	સામર્થ્યનુ વિજ્ઞાન (અનુવાદ)	૧૯૨૫
(૬)	Brahmarshi Keshav Chunder Sen	૧૮૨૬
(૭)	Raja Ram Mohan Roy	૧૯૨૭
(૮)	The Brahma Samaj	૧૯૧૯
(૯)	ખ્રિસ્તી મડળીનો ઇતિહાસ	૧૮૨૭
(૧૦)	યોહાનની સુવાર્તાની ટીકા	૧૯૨૮

(૧૧) બ્રહ્મબોધ	૧૯૨૮
(૧૨) સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ (અનુવાદ)	,,
(૧૩) પ્રભુનો પ્રેમ (,,)	,,
(૧૪) ઇશ્વરના સાન્નિધ્યનો સન્યાસ (,,)	,,
(૧૫) એક ગ્રામ્ય સોક્રેટીસ (,,)	૧૯૩૦
(૧૬) પ્રાર્થનાનું રહસ્ય (,,)	૧૯૩૫
(૧૭) જીવન-વેદ (,,)	૧૯૩૫
(૧૮) Shri SwamiNarayana	૧૯૩૬

આ ઉપરાત એમણે ગુજરાતીમાં કેટલીક પુસ્તિકાઓ ઉતારી પ્રકાશિત કરેલી છે.

શ્રી. રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ

એઓ જ્ઞાતે દશા મોઢ વાણીઆ અને અંકલેશ્વરના વતની છે. જન્મ રાંદેરમાં સંવત ૧૯૬૪ના આસો સુદ ૪ ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાશ્રી વિઠ્ઠલદાસ નગીનદાસ દલાલ એક વેપારી તથા કમીશન એજન્ટ તરીકે જાણીતા છે. એમના માતુશ્રીનું નામ ગોદાવરીબેન છે, જેઓ માણેકલાલ પરભુદાસના પુત્રી થાય. એમનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૯૨૯ના માર્ચ માસમાં અંકલેશ્વરના સૌ. મધુમાલતી–તે રા. હીરાલાલ હરકીશનદાસ મહેતાના પુત્રી–સાથે થયેલું છે.

પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી એમણે અંકલેશ્વરમાં લીધેલી, અને કૉલેજ શિક્ષણ માટે તેઓ સુરતની એમ. ટી. બી. આર્ટસ કૉલેજમાં દાખલ થયેલા. પ્રિવિયસનો અભ્યાસ સુરતમાં કરી ઇંટરમીડિયેટના અભ્યાસાર્થે મુંબઇ સિડનહામ કૉલેજમાં દાખલ થયેલા. ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં એમને ખૂબ રસ પડતો હતો. ઈંટરમીડિયેટનો અભ્યાસ કરતા હતા તે સાલમાં સત્યાગ્રહની લડત પુર જોસમાં ચાલતી હોવાથી અભ્યાસ તરફ એમનું મન ઉઠી જવાથી તેજ સાલમાં અભ્યાસ છોડી પોતાના પિતાની સાથે વેપારમાં જોડાયા.

પ્રથમથી એમને સાહિત્યનો શોખ વધારે હતો. માધ્યમિક કેળવણી લેતા હતા તે દરમ્યાન અંકલેશ્વરમાંથી હસ્તલિખિત અઠવાડિક પણ કાઢતા. અત્યારે તેઓ બાળસાહિત્યમાં ખૂબ રસ લઇ રહ્યા છે. બાલજીવન, બાળક, બાળવાડી, ગાંડીવ, બાળમિત્ર વગેરેમાં બાળોપયોગી ખૂબ લખ્યું છે. બાળકોના એઓ માનીતા લેખક છે. આ ઉપરાંત વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વનસ્પતિના લખાણો પણ તેઓએ લખ્યા છે ને હજી કુમારમાં નિયમિત રીતે લખે છે. હાસ્યરસનો એમને ખાસ શોખ હોવાથી હાસ્યરસના લખાણો પણ અવારનવાર લખે છે ને એ પ્રજામાં આદર પામ્યા છે.

સાહિત્યની પેઠે એમને રમતગમતનો અત્યંત પ્રિય છે. બાળકોને માટે એમણે પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. બાળોપયોગી સાહિત્યનો એમની પાસે સારો ભંડોળ છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) બાળકોની રમતો	ઇ. સ. ૧૯૩૪
(૨) ફૂલકથા ભાગ. ૧	ઇ. સ. ૧૯૩૫
(૩) ફૂલકથા ભાગ ૨	ઇ. સ. ૧૯૩૫
(૪) ફૂલકથા ભાગ. ૩	(છપાય છે).

(અર્વાચીન વિદેહી)

શ્રી. કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (મલયાનિલ)

શ્રી કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતાનો જન્મ અમદાવાદમા ઇ સ ૧૮૯૨ મા થયો હતો તેઓ જાતે સાઠોદરા નાગર હતા અને ખાડીઆમા હજીરાની પોળમા રહેતા હતા તેમના પિતા વાસુદેવ ગુણવંતરાય મહેતા અમદાવાદમા એક મીલમા સારા હોદ્દા ઉપર હતા કંચનલાલ પિતાના સૌથી મોટા પુત્ર હતા. પોતાની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી તેમણે અમદાવાદમા જ લીધી હતી અમદાવાદની ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કુલમા તેઓ ભણતા હતા ત્યારે નિશાળના સારા વિદ્યાર્થીઓમા એમની ગણત્રી થતી. અને તેમના અભ્યાસમાથી હમેશા ફુરસદ કાઢી અગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા. આ ઉપરાત ડ્રોઇંગ અને સગીતના વિષયમા પણ તેઓ એટલો જ રસ લેતા

ઈ સ ૧૯૦૮ ની સાલમા તેમણે મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી અને અમદાવાની ગૂજરાત કૉલેજમા જોડાયા ઈ. સ ૧૯૧૨ ની સાલમા તેઓ મુબાઈ યુનીવર્સીટીના ગ્રેજ્યુએટ થયા ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી તરતજ અને તે અરસામા શ્રી કંચનલાલે પોતાના સાહિત્ય જીવનમા પગના માડેલા અને "ગોળમટોળ શર્મા" ના તખલ્લુસથી કવિતા અને હાસ્યરસ પ્રધાન વાર્તાઓ સુન્દરી સુબોધ, વાર્તાવારિધી, ભક્ત વિ માસિકોમા લખવા માડેલી અને થોડા જ વખત પછી એટલે લગભગ ૧૯૧૩ ની સાલમા "મલયાનિલ" ના નામથી નવલિકાઓ લખવાની શરૂઆત કરી ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી અમદાવાદની મેચ ફેકટરીમા નોકરી લીધી હતી નોકરી દરમીઆન પણ અગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ તો ચાલુ જ હતો અને શ્રી નર્મદાશકર દેવશકર મહેતા અને રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રીની મદદ અને સૂચના અનુસાર તેમણે સસ્કૃત સાહિત્યનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો ઈ સ ૧૯૧૩ ની સાલમા એલ એલ બીની પરીક્ષા પસાર કરી ઇ સ ૧૯૧૪ ની સાલમા એમ એ ની પરીક્ષા આપવાનો વિચાર કરેલો પરંતુ મન્દવેગ વશાત્ તે અપાઈ નહિ ઈ સ ૧૯૧૫ ની સાલમા ફરી એમ એ, ની પરીક્ષામા બેસવાનું નક્કી કર્યું અને તે મુંબાઈ પણ ગયા પરંતુ એકાએક શરીર બગડવાથી પરીક્ષા અપાઈ નહિ આ પ્રમાણે બે વખત એમ એ ની પરીક્ષા એક યા બીજા કારણે અપાઈ નહિ તેથી તે આપવાનો વિચાર પડતો મૂકયો અને ઇ સ ૧૯૧૬ ની સાલમા બીજી એલ એલ. બી ની પરીક્ષા આપી ડીગ્રી મેળવી અને ધંધાર્થે મુબાઈ જવાનું નક્કી કરી "બાહ્યિ કર

કાગા" એ નામની સૉલીસીટરની પેઢીમાં નોકરી સ્વીકારી અને મુબાઈમાં વકીલાત કરવી શરૂ કરી.

અમદાવાદ છોડી મુંબાઈ આવ્યા તે પહેલાં અમદાવાદમાં પોતાની જ્ઞાતિની *"સ્વસુધારક સભા" ને સજીવન કરી જ્ઞાતિમાં યોગ્ય* એવા સુધારા કરવા માટે પ્રવૃત્તિઓ આદરી. ઉપરાંત અમદાવાદની "સાહિત્ય સભા" માં સભ્ય તરીકે જોડાઈ સાહિત્યસેવા કરવાનો વિચાર કરેલો. અમદાવાદમાં સ્થપાએલી 'ગોખલે સોસાયટી' તથા 'હોમરૂલલીગ' ની શાખામાં સક્રિય ભાગ લઈ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પણ પડવાનો મનસુબો કર્યો હતો.

પણ મુબઈમાં જીવનના હરેક ક્ષેત્રમાં સંગીન કાર્ય થઈ શકે એ ખ્યાલથી અમદાવાદ છોડ્યું અને મુબાઈ આવ્યા. આ વખતે એમની નવલિકાઓ અને હાસ્યરસ પ્રધાન લેખો ઘણા માસિકોમાં આવતા હતા અને આજ વખતે તેઓ વીસમીસદીના આદ્યસ્થાપક હાજીમહમદ અલારખીઆ શિવજીના સંસર્ગમાં આવ્યા અને તેમનો પ્રોત્સાહન અને સહકારથી "ગોવાલણી" વિ વાર્તાઓ "વીસમીસદી" મા પ્રસિદ્ધ કરી નવલિકાના આદ્ય લેખક તરીક ગુજરાતભરમા નામના મેળવી પણ તેમના તરફથી વધારે પ્રાણવાનને સુંદર કૃતિઓ આપણને મળે અને સાહિત્ય પ્રદેશમાં તેમની કીર્તિસુવાસ પ્રસરે તે પહેલાં તો ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના જૂન માસની ૨૪મી તારીખે એપેન્ડીસાઈટીસના દર્દથી તે દેવલોક પામ્યા.

એમનું જીવન જેટલું ટુંકુ તેટલું જ ટુંકું એમનું સાહિત્યજીવન હતું અને તેથી તેમની એક પણ કૃતિ પુસ્તક રૂપે તેમની હયાતિમા બ્હાર પડી નહતી પણ ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના જૂન માસમાં તેમના પત્ની ડૉ. ભાનુમતિ એ "ગોવાલણી અને બીજી વાતો" એ નામનો ૨૨ વાર્તાઓનો વાર્તા સંગ્રહ બ્હાર પાડ્યો છે. ઉપરાત તેમની કેટલીક અધૂરી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થવી બાકી છે. તેમણે અનેક હાસ્યરસપ્રધાન અને હળવા કાવ્યો લખેલાં છે તે જુદા જુદાં માસિકોમાં છપાએલા છે.

સ્વ. વૈદ્ય પંચાનન જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી

તેમનો જન્મ કાઠીઆવાડમા જામનગર પાસે આવેલ ધ્રોળ નામના ગામમા સવત ૧૯૧૫ના ચૈત્ર સુદી ૩ ના રોજ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના પારાશરગોત્રી ગાદે કુટુમ્બના લીલાધર લક્ષ્મીધર ત્રિવેદીને ત્યા થયો હતો; જટાશંકર એ લીલાધર ત્રિવેદીના સૌથી નાના પુત્ર હતા, અને તેમની બાળવયમાજ લીલાધર ત્રિવેદીનુ અવસાન થવાથી મોટાભાઇના આશ્રય નીચે કેળવણી મેળવી હતી એ વખતે સાધનોની અનુકૂળતા વગર ઈંગ્રેજી કેળવણી મેળવવી બહુ મુશ્કેલ હતી. છતા અનેક પ્રકારના સકટો વેઠી જામનગરની હાઇસ્કુલમા મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ તેમણે કર્યો. અભ્યાસ પુરો થયા પછી કાઠીઆવાડના કેળવણી ખાતાના વડાના દફતરદાર નિમાયા હતા. જેથી ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી આખા કાઠીઆવાડમા તેઓ એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર ગ. ગોપાળજી સુરભાઈ દેસાઈ સાથે ફર્યા હતા. ત્યાર પછી જામનગર હાઈસ્કુલમા શિક્ષક તરીકે નિમાયા હતા. જામનગરમા પોતાના ૪-૫ વર્ષના વસવાટમા શ્રીમાળી જ્ઞાતિની ઘણી સારી સેવા કરી હતી અને ત્યા શ્રીમાળી શુભેચ્છક સભા તથા " શ્રીમાળી શુભેચ્છક " માસિક સ્થાપ્યા હતા અને "સ્વધર્માભિમાન" વિગેરે પુસ્તકો લખ્યા હતા. આ અરસામા તેમણે જ્ઞાતિમા કેળવણીની પ્રગતિ થાય તેવા હેતુથી એક છાત્રાલય ખોલવા ઈચ્છા રાખી હતી; અને જ્ઞાતિ હિતચિન્તક સ્વ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ તથા સ્વ. ભાનાભાઇ મોહારામ ઓઝાએ જ્ઞાતિના કારણે રૂ. ૫૦૦) આપવાની પહેલ પણ કરી હતી. પરન્તુ અન્ય સહાય નહિં મળવાથી એ સમયની તેમની મુરાદ બર આવી શકી નહિં.

જામનગરના તેમના વસવાટ દરમ્યાન તેમની પ્રતિભાશાળી લેખનશૈલી અને સસ્કૃતનુ અસાધારણ જ્ઞાનથી ઘણા ગુણગ્રાહક સજ્જનોનુ અને જામનગરના વૈદરાજોનુ આકર્ષણ થયુ હતુ ગુણોથી આકર્ષાઈ કેટલાક વૈદરાજોએ પોતાની પાસે રહેવાની માગણી કરી, જેથી "નોકરી કરવી કે સ્વતત્ર ધધો કરવો ?" તે પ્રશ્ન તેમના મનમા ઉભો થયો નોકરી ચાલુ રાખી હોત તો વૈદરાજ જટાશકર રાવબહાદુર થયા હોત અને ગુજરતા પહેલા એક દાયમ માસિક રૂ ૨૦૦) નું પેનશન પણ બાધુ હોત છતા તેમનુ મન કોઈ સ્વતત્ર ધધા તરફ કાયમ ખેચાયું રહેતુ હતુ, અને તેજ મકલ્પબળથી મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજી સાથે તેમનો મેળાપ થયો.

મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજી ઉર્ફે કરૂણાશંકર વિઠ્ઠલજી કરૂણાનોજ અવતાર હતા અને ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં તેઓ ધન્વન્તરીના અવતારરુપ હતા. તે મહાત્માની કરૂણા રા. જટાશંકરભાઈ ઉપર ઉતરી અને તેઓ રા. જટાશંકર માસ્તર મટીને વૈદ્ય બન્યા. હીરાના પારખ હજારો મળે છે પણ સદ્‌ગુણના પારખનાર કોઈક જ હોય છે, તે હીસાબે **મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીએ** ખરો હીરો પારખી કાઢયો અને માસ્તર જટાશંકરને વૈદ્યકનું વ્યવહાર અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપી વૈદ્ય બનાવ્યા.

આ રીતે વૈદ્ય જટાશંકરને વૈદ્યક ધંધામાં બરાબર તૈયાર થયેલા જોઈને **મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીએ** કહ્યું કે "અહિં તો મારા ઘણા શિષ્યો છે પણ ગુજરાતમાં મારો કોઇ શિષ્ય નહિં હોવાથી તમારે અમદાવાદ જવું." *મહાત્માની આ આજ્ઞા માથે ચડાવી કેળવણી ખાતાની નોકરીનું* રાજીનામું આપી વૈદ્ય જટાશંકર ઇ. સ. ૧૮૯૨માં અમદાવાદ આવી "ગુજરાત આર્ય ઓષધશાળા"ની સ્થાપના, મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીના હસ્તે કરી. દરેક ધંધામાં શરૂઆત મુશ્કેલીભરી હોય છે તેમ શરૂઆતમાં બે ત્રણ વર્ષ વૈદ્ય જટાશંકરને ઘણીજ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડયો હતો, પણ ડાહ્યા માણસો કદિ નિરાશ થતા નથી અને પોતાનો ઉદ્યોગ બેવડા ઉત્સાહથી ચાલુ રાખે છે. સ્વતંત્ર ધંધો હાથ આવ્યા પછી મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીના આદેશ અને સંકેત મુજબ ગુજરાતમાં તંદુરસ્તી અને સુખશાંતિના જ્ઞાનનો પ્રચાર કેવી રીતે કરવો તે સવાલ ઉભો થવાથી વૈદ્ય જટાશંકરે **વૈદ્યકલ્પતરુ** માસિક સ્થાપ્યું. આ કાર્યમા પણ તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી, અને આઠ વર્ષ સુધી મોટી ખોટ ખમીને આ માસિક ચાલુ રાખ્યું, જે હજુ સુધી નિયમિત સમાજની સેવા બજાવી રહ્યું છે. માસિકના ગ્રાહકોની સંખ્યા વધારવા માટે ભેટ તરીકે વૈદ્યક વિષયનું પુસ્તક આપવાની પ્રેરણા તેમને થઇ અને અન્ય સ્નેહીઓની પણ તે બાબતમાં સંમતિ મળવાથી પ્રતિવર્ષ વૈદ્યક વિષયનું એક પુસ્તક ભેટ તરીકે "વૈદ્યકલ્પતરુ" ના ગ્રાહકોને મળવાનું શરૂ થયું. ઉપરાંત હિંદી જાણનારાઓ માટે **હિન્દી વૈદ્યકલ્પતરુ** પ્રગટ કરવાની શરૂવાત કરી, જે આશરે નવ વર્ષ ચાલ્યા પછી પુરતા ગ્રાહકોના અભાવે બંધ કરવામા આવ્યું હતું.

સ્વ. વૈદ્યરાજની લેખનશૈલી અલૌકિક હતી. લખાણ લખવામાં તેમનું મન એટલું બધું ઓતપ્રોત થઇ જતું કે તે વખતે ભાગ્યેજ તેમને

આજુબાજુનો ખ્યાલ રહેતો, લખાણ કાર્યમા તેઓ અઢાર કલાકથી પણ વધારે સમય લેતા. પોતાના માસિકો અને પુસ્તકો ઉપરાત વર્તમાન પત્રોમા પણ વારંવાર લેખો લખી મોકલતા. આ દરેક કામને પહોચી વળવા માટે તેમને સખ્ત પરિશ્રમ કરવો પડતો હતો. શરીર સંરક્ષણ અને આરોગ્ય સબંધી જ્ઞાનના પ્રચાર અર્થે તેમણે ઘણા લોકોપયોગી વૈદકગ્રથો લખી બહાર પાડ્યા છે (૧) આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય. (૨) બ્રહ્મચર્ય, (૩) ઘરવૈદું, (૪) બાળલગ્ન, (૫) ગુચ્છકર કલ્પતરુ. (૬) ધાત્રી શિક્ષા, (૭) સારીસતતિ. (૮) રોગી પરિચર્યા, (૯) ગરીબોનો વૈદ, (૧૦) નિર્બળતા, (૧૧) ખાનપાન અને નાના નાના નિબધો વિગેરે. બીજા પણ ઘણા પુસ્તકો ભેટ તરીકે અપાયેલા અન્ય વિદ્વાન લેખકો પાસે લખાવી પ્રગટ કરેલા છે.

"ગુજરાત આર્ય ઔષધશાળા"ની સ્થાપના થયા પછી થોડો વખત તેમા વપરાતી બધી દવાઓ જામનગરથી જ આવતી પણ પછી જેમ જરૂર જણાઈ તેમ તેમ દવાઓ પોતે જાતે બનાવવા માડી. શરૂઆતમા દવાઓ બનાવવાનુ, ખાડવાનુ, ગોળીઓ વાળવાનું તથા દવાઓ પેક કરવાનું કામ ઘરના માણસોએ હાથોહાથ કરવા માડ્યું; પણ બહાર ગામથી દવાઓની માગણી વધવા માંડી અને તેને પહોચી વળવા માટે "ગુજરાત ઔષધશાળા"ને ગુજરાત-આયુર્વેદિક ફાર્મસી ના રુપમા ફેરવી નાખી. અને દવાઓ મોટા જથ્થામા તૈયાર કરવાને માણસો તથા મજુરો રાખ્યા, અને તેને માટે અમદાવાદ શહેરથી દૂર નદીને સામે કાઠે કોચરબ પાલડી પાસે વિશાળ જમીનની ખરીદી કરી, ત્યા કારખાનું, ફાર્મસીની ઓફીસ અને રહેવાનુ રાખ્યુ. ધીમે ધીમે દવાઓની માગણી એટલી બધી વધી પડી કે તેને પહોચી વળવા માટે કારખાનામા યાત્રિકબળ (એન્જીન) વિગેરે સાધનોની મદદની જરૂર પડી અને થોડા વખત પહેલા એક નાની રસશાળાની દુકાન કે જે પોતાનું ખર્ચ માડમાડ ઉપાડી શકતી હતી, તેમાથી આખા દેશમા પોતાની દવાનો ફેલાવો કરનાર એક સ્વતંત્ર કારખાનું થયુ. વિશાળ જમીન, ભવ્ય બગલો, દવાના મોટા સંગ્રહ માટે બગલા નીચે બનાવેલું સુંદર ભોયરું, સંચાઓથી ચાલતું કારખાનું તથા છાપખાનું જોતા એક માણસ પોતાના ઉદ્યોગથી ધીમે ધીમે કેટલી ઉન્નતિ કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ સહેજે આવે. આ અરસામા દવાઓ સામટા જથ્થામા બનાવી રાખવી પડતી હતી. આશરે એસીહજારની

મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજી ઉર્ફે કરૂણાશંકર વિઠ્ઠલજી કરૂણાનોજ અવતાર હતા અને ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં તેઓ ધન્વન્તરીના અવતારરૂપ હતા. તે મહાત્માની કરૂણા રા. જટાશંકરભાઈ ઉપર ઉતરી અને તેઓ રા. જટાશંકર માસ્તર મટીને વૈદ્ય બન્યા. હીરાના પારખ હજારો મળે છે પણ સદ્‌ગુણના પારખનાર કોઈક જ હોય છે, તે હીસાબે મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીએ ખરો હીરો પારખી કાઢયો અને માસ્તર જટાશંકરને વૈદકનું વ્યવહારૂ અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપી વૈદ્ય બનાવ્યા.

આ રીતે વૈદ્ય જટાશંકરને વૈદક ધંધામાં બરાબર તૈયાર થયેલા જોઈને મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીએ કહ્યું કે "અહિં તો મારા ઘણા શિષ્યો છે પણ ગુજરાતમાં મારો કોઇ શિષ્ય નહિં હોવાથી તમારે અમદાવાદ જવું." મહાત્માની આ આજ્ઞા માથે ચડાવી કેળવણી ખાતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી વૈદ્ય જટાશંકર ઇ. સ. ૧૮૯૨માં અમદાવાદ આવી "ગુજરાત આર્ય ઔષધશાળા"ની સ્થાપના, મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીના હસ્તે કરી. દરેક ધંધામાં શરૂઆત મુશ્કેલીભરી હોય છે તેમ શરૂઆતમાં બે ત્રણ વર્ષ વૈદ્ય જટાશંકરને ઘણીજ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડયો હતો, પણ ડાહ્યા માણસો કદિ નિરાશ થતા નથી અને પોતાનો ઉદ્યોગ બેવડા ઉત્સાહથી ચાલુ રાખે છે. સ્વતંત્ર ધંધો હાથ આવ્યા પછી મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીના આદેશ અને સંકેત મુજબ ગુજરાતમાં તંદુરસ્તી અને સુખશાંતિના જ્ઞાનનો પ્રચાર કેવી રીતે કરવો તે સવાલ ઉભો થવાથી વૈદ્ય જટાશંકરે વૈદ્યકલ્પતરુ માસિક સ્થાપ્યું. આ કાર્યમાં પણ તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી, અને આઠ વર્ષ સુધી મોટી ખોટ ખમીને આ માસિક ચાલુ રાખ્યું, જે હજુ સુધી નિયમિત સમાજની સેવા બજાવી રહ્યું છે. માસિકના ગ્રાહકોની સંખ્યા વધારવા માટે ભેટ તરીકે વૈદક વિષયનું પુસ્તક આપવાની પ્રેરણા તેમને થઇ અને અન્ય સ્નેહીઓની પણ તે બાબતમાં સંમતિ મળવાથી પ્રતિવર્ષ વૈદક વિષયનું એક પુસ્તક ભેટ તરીકે "વૈદ્યકલ્પતરુ" ના ગ્રાહકોને મળવાનું શરૂ થયું. ઉપરાંત હિંદી જાણનારાઓ માટે હિન્દી વૈદ્યકલ્પતરુ પ્રગટ કરવાની શરૂવાત કરી, જે આશરે નવ વર્ષ ચાલ્યા પછી પુરતા ગ્રાહકોના અભાવે બંધ કરવામાં આવ્યું હતું.

સ્વ. વૈદ્યરાજની લેખનશૈલી અલૌકિક હતી. લખાણ લખવામાં તેમનું મન એટલું બધું ઓતપ્રોત થઇ જતું કે તે વખતે ભાગ્યેજ તેમને

આજુબાજુનો ખ્યાલ રહેતો, લખાણુ કાર્યમા તેઓ અઢાર કલાકથી પણ વધારે સમય લેતા. પોતાના માસિકો અને પુસ્તકો ઉપરાંત વર્તમાન પત્રોમા પણ વારંવાર લેખો લખી મોકલતા. આ દરેક કામને પહોચી વળવા માટે તેમને સખ્ત પરિશ્રમ કરવો પડતો હતો. શરીર સંરક્ષણુ અને આરોગ્ય સબંધી જ્ઞાનના પ્રચાર અર્થે તેમણે ઘણા લોકોપયોગી વૈદ્યકગ્રથો લખી બહાર પાડ્યા છે (૧) આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય. (૨) બ્રહ્મચર્ય, (૩) ઘરવૈદું, (૪) બાળલગ્ન, (૫) છુછકર કલ્પતરુ. (૬) ધાત્રી શિક્ષા, (૭) સારીસંતતિ. (૮) રોગી પરિચર્યા, (૯) ગરીબોનો વૈદ્ય, (૧૦) નિર્બળતા, (૧૧) ખાનપાન અને નાના નાના નિબધો વિગેરે. બીજાં પણ ઘણા પુસ્તકો ભેટ તરીકે અપાયેલા અન્ય વિદ્વાન લેખકો પાસે લખાવી પ્રગટ કરેલા છે.

"ગુજરાત આર્ય ઔષધશાળા"ની સ્થાપના થયા પછી થોડો વખત તેમા વપરાતી બધી દવાઓ જામનગરથી જ આવતી પણ પછી જેમ જરૂર જણાઈ તેમ તેમ દવાઓ પોતે જાતે બનાવવા માડી. શરૂઆતમા દવાઓ બનાવવાનું, ખાડવાનુ, ગોળીઓ વાળવાનું તથા દવાઓ પેક કરવાનુ કામ ઘરના માણસોએ હાથોહાથ કરવા માડ્યું; પણ બહાર ગામથી દવાઓની માગણી વધવા માડી અને તેને પહોચી વળવા માટે **"ગુજરાત ઔષધશાળા"ને ગુજરાત–આયુર્વેદિક ફાર્મસી** ના રૂપમા ફેરવી નાખી. અને દવાઓ મોટા જથ્થામા તૈયાર કરવાને માણસો તથા મજુરો રાખ્યા, અને તેને માટે અમદાવાદ શહેરથી દૂર નદીને સામે કાઠે દાયરગ પાલડી પાસે વિશાળ જમીનની ખરીદી કરી, ત્યા કારખાનુ, ફાર્મસીની ઓફીસ અને રહેવાનુ રાખ્યુ ધીમે ધીમે દવાઓની માગણી એટલી બધી વધી પડી કે તેને પહોચી વળવા માટે કારખાનામા યાત્રિકબળ (એન્જીન) વિગેરે સાધનોની મદદની જરૂર પડી અને થોડા વખત પહેલા એક નાની રસશાળાની દુકાન કે જે પોતાનું ખર્ચ માડમાડ ઉપાડી શકતી હતી, તેમાથી આખા દેશમા પોતાની દવાનો ફેલાવો કરનાર એક સ્વતંત્ર કારખાનું થયુ. વિશાળ જમીન, ભવ્ય બંગલો, દવાના મોટા સંગ્રહ માટે બગલા નીચે બનાવેલ સુંદર ભોંયરું, સંચાઓથી ચાલતુ કારખાનું તથા છાપખાનું જોતા એક માણુસ પોતાના ઉદ્યોગથી ધીમે ધીમે કેવી ઉન્નતિ કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ સહેજે આવે. આ અરસામા દવાઓ હામઠા જથ્થામા બનાવી રાખવી પડતી હતી. આશરે એસીહજારની

દવાઓ કાયમ સ્ટોકમાં રાખવામાં આવતી, અને તે બગડે નહિ તે માટે તેને જાળવવા માટે બહુજ કાળજીપૂર્વકનાં સાહિત્યો મોટા ખરચે વસાવ્યાં હતાં.

સ્વ. વૈદ્યરાજ જટાશંકર દર્દીઓ સાથે એટલા માયાળુપણે વર્તતા અને ધીરજ આપતા હતા કે તેમના સમાગમમાં આવેલા હરકોઈ દરદી સંપૂર્ણ સંતોષ પામતા હતા. બહારગામ બોલાવવામાં આવે તો અનેક કાર્યો પડતાં મુકીને દિવસે કે રાત્રે ચાલી નીકળતા હતા અને મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીની પેઠે પૈસાની કાળજી કરતાં દર્દી સારો થાય તેની કાળજી રાખતા હતા. ભયંકર દરદોવાળા દરદીની પથારી પાસે તેઓ કલાકોના કલાકો સુધી બેસતા હતા એટલુંજ નહિં પણ રાત્રે ઉઠીને પણ દર્દીની હાલત તપાસતા હતા. મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીની માફક માત્ર નિર્ભય અને શાસ્ત્રીય દવાઓ જ વાપરતા હતા. જ્ઞાનતંતુઓને બહેકાવી મુકનારી કે શક્તિની જલદ દવાઓનો કદિ પણ ઉપયોગ કરતા નહોતા પણ શક્તિની ટોનિક-દવાઓની જાળમાં ફસીને તન, મન અને ધનની ખુવારી કરનારાઓને પોતાના લેખો દ્વારા સદ્દપદેશ આપતા હતા, શક્તિની દવાઓની જાહેરખબરો સામે તેમને સખ્ત અણગમો હતો અને તેથી વારંવાર માસિકમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં ઘણીજ કડક કલમ ચલાવેલી હતી. દવા સાથે પથ્યાપથ્ય ઉપર તેઓ ઘણું વજન આપતા અને તે બાબતમાં દરદીની સાથે બહુજ ખુલ્લા દિલથી ચર્ચા કરતા. કુદરતી ઉપાયોથી મટી શકે તેવાં દરદોમા તેઓ દવાનો ઉપયોગ ન કરતાં દરદીને નિયમમાં રાખી વગર દવાએજ સારો કરવાની કોશીષ કરતા; અને બધા દરદીને કુદરતના કાયદાનું પાલન કરીનેજ આરોગ્ય રહેવાનો ઉપદેશ હંમેશાં આપતા.

મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીની પ્રેરણા, ઉદ્દેશ અને ઉપદેશ લક્ષમાં રાખીને, અનેક સંકટો વેઠી, કેવળ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી ધૈર્ય રાખી, તન, મન, ધનનો ભોગ આપીને દ્રવ્ય એકઠું નહિં કરતાં જે કાંઈ અર્થ પ્રાપ્તિ થતી તે ધંધામાંજ રોકતા હતા.

દરદીઓને આરોગ્યભૂવનમાં પાસે રાખી તેમની સારવાર તથા ઔષધ યોજના, આયુર્વેદનો પદ્ધતિસર અને અનુભવપૂર્વક અભ્યાસ ઉપલા આરોગ્ય ભૂવનમા કરીને વૈદ્યો તૈયાર કરવા માટે પાઠશાળા, અને દેશી ઔષધો તો મોટા પ્રમાણમાં પ્રજામાં પ્રચાર કરવા અર્થે મોટી મુડીવાળી રસશાળા, આ ત્રણે સાધનોથી આયુર્વેદની ઉન્નત્તિ અથવા સેવા થઈ શકે તેમ તેઓ

કર્તવ્ય માનતા અને એ ત્રણેની સ્થાપના માટે તેમણે તેમની જીંદગી પર્યંત નાંણાં માટે ખંતથી અને નિસ્પૃહપણે પ્રયત્નો કરેલા; પરંતુ મુડીવાદીઓની આયુર્વેદ પ્રત્યે ઉદાસિનતા અને વૈદ્યરાજના આવાં કાર્ય માટે તેમને દબાવીને નહિં કહેવાના અતિ નિસ્પૃહી સ્વભાવને લીધે આરોગ્ય-ભુવન અને પાઠશાળા ઇત્યાદિ કાર્યો પાર પડી શક્યાં નહિં, તો પણ પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરીને નવા યુવાનોને પગાર આપીને પણ તૈયાર કરવાને સ્વર્ગસ્થે કેટલાક યુવાનોને પાસે રાખ્યા હતા, જેમાંના કેટલાક અત્યારે પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો ઘણી સારી રીતે ચલાવે છે. વધુ સારા વૈદ્યો અને વ્યવહારૂ શિક્ષણ માટે તેમણે એક નાની યોજના ઉભી કરી હતી કે જેમાં દરદીઓને રાખીને તથા તેની સાથે શિક્ષણ શાળા સ્થાપીને વૈદક ધંધાનું વ્યવહારૂ અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપી શકાય. આ કાર્ય માટે મકાનો, સાહિત્યની જરૂર હતી જે માટે જાહેર પ્રજા પાસેથી તેમણે ઓછામાં ઓછા રૂા. ૧ લાખની માગણી કરી હતી; પરંતુ તે અરસામાં તેમની તબીયત લથડવા માંડી જેથી તે યોજના પણ અધુરી મૂકવી પડી.

ત્રીજો ઉપાય રસશાળાનો રહ્યો. આ કાર્ય તો તેમના હાથચીજ ચાલતું હતું. તેઓ જ્યારે અમદાવાદ પ્રથમ નિમાયા, અને મહાત્મા ભટ્ટજીએ જ્યારે તેમને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા આજ્ઞા આપી ત્યારે થોડાક સમયમાં તેમણે રસશાળાને મોટા પાયા ઉપર લઈ જવા માટે ૧ લાખની યોજનાવાળી લીમીટેડ કંપની કરવાનું ઠરાવ્યું. પરંતુ કેટલાક ગૃહસ્થ શુભેચ્છકોની તે કામમાં સલાહ નહિં મળવાથી તુરત માટે તે યોજના પડતી મુકેલી પણ પાછળથી રૂ. ૬ લાખની યોજનાવાળી લીમીટેડ કંપની ઉભી કરી અને તેના શેરો ભરાયેલા પણ ખરા; પરંતુ દૈવની ઇચ્છાને કોઈ જાણી શકતું નથી તે મુજબ વૈદ્યરાજની તબીયતમા અચાનક ફેરફાર થવાથી તેઓને તે કાર્ય પડતું મુકવાની કુદરતી ફરજ પડી આ રીતે તે યોજના પણ સફળ થઈ નહિ અને ભરાયેલા શેરના નાણા પાછા મોકલી આપ્યાં.

આયુર્વેદના ઉદ્ધાર માટે વૈદ્ય સમ્મેલનો અને પ્રદર્શનો ભરાય છે. તેમની વ્યવસ્થા વિષે વૈદ્યરાજને વારંવાર તીક્ષ્ણ ટીકાઓ કરવી પડી છે, અને તેથી કેટલાકની ઇતરાજી પણ વહોરી લેવી પડી હતી પણ દરદને ટાળવાને જેમ કડવી દવાની કે સખ્ત પરહેજીની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ જરૂર આ સમ્મેલનો અને પ્રદર્શનોને ફતેહમંદ અને કાર્યસાધક ઉતારવાને

એકસંપ અને સુવ્યવસ્થિત કારોબારની હતી, જે કોઇપણ સ્થળે તેમણે જોયેલ નહોતી. તેમને આ સમ્મેલનો અને પ્રદર્શનો તરફથી **ડીગ્રીઓ અને ચાંદો** મળેલાં હતાં. પણ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કામ કરનારને આવી ઉપાધિઓ કે પદકોની દરકાર હોતી નથી.

તેમનાં રચેલા પુસ્તકો પૈકી સૌથી પ્રથમ તેમણે "યુવાવસ્થાનો શિક્ષક" એ નામનું લખ્યું. જો કે તે સ્વતંત્ર પુસ્તક નથી. વિલ્યમ કોબેટ કૃત "એડવાઇઝ ટુ ધી યંગ" નો આધાર લઇ લખવામા આવ્યું છે; તોપણ તેમની લેખન શૈલીથી તે પુસ્તક અતિ લોકપ્રિય થઈ પડયું છે, અને વડોદરા રાજ્યમાં તે કેળવણી ખાતામાં ઇનામ ગ્રન્થ તરીકે મંજુર થયું છે.

"ઘરવૈદું" એ તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ છે; જેની બરોબરી કરી શકે તેવું એક પણ પુસ્તક નથી અને આ ગ્રન્થ તૈયાર કરવામાં તેમને ઘણો શ્રમ પડયો હતો. પરંતુ લોકકલ્યાણની ઉંડી ભાવનાથી તે કોઇપણ કાર્ય કરવામાં શ્રમિત થતા દેખાતાજ નહિં. અને આવી ઉત્તમ ભાવનાથી તેમની આ કૃતિ અમર થઈ ગઈ છે. આઠ આઠ આવૃત્તિ થવા છતા હજુ તે પુસ્તકનું વેચાણ જરાપણ ઓસરવાયું નથી. જે દેશમાં એક આવૃત્તિ પણ સહેલાઇથી નીકળી શકતી નથી તે દેશમાં એક પુસ્તકની આઠ આવૃતિ થાય તેજ તેની લોકપ્રિયતાનો પ્રબળ પૂરાવો છે.

આ સિવાય "વૈદકલ્પતરુ" ની ભેટ તરીકે આપેલ "સારીસંતતિ" ના બન્ને ભાગ પણ એટલાજ લોકોપયોગી ઉદ્દેશથી તેમણે લખેલા છે. આ બધી તેમના નામને ઉજ્જવલ કરનારી અમરકૃતિઓજ છે.

સ્વગસ્થે અમદાવાદ, મુંબઈ, કલકત્તા, અને સુરતમાં પોતાની શાખાઓ નાખી છે જેમાંની કલકત્તાની શાખા પાછળથી તેમની નાદુરસ્ત તબીયતને કારણે બંધ કરવી પડી હતી. બાકીની શાખાઓ હજુ ચાલે છે, ઉપરાંત નાનાં મોટાં ગામોમાં એજન્સીઓ છે.

સ્વર્ગસ્થની ચિકિત્સા ગઢડાનિવાસી પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજ નાનભટ્ટ અંબારામ કરતા હતા. પોતાનો મંદવાડ કાંઇક ઓછો થવાથી હરતાફરતા થયા હતા, અને પોતાનું મદ પડેલું કાર્ય પાછું બમણા ઉત્સાહથી ચાલુ કર્યું હતું, પણ જેમ ઓલવાતો દીપક વધારે પ્રકાશ થોડો વખત આપે છે તેમ તેમની આયુષ્ય દોરી તુટી પડવાની હોવાથી તેઓ પાછા દરદના

હુમલામાં સપડાયા; આ હુમલો તેમનો જીવલેણ નીકળ્યો. ચિકિત્સકોની સ્થળાંતર કરવાની સૂચના થવાથી કાઠીઆવાડમાં વઢવાણ મુકામે તેમને લઈ જવામાં આવ્યા. પરંતુ ત્યાંથી થોડાજ વખતમાં પાછું ફરવું પડ્યું, અને તા. ૨ જી જુન સને ૧૯૨૧ વૈશાખ વદી ૧૧ ની રાત્રે ૯ વાગ્યે આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી તેમનો અમર આત્મા પરલોક પ્રતિ પરિયાણ કરી ગયો.

—: એમની કૃતિઓ :—

ગ્રંથનું નામ.	સાલ
૧ ઘરવૈદ્ય (Family Medicine)	૧૮૯૯
૨ સારી સંતતિ	૧૮૯૯
૩ ધાત્રીશિક્ષા	૧૯૦૭
૪ રોગીપરિચર્યા	૧૯૦૯
૫ નિર્બળતા	૧૯૧૫
૬ મળાવરોધ	૧૯૧૨
૭ વાજીકર કલ્પતરૂ	૧૯૦૧
૮ આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય	૧૮૯૬
૯ બ્રહ્મચર્ય	૧૮૯૭
૧૦ આરોગ્ય અને આચારોની એકવાક્યતા	૧૯૦૭
૧૧ સાસરે જતી પુત્રીને માની શિખામણ	૧૯૦૬
૧૨ ખાનપાન	૧૯૨૧
૧૩ બાળલગ્ન	૧૮૯૮
૧૪ વિધવા વિવાહ વિષે વિચાર	૧૯૦૪
૧૫ જૈન ધર્મ અને વૈદકશાસ્ત્ર	૧૯૦૩
૧૬ ગરીબોનો વૈદ્ય	૧૯૧૪
૧૭ વાગ્ભટ સૂત્રસ્થાન	૧૯૦૮
૧૮ સુવાવસ્થાનો શિક્ષક	૧૮૯૫
૧૯ સ્વધર્માભિમાન	૧૮૯૦

એકસંપ અને સુવ્યવસ્થિત કારોબારની હતી, જે કોઈપણ સ્થળે તેમણે જોયેલ નહોતી. તેમને આ સમ્મેલનો અને પ્રદર્શનો તરફથી ડીગ્રીઓ **અને ચાંદો** મળેલાં હતાં. પણ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કામ કરનારને આવી ઉપાધિઓ કે પદકોની દરકાર હોતી નથી.

તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો પૈકી સૌથી પ્રથમ તેમણે "યુવાવસ્થાનો શિક્ષક" એ નામનું લખ્યું. જો કે તે સ્વતંત્ર પુસ્તક નથી. વિલ્યમ કોબેટ કૃત "એડવાઇઝ ટુ ધી યંગ" નો આધાર લઇ લખવામાં આવ્યું છે; તોપણ તેમની લેખન શૈલીથી તે પુસ્તક અતિ લોકપ્રિય થઈ પડયું છે, અને વડોદરા રાજ્યમાં તે કેળવણી ખાતામાં ઇનામ ગ્રન્થ તરીકે મંજુર થયું છે.

" ઘરવૈદું " એ તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ છે; જેની બરોબરી કરી શકે તેવું એક પણ પુસ્તક નથી અને આ ગ્રન્થ તૈયાર કરવામાં તેમને ઘણો શ્રમ પડયો હતો. પરંતુ લોકકલ્યાણની ઉંડી ભાવનાથી તે કોઇપણ કાર્ય કરવામાં શ્રમિત થતા દેખાતાજ નહિ. અને આવી ઉત્તમ ભાવનાથી તેમની આ કૃતિ અમર થઈ ગઈ છે. આઠ આઠ આવૃત્તિ થવા છતા હજુ તે પુસ્તકનું વેચાણ જરાપણ ઓસરાયું નથી. જે દેશમાં એક આવૃત્તિ પણ સહેલાઇથી નીકળી શકતી નથી તે દેશમા એક પુસ્તકની આઠ આવૃતિ થાય તેજ તેની લોકપ્રિયતાનો પ્રખર પુરાવો છે.

આ સિવાય "વૈદકલ્પતરુ" ની ભેટ તરીકે આપેલ " સારીસંતતિ " ના બન્ને ભાગ પણ એટલાજ લોકોપયોગી ઉદ્દેશથી તેમણે લખેલા છે. આ બધી તેમના નામને ઉજ્જવલ કરનારી અમરકૃતિઓજ છે.

સ્વગસ્થે અમદાવાદ, મુંબઈ, કલકત્તા, અને સુરતમાં પોતાની શાખાઓ નાખી છે જેમાંની કલકત્તાની શાખા પાછળથી તેમની નાદુરસ્ત તબીયતને કારણે બંધ કરવી પડી હતી. બાકીની શાખાઓ હજુ ચાલે છે, ઉપરાંત નાનાં મોટાં ગામોમાં એજન્સીઓ છે.

સ્વર્ગસ્થની ચિકિત્સા ગઢડાનિવાસી પ્રખ્યાત વૈદરાજ નાનભટ્ટ અંબારામ કરતા હતા. પોતાનો મંદવાડ કાઇક ઓછો થવાથી હરતાફરતા થયા હતા, અને પોતાનું મંદ પડેલું કાર્ય પાછું બમણા ઉત્સાહથી ચાલુ કર્યું હતું, પણ જેમ ઓલવાતો દીપક વધારે પ્રકાશ થોડો વખત આપે છે તેમ તેમની આયુષ્ય દોરી તુટી પડવાની હોવાથી તેઓ પાછા દરદના

હુમલામાં સપડાયા; આ હુમલો તેમનો જીવલેણ નીકળ્યો. ચિકિત્સકોની સ્થળાંતર કરવાની સૂચના થવાથી કાઠીઆવાડમાં વઢવાણ મુકામે તેમને લઇ જવામાં આવ્યા. પરંતુ ત્યાથી થોડાજ વખતમાં પાછું ફરવું પડયું, અને તા. ૨ જી જુન સને ૧૯૨૧ વૈશાખ વદી ૧૧ ની રાત્રે ૯ વાગ્યે આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી તેમનો અમર આત્મા પરલોક પ્રતિ પરિયાણ કરી ગયો.

—: એમની કૃતિઓ :—

	ગ્રંથનું નામ.	સાલ
૧	ઘરવૈદુ (Family Medicine)	૧૮૯૯
૨	સારી સંતતિ	૧૮૯૯
૩	ધાત્રીશિક્ષા	૧૯૦૭
૪	રોગીપરિચર્યા	૧૯૦૯
૫	નિર્બળતા	૧૯૧૫
૬	મળાવરોધ	૧૯૧૨
૭	વાગ્ભટ કલ્પતરૂ	૧૯૦૧
૮	આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય	૧૮૯૬
૯	બ્રહ્મચર્ય	૧૮૯૭
૧૦	આરોગ્ય અને આચારોની એકવાક્યતા	૧૯૦૭
૧૧	સાસરે જતી પુત્રીને માની શિખામણ	૧૯૦૬
૧૨	ખાનપાન	૧૯૨૧
૧૩	બાળલગ્ન	૧૮૯૮
૧૪	વિધવા વિવાહ વિષે વિચાર	૧૯૦૪
૧૫	જૈન ધર્મ અને વૈદકશાસ્ત્ર	૧૯૦૩
૧૬	ગરીબોનો વૈદ	૧૯૧૪
૧૭	વાગ્ભટ સૂત્રસ્થાન	૧૯૦૮
૧૮	યુવાવસ્થાનો શિક્ષક	૧૮૯૫
૧૯	સ્વધર્માભિમાન	૧૮૯૦

વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, જુનાગઢના વતની, જન્મ સં ૧૮૯૬ના જ્યેષ્ટ વદ ૧૨ ને રોજ થયો હતો પિતાનું નામ હરિદત્ત અને માતુશ્રીનું નામ વિજયકુંવર છે તેમનો પ્રથમ વિવાહ સં ૧૯૦૨મા વેરાવળ ગીરજાશંકર દેવજીની જ્યેષ્ઠ પુત્રી સાથે થયો હતો તેમનુ મૃત્યુ થતા બીજી વારનો વિવાહ સ ૧૯૧૪મા થયેલો

જુનાગઢની સંસ્કૃત પાઠશાળામા સસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો, અહિં કવિતા લખવાનો શોખ લાગેલો, અને કેટનાક શ્લોકો પણ રચ્યા હતા સં ૧૯૧૭મા પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીને અશોકના શિલાલેખોની નકલ ઉતારવામા તે મદદ કરતા અને તે બદલ તેમને રૂ ૧૦/- માસિક રૉ ભાઉ દાજી તરફથી મળતા તે પછી તેમની તબીયત બગડી હતી, પણ થોડા દહાડા ફેર જતા તે સુધરી હતી તે ગાળામા વલ્લભજીએ જુનાગઢમા સર્વ માતાજીનો ગરબો, ચંડીપાઠના સારનો ગરબો, ચંદ્રહાસ આખ્યાનના દુહા વગેરે કર્યા હતા સં ૧૯૧૮મા પાટણ જવાનુ થતા ત્યાના શિલાલેખોની નકલ કરી, તે નકલોને પુસ્તક રૂપે બાધી કર્નલ વોટસનને તે બતાવી હતી, અને ત્યારથી તેમની સાથે સબંધ બધાયો હતો વૈદિક નિઘંટુનો શ્લોકબદ્ધ કોશ તેમજ કેટનાક ગરબા આ વર્ષમા લખ્યા હતા

તે પછી જુદે જુદે સ્થળે પ્રથમ શિક્ષક તરીકે તેમણે કામ કર્યું હતું સ ૧૯૨૪મા પ્રેસ મેનેજર તરીકે તે નિમાયા, અને નવાબ સાહેબની કૃપા થવાથી તેમની સાથે હરવાફરવાનુ ઘણુ થતું હતુ

સન ૧૮૮૮મા વિક્ટોરીઆ જ્યુબિલિ મ્યુઝિયમમા તમની નિમણુક થઈ હતી, પછીથી એ ફડનો બીજા કાર્યમા ઉપયોગ થતા સન ૧૮૮૨મા વોટસન મ્યુઝિયમ ઑફ ઍન્ટીક્વીટીઝના ક્યુરેટર તરીકે ફેરફારી થઇ હતી અને તે જગ્ગો પર જીવનપર્યંત નોકરી કરી હતી એ મ્યુઝિયમનો સગ્રહ વધારવા અને વ્યવસ્થિત કરવામા સ્વર્ગસ્થે ઘણો શ્રમ લીધો હતો, અને પ્રતિ વર્ષ કાઠિયાવાડમા પ્રવાસ કરીને અનેક ઐતિહાસિક અવશેષો પ્રાપ્ત કર્યા હતા જે માટે આખુ ગુજરાત તેમનુ સદા ઋણી રહેશે તેમની પ્રવાસનોંધો કિંમતી છે અને ઈતિહાસના અભ્યાસીને તે બહુ ઉપયોગી માલુમ પડશે

એમનો એ શોખ-પુરાતત્ત્વ, સંશોધન વગેરેનો-એમના પુત્ર શ્રી ગિરિજાશંકરભાઇમા વારસામા ઊતરેલો છે, અને એમણે પિતાનું એક પુરાતત્વિદ તરીકેનું નામ અને સ્થાન સારી રીતે સાચવીને, શોભાવ્યુ છે

—:એમની કૃતિઓ:—

(૧)	વાઘેશ્વરીની હમચી.	વિ. સં ૧૯૧૭
(૨)	ચંડીપાઠના સારનો ગરબો.	૧૯૧૮
(૩)	ચંદ્રહાસોપખ્યાનના દુહા.	,,
(૪)	વૈદિક નિઘંટુનો શ્લોકબદ્ધ કોશ.	૧૯૧૯
(૫)	નવરાત્રીના ગરબા સ્તોત્ર.	૧૯૨૧
(૬)	પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર.	૧૯૨૨–૩૦
(૭)	ધર્મમાળાનું ભક્તિવિચાર સૂત્ર.	૧૯૨૭
(૮)	ચંડીઆખ્યાન ચંડીપાઠ પદ્યમાં (ગુજરાતી).	૧૯૩૦–૩૯
(૯)	મહિમ્નિસ્ત્રોત્ર.	૧૯૩૨
(૧૦)	સદ્‌ગુણી સ્ત્રી ચરિત્ર.	૧૯૪૩
(૧૧)	વોટસન વિરહ ગુજરાતી પદ્ય.	૧૯૪૫–૫૨
(૧૨)	સોમનાથની સંસ્કૃત આરતિ.	
(૧૩)	રામાયણ સમશ્લોકી–ગુજરાતીમાં (અપ્રસિદ્ધ).	૧૯૫૮
(૧૪)	સૈરંધ્રી ચંપુ.	૧૮૫૯–૬૩
(૧૫)	કીર્તિ કૌમુદી સમશ્લોકી-ગુજરાતીમાં.	૧૯૬૨–૬૪
(૧૬)	વિક્રમાંક દેવચરિત–ગુજરાતી ભાષાંતર.	૧૯૬૪

તે ઉપરાંતઃ—(૧) કવિતા વાકય શતક.
(૨) સાવિત્રી ચરિત્રનાં ઢાળિયાં.
(૩) આરતીમાલા.
(૪) અન્ત્યપ્રાસ કોશ.
(૫) અશોક તેમજ ક્ષત્રપ સંબંધી ભાષણો.

ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

આ પરોપકારી સ્વદેશભક્ત સાક્ષર શિરોમણિ ડૉ. હરિલાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૨, વૈશાખ સુદિ ૬, ઈ. સ. ૧૮૫૬, મે તા. ૧૦ ને રવિવારે દહેગામ પરગણામાં બહિયેલ ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હર્ષદરાય હતું. તેઓ દસ્ક્રોઈના મામલતદાર હતા. તેમની માતાનું નામ રેવાબાઈ હતું. માતાપિતા ઉભય શાન્ત સ્વભાવનાં અને ધર્મનિષ્ઠ હતાં.

તેઓ જ્ઞાતિયે સાઠોદરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમનું ગોત્ર ભારદ્વાજ અને અંગિરા, બાર્હસ્પત્ય, અને ભારદ્વાજ ત્રિપ્રવર હતાં. શાખા શાંખાયની હતી. ઉપાધિ ધ્રુવ હતી.

ઇ. સ. ૧૮૬૧માં તેમણે ગૂજરાતી અભ્યાસ આરમ્ભાયો હતો, અને ઈ. સ. ૧૮૬૪માં ઈંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૫માં તેમને ઉપનયન સંસ્કાર થયો અને ઇ. સ. ૧૮-૬૭માં મણિલક્ષ્મી નામની કન્યા સાથે લગ્નનો વિધિ આચાર થયો હતો.

બાલ્યકાલથી જ સભા સ્થાપવાનો અને ભાષણો કરવાનો શોખ હતો. મેટ્રિક ક્લાસમાં તે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલના હાથ નીચે હતા. તેઓ સાહેબ કહે છે–"તે બહુ ચાલાક, અને બહુ મહેનતુ હતા, સંસ્કૃતમાં ઘણા હુશિયાર હતા, અને કોઈ દિવસ વાંક કે ઠપકાને પાત્ર થયા ન હતા. સ્વભાવે પણ બહુ મળતાવડા તથા વિનયી અને ઘણા નમ્ર હતા." ઇ. સ. ૧૮૭૩મા તે મેટ્રિકમાં પાસ થયા હતા અને સાર્વજનિક કાર્યોમા ભાગ લેવા લાગ્યા હતા. આજ વર્ષમાં તેમણે ઈંગ્રેજીમાં 'Patriot's Vision' લખ્યું હતું. જેનું આગળ ઉપર આપણા હાલના જાણીતા સાક્ષર શ્રી રમણભાઈયે 'સ્વદેશ વાત્સલ્યનું ચમત્કાર દર્શન' નામથી ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર કીધેલું. 'આર્યોત્કર્ષ' વ્યાયોગ પણ આજ વખતે રચાયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૭૭માં બી. એ. પાસ થયા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૭૬માં ખણ્ડ કાવ્ય 'કૌમુદી માધવ' લખ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૮૦માં એલ એલ. બી. થયા હતા. તેમના સંસ્કૃત જ્ઞાન માટે પ્રો. ભાણ્ડારકર અને પ્રો. ડૉ. પિટર્સન્ જેવા પણ્ડિતો ઘણો ઉંચો મત ધરાવતા હતા. અને પ્રો. ડૉ. પિટર્સન, પ્રો. ડ્યુસન્ અને ડૉ. રોસ્ટ જેવાઓ તેમના મિત્ર થયા હતા. આજ અરસામા જ્ઞાતિના મુખપત્ર રૂપ

'નાગર ઉદય' માસિકના તે સમ્પાદક હતા પ્રાચીન શોધખોળના પ્રયાસો પણ આ સમયે ચાલી રહ્યા હતા અને ત્હેને અંગે ડૉ. બર્જેસના સંસર્ગમા આવી ત્હેના પણ એક માનીતા મિત્ર થઈ પડ્યા હતા. ડૉ. બર્જેસ અને ડૉ. બ્યૂહલર્ જેવા તેમની સલાહ અનેકવાર પૂછતા તેમણે અનેક સંખ્યાબંધ તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, શિલાપટ્ટો, પ્રશસ્તિયો વગેરે શોધી કહાડી વિલાયતના માસિકોમા પ્રકટ કરી ખ્યાતિ મેળવી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૧થી ૮૪ સુધી શિક્ષા વિભાગમા શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું, અને પછે સુરતમા વકીલાત આરમ્ભી અને સાથે સાથે સુરત, અમદાવાદના તમામ પત્રો તથા માસિકોમા પોતાની કલમ નચાવી રહ્યા હતા, અને જાહેર કામમા ભાગ લઈ ગુજરાતને પણ ઉદ્દીપ્ત કરી રહ્યા હતા. ગુજરાતના પ્રાચીન ઈતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડતા અનેક લેખોથી 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ને નવાજી રહ્યા હતા અને 'એક ચિત્ર દર્શન' નામનુ ચિત્ર કાવ્ય લખી સાક્ષર, વિવેચક નવલરામભાઈના પણ મિત્ર થઈ પડ્યા અને ત્હેના ફળરૂપ તે વિવેચકે તે કાવ્ય ઉપર ખાસ વિવેચન લખ્યુ હતું.

ઇ સ. ૧૮૮૨મા લૉર્ડ રિપનની કાર્યકીર્દિના ફળરૂપ તા ૩૦ની ઑગસ્ટે 'પ્રજાહિત વર્ધક સભા'ની સુરતમા સ્થાપના કરી હતી. અને તેના સગી અને મત્રી તથા સભાસદ અને સભાપતિ પણ તે પોતે હતા. આ સસ્થા દ્વારા ગુજરાતમા સ્વદેશાભિમાન અને જાતિયતાના બીજ તેમણે રોપ્યા હતા સુરત મ્યુનિસિપાલિટીના તે કાઉન્સિલર હતા; અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના તે લાઈફ મેમ્બર હતા

વકીલ તરીકે વિસ્તરેલા નામથી ગાયકવાડ સરકારનુ ધ્યાન ખેચી તેમના આમંત્રણાનુસાર તે ગજ્ય સાથે જોડાઈ 'ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ જજ'નો માનવન્તો હોદ્દો મેળવી શક્યા હતા અને 'રાવ બહાદુર' થવાનુ પણ માન પામ્યા હતા

ઈ. સ ૧૮૮૯મા, સ્ટૉકહોમમા ભરાયલી ઑરિયેન્ટલ કૉન્ગ્રેસમા તે ગાયકવાડ મહાગજના ડેલિગેટ તરીકે ઉપસ્થિત થયા હતા તેમના ત્યા આપેલા ભાષણો તથા ત્યા વાચેલા વિદ્વતાભર્યાં નિબંધોથી તેમણે યુરોપના વિદ્વાનોને વિસ્મયમૂઢ કરી નાખ્યા હતા અને ત્યાના મહારાજાને પણ તેમ્હણે પોતાના જ્ઞાનથી એટલા ચકિત કરી દીધા હતા કે તેમ્હણે તેમને ખાસ ખાણુ, પોતાના રાજમ્હેલમા, આપ્યુ હતુ, અને પોતાની છબિ સાથેના સોનાના ચાદથી વિભૂષિત કર્યાં હતા, તથા 'ડૉકટર ઑફ લિટરેચર

એન્ડ'આર્ટસ 'ની ડિગ્રી આપી સન્માન્યા હતા. પ્રુદ્દિસ્ટ પાલી સ્કોલર પ્રો. રહીસ ડેવીસે તેમ્હને 'પાલીટેક્સ્ટ સોસાઇટી'ના મેમ્બર બનાવી માન આપ્યું હતું. અને તે ઉપરાંત લંડનની 'રોયલ એશિયાટીક સોસાઇટી'ના તથા 'એન્થ્રોપ્રોલોજીકલ સોસાઇટી'ના મેમ્બર થવાનું તેમને માન હતું. જર્મનીમાં બર્લીન યુનિવ્હર્સિટીએ તેમ્હને ડૉ. ભાણ્ડારકરની માફક પીએચ. ડી. ની ડિગ્રી આપી તેમ્હની વિદ્વત્તાની કદર પીછાની હતી. ફ્રાન્સ, સ્વિઝરલૅન્ડ આદિ યુરોપના રમણીય પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરી હતી અને સ્વાનુભાવ રસિક, 'યુરોપયાત્રાના પત્રો' તથા 'પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ' નામનાં કાવ્યો રચ્યાં હતાં. આ કાવ્યો તેમની કવિત્વશક્તિની પરાકાષ્ઠાનું દર્શન કરાવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં 'બોમ્બે યુનિવ્હર્સિટી'એ તેમ્હને 'વિલ્સન ફાઈલોલોજીકલ લેકચરર' નીમી, તેમની જ્ઞાનની કદર કરી, પ્રો. ડૉ. ભાણ્ડારકર જેવું મહાન માન આપ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટી આગળ 'વેદ' તથા 'જૂના લેખો' સમ્બન્ધિ અનેક નિબન્ધો વાંચ્યા હતા. મુંબાઇ તથા વિલાયતના પ્રખ્યાત અને પ્રધાન માસિકોમાં તેમજ જર્મન માસિકોમાં પણ તે લખતા. ઇ. સ. ૧૮૯૬ના માર્ચમાં 'વસન્ત વિલાસિકા' તેમ્હની રચેલી પ્રકટ થઈ હતી અને એપ્રિલ-મેમાં તેમના કાવ્યોનો સંગ્રહ 'કુન્જવિહાર' પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. તેમ્હણે પાલી ભાષામાથી 'બૌદ્ધ સૂત્રો'નું ભાષાન્તર કીધુ છે; જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે. પોતે પણ 'સૂત્રો' નવા રચ્યાં હતાં. તેમ્હના ઘણા લખાણો હજુ અપ્રસિદ્ધ છે. 'આહાર મીમાંસા' નામનો માંસાહારનું ખંડન અને અન્નહારનું મંડન કરતો એક નિબંધ તેમ્હણે લખ્યો છે; જે સુપ્રસિદ્ધ છે.

તેમ્હણે જ્યોમેટ્રિના સ્કન્ધો સંસ્કૃતમા જગન્નાથ પંડિતના રચેલા શોધી કહાડી સમ્પાદિત કર્યા હતા; જે મુંબાઈ સરકારે ચારેક વર્ષ ઉપર જ પ્રકટ કીધા છે.

'સાક્ષર સહાયક પ્રજા પ્રબોધક મંડળ'ના તે પેટ્રન હતા; અને તેહેની વિવેચક તથા પરીક્ષક મંડળીના તે સભાસદ હતા.

'ચંદ્ર'ના તંત્રી તરીકે ગૂજરાતમાં અનેક ઉત્સાહી તરુણની કવિતા શક્તિને તેમ્હણે પોષીને ખીલાવી હતી. આ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યની

તેમ્હણે ઘણી સેવા બજાવી છે તેમ્હના ગ્રંથો વિદ્વાન વર્ગમાં સુપરિચિત અને સુપ્રતિષ્ઠિત છે. સ્વદેશ સેવા એ તેમ્હનો જીવન મંત્ર હતો તેમ્હના કાવ્યોમાં સર્વત્ર સ્વદેશ પ્રીતિ, સ્વદેશાભિમાન, અને જાતિયતા નીતર્યાં કરે છે.

તેમ્હણે તેમ્હના કુટુમ્બમાં પણ સાહિત્યસેવાના બીજ રોપ્યા છે

તે અનેક પ્રવૃત્તિવાળા મહા પુરુષ હતા અનેક માર્ગે પોતાની પ્રવૃત્તિ ન નિયોજતા એકજ માર્ગે યોજી હોત તો તે સવિશેષ દીપી નીકળત નૈસર્ગિક કાવ્ય શક્તિ તેમ્હનામાં કેટલી પ્રબળ હતી તે તેમ્હના 'પ્રવાસ પુષ્પાજંલિ' ઉપરાન્તના પ્રવાસમાં લખાયેના અનેક કાવ્યો ઉપરથી સહજ અનુભવાય છે તેમ્હની કવિતા સ્વાનુભવ રસિક છે તેમ્હની કવિતા શૈલી પ્રથમ સંસ્કૃતમય હતી, પછી ફાર્સી થયેની તેમાં અંત સુધી ફેરફાર થતો ગયો હતો. તેમ્હના છેવટના કાવ્યો જે હજુ અપ્રસિદ્ધ છે તે અતિશય સરલ, સુંદર, મનોહર અને ભાવમય છે વખતના વહવા સાથે તેમની કવિતા પ્રસિદ્ધિ પામતી જશે અને તેમની સેવા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કેટની બધી છે તે પણ સમજાશે અસ્તુ

પાઠાના દરદથી સુરતમાં તે ઈ સ. ૧૮૯૬ના જુનની તા ૨૯ મીએ ચાલીશ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા હતા.

— એમની કૃતિઓ —

(૧) આહારમીમાંસા
(૨) આહારમીમાંસા તથા નિર્ણય
(૩) આર્યોત્કર્ષ વ્યાયોગ
(૪) કુંજ વિહાર
(૬) પ્રવાસ પુષ્પાજંલિ
(૬) પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય રત્નમાળા
(૭) લઘુ ચાણક્ય
(૮) રમત વિનાસિકા

• વિદેહી ગુજરાતી ચાસુરો ઉપરથી

૧૯૩૫ની કવિતા

૧૯૩૫ની કવિતામાંથી ચૂંટણી

ભાવવૈવિધ્ય

(પૃથ્વી)

ધરે ! રખડુ હામહામ ભટકંત પાછો ફરેઃ
ફરે ધણુ સમોઃ 'અસૂર થયું' એમ ઉતાવળો,
દરેક ડગલે રજો થળથળોનિ ખંખેરતો;
ફરે ખગ સમોઃ 'હજી નભ સુહામણું' એમ એ
સમીપ પણુ નીડ બ્હાર જરિ સાંધ્ય શોભામહીં,
પ્રસારિ ફફડાવી પાંખ, રચિ વર્તુલો સેલતો;
ફરે જન મુમુક્ષુ જેમઃ 'પરધામ'થી અન્ય તે,
ઇહિ–સ્થલ બધાં સમાન, ઉરનો વિસામો ન ક્યાં,
વિરાગ મનમાંહ્ય એમ 'ઘર'–વ્હાલ મંદાવતો;
ફરે વિધુર શોઃ ફરી અનુભવંત જૂનો વ્રણુ;
ફરે–નિજ પડ્યાં મુકેલ લઘુ મોટ કર્તવ્યમાં
નવા ઉજમથી ફરી સડસડાટ લાગી જવા.
પતી રખડઃ જીવ એકલ, ધરે તું પાછો ફરે;
તરંગ લહરે દિલે તુજ કયા કયા આ પળે !

(નવચેતન) બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

આથમણી બારી

(અંજની)

ઉત્તર દખ્ખણુ અને ઉગમણાં,
ભલે ભીડજો બારીબારણાં,
એક રાખજો ખુલ્લી મારી
આથમણી બારી.

(મિશ્ર)

પ્રકાશની સ્વારી વધાવવાને
ના પૂર્વ કે ઉત્તર દખ્ખણે જવા
પડે, હસીને દિશ સર્વ ઉલ્લસી
ઝીલી રહે સિંચન તેજપ્રાણનાં.
રે, કિંતુ આ ઓસરતા પ્રકાશે
દિશા નિચોવાઈ જતી બધી લહું.
સ્નેહીસગાના ભડદ્વારમાંથી
લહ્યું બધુ જીવન ઊગી ખીલતું,

એ અસ્ત યાતી રવિની પ્રભાને
ધારી રહે પશ્ચિમ એકલી જ.
છેલ્લી કળા એ કિરણોની જોવા
છે કામની આથમણી જ બારી,
એના સુના હું વિરમી ઉછંગમાં
જોઈશ આ આથમતી જ જિંદગી.
ત્યાં આથમંતું જગને નિહાળવ
પ્રાર્થું છું હું અંતરબારી કોઈની

(અંજની)

ઉદય બપોર તણા સુખભવને
ભલે ભિડાતાં દ્વાર જીવને,
કોક ખુલ્લી પણ રહેજો મારી
આથમણી બારી.

(કુમાર) સુન્દરમ્

દ્વિરંગી જ્યોત

(રાગ માંડ: તાલ ગઝલ-પશ્તો)

ધ્રૂજી ધ્રૂજી જળે ને ધગધગે
જગે જીવનની રસજ્યોતઃ
જળે જળે છતા લળી ઝગઝગે,
એવી જીવનની અમીજ્યોત ! —(ધ્રુવ)

સોનલ કોડિયે અમૃત ભરિયા,
કિરણુ વણી મહીં વાટ;
વેદનઝાળથી તે સળગાવી,
જળતી ઝગે જગપાટ રે,
એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૧)

અંદર અમૃતરસભર છલકે,
ઉપર વેદનઝાળઃ
અમૃતપાન કરે તે જળે હો,
સંતોનો પંથ કરાળ રે!
એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૨)

અંધારે ઉગશે તારલા ને
કાટે ફેરશે ફૂલ;
જળવું જગતને બારણે ને
ઝબકી લઈ થવું ગૂલ રે!
એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૩)

દારૂણ વેદના હોયે ભલે પણ,
અંતર બળ દે એ જ;
વાદળવહન વિના નહિ વૃષ્ટિ ને
અગ્નિ વિના નહિ તેજ રે!
એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૪)

ક્યાં લગી જળતું આ જીવન જાશે,
ક્યાં છે એ પ્રશ્નનું કામ?
જ્વલન જશે તો એ જ્યોતે બુઝાશે:
ક્યાં રહેશે જીવનનામ રે?
એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૫)

જીવનજોગી હો! દિલડું જળાવતો
અમૃત પીજે એ એમ!
જ્યોતિકુવારા એ ઊડશે ને કરશે
સહુનું કલ્યાણ ને ક્ષેમ રે!
એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૬)

(ગુજરાત)

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

વિરાટ પૂજન

(મિશ્રજાતિ)

અસ્તોદયે ઉજ્જ્વલતા પ્રકાશના
વાધા વિશો! તારી વિરાટમૂર્તિને
ધરૂં;–વળી ઇન્દ્રધનુની મેખલા.

પીસીપીસી કોટિક કાળી વાદળી
કાડે કરૂં કજ્જલ કૃષ્ણવર્ણી,
સળી લહી સોનલ દામિનીની
ફીણી કરૂં મોહન! મોહિનીભરી.

શતાબ્દીઓના શતલક્ષ આટે
ગૂંથેલ, ઉત્ક્રાન્તિની આરસીએ
વિનાશ ને સર્જન મૌક્તિકે મઢયુ
મહાકાળનું મંદિર મસ્તકે ધરી,
અનંતદર્શી અવકાશ–આયને
તારૂં બતાવું પ્રતિબિંબ ઓ પ્રભુ!

ઉર્વી ઉરે પીયૂષ છાંટનારી
પીયે ધરૂં દ્વાદશ મેઘઝારી.
નૈઋત્યની મંદ સમીર-દોરીએ
તરંગની ફેનલ ઝૂલવાળા
સમુદ્રના ચંદરવા હિલોળીને
પંખા કરૂં ગંભીર ગાન ગાતા.

લૈ વ્યોમની વિશ્વવિરાટ થાળી
મધ્યે મૂકૂ સૂરજચંદ્ર દીવડા,
ઉતારતો વિશ્વસ્વરૂપ આરતી
ઘંટા બજાવું ઘન ગર્જનો તણી.

ખોબે ભરી સુન્દર તારકો ને
વિશો! વધાવું નવલક્ષ અક્ષતે.

પ્રફુલ્લતા પંકજપુષ્પ શો હું
લોટી પડું લોચન પાંદડી મીંચી.

પડ્યો પડ્યો પાવન પાવલે પિતા!
તારી કૃપાના શતસિંધુ યાચું;
ના બિન્દુએ તાત! લગીર રાચું.

પૂજ્યો તને કૈં પૃથિવીપરેના
પુણ્યાત્મનોએ નિજ શક્ય સૌ કરી,
—નિજ લભ્ય સૌ ધરી;

તેં તો રીઝી દેવ! દરેકને દીધાં
કૃપા તણાં કેવળ કોડિયાં ભરી;

જે હોમતાંમાં જગકષ્ટ—જ્વાલે
ઊડી ગયાં છમ્ છમ થઈ સનાતને!

ને સૃષ્ટિને શીતલ શાન્તિનાં રહ્યાં
સ્વમોજ;એ શાશ્વત પ્યાસ ના શમી,
એ આહ આ અંતર દાહતી રહી.

... ...

કંકાવટી પ્રેમલ ઉરતી કરી
ભાવાર્દ્ર આ કલ્પન-તર્જની ભરી
વિરાટનાં વિઘ્ન વિદારવાને
હું આદરૂં તારૂં વિરાટ પૂજન.

(કુમાર)

રમણિક અરાલવાળા

વર્ષા

(ઇન્દ્રવંશા)

આકાશના મેઘ નવામ્બુ સીંચતા,
ગંભીર ઘોષે નભદુંદુભિ ગડે,
સૌદામિની આરતિ વ્યોમમાં ધરે,
નિસર્ગને મંદિર શા મહોત્સવે?

ને તોરણો આભતણી અટારીએ
ગૂંથાય કૈં ઇન્દ્રધનુપ્રકાશનાં,
બિછાત નીલા કિનખાબની ભરી
બુટ્ટાની વેલી વનરાજિ કાં સજે?

મયૂર વૈતાલિક ગાન ગાઈને
પદે પદે નૃત્યથી તાલ દીંચતા,
ગીતાવલિમાં ઉર આશ સીંચતા
ટહોકે બપૈયા કઈ તે વધાઈને?

ગાઓ બજાવો ઉજવો મહોત્સવ!
વર્ષા તણો નૂતન મંગલોત્સવ!

(કુમાર)

તનસુખ ભટ્ટ

આકર્ષણો

(ઉપજાતિ)

લાંબા દિને વાદળ વ્યોમ ઘેરે
ફિરી દિશાઓ ગરભાયલી રહે;
ને ગ્રીષ્મવૃક્ષો ફળભાર થાક્યા
વર્ષાવતારે ઉર રાહ જોતાં.

ખેડૂગણો ખેતર સાતી હાંકે,
ને બાળકો માડવીશીંગ ફોલે;
બી વાવશે જ્યાં વહુ દીકરી મા,
સોહામણાં પાધર શેરીઓ આ.

બીઆં થયાં ઉત્સુક ઊગવાને,
સંજીવનો કોમળ ચૂગવાને;
પૃથ્વી વિષે સ્વત્વ સમર્પણે શું
તાજાં કરીને તનડાં પ્રફુલ્લે !

ઊંચા નગે શીત હિમાદ્રિઓમાં
સ્વાપે સૂતા મેઘલ બિન્દુઓ જે
જાગી જઈ અંતરકંપનોએ
સૌ ઊતરે છે મળવા બીઆંને.

ચૈતન્યના સુંદર 'કર્ષણો જ
જગે નવાં જીવનવર્ષણો દે.

(કુમાર) દેશળજી પરમાર

ગુજરાત

(પૃથ્વી)

નમો ભરતખંડમાં, સકળ ભોમ ખૂંદી વળી
ધરાતલ ઘુમો, કહીં નહિ મળે રૂડી ચોતરી
પ્રફુલ્લ કુસુમો તણી, વિવિધ રંગવસ્ત્રે ભરી,
સરોવર, તરુવરો, જળભરી નદીઓ ભળી

મહોદધિ લડાવતી નગરબદ્ધ કાંઠે ઢળી:
પ્રદેશ પરદેશના સહુ થકી અહીં ગુર્જરી !
ભરી તુજ કુખે મનોરમ વિશાળ લીલોતરી
સદા હૃદય ઠારતી; અવર કો ન તુંપે ભલી;

નહિ હિમસમાધિમાં શિખર નીંદરે કે ખરે
ઉષા કમળની અહીં ધ્રુવપ્રદેશની લાલિમા
નથી, ઘણું નથી, પરંતુ ગુજરાતના નામથી
સદા સળવળે દિલે, ક્ષણક્ષણે ઉંડા ભાવથી
સ્ફુરે અજબ ભક્તિની અચલ દીપરેખા, અરે,
લીધો જનમ ને ગમે થવું જ રાખ આ ભૂમિમાં.

(ઊર્મિ) — ચન્દ્રવદન મહેતા

આજનું કૂજન

(મિશ્ર)

તેં આજને કૂજન શું ભર્યું કે
મારે ઉરે એ પલમાં વસી ગયું ?
અને હજી યે વિલસી તહીં રહ્યું ?
એવું ભર્યું તે તુજ કૂજને શું ?

વસંતની મંગલ આરતી સમી
મેં સાંભળી છે સ્વધાર તાહરી;
ને સાંભળી છે પ્રિય સંગ તારી
પ્રશ્નોત્તરોની અથવા નકામી
અખંડ વાતોતણી ધાર સૂરની;
ને ચૈત્રની ચાંદનીમાં તરન્તી,
ઝીલી છ મેં કૂજનધાર તારી
અર્ધી નિશાએ, અધજાગતા ઉરે.

છતાં ન તેમાંય મને મળેલ તે
અને રચ્યું જે ઉરથી અદીઠ તે
આજે મને સાંપડિયું અચિન્તવ્યું.

તેં આજને કૂજન એ ભર્યું જ શું?

આજે નથી માદક વાયુ માઘનો,
પ્રદોષ વા શીતળ ચૈત્રનો નથી,
નથી વિલાસી ય વસન્ત આજ કે.

છતાંય શા ઉમળકા વસી ગયા
તારે ઉરે કે બળતા બપોરે

વૈશાખના, તે તુજ કાવ્ય રેલ્યુ?
ને કાવ્યમા યે કહ્યુ એવુ તે શુ
હૈયુ કે અન્તર મારુ ગુજતુ?

વિષાદ તારા ઉરમા વસેલ શુ
તે ઠાલવ્યો? વા પ્રિયસગમાણી
સુકોમળી કો પળ સાભરી તને?
કે માનવીના ઉર [illegible] માહે
ઉત્સાહ કો નવ્ય જ પૂરવાને
માધુર્ય તે કૂજનમા વહાવ્યા?
વા તુ નિરુદ્દેશ જ એ લવી ગઈ?

નથી, નથી એ તુજ ભેદ પામવા,
ઉકેલવા એ તુજ કોયડા નથી,
માધુર્યની અસ્ફુટ મુગ્ધતા આ
મારે નથી શુ બસ કે હુ ચૂ-થવા
બેસી જઉ કોમળ કાવ્ય તાહરૂ?
મારે નથી એ કરવી સમીક્ષા,
મીમાસવુ માહેવ માહરે નથી

હુ આજનુ કૂજન મુગ્ધ તારુ
ભરી જ મારે ઉર, સાચવીશ શકે,
ક્યારેક [illegible] જીવનના બપોરે
બળી રહુ અદરબ્હાર ત્યારે
ઊડે ઉરે એ મુજ ને વસી રહે
વસી રહે ને વિરમી તહીં રહે

(ગુજરાત) મનઃસુખલાલ ઝવેરી

પ્રેમસિંહાસન

(પૃથ્વી)

અમેય ધનસ્વામીઓ વિભવ માન ચર્ણે ધરી
ઉભા શિર ઝુકાવતા નયનનેહના ભિક્ષુઓ,
વિનામ્બર અતરે રસપિપાસુ કરી તને
સમગ્ર જગની ધરી રસવિનાસ સામગ્રીઓ,
અને કવનમા જ જીવન સમગ્ર ડૂબાવતા,
ધર્યુ કવનમા ગૂથી, કવિઉરે મૃદુ કાવ્ય, ને
પ્રિયે પ્રકૃતિપૂજકે પ્રકૃતિ સર્વના સાર વા
ધર્યાં કુસુમ કોમળા મઘમઘાટ રગે ભર્યા.
સમગ્ર જગવૈભવે [illegible] [illegible] એ
નહિ ઉર હર્યુ પ્રિયે ' તુજ, તથાપિ આ અર્પણે,
' અકિંચન હું છુ, નથી ઉર વિના કશુ આ ર તો
ધરુ ચરણે તાહરે ઉર સ્ફટિક શુ, ચાહશે?'
હર્યુ ઉર, રસ્યા નિરાશ ચખ શબ્દ માન સૂરી
અમોલ મુજને જ તે અરપ્યુ પ્રેમસિંહાસન

(ગુજરાત) મધુલાલ પાઠક

કવિને

હૈયે તારે ઝગે દીવડો એનાં તેજ ભલે જગ રાજે,
અમારે માર્ગમાં દીવડો થાજે.
આખ અમારી ભરેલ અંધારાથી સાચી દિશા નવ ભાળે,
તેજના અંજન આજતો જાજે.
પૃથ્વીથી ઊડતો તારલા ચન્દ્રને આંગણે કોક દી જાજે,
જગનો થાક્યો વિસામો ખાજે.
દીન ને પીડિત રક્તચુસાયેલ માનવી મોતને બાઝે,
એને અમર ચેતના પાજે.
જેના અચેતન જીરણ, તેહના હાથ દોડી તું સ્હાજે,
એની ટેકણલાકડી થાજે.
દુઃખદારિદ્રના ઘારણ ભેદવા તું તારી બંસરી વાજે.
કાળની આગળ આગળ ધાજે.
બોલે પ્રજાના પ્રાણ, અભિનવ બોલ તેના સહુ સ્હાજે,
એને ઉર ઘૂંટીઘૂંટી ગાજે.
આકાશ, સાગર, અદ્રિના અંકમા જ્યા જવુ હોય ત્યા જાજે,
ગીતો તો માનવબાલના ગાજે.
લોભ મ રાખતો, થોભ મ રાખતો, નિત નવુ નવું ગાજે,
તારા અન્તર ઠાલવી જાજે.

(પ્રસ્થાન) **बादरायण**

જીવંત કાલ-અંતરે

(શુલબંકી)

વહે સમીર તીક્ષ્ણ તીર અંગ અંગ વીંધતો,
ધ્રુજે શરીર, દાત કડ્કડે હું એમ દોડતો:
કોટ જાકિટે ન ટાઢ માર રોકી હું શક્યો,
ગળે વિંટાળી શાલ લેશ તો ય ના ટકી શક્યો.
દીધા ભરાવી હાથ કાખમા, તથાપિ આગળાં
ગયા ઠરી જ હિમથી થયા શુ જાણે પાંગળા!

અને, હું જાઉં ગામસીમ, જોઉં ઝાડઝુંડવા
ઊભાં તહીં વિચિત્ર રૂપ, નગ્ન કાષ્ટ્ઠુંઠ શાં ?
પડે છ ટાઢ, તોય એ નવાં ન વસ્ત્ર શે ધરે ?
ડીલે ધરેલ ઓઢણાં ઉતારીને ઊભાં રહે !
વિચારૂં: બીક તેહને રહે જે કોટરક્ષણે
ઝિલંત ઘાવ જે ઊગે જીવંત કાલ–અંતરે !

(કુમાર) **રમણલાલ સોની**

ઘનશ્યામ કાં ?

(મિશ્ર)

થયા ઘનશ્યામ હરી પ્રભુ કાં ?
ન સૂર્ય ને તારકમંડળોનો
અંગે ધર્યો ઉજ્જ્વલ જ્યોતિ–રંગ,
ગ્રહો નહિ મંગળનો ય લાલ,
પીતાંબરે સજ્જ ન તોય પીળો
ચાહ્યો નહિ સ્વર્ણ પ્રભાત કેરો,
સંધ્યા તણો ના ભગવો વિરાગી,
લીલો ન લીધો વનદેવતાનો,
ન ભૂખરો ભૂતળની વિભૂતિનો;
કા લીધ કાળો જ અપૂર્વ કાયે ?
શું વિશ્વ–સંતાપ નિવારવાને
સ્વદેહ ગાળી નિજ પ્રાણ અર્પતા
મેઘોતણું માન વધારવાને,
ને લાગના રાગ તણી વસંતો
સ્વાર્થી તણા આક્રમણે વધેલા
વેરાન ખંડે પ્રગટાવવાને
દેવે વધાવ્યો ઘનરંગ કાળો ?
કે વિશ્વના વાસ મહીં વસેલા
ને કામના પોષણથી વધેલા
પાપો નિવારી શુચિતા વધારી

ભક્તોતણી મર્મ; પરંતુ 'બાપડાં
ક્યા પાપ રહેશે ?' કહીને દયાથી
નિવાસ કીધો નિજમાં જ એમને
શું રંગ તેથી બદલાઈ કાળો
થયો હશે પાવનકારી દેહનો ?
દિશા તણો દોર લઈ બધાને
બાંધી વિનાશે ઘસડી જનાર
જે કાળ તેને જહરે પચાવ્યો.
તેથી જ શું કાજળરંગ કાળનો
આકાશ અંગ પરે છવાયો ?
વા પ્રેમકેરો અવતાર એરી,
સ્વાત્માર્પણે નિત્ય મચી રહેલી
રાધાતણી લોચનતારકાની
એકાગ્રતાએ પ્રભુરૂપ પીધું :
તેથી શું સૌન્દર્ય અનાદિ કેરૂં
લેપાઈ તારામણિરંગથી એ
બની ગયું શ્યામ છતાંય કોટિ
કામો થકી યે અભિરામ આવ્યું ?
આથી જ જો શ્રીધરરંગ કાળો,
તો કો ન લાગે ઘનશ્યામ વ્હાલો ?

(ગુજરાત) પૂજાલાલ

સિંધુને

(શિખરિણી)

'અમાવાસ્યા આજે ગગનપથ ચંદા ન નિસરે
છતા શાના સિંધુ ? તુજ શરીર રોમાંચ ઉપડે ?
જઈ આજે શાને ખડક પર તું દીપ જગવે,
વધાવાને આવે, કવણ પગલાં રત્ન ઝગવે ?'

'અમાવાસ્યા જાણું ગગનપથ ચંદા ન નિસરે
સ્મૃતિ પૂર્ણિમાના મિલન તણી કિન્તુ ઉર ચડે;

જઈ આજે એથી ખડક પર હું દીપ પ્રકટું
અને રત્નો મારા મિલનપથ માહી સહુ જડું
અમાસે જીવુ છુ પરમ સુખથી એ સ્મરણના
અને પૂર્ણિમાએ ભગ્તી સુખની છે મિલનના.

(કૌમુદી) પ્રહ્‌લાદ પારેખ

રૂપિયાની હિકાયત

(ગઝલ)

જ્યારથી પેદા થયો હુ ત્યારથી પગલુ ભર્યું,
તન ઉપર મેં માહરા પહેરન મયણીનુ ધર્યું;
બાધી લાખો દોસ્તી, એકે નિભાવી ના પલે,
છુ કમાયો હું બહુ પણુ ના કશુ મે સધર્યું'
છાટતી ગાલે ભુકી જે શાહદો છબકાયલી,
તે ભુકીના રગ જેવુ અગ મારે વિસ્તર્યું,
ખાદિમોના ખાદિમોની છે ઉઠાવી ખિદમતો,
ના છતા, અપસોસ, મે કૈં કારણે મારા કર્યું'
માહરા રૂત્બા પ્રમાણે બિર્દ ના મેં મેળવી,
માહરૂ જેવો થઈ ગે માહરૂ મન છેતર્યું'
સેકડો વેળા અપાયો હું હતો રિશ્વતમહીં,
ગર્વે મારી છાતી પર છે શાહનુ સર કોતર્યું'
કોઇએ નાખ્યો મને કસબણુતણા કબ્જામહીં,
કોઈ એ પુર્દો કરી મુજ, જામમા શરબત ભર્યું'
કોઇએ મૂકી મને ચાખી જુગારીની મઝા,
કોઇએ ખોઈ મને જાસોઝ હોવુ આદર્યું,
કોઈ એ ગર્દન ગુમાવી, કોઈ એ ખાઈ નીઝા,
છોડી મહોબ્બત મહારી ના તે વગર મોતે મર્યું'
કો વખત પાછા મળીશુ આપણે જ્યારે પતીન,
તે વખત બીજુ જ કૈં કહેવુ હશે મારે દર્યું'

(કૌમુદી) પતીલ

ઊડવા દો

ઊડતાં પંખીડાંને ઊડવા દો, સંતો,
ઢળતાં પાણીડાંને ઢળવા રે જી.
ઊઘડે કમળ ઊંડા જળના કાદવમાં,
કાદવ કાઢી કરશો કોરું ના જી.
મૂંગી માતું છોરૂં ગાતું જ જનમે,
વેલાને વળગે કોળું, મારા સંતો.
ઊડતાં પંખીડાંને ઉડવા દો જી.
પથ્થર-પેટથી ઝરણું ઝમે, પેલા
કંજૂસનો સુત દાતાર રે જી.
કાળી અમાસે શોભે દીવાળી,
લોહું ઘડે સોનાથાળ, મારા સંતો
ઊડતાં પંખીડાંને ઊડવા દો જી.
ભલું ને ભૂંડું ભેગું જગમાં જોયું, ભાયા,
ખાંડણિયે દાડમ ખાંડયાં રે જી.
જીવતા જીવનની નવી રે નિશાળે,
નવલા પાડા અમે માંડયાં, મારા સંતો,
ઊડતાં પંખીડાંને ઊડવા દો જી.
ભલું રે હોજો, હોજો ભૂંડું ગમે સાં,
અમારી આશા અમ આધારજી,
સઘળાંને સાથ લઈ સંઘ અમે કાઢયો,
ટોચને જ તાકવાનો નિરધાર, મારા સંતો,
ઊડતાં પંખીડાંને ઊડવા દો જી.
કોયા ભગતે જૂની કંઠીઓ તોડી નાખી,
વચલી દોરી રાખી ઝાલી રે જી.
ઉજમાળી જિંદગી જીવવા મથું, બધી
દુનિયાને ગજવામાં ઘાલી, મારા સંતો,
ઊડતાં પંખીડાંને ઉડવા દો જી.

(કૌમુદી) સુન્દરમ્

રખોપાં

કાચી રે છાતીનું આ ધબકારવું રે હો જી,
આ તો સઘળા ઉંધા છે ઉતપાત;
હું ને રે ચડેલો તું તો ચાકડે હો જી!
ક્યાંથી સૂઝે તુંને સુધી વાત?
જેણે રોપ્યાં તે શું ના રખવાળશે હો જી?

છોને રે જગવગડે ઊઠી સામટી હો જી,
ધખધખ કરતી ધસતી ભૂંડી લાય;
ઘેલો રે ગાજન્તો છો ને વાયરો હો જી,
ધ્રુજન્તો ધરણીને તોખાર;
જેણે રે રોપ્યાં તે શું પરજાળશે હો જી?

તૂટી છો પડતા રે બારે મેહુલા હો જી,
વીજલડીએ વિશ્વ બધું ય અસાય;
આંખુંથી જોનારા જોશે પાધરૂં હો જી,
પરખંદા પારખશે જીવનતાર;
જેણે રે રોપ્યાં તે તો રખવાળશે હો જી!

ભયની રે ભભૂતિ અંગે ચોળજે હો જી,
ભવવેરાને રમતો ભમતો બાપ—
જાજે રે જીવનના ખેલો ખેલતો હો જી,
સતને રે એંધાણે જોજે આપ;
હૈયે હૈયે રામરખોપાં આદુનાં હો જી.

(કૌમુદી) સુંદરજી ગો. બેટાઈ

સ્વ. બહેન....ને

(મિશ્ર)

નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી,
હતી હજી યૌવનની અજાણી,
કીધો હજી સાસરવાસ કાલે—
શૃંગાર પૂરો કરીઓ ચિતા ગહીં.

કૂંળી હજી દેહલતા ન પાંગરી,
કિશોર ભાવે ઉર આ વરેલું,
પ્હેરી રહે જીવનચુંદડી જરા,
સરી પડી હાથ મહીંથી ચુંદડી.

સંસારના સાગરને કિનારે
ઊભી અહીં અંજલિ એક લીધી,
ખારું મીઠું એ સમજી શકે ત્યાં,
સરી પડ્યો પાથ સમુદ્રની માંહી.

શિશિર આવે ક્રૂર કાળ આવે,
રે પુષ્પ કૂંળા દવગા પ્રજાળે,
એ પુષ્પથા યે તુજ દેહ કૂંળા—
વસંતની ફૂલ મહીં વિરામતા.

વસંત જે પ્રાણ પ્રકાશ પૂરતી,
વસંત તેં ના જીવલેણ નિવડી!
સ્મૃતિ કદી વિસ્મૃતિમાં ભલે સરે
કુટુંબની તો નવમંજરી ગઈ.

(પ્રસ્થાન) હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

ડોલરના ફૂલને

તને ચાહ્યું છે મેં શિશુહૃદય કેરાં સ્મિત મહીં;
ઉનાળાની સાંજે નિતનિત લયાવું ઘર મહીં
અને પાણીયારે તુજ મૃદુ પડાને પરહરું;
સવારે તારા એ વિવશ વપુને દેવચરણે
ધરાવે બા, હોશે પછી પ્રભુપ્રસાદી સમજતાં
ધરું હું કંઠે એ તુજ મધુર માળા-સ્વરૂપને.

યુવાનીમા જ્યારે—

ઉનાળાની લાળી-ક્ષણુસમ-રજાઓ મલપતી
પધારે ત્યારે આ ઘર તરફ મારા પગ વળે:
અને ત્યા પત્નીની હૃદયસુખવાછા છિપવવા
લયાવું સાંજે હું નિતનિત તને, હોશ ઉરની
ધરી વેણી ગૂંથું મુજ પ્રિયતમાના અલકમાં,
તુફાનોમા પાછા, મનભર છલે જે રજનીમા,
વિખાતા વેણી તું અલક લટથી ભિન્ન બનતું,
પથારીમા મૂગું વિવશ ચિમળાતુ, અમ ઉરે
તમા ના કૈં તેની, દિલભર અમે મસ્ત રહીએ,
અમારા આનંદો તવ સુરતીઘેને મઘમઘે;

છતા—

વિસારી દે વ્હાલા' તુજ હૃદયની એ વિષમતા'
હવે વૃદ્ધાવસ્થા, હૃદય ધરતીના રજકણે
મળી જાવા ઝંખે, નહિ જ ગમતુ કૈં નયનને;

ઉનાળામાં પાછીઃ

ત્યજતી પર્ણોથી તરુવરતણી શીતળ ઘટા,
ઝળીઝળ બળે અંતર દિશા,

તહા તારી ઘેલી સુરભિ વિહરે ઉષ્ણ અનિલે,
પરંતુ આશાઓ રહી ન ઉર સત્કાર કરવા.

અને……

હવે કો સાંજે કાં નવ હૃદયની ઈપ્સિત પળે
ઢળેલાં ગાત્રે કાં મુજ જીવનનાં શેષ સ્મરણે
બધાં ઢોળી દેજે તુજ હૃદય કેરી સુરભિને.

(પ્રસ્થાન) સ્વપ્નસ્થ

અસુરું ઐક્ય

(શિખરિણી)

વીણા ! તારા ગાને ઝણુઝણી મને જાગૃત કર્યો
સુતેલાને; ઊઠી, લઇ કર તને જ્યાં બજવવા
ગયો ત્યાં તું રૂઠી, મગરૂર મને ખોખરી બઝી;
અને મ્હારી ત્હારી સુભગસુરસન્ધિ નવ થઈ.

છતાં કંઠેગાગ્યા સભર સ્વરસંગીતરવને
મિલાવા તું સાથે અવિરત મથ્યો; ઉત્સુક બની
ગતો આલાપી મેં અગણ, પણ તું નીરવ દિસે
રહી, મારી મોંઘી વિનવણી ઘણી તેં અવગણી.

–ફરી આજે તું તો મૃદુલ તવ ઝંકાર કરતી
મથે શાને મારી મૃત હૃદયતંત્રી જગવવા ?
નિમંત્રે શા સારૂ બસુર સુર સંવાદી કરવા
મને મિથ્યા ? ના ના, સમય ન વીણા ! કાળ પલટ્યો.

શમ્યાં મારાં મીઠાં હૃદયગીત સર્વે રડીરડી,
હવે તે શાં ગાવાં ? સરીગમ તણી ના સ્મૃતિ રહી !

(નવચેતન) નંદલાલ જોષી

શ્રીજીનો ભક્ત

(પૃથ્વી)

' ખમો વરસ આટલું, ગયું ઘણું થશે બાપલા;
તમે ય ધરમી થઈ અકજ શીદ કોપો ભલા ?
જુવાર કણુ ના બચી, નગદ–વ્યાજ ક્યાંથી ભરું ?
પલેગ ભરખી ગયો પરભુએ દીધો બેટડો
જુવાન, મજ રંગની સકળ મૂડી લૂંટી ગયો. '
પટેલ નયનો ભર્યાં, શબદ કંઠ રૂંધી રહ્યા.

'અલ્યા !' હુકમચંદ કહે: 'નગદ લઈ જતા લાજ ના,
અને ટટળતો હવે ? મનખ જો ભલો, લાવને
બધી રકમ સામટી ' ધરમફંડની એ બધી
તને ન પચશે કદી. મગન એક ચાલ્યો ગયો;
નવીય ઉપડી જશે; પરભુ ન્યાય સાચો કરે.
પલેગ હિમ જો નડયાં, કરમ–ભોગ એ તાહરા,
મને ન ગમ એ બધી.' વચન બોલતા શેઠીએ
લલાટ પર છાપિયા તિલકછાપ ' શ્રીજી ' કહી !

(કુમાર) ઠાકોર ચોકશી

કાવ્યની મૂર્તિ

(ખંડ—સ્રગ્ધરા)

" કૌમાર્યે તેં રચીને ગગનપટલને વીંધતી કલ્પનાના,
કાવ્યો કેવાં બહાવ્યા ભૂતલ પર રહી ચૌદ લોકોત્તરોના ?
ને સાધી ન્મા ઉમંગી પ્રણુય હસત શી,
આત્માતંત્રી સપ્પી–ને મધુર બજત—શી, પ્રાણુજ્યોત્સ્ના લસંતી,
સાં–ય–તારી–વહંતી

સકળ કવનની ધાર છેડો પ્રદંતીઃ
ઊંચી એ કલ્પનાઓ ક્ષણમહીં વિરમી, અંતરોર્મિ શમી શું ?"
જગતજન વદે.

શી રીતે હું પ્રિયા ઓ ! અબુધ મનુજની ભીતરે એ ઉતારું ?
"મારી આ જીંદગીનું અખૂટ બળભર્યું,
અમિત રસભર્યું કાવ્ય તું મૂર્તિમંત,
જાગતું દિગ્દિગંતઃ

તેથી આ આત્મને હું અજીવ શબ્દથી,
નીરસ કવનથી જાણીજોઈ ઉગારું."

(ગુજરાત) મોહિનીચંદ્ર

ચમાશબિકાને

આપણ બન્ને એવા દેશનાં વાસી જ્યાં ન્હોતા 'હું તું' ના ભેદઃ
એક દહાડો મારી આખ મીંચાણી ને પોઢ્યો માતાજીને પેટ.

ત્યારે મેં પારણીયું પેખી;
રમતો, તને ઘૂઘરે દેખી.

માતાપિતાએ નિશાળમા મૂક્યો, કંઈક મેળવવાને જ્ઞાન;
ખેલ ખેલ્યાના ખ્યાલમાં જ્યારે, ત્યારે ભૂલ્યો કાંઈ ભાન;

હૈડે મારા હિતને લેખી,
મહેતાજીના હાથમા દેખી.

પીઠી ચોળીને હું માહ્યરે પેઠો, લાવવા શોક્યનું સાલ;
ચૉરીનાં વાસણો સાચવીને વ્હાલી, ત્યારે કીધી તેં કમાલ !

વરમાળીનું રૂપ તેં લીધું,
કન્યા સામે આસન દીધુ.

તાપ, શિયાળો ને વર્ષા વેઠી રૂડી કીધી ઓરડીઓને છાંય;
હીંચકો થઈને હીંડોળે હીંચોળ્યો ને ખુરશી ઑફિસમાંહ્ય:

કલમ થઈને હાથમાં ખેલી,
વિદ્યા તારે ગ્હોડે વસેલી.

ચૂમ્યો, છેડ્યું સિતારમાં સંગીત, ભમતા ઉપાડ્યો તેં ભાર;
રક્ષણ કીધું મારા હાથમાં રહીને, ઘડપણના આધાર!

બની મ્હારાં દ્વારને ડેલી;
પેટી થઈને સાચવી થેલી!

પરણી આવી તેં તો પટકુળ પ્હેરી રૂડા, રોટી બનાવે ને ખાય;
મારે કાજે તેં તો અન્ન પકાવાને, ભડભડ બાળી તારી કાય!

અંતે બાકી રાખ રહેલી;
માંજ્યાં મારા ઠામ તપેલી.

વેંઢાર્યો વિકટ વગરો વ્હાલીડી તેં મ્હારા મિલનને મિષ;
મારા કાજે તેં તો કરવત મુકાવી ને હોંશે કપાવ્યું શિષ.

તિતિક્ષામાં તારા જેવી;
કહે બીજી કોણને કહેવી?

મારા માનેલા તે ન્યારાં ઊભાં ઊભા, રોવે ઢાંકી ઢાંકી મુખ;
સ્વાર્થ સંભારીને આંસુડા સારે, કોઈ ના'વે સન્મુખ.

એવે ટાણે સ્હોડમા આવી;
કાયા મારી સાથે બંધાવી.

આગ પેટી, ઊભા દૂર, અટુલાને એકલડીનો આધાર;
સ્હોડમાં ચીર સંગાથી વ્હાલીડી 'હું તું' નો બન્યો એકાકાર.

ઉડી સાથે વાયરે વાતા;
પાછો જૂના દેશમાં જાતા.

(નવચેતન) દેવકૃષ્ણ જોષી

જ્ઞાન-તૂલ અને પીંજારો

(અનુષ્ટુપ્)

સ્થૂલની નગ્નતા ઢાંકી અનેરો ઓપ આપતું,
મોહ-શીતથી લાધેલા ભીતિકંપ શમાવતું.

પડેલા હૃદયે કો કો શોણિતસ્રાવી ઘાવને,
પાટાપીંડીરૂપે લાગી ત્રુર્ત દર્દ શમાવતું,

બાળો તોય અરે એનો સ્વભાવ પલટાય ના !
રાખરૂપે બને તોયે વ્રણ સર્વ રુઝાવતું.

સાગ આદ્યન્ત રે'તું એ પદાર્થે તેથી દીપમાં
પરમેશે ગણ્યું આદ્ય-ભેદ શો 'જ્ઞાન' 'તૂલ' માં ?

સ્વભાવ શુદ્ધ ને જો કે સૂક્ષ્મ ને શ્વેત છે સદા;
ઉપેક્ષાથી રજોયુક્ત અવાવરુ બને કદા.

-તદા અલખ પીંજારો એકનિષ્ઠાથી સાધવો,
ઘટમાં લક્ષ્ય ઊંચું લૈ યત્રકીલક બાંધવો

રજોયુક્ત બધો જ્ઞાન-તૂલ-રાશિ જણાવવો,
આત્મની તાત બાંધીને પીંજનને જ પ્રાર્થવો.

પીંજારો કાળ-ઘોકાથી હણે, વીંઝે ઊડે રજ,
ઘોકે ઘોકે વળી ઊડે તાર-નાદ સમો સ્વર.

રજોવિયુક્ત, ઉલ્લાસે, તૂલ ઊંચે ઊડી રહે !
ઘટમાં આત્મની તાત, 'તતત્ત્વ તતત્ત્વ' વદી રહે'

(પ્રસ્થાન) પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા

કાળવાણી

ભજન ગાયા સાદ તણીરે ઓ સંતો વા'લા !
નો રે થિયો રામ રાજી.
ગાવી હવે કાળવાણી રે ઓ ભગતું વા'લા !
મેલી હવે રામકા'ણી.

કાળી ને જમણી સંતો અખિયા સરિખિયારે,
એક હસે, બીજી રડતી રે—ઓ સંતો વા'લા૦

રાય ને રંક ભાઈ રામના બાળકડા રે,
રંકોની રોટી રાયે ભરખીરે—ઓ સંતો વા'લા૦

ભજન બહુ ગાયા ભગતો ! ભેદ ભાગ્યા સંતો !
રાહ પાડી રાત આખી રે—ઓ સંતો વા'લા૦

દાના ભગતના રે દલમાં, દાવાનળ લાગ્યો રે,
ગાયે હવે કાળવાણી રે—ઓ સંતો વા'લા૦

ઓ સંતો વા'લા !
નો રે થિયો રામ રાજી.
ગાવી હવે કાળવાણી રે,

ઓ ભગતુ વા'લા !
મેલી હવે રામકા'ણી.

(પ્રસ્થાન) હૃદયકાન્ત

સ્મૃતિસ્વપ્ને

જવાનીના જિગરને હું હતો દરિયે ઉછળતો જ્યાં—
તરંગોને સૂરે સંગીતની ધૂને ધમકતો જ્યાં—

નીતરતો નેહને નીરે સરલ નિર્મલ ચનકતો જ્યાં—
દીઠું અલમસ્ત આફ્લાતૂન પ્રથમ દિલ કોકનું મેં ત્યાં!

જિગરનું પાંદડું નાનું ધડકતું ગનદિન કુંજે—
અરંગી ચિત્રરેખાને અનામી અક્ષરે ગુંજે;
ભરી મુજ નેનમાં એને નિહાળ્યું ધ્યાનમાં હરદમ—
વીતેલી જીંદગીની યાદની, જોને! ચડે દિલ ગમ!

અહો! દિલનો દિવાનો હું: ન દુનિયામાં-ન દુનિયાનો—
તુફાને જીંદગીને ઝૂલતા ઝીલુ અજબ સાનો—
જુદાઈની અગમ ગમને ગહન ઘેરાઉં એ વેળે—
ઝૂકું આરામગાહે ઊંઘમાં સ્હેરૂં સ્મૃતિસ્વપ્ને!

(કૌમુદી) લલિત

ઉમર ખય્યામની રુબાઇઆત

: ચૂંટણી :

કલ્પાંત શો ખય્યામ! જીવન ધૂળ છે,
જીર એગ બળાય, સોનામૂલ છે.
રહેમત પ્રભુએ પાપીઓ માટે કરી,
પાપી નથી તે, રહેમના હકદાર છે!

... ...

આવળા પડેલા જામ શું આકાશ એ
જન્મ-મૃત્યુ ભેરીએ જેની તળે,
તેની દયા લેવા—કદી- ઊંચું ન જો,
આપણા જેવું જ તે નિર્માલ્ય છે.

(પ્રસ્થાન) સ્વ. અંબાલાલ ગોવિંદલાલ

મને કૈં પૂછો ના —

મને કૈં પૂછો ના —

તમારા પ્રશ્નોના અપરિચિત ઉરના શ્વસનથી —
લજાતી વેલીને કંઈ જ્યમ અગિત્યું અડી જતાં,
બિડાયે સૌ પર્ણો, કુમળી સહુ ડાળી વળી જતી;
અરે! તેવા મારા હૃદય સુકુમારાંકુર બધા
મિંચાતા, ખેંચાતા વિષમદિશ, ગૂંચાઈ પડતા,
અને ખુલ્લાં ભાનુકિરણ થકી એ વંચિત થઈ,
થતા મૃત્યુ પામ્યા સમ જડ; મને કૈં નવ પૂછો!

મને કૈં પૂછો ના —

તમારા પ્રશ્નોનો ધ્વનિ ઉરમહીં પેસી જઈને —
બિજાપૂરી પેલા ઘૂમટ મહીં કોઈ ધ્વનિ થતાં
ખૂણાખાંચામાથી અગણિત અજાણ્યા અસમજ્યા
અવાજો ચોપાસે ઘૂમીઘૂમી હૂકાહૂક કરતા —
તમારો એકેકો ધ્વનિ ત્યમ પ્રવેશ્યે હૃદયમાં
અજાણ્યા કૈં ખુણા નવનવ સવાલો ડણુકતા,
અને મારો જૂનો ઘૂમટ ડગતો! કૈં નવ પૂછો!

મને કૈં પૂછો ના —

તમારા પ્રશ્નાઘાતથી ઊંડું ઊંડું ઊતરી જતાં —
દિયે જેવો કોઈ ડૂબકી દરીયાના તલ ભણી,
મહીં ચોપાસેથી જલ અનુભવે ભીંસ કરતું,
ઉઘાડી આંખે એ અધૂરું વળી અસ્પષ્ટ નિરખે,
ન દીઠાં ઓથારે પણ કદી જુએ સત્ત્વ વરવાં;
હું એ એવા દેખું વિકટ વરવાં સત્ત્વ હૃદયે
હતાં? આવ્યાં? કે આ ડુબકીથીજ ભાસ્યા? નવ પૂછો.

(પ્રસ્થાન) ‘શેષ’

સુલેખા

દુર્ભિક્ષ ગાજે, જગ ત્રાસી ઊઠયું,
નદી, તળાવે જળ સર્વ ખૂટયું,
અંગાર જેવું અવકાશ આખું,
ને પ્હાડ સર્વે સળગી ઊઠીને
જાણે બન્યા કોટિક વહ્નિ જિહ્વા !
સૂર્યો કંઈ લાખ પરાર્ધ જાણે
ક્ષણેક્ષણે તૂટી પડી ધરાપે
ફેલાવતા રૌદ્ર પ્રચંડ ઝાળ ! ૮
ઢોરો તણું રક્ત બધું તવાયું,
ને સામસામે નજરે પડે રે
કંકાળ ટોળા ! નભમાં ઊડન્તા
પંખીતણા પ્રાણ સુકાય કંઠે;
બળીજળી તે ફફડાવી પાંખો
તૂટી પડે ભૂતલ કાળખોળે !
શબ્દો શમ્યા સૌ, બધું શૂન્ય ભાસે–
દેખાય ના જીવન ક્યાંય ભોમે ! ૧૬
રત્નાવતી એક જ કૈંક જીવે,
તેનો પ્રતાપી નૃપ ચંદ્રસેન—
કૂવો સુકાયો નથી એ નરેશનો,
જોકે સુકાઈ અમીરાશિ રેણુકા.
ને રેણુકાના તલમાં. અશાન્ત
અંગારઆધા ઊછળે પ્રજાળી
કાંઠે ઉભાં ઝાડ, લતા, ફૂલોને ! ૨૩
ટોળે વળે રાજમહેલ સામે
પ્રજા બધી...તે તરસે. રિબાતી;
દોડે, પડે, આપસમાં લડે બધાં–
માતા ભૂલે બાળક, પુત્ર ભૂલે
માતાપિતાને – નિજના જ પ્રાણો
મથે બચાવા – ન બીજાંની કાને

ચિન્તા ઉરે છે, નિજ ક્ષેમ માત્ર
દિએ બધે એકજ ઘોર સૂર ! 31

રાજા વિચારે "મૂકું ચોકીપહેરો !
ખૂટી નહીં તો ક્ષણમા જશે બધુ
કૂવાનુ પાણી, મરશુ કમોતે !
દેવુ ઘડો એકજ પાણી લોકને
એથી રહેશે જળ આ બચી અને
જશે પ્રજા મારી બચી બિચારી !" 37

રત્નાવતી એમ થયુ બચી તે,
પરન્તુ રત્નાવતી પાનવે કયા
ગામોતણી ભીષણ વેદનાઓ
ચીરીચીરીને ઉર વિશ્વકેરુ
વ્યાપી રહે ચોદિશ શોકશોકે !
અવશ્ય ના એ કરી શકે કે,
લોકો તણા તો સૌ કાન બ્હેરા ! 44

રાજાની દાસી મણિકણિકાની
પુત્રી સુલેખા, અતિ નાની બાળ,
ન સાત પૂરા વરસે થયા હજી,
ઉદાર ભોળા નિજ નેણ માડી
વિકાસી નાનુ મુખ સાભળી રહી
એ વેદનાના પડઘા, અને તે
અવશ્ય ફૂટી રહ્યુ હૈયુ નાનુ ! 51

શોચે સુલેખા "કરુ એક કામ
જેથી બચે લોક તૃષાર્ત સર્વ !
સવારથી તે દિનરાત કેરી
બેઠી સુલેખા રહી રાહ જોતી ! 55

પહેરેગીરો સર્વ ઉંઘી ગયા છે,
મૃત્યુ સમી શાન્તિ બધે જણાય !
આકાશમા તારકવૃન્દ મૂગા
નિસ્તબ્ધ ઊભા નિરખી ધરાપે !
નિહાળતી ને નિજ માર્ગમા ઉભી

અમાપ ઔત્સુક્ય ભરી અશાન્ત !
ધીમે પગે નાજુક બાળ નાની,
છુપાતી કુદે પગતી સુરેખા !—
નાજુક નાના કરમાં ઘડૂલો,
ને દોરડીની ઝૂડી ઝૂલતી ખભે,
મુખે પ્રભા દિવ્ય રહી છવાઈ,
ને નેણમાં ઉત્સુકતા ભરેલી ! ૬૭

ભરી ઘડો સદ્ય પળે સુરેખા
માથા પરે ગેન્ડુ રાખી હોંસે—
તૃષાર્ત ક્ષુબ્ધ વહતી જહીં હતી
વેરાન, ખિન્ન, જળશૂન્ય રેણુકા !
ખાલી કરીને ઘડુલો નદીમાં
વિચારી બાળા ગભરુ રહી તે—
"લઈ જશે આ જળ નક્કી રેણુકા
પિડાય પેલા તરસે જનો જ્યાં !"
ને હોંસમાં તે ફરી દોડી બાલિકા
ભરી ઘડો ખાલી કર્યો નદીમાં !
ને પાંચ, પચ્ચીસ, પચાસ, વેળા
ફરીફરીને જળ ઠાલવી રહી !
ને રેણુકા તે જળ પી જઈ બધું,
વધુ તૃષાથી રહી પાણી માગી ! ૮૧

"નક્કી ઉગારું" ગણગણે સુરેખા !
ને રાત્રિકેરો રથ ભવ્ય પથે
ઊભો રહ્યો ત્યાં ક્ષણ એક જોતો
ઝઝૂમતા વાદળ શ્યામ વ્યોમે !

(કિશોર) સ્નેહરશ્મિ

વિનાશ

ઉભાં સરલ શાંત સૌ: સમૂહ માંહિ તાલિ તરુ
સહોદર છતાં અહીં અટલ છેક એકાકિતા.
વ્યથા પ્રકૃતિની કદી ઉલટી ઘોર તોફાનમાં
ભરે ગગનકંદરા, વિવશ કંપતી ચોદિશા,
ભમે ભ્રમિત મેઘ ને સુમસમી ઘુમે વાયુ ત્યાં
ભીના તિમિરમા સુતું જગત સર્વ આક્રંદતું.
ઉદાસીન નહિ છતા શિર સદૈવ ઉત્તુંગથી
ઉભાં તરુગણો બધાઃ વિરલ ધીર સ્વાતંત્ર્યથી.

સ્થિતિ જનપદે જુદી.
અમે મનુજનો બધા રૂઢિમઢેલ સંબંધમાં
લપાઇ જીવતાંઃ સદા શિથિલ સ્વાસ્થ્યને ઝંખતાં.

અશાંતિ કદી ક્રાંતિની નગરમાં ઉડે વાયકા
જળાવી અસુયા, ભીતિ, પ્રબલ ક્રોધ અન્યોન્યમાં
ઉઠે કમકમી જનોઃ જીવિત-લક્ષણો ચૂકતાં
ભુલે સરવ ભાનને "નિજ" મહિં થતાં મગન ત્યાં
મચે રુધિર જંગ ને વિકલ ચિત્તથી ઘૂમતાં
હણે અવર પ્રાણને સહુજ ખાકમા શામતા.

(શરદ) રવિશંકર

ઝરુખાની બત્તી

ઝરુખાની બત્તી પ્રગટ થઇ ને દ્વાર ઉઘડયું,
પહેરેલા ઝીણાં, જરકશી, ગુલાબી ગવનમા;
રૂપાળું, રંગેલા અધરભરિયું મુખ મલકયું.

જરા આછી આછી સ્વરહલક હેલે ચડી ગઇ,
બિડાયેલા એના નયન ચમકયા, નૃત્ય પ્રગટયુ,
પછી વાચા દીધી ફરકતી લટોએ પવનને;
નવા કેસુડાની હસતી પ્રતિભા ઓષ્ટદ્વયપે
છવાઇને જાણે પુરુષપગલાને ચુમી રહી.

પડયું'તું બત્તીમાં હૃદય બળવા કામી જનનું,
લપેટાયું સૂકું, શરીરશબ આછાં ગવનમાં,
ન'તી લાલી સ્ત્રીત્વે પ્રકટ પ્રભુતાયે નવ હતી,
હતી એનાં ગોરાં વદન પર જ્વાલા સળગતી,
પતિતા તું? ના, ના; પતિત મન મારુંજ નબળું.
અમારે તો તારી ચરણરજથી પાવન થવું.

(શરદ) ઈન્દુલાલ ગાંધી

દ્રોહી

'પુરાણી પ્રીતિ હું નિરખું સખી! તારાં નયનમાં,
વિધિ વાછે તોયે કદી ન મુજને થાવું વિખુટા?
ભૂલ્યો શું વ્હાલા એ વચન વણુમાગ્યા દઈ વળ્યો
હતો વા એ મારો ભ્રમ પ્રણય-ઉન્માદ અથવા?
અરે, મારે આજે અણદીઠી ભૂમિમા વિચરવું, ૫
ન સંગાથી સાથી વિકટ પથ એકાકિ અબલાઃ
હિમાળે ધ્રુજંતી ભમું ભમું ન કેડી કહીં મળે
નિરાંતે ભૂલી તું ગત સ્વજન, સ્વપ્ને પડી રહે!'
કહી રોતી ચાલી, ઝટ લઇ દીધી દોટ, ઉડી તે,
ઉડયો હું યે એની પૂંઠળ ઉતરી એ ખીણ વિશે; ૧૦
હું યે મીંચી આખો ધબ દઇ કુદ્યો કિન્તુ ગબડયો,
ભીંજાયો સ્વેદે ને ઝબક ઉઘડી આખ; ઝબકયો
નિહાળી એ આખો ટગમગી રહેલી છવિ મહીં,
અમારા બન્નેની ગત પ્રણયગાથા કથી રહી. ૧૪

(શરદ) ચિમનલાલ ગાંધી

ન્યાય

(મન્દાક્રાન્તા)

"છે કો' આનુ?" શિશુ ભણી તહીં અંગુલિથી બતાડી,
ઊંચે સાદે તરત પુરજે તોરમાં બૂમ પાડી.
ઉઠી ત્યાં તો કંઈક મહિલા ને ગઈ ત્યાં અગાડી,
ન્યાયાધીશે વળી ફરી પૂછ્યુ; "બાળની કોણ માડી?"

જેવું પેલું શિશુ નજરમા આવ્યું ત્યાં એક નારી 5
દોડી પ્હોચી હરિણી સરખી, બોલતી "બાળ મ્હારી!"
"લાડિલી રે! ગઇ કહીં હતી એકલી માત છોડી?
ના, ના, હાવા નહિ તજુ કદી પ્રાણની તું જ દોરી!"
ચાંપી છાતીસરસી, નયને અશ્રુની ધાર ચાલી,
ચૂમીઓથી બહુજ મુઝરી બાળકીને સુંવાળી. ૧૦
ઘેલી માતા વિસરી ગઈ એ ન્યાયને મંદિરે છે;
ભાને ભૂલી ચમકી ગઈ જ્યા જોયું કો બાળ લે છે.

"ના, ના, આપુ નહિં કદી હવે બાળુડું પ્રાણ મ્હારૂં!"
લીધુ હૈયે, ઝપટભરથી છેડલા માહી ઢાક્યું.
ત્યા તો પૂછે, "સરલ ભગિની! બાળ આ છે તમારૂં? ૧૫
લાવો ત્યારે, શપથ લઇને સૌ પુરાવા હું માનું."
ન્યાયાધીશે વચન વદતા બ્હાવરી આખ ફાડી,
જૂએ માતા ભયભીત બની આસપાસે બિચારી!
શું પૂછ્યુ તે સમજ ન પડી, થાય તે શું ન સૂઝે;
બ્હીતી બ્હીતી, નયન ગળતા અશ્રુને દીન પૂછે: ૨૦

(શિખરિણી)

"પુરાવો હું આપું? નિજ શિશુ તણી હું જ જનની!
કહો આ શું બાપુ! સમજ ન પડે આપ મનની!
નથી આ શું મ્હારી? હું જ અહીં, પુરાવો ન બસ છે?"
વહે અશ્રુધારા, હૃદય રસ વાત્સલ્ય છલકે!

(મન્દાક્રાન્તા)

મૂંગી મૂગી રડી રહી, વિચારે તહીં માત ભોળી: ૨૫
જાણે પાછી બહુ શ્રમ કરી જે અહોરાત્ર ખોળી!
"ભાઇ, સુણો દસ દિવસથી બાળને રોજ શોધુ;
નિદ્રા અન્ને નવ લીધુ સુખે, જ્યારથી બાળ ખોયુ.
જાણે શું કો, જનનીહૃદયે શી વ્યથા થાય જ્યારે,
હૈયા જેવુ નિજ શિશુ કહીં આમ ખોવાય ત્યારે." ૩૦
'મ્હારૂં વ્હાલું?' હૃદયસરસું ચાંપતી બાળ ચારૂ,
રોતી રોતી, 'શિશુ નથી બીજા કો'નું? કહે, 'છેજ મ્હારૂં!'

(અનુષ્ટુપ્)

વધારે વેણ ના પાગે, વદે ના માત મ્હાવરી;
શિશુને ચાંપતી હૈયે, રોતી ચૂમે ઘડી ઘડી.

(શાર્દૂલ)

"જાઓ, બાઇ! ગૃહે નથી, શિશુ ત્હમારૂં," ન્યાયદાતા, કહે;
આંસુ એ નથી કાયદા મહિં પુરાવો, માતૃવાત્સલ્ય કે,"
"માતાના વળી હેતથી ય સબળો કેવો પુરાવો હશે!"
કહેની માત વળે લઇ શિશુ ત્યહાં સિપાઈ સામે છએ.

(અનુષ્ટુપ્)

"નથી આંસુ વિના બીજો પુરાવો બાઇની કને,
શિશુ આપી શકાયે ના," ન્યાયાધિશ તહીં ભણે.
છુટાવ્યું બાળ માતાથી, કહાડી બ્હાર બીચારીને,
"મ્હારૂં બાળ! શિશુ મ્હારૂં!" પુકારી ઉપરે પડે.

(ઊર્મિ) સનાતન જ. બુચ.

સૃષ્ટિસમ્રાટ્

(રાગ સોરઠ)

વિરમે તિમિરભરી ભયરાત,
ઉતરે ઉષા ચુમિત પ્રભાત—વિરમે૦
મોહ સુષુપ્તિ પ્રમાદ ભર્યા મન,
નવ જીવનમાં કરે નિમજ્જન,
બલ સૌન્દર્ય સમાધિ વિરાજન,
ઝીલે દિવ્ય પ્રતાપ—વિરમે૦
નયન તૃપ્ત ઉષ્મા વીચિ ઝીલી,
આત્મકમલ ઉઘડયું પૂર ખીલી,
ગમી અનાહત રસીલી ગુંજે,
શબ્દબ્રહ્મ તણી વાત—વિરમે૦
કામ ક્રોધ ભય લોભ વિવાતા,
અભય અખંડાનંદે ગાતાં,
દિનનિશ રસમસ્તીમાં ન્હાતા,
શમી ગયા ઉત્પાત—વિરમે૦

સવિતુ પ્રભુના ભર્ગ વરેણ્ય,
મંગલભર વેરતા કુમકુમ,
જ્યોતિ ઝળકે ઝગમગ અનુપમ,
અનવધિ રસસપાત—વિરમે૦

ઉઘડયુ એક અનંત સિંહાસન,
દિવ્ય મુકુટ કો ઉતરે પાવન,
નટીનટ નાચે ઘુમઘુમ બની એ,
રાષ્ટ્ર તણા સમ્રાટ્—વિરમે૦

(માનસી) રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

હું

(પૃથ્વી)

અણુ હુ જગગાહ્યનુ, જગ અણુ મહા વિશ્વનુ,
અને સકલ વિશ્વ એ તવ શરીરના અંશ શુ,
છતા મુજ શરીરના પ્રબળ વેગથી હું ચહુ
અમેય સહુ માપવા, અલભ પામવા હુ મથુ
રવિ શશી સમોવડી દિવસ રાત કેવી ઝગે–
પ્રભો ! જગતવીંટતી તવ સુકીર્તિ નીલા નભે !
તદા તિમિર-વીંઝતા, ઝગકદીપ હાથે ગ્રહી
ધર્યુ જગત દેરવા, પણ ન જોઉં પાછો ફરી
કયહા તવ જયશ્રીની અચલતા, સમુન્નામતા,
અલિપ્ત તુજ રૂપતી, રસિકતા, લીલા, ભવ્યતા !–
છતા ઘડીક રાચવા બહુ મથુ, પડુ, આખડું,
વિલુબ્ધ મદઘેનમા અચિર વૈભવોને ચહુ
હસે છ મુજ દર્પપે ? સદય તુ મને જોય શુ ?
ભર્યા સભર ઊંચથી પ્રણયહેલી વર્ષાવશુ ?

(ઊર્મિ) વિઠ્ઠલદાસ કુરમુડિયા

અંધાના ઉદ્ગાર

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ચૂમાયો ગવિ જે ઉપામુખ વડે ધીમે ધીમે ઉગ્ર ચૈ
આવીને મધ-અન્દમા જ દગ્તો થાતો પછી નમ્ર તે.
વર્ષાવે પુનમે શશી રુપતણી છાળો બની મસ્ત ને
છોળિયો પડી શ્યામ ગ-પટમા સતાડતો સુખને.
વર્ષે છે જલ મેઘ એકજ સ્થળે વર્ષે પુગ જોશમા,
બીજે ઠામ જઈ ઠરે ગગનમા ઠડો બનીને અરે.
થોડા માસ મહિં વસત ખિલશે પુષ્પે અને પર્ણમા,
ને ટૂહૌકાર કરે ય કોકિલ ઘણા આબા તણા મ્હોરમા.
જો તો ના ગવિ છક, તેજ વિહિને થાવુ પડે અસ્તને,
મસ્તીમા રમતા શશી, વન બધા અધારમા આથડે.
મારીને પતકાર એક સઘળો પાછા છુપાવુ પડે;
તેથી મધ્ય રહી અખડિત બની રોવુ ન કેમે ધરે.
જોતા સર્વ દિસત અંધ પ્રકૃતિ ઉડાણથી ત્યા નકી.
તો, તો બાલ્યથી અધ હું ચખ વિના ઊણુ લહુ કા પછી ?

(ઊર્મિ) કાનજીભાઈ પટેલ

કયાંહાં પ્રભુ ?

(વશસ્થ)

કયહા પ્રભુ ? કયહા પ્રભુ ? કયહા ? પુકારતો,
ઢૂઢયો બધે, ના તદપિ તું લાધતો,
ભમ્યો ઊડા કોતર મૃત્યુમુખ શા,
કરાડ સીધી, કપરી વળી ચડયો
વીંધ્યા જટાજૂટ સુગીચ જગલો,
ભેકાર કૈં ભેખડમાહિં આથડયો,
ભકતે રચ્યા મદિરમા વળી જઈ,
ભીના હૃદેથી તવ ભક્તિ મે કીધી;
તથાપિ ના તું જડતા મને કયહીં,
"પ્રભુ કયહા ?" એકલ હું વિચારનો.

વિચારતાં ચિત્તમહિં ઊંડું ઊંડું,
ઉરે ઊઠે ગેબી અવાજ માહરેઃ
"ન લભ્ય તારા તપથી કઠોરથી,
ન લભ્ય વા ભીનલ તારી ભક્તિથી;
વસું હું ના મંદિરમા, જ્યહિં, જનો
હાંસી કરે મારી, વગાડી ટોકરી;
ઢુંઢ્યા મને વિશ્વમહિં, લહિં વસું
નહિં! વસું માનવતામહિં જ હું."

(કિશોર) પ્રજારામ નરોત્તમ રાવળ

હૈયાની હોડલી

મારી હૈયાની હોડલી નાનીઃ
સાગરરાજ ધીરા વહો.
એમા જોજો ભરાય ના પાણીઃ
સાગરરાજ ધીરા વહો.
એને શઢ ને સુકાન નથી કોઈનાં રે,
મેં તો શકુનની વેળા જોઈના રે,
આવ્યું મનમા ને નાવ છોડી મેલીઃ
સાગરરાજ ધીરા વહો.
મારે સંગી ન સાથ કોઈ બેલી;
સાગરરાજ ધીરા વહો.
વાય વેગે સમીર બહાર ચારે દિશે,
રાત અંધારી વાટ મને ના રે દીસે,
ધ્રુવતારાને જોઈ તોય હાકું:
સાગરરાજ ધીરા વહો.
મારે જવાની દિશ યાદ રાખુંઃ
સાગરરાજ ધીરા વહો.

(કિશોર) સોમાભાઈ ભાવસાર

વણકરને

વસ્ત્ર વણનારા દેહનું મારા, વણકર ભાઈલા સુણ
કરગરી કહું તે ધ્યાનમાં લે, ના ભૂલીશ તારો ગુણ.
ભલા જો તું દેહ વણે મારો,
વાણોતાણો વાપરજે સારો.
દેહનો સ્વામી હું બલધારી, જેવો દીધું બળવાન,
તેવું વણી મને ઓળિયું દેજે, શખજે ભાઈ ભાન.
ઘડી ઘડી ફાટે ને તૂટે,
નકામાં તેજ એમાં ખૂટે.
તેજનો સ્વામી હું, ના વલખા મારું રૂપને કાજ,
રૂપના ભૂખ્યા કોઈને દેહે દેજો સ્વરૂપના સાજ.
વાણાતાણા હોય ભલે કાળા,
રંગી એનાં પાડીશ ના ગાળા.
જાડા'જાડા ને ચીકણા જોઈ, લેજે તું હાથમાં તાર,
ઝૂઝવા જાયે આતમ જ્યારે, અધવચ તૂટે ના તાર.
વાણાતાણા વજ્જરના કરજે,
કુસુમોની કોમળતા ભરજે.
વસ્ત્ર વણનારા દેહનું મારા, વણકર ભાઈલા સુણ,
કરગરી કહું તે ધ્યાનમાં લે, ના ભૂલીશ તારો ગુણ.
ભલા જો તું દેહ વણે મારો,
વાણોતાણો વાપરજે સારો.

(ઊર્મિ) જેઠાલાલ ત્રિવેદી

લાવા

પૃથ્વી પેટાળ તારે દવ નિત સળગે, અંતરે તાપ તારે
હાસે શે કૂંપળો આ હરિત ! મૃદુલ રે ! અંકુરો કેમ ફૂટે ?
મારે હૈયેય લાવા પ્રતિદિન પ્રજળે, ના શમે કોડ વાતે,
બાળે ઊર્મિ,મધુરાં સ્વપ્ન, પ્રિયતણી સંસ્મૃતિ રમ્ય,ઓ રે !
માતા આ રંક કેરું ગુરુ પદ લઈ, કો ભાવ ઉદાત્ત પૂરો
લાવાની ઝાપટે છો ઉર ડસડસતું, લોચને હાસ વેરે !

(પ્રસ્થાન) દુર્ગેશ શુકલ

બત્રીશા

(મંદ. શાર્દૂલ. સ્રગ.)

પર્ણો પીળાં સુમન ન મળે, દુઃખદારિદ્ર ભૂંડાં,
જેનાં જીવન શુષ્ક છે શિશિરમાં, ખીલે વસંતે રૂડાં;
વર્ષો વિત્યાં નયનજલમા, અંગ પ્રત્યંગ કંપે,
એવી ભારતમાતની શિશિરની ક્યારે વસંતે ઉગે ?
બત્રીશા પાંગર્યા જે રણભૂમિ ઉપરે
પરિમલ પ્રસરે મુક્તિની પુણ્ય કુંજે !

(શરદ) ૫૦

શિવને

કદાચ કમભાગ્યથી પ્રબળ દુઃખ આવી પડે
અસહ્ય, પણ ઝેરને જરૂર ધારી પીવું પડે,
ગળે તવ ઉતારજે, મુખબહાર ના લાવજે,
મને પ્રભુકૃપા કરી જરૂર એટલું આપજે.

(પ્રસ્થાન) સ્વ. પાર્વતીપ્રસાદ. વિ. વૈદ્ય

બે મુક્તકો

શોભા ભલેને જનચિત્ત માને,
નિર્માણ કિંતુ ઉપયોગ માટે;
તરુવરો ગ્રીષ્મ મહીં ધરે છે
પર્ણો, શિશિરે પણ ખેરવે છે.

બન્ધુદ્રયે આતર યુદ્ધ જામ્યે,
વિરાટ સૃષ્ટિ બહુ હાનિ પામે;
વને ઘસાતા તરુ અન્ય વૃક્ષે,
પ્રચણ્ડ દાવાનળ સર્વ ભક્ષે.

(કુમાર) રામપ્રસાદ શુકલ

(૨)

તૃણેતૃણ મહીં ભરેલ વનભૂમિની ધારણા,
છૂપી ઉદધિબિંદુમાં, અખિલ સિંધુની યોજના;
રહી સકલ કોષમાં અખિલ દેહની ચેતના,
પળેપળ વિરાજતી સકળ કાળની ભાવના.

(પ્રસ્થાન) જયંતિલાલ આચાર્ય

મુક્તક

કદિ તાતા તાપમાંહિ તાવે, મને દુઃખ નથી,
નથી દુઃખ કસોટીએ ઘસી, કસી જોયાનું;
તોલ ચણોઠીની સાથે ચતુરોએ મારો કરે,
મોટું દુઃખ એજ, સહ્યું જાતું નથી મારાથી.

(કૌમુદી) રસનિધિ

બે પાદપૂર્તિઓ

ભણાવતો શિક્ષક ના સ્વ-બાલને,
હજામ કાપે ન કદી સ્વ-બાલને,
ન વૈદ્ય કેરા સ્વજનો નિરામય,
'परोपकाराय सतां विभूतयः'

બેરી છ સાત પરણી, બહુ મોજ માણી,
બુઢ્ઢા ગૃહસ્થ વદિયા સુગભીર વાણી:
"લૌ વાનપ્રસ્થ, વિરમ્યું મન વાસનાથી,
'સૌંદર્ય શું? જગત શું? તપ એજ સાચી.'

(પ્રસ્થાન) નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

અનુક્રમણિકા

(ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, અને ૭)

૯૧ શ્રી જદુરાય દુર્લભજી ખંધડીઆ	ત્રીજું	૨
૯૨ શ્રીમતી જયમનગૌરી વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજી	,,	૨
૯૩ મુનિશ્રી જયન્તવિજયજી	,,	૩
૯૪ શ્રી. જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી	બીજું	૧૨
૯૫ ,, જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મ્હેતા	ત્રીજું	૩
૯૬ શ્રી. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	બીજું	૧૨.
૯૭ ,, જનુભાઈ અમરતલાલ સૈયદ	ચોથું	૧૨૧
૯૮ ,, જયતિલાલ નરોત્તમ ધ્યાની	છઠ્ઠું	૬૧
૯૯ શ્રી. જહાગીર અરદેસર તાલ્યારખાન	,,	૮૫
૧૦૦ શ્રી. જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી	સાતમું	૨૦૯
૧૦૧ મુનિશ્રી જિનવિજયજી	પાંચમું	૧૬૦
૧૦૨ શ્રી. જીવણલાલ અમરશી મહેતા	પહેલું	૭૭
૧૦૩ સર જીવનજી જમશેદજી મોદી	,,	૭૯
૧૦૪ શ્રી. જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	બીજું	૨૫
૧૦૫ ,, જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી	પાંચમું	૧૬૨
૧૦૬ ,, જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ	પહેલું	૮૫
૧૦૭ ,, જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૩૫
૧૦૮ ,, જ્યોતીન્દ્ર હરિશંકર દવે	પહેલું	૭૬
૧૦૯ ,, ઝવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી	બીજું	૨૬
૧૧૦ ,, તારાચંદ પોપટલાલ અડાલજા	,,	૨૯
૧૧૧ ,, ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	,,	૩૧
૧૧૨ ,, ત્રિભુવન જમનાદાસ શેઠ	ત્રીજું	૩૬
૧૧૩ ,, ત્રિભુવન પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ્)	ચોથું	૧૨૭
૧૧૪ ,, ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	પહેલું	૮૭
૧૧૫ ,, ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	,,	૯૦
૧૧૬ ,, ડુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપટ	છઠ્ઠું	૬૬
૧૧૭ શ્રીમતી તારાબ્હેન મોડક	પહેલું	૯૧
૧૧૮ શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	બીજું	૩૩
૧૧૯ શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસકળકર	સાતમું	૧૯૩
૧૨૦ શ્રીમતી દીપકબા દેસાઈ	બીજું	૩૫
૧૨૧ શ્રી. દસ્તમજી બરજોરજી પેમાસ્તર	પાંચમું	૧૬૩